

OROSZORSZÁG

TÖRTÉNETE.

EREDETÉTŐL KEZDVE 1884-IG.

IRTA

RAMBAUD ALFRÉD,

A FACULTÉ DES LETTRES TANÁRA PÁRISBAN, A SZT.-PÉTERVÁRI TUD. AKADEMIA LEV. TAGJA.

A FRANCZIA AKADEMIÁTÓL MEGKOSZORÚZOTT MUNKA.

NÉGY TÉRKÉPPEL.

FORDÍTOTTA

LAUKÓ ALBERT,

FŐGYMNASIUMI TANÁR ARADON.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1890.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

ÚJ FOLYAM. II. KÖTET.

OROSZORSZÁG TÖRTÉNETE.

IRTA

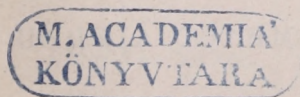
RAMBAUD ALFRÉD.

I.

BUDAPEST. 1890.

RAMBAUD ALFRÉD,
OROSZORSZÁG TÖRTÉNETE.

I.

108496

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén, a tudományok önálló művelése és emelése mellett, azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* föladatának megfelelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennél fogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsátassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata jelenik meg; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

A bizottság kiváló gondot fordít a munkák megválasztására és különösen a fordítások megbírálására és ellenőrzésére is.

Ennek megfelelőleg, a folyó évtől kezdve minden fordított munkát egy e végből fölkért szakember előzetesen átvizsgál és a fordítás helyességeért, hűségeért a felelősségben osztozik a fordítóval.

A jelen munka fordítását *Csiky Kálmán*, műegyetemi tanár, az orosz nevek és szavak magyar helyesírását pedig *Asbóth Oszkár* egyetemi tanár vizsgálta felül.

Budapest, 1890 június havában.

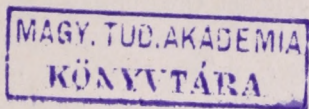
A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

AZ I. KÖTET TARTALOM-JEGYZÉKE

	Lap
I. Fejezet. — Oroszország földrajza --- --- ---	1
II. Fejezet. — Oroszország néprajzi képe --- --- ---	15
III. Fejezet. — Az ősi Oroszország; a szlávok --- --- ---	31
IV. Fejezet. — A varégek; Oroszország keletkezése; első támadás Konstantinápoly ellen (862—972.) --- ---	41
V. Fejezet. — Az oroszok Chlodvigja és Nagy Károlyja Szent Vladimir és Nagy Jaroszláv (972—1054.) ---	59
VI. Fejezet. — A fejedelemségekre osztott Oroszország. Kiev fősege és bukása (1054—1169.) --- --- ---	80
VII. Fejezet. — Oroszország Kiev bukása után. Szuzdal és Galiczia hatalma (1169—1224.) --- --- ---	98
VIII. Fejezet. — Az orosz köztársaságok. Novgorod, Pszkov és Viatka (1224-ig) --- --- ---	113
IX. Fejezet. — A kardvitézek. A balti-tengeri tartományok meghódítása a németek által --- --- ---	130
X. Fejezet. — A mongol-tatárok. Oroszország meghódítása	135
XI. Fejezet. — A litvánok; nyugati Oroszország meg- hódítása --- --- ---	162
XII. Fejezet. — A moszkvai nagy-fejedelmek; keleti Orosz- ország alakulása (1303—1462.) --- --- ---	173
XIII. Fejezet. — Nagy Iván, az orosz földek egyesítője (1462—1505.) --- --- ---	207
XIV. Fejezet. — Vaszili Ivanovics (1505—1533.) --- ---	227
XV. Fejezet. — Rettenetes Iván (1533—1584.) --- ---	236

	Lap
XVI. Fejezet. — A moszkvai Oroszország és a renaissance	273
XVII. Fejezet. — Rettenetes Iván utódai: Ivanovics Feodor és Boris Godunov (1584—1605.)	306
XVIII. Fejezet. — A zavarok kora (1605—1613.)	321
XIX. Fejezet. — A Romanovok; Feodorovics Mihály és Phi- laretos patriarcha (1613—1645.)	339
XX. Fejezet. — Nyugati Oroszország a XVII. században	350
XXI. Fejezet. — Alexi Mikhailovics (1645—1676.) és fia Feodor	362
XXII. Fejezet. — Nagy Péter. Uralkodásának első évei (1682— 1700.)	387
XXIII. Fejezet. — Nagy Péter. Küzdelem XII. Károly ellen. (1700—1709.)	415

I. FEJEZET.

Oroszország földrajza.

Európa keleti s nyugati fele között levő ellentét; tengerei, hegyei és égalja. — Oroszország folyói és a történelem. — A négy öv; Oroszország földrajzi egysége.

*Európa nyugati s keleti fele között levő ellentét:
tengerei, hegyei és égalja.*

Európa egészben véve két egyenlőtlen részre oszlik. Ha területét tíz millió négyszög kilométerre tesszük, csupán 4.500,000 □ km.-nyi terület esik a nyugati részre, míg a keletre 5.500,000. Az első területre esnek Európa valamennyi államai Oroszország kivételével, míg a keleti fél egészen orosz uralom alatt van. A természeti viszonyok épúgy, mint a politikai szervezet s vallás éles határt vonnak Európa nyugati és keleti fele között, s határozottan megkülönböztetik nyugati Európát a keletitől.

Az előbbinek partjait mélyen bevágják a beltengerek, szabdalják az öblök, egyenetlenné teszik a félszigetek, földnyelvek és hegyfokok, változatossá az egyes szigetek vagy szigetcsoportok. Különösen éles ellentétben áll a tömeges keleti féllel Nagy-Britannia s a görög félsziget, melyek partja területekhöz képest aránytalanul gazdagon tagolt. A nyugati félnek ezen gazdagon tagolt volta képezi Európa földrajzának jellemző vonását, míg Oroszország végtelen térei Közép- és Észak-Ázsia rónái és fősíkjai folytatásá-

nak látszanak. Jóllehet Oroszországot több tenger hullámai mossák: északon a Jeges-oczeán, melynek hatalmas öble, a *Fehér-tenger*, mélyen benyúlik földébe; délen a Kaspi-tó, Azovi- és Fekete-tenger; északnyugaton a Balti-tenger a Rigai, Finn és Bottni-öblökkel; mégis mind ezek a tengerek csak viszonylagos és csekély partfejlődést kölcsönöznek neki. Nyugat-Európa partvonala 25,000 km., míg Oroszországé, a nagyobb felé, csak 8800 km. hosszú, s ebből is az északi Jeges-oczeánra és a Fehér-tengerre csaknem fele 4407 km. esik. E két utóbbi tenger pedig az év legnagyobb részén át hozzáférhetetlen; legfőlegbb juniustól szeptemberig hajózható. A Balti-tenger két északibb öble könnyen befagy; hadseregek minden készlettel képesek voltak a jégen átvonulni; rajtok a hajózás novembertől április végeig szünetel. A Kaspi-tó is gyakran befagy, különösen északi felén, éppen ott, hol legfontosabb kikötője Asztrakhán van. Az Azovi-tenger környéke valóságos mocsár. Mondhatni, hogy Oroszország tengerei, a Fekete-tengert kivéve, éppen nem bírnak Európa tengereinek jellegével; nem nyújtják azon szolgálatot, melyet Nyugat-Európa tengerei; ezen szempontból véve Oroszország legmostohább része Európának, a kiváltságolt nyugati részekkel szemben, s ennek alapján a *szárazföldi Európának* lenne nevezhető, megkülönböztetve a *tengeri Európától*.

Nyugat-Európa azonkívül, hogy partjai erősen szakgattottak, még fölszínében is elég változatos. Az Alpok nagy központi hegytömegén kívül is alig van valamely vidék, melynek nem volna meg a maga hegyláncza, mely vázát vagy gerinczét képezi az országnak: Angliának megvan a maga Peak-láncza és Highlandjai, Franciaországnak Cevennesei és az Auvergne-tömeg; Spanyolországnak Pyre-

néi és sierrái; Itáliának Apenninje; Németországnak sváb és frank hegységei, meg a Hartz; Svédországnak skandináv Alpjai, a török-görög félszigetnek Balkánja és Pindusa. Míg Oroszországnak a mi hegye van is, az is a szélső részén fekszik. Északnyugati határán van Finnland gránit tömege, délnyugaton a Kárpátok kiágazása, délen a Krim sziklás fősíkja Jailával s Csardir Daggal (1580 m.), a Kaukázus 1100 km. hosszú láncza, melyben az Elburz (5640 m.) magasságra fölülmúlja több mint 1500 méterrel a Mont-blanc-t, Európa legmagasabb tetőjét. Keleten a déllővel csaknem párhuzamosan húzódik az Ural (2450 km.), a leghosszabb hegyláncz, akár Európához, akár Ázsiához számítsuk, melynek egyes csúcsai 1900 m. magasak. Az *Ural* név tatár nyelven *övet* jelent, s valóban nemcsak az Ural, de Oroszország minden hegye megérdemlené az öv nevet, mert csakis övezik, határolják Oroszországot, de belső tagozatára és vizeinek megosztására nincsen befolyásuk. A Kárpátokból s a Kaukázusból csak kevésbé jelentékeny vizek fakadnak, míg a birodalom négy főfolyója alig 100 m. magas emelkedésekben veszi eredetét. Megjegyzendő még, hogy mindezen hegységek nem alkotnak egy rendszert, hanem majd mindannyian csak szakadékaik egész idegen hegyrendszereknek. Nem orosz, hanem inkább finn, ugor, tatár és örmény hegységek. A csárok birodalma tehát egy végtelen sík, mely nyugat felé a lengyel és porosz síkokban, keleten pedig Szibéria és Turkesztán végtelen mezőiben vész el; erős ellentétet képezve a nyugat hullámos vidékeivel. Orographiai szempontból Oroszország mint *sík Európa* volna szembeállítható a *hegyes Európával*.

A szó szoros értelmében azonban Oroszországot nem lehet sík földnek nevezni; földje mindenütt mutat emelkedéseket és mélyedéseket, csak hogy kisebb arányban, mint

Nyugat-Európa. Ezen kevésbé egyenetlen felületről egy négyszögű magaslat emelkedik ki az ország közepén, a központi fösík, vagy mint északi részétől neveztetik, *Alaun-fösík*. Északkeleti csücskét a Valdai-fösík 100 m. magas emelkedéseivel képezi; nyugati felét azon halmok, melyek a Dniepert érintik s ennek zuhatagjaiig lenyúlnak; déli felét a Kurszktól Szaratovig nyúló magaslatok; keleti felét azon homok-buczkák, melyek a Volga és Kama jobb partját szegélyezik, északi szakaszát azon domborzatok, melyek a Volga medenczéjét a Jeges-oczeánra hajló vidékektől választják el. Különben a központi fösíkot két egyenlőtlen részre osztják a felső Volga meg az Oka és mellékfolyóinak mély völgyei.

E középponti duzzadásnak elég nagy mélyedések felelnek meg: az első a Valdai-plateau s a Kárpátok északkeleti lejtői között mint mély völgy húzódik el, melyben a negyedkorban a Balti-tenger s a Fekete-tenger keverték egybe hullámaikat. Északon átfolyja ezt a Dűna vagy déli Dvina és a Niemen, délen a Dnieper s mellékvizei. Legmélyebb pontját képezik a nagy terjedelmű pinski mocsarak. Továbbá a Volga jobb partján elterülő sziklás magaslatok és az Ural ágai között, a Volga mentén, mindinkább mélyebb lesz a talaj, míg a Kaspi-tóval egyenlő színvonalra száll le, mely 25 méterrel mélyebb a Fekete-tenger színénél. Itt vannak a kirgiz puszták, az európai Oroszország legmélyebben fekvő vidéke, egy egykori nagy beltenger medre, mely lassanként kiszáradt, s maradványai a Kaspi-tó és Aral-tó. Ha a Kaspi-tenger vize egy színvonalra emelkednék a Fekete-tenger vizével, e terméketlen, sókivirágzásokkal borított puszták tetemes része víz alá kerülne. A harmadik mély földje az orosz medenczének az északi lejtősödés, melyet tavak s mocsarak borítanak, melynek

befagyott *tundrái* elvegyülnek az északi Jeges-oczeán s a Fehér-tenger jegével. Végül a Szaima, Onega, Ladoga tavak vidéke, mely a Balti-tenger alacsony partjáig folytatódik s mely a mélyedéseknek egész sorozatát mutatja föl, hol egykor a Fehér- és Balti-tengerek vizei érintkezésben lehettek egymással.

Minthogy egészben véve Oroszország egy nagy sík föld, ennél fogva az északi szelek, melyeknek egy hegyláncz sem állja útját, keresztül kasul söprik; mivel maga az Ural is párhuzamos az irányukkal. Továbbá aránylag kis tengerektől lévén környezve, éghajlatára nem lehet befolyással sem a tengeri szellő, mely Európa nyugoti részének hőmérsékét annyira módosítja, nyáron a meleget, télen a hideget enyhítvén; sem a *Golf-áram* légi és tengeri áramlata, melynek végső hullámai Skandinávia partjain és hegységein törnek meg, a nélkül, hogy a Balti-tenger partvidékeire, hatást tudnának gyakorolni. Ez a hegysorompó, az egyenlő szélességi fok daczára, szembetűnő különbséget eszközöl a norvég és a svéd-orosz égalj között.

Ennél fogva Oroszországban oly teljesen szárazföldi éghajlat uralkodik, mint akár Ázsia, Afrika vagy Ausztrália belsejében. Egyik jellemző vonása az éles ellentét az évszakok hőmérséklete között. Az orosz síkság ki van téve a sarki vidékek, valamint belső és déli Ázsia befolyásának, tehát a jég- és a homoksivatag uralmának egyszerre. «Páris és Velencejével egyenlő szélesség alatt — mondja Anatole Leroy-Beaulieu — a Fekete-tenger s a Kaspi-tó északi partjain januárban oly hideg van, mint Stockholmban, júliusban oly meleg, mint Madeirán. Asztrakhánban, Genffel egy ugyanazon szélesség alatt, hat hónap hőmérsékleti különbsége 70—75° C. is tesz. A Kaspi-tó partjain, Avignonnal egy szélességben, a hideg sokszor 30° a zérus alatt, míg

ellenkezőleg nyáron 40° C.-ra és még többre emelkedik. A kirgiz pusztákon, Franciaország közepével egyenlő szélesség alatt, a higany télen többször napokon át meg van fagyva, míg nyáron, ha nem ügyelnek reá, szét pattan a hőmérő a napfényen. Az Aral-tó környékén éri el ez a szélsőség legmagasabb fokát; itt a legnagyobb meleg és legnagyobb hideg között 80° -tól 90° C. különbség is előfordul.» Magában Moszkvában is fordul elő 30° hideg s 28 fok meleg. Szt.-Péterváron a hőmérséklet szélsőségei 30 — 35° hideg s 31° meleg között ingadoznak.

Oroszország szárazföldi éghajlatának második következménye, hogy az odaérkező szelek már útközben nedvességek tetemes részét elvesztették. Azért Oroszország gyakran szenved a szárazság miatt: Kazánban kétszerte kevesebb eső esik, mint Párisban, minek eredménye, hogy annyi fátlan, terméketlen vidéke van, s hogy különösen déli részén teljesen hiányzanak az erdők, a mi ismét akadályozza a források képződését és a hasznos nedvesség kifejlődését.

Szt.-Pétervár, mely az északi szélesség 60° alatt fekszik, az egész világon legészakibb fekvésű főváros. Itt a leghosszabb nap $18^h 45$ perczig tart, a nap tehát 2 óra 39 perczkor kel föl s 9 óra 24 perczkor nyugszik le; az esteli szürkület azonban a hajnal hasadtáig tart, minélfogva két hónapra át nincs éjszaka. A legrövidebb nap 5 óra 47 percz, ekkor a nap 9 óra 5 perczkor kel s lenyugszik 2 óra 52 perczkor. Északi részén a sarki fény gyakori, a déli pusztákon ellenben nem ritkán látható a délibáb.

Minthogy Oroszország csaknem teljes síkság, a földjét alkotó rétegek csaknem vízszintesek; semmiféle emelkedés sem zavarta meg fekvésöket, a szikla-rétegeket nem kényszerítette, hogy a homok- vagy termőföld-rétegeket áttörjék. Ezért hiányzik a kő, a hegyesebb vidékeket kivéve,

mindenütt Oroszországban, mi nemzetgazdasági s művészi fejlődésére komoly hatással volt. Más anyagokból kellett építeni, mint nyugaton: az emlékek tölgy- vagy fenyőfából, vagy téglából készültek; fából épülvék a régi templomok, a csárok palotái, a régi városok falai; mai nap is fából vannak a polgárok házai s a parasztok *izbái*. A falvak valamennyien, a városok nagy részben ily könnyen éghető anyagok halmaza. Ebből származnak azon nagyszámú tűzvészek, melyek koronként pusztítanak Oroszországban, s el is lehet mondani, hogy középszámítás szerint Oroszország minden hetedik évben egészen leég. A fából emelt épületek nem mutathatnak oly óriási arányokat, mint kastélyaink Ile de France-ban, vagy a Rajna-vidék székesegyházai; az orosz régi templomok azért mind kicsinyek. Csakis a Balti- s Fekete-tenger vidékének meghódítása óta vannak az Orosz birodalomban kőből épült városok; Nagy Péter teremtette a legelső kővárost. Földtani szempontból, Solovief kifejezése szerint, Oroszországot a *fából építkező Európának* lehetne nevezni, a *kőépítésű Európával* szemben.

Az orosz folyók és a történelem.

Oly nagy terjedelmű s aránylag kevés tengerparttal bíró országban, mint Oroszország, a folyók végtelen nagy jelentőségűek. Kelet-Európa hydrographiai szempontból jól be van osztva. Nagyszámú folyóinak köszönheti, hogy nem oly zárt terület, mint Afrika vagy Ausztrália. Ha már hiányzanak a mélyen benyúló tengerágak, legalább vannak jól kifejlesztett vízerei, melyek még a legbensőbb részekbe is behatolnak, s némelyek közülök majdnem tengeri arányokat öltenek. Ezen egységes síkon nem találunk oly rohanó folyású vizet, mint a Rhône; mindnyája kényel-

mesen mozog homok- vagy agyagba vájott medrében. Hoszszú időn át csupán csak a folyók szolgáltak az egyedüli közlekedő utak gyanánt. Midőn az orosz fejedelmek beakarták járni birtokaikat, vagy háborút szándékoztak indítani, be kellett várniok a telet, mely a Dniepertől az Uralig egyenessé tette a földet szánkáik számára ; vagy bevárniok, míg a folyók fölengednek s ezek mentét követhették. Csak e két évszak volt alkalmas az utazásra, nyáron hajón, télen szánkán. Tavasszal az olvadás és az árvizek mocsárrá változtatják a síkságot ; ez az évszak a *raszputicza*, a rossz utak időszaka. A kereskedés ugyanazon utakat használta, melyeket a háború és politika. A folyók, melyek különösen Oroszországban nevezhetők *mozgó utaknak*, magyarázzák meg a nagy gyorsaságot, melylyel az orosz történet férfiai nagy tereket tudtak bejárni, s époly könnyen jutottak el Kievből Novgorodba, mint akár egy franczia király az ő kedves Párisából Reimsbe vagy Orleánsba. A folyók szövetségei az oroszoknak az ellen, a mit ők legfőbb ellenségeknek neveznek, a távolság ellen. Az orosz hódítás és gyarmatosítás mindenütt a folyók irányát követte ; az Oka, Kama, Don és Volga partjain van főleg csoportosulva az orosz elem, mely az őserdők sűrűjébe üzte a benszültt törzseket.

Oroszország vízrendszerének középpontja a Valdai főnsík. Itt veszi eredetét a Volgo-tóból a Volga, mely a Kaspi-tóba ömlik ; a Dnieper, mely a Fekete-tengerbe, a Niemen és Dűna, mely a Balti-tengerbe ; a Velikaja, mely a Peipusztóba ömlik ; azon folyók, melyek az Ilmen tavat alkotják s melyek táplálják a Ladogát s Onegát, honnan kifoly a Néva. Minthogy e szerint a hydrographiai középpont a központi főnsík észak-nyugati szögletében van, ebből következik, hogy a lejtősödés dél és kelet felé irányul. Ez elrendezés-

nek nagy befolyása volt a nemzeti történet fejlődésére. Ez a történelem épen északnyugoton kezdődik, közel a Valdai-fönsíkhöz. A Peipusz és Ilmen mellett keletkeztek Pszkov és Novgorod régi kereskedő városok. Ezek a tengerrel nem érintkezhetnek a Narován, a Peipusz kifolyása mentén, mint a mely számos vízesést képez; hanem azon folyók és tavak hálózatán át, melyek a Névában, ezen rövid, de széles folyóban egyesülnek, mely valóságos orosz Temze. E mellett kellett épülnie Szent-Pétervárnak, a XVIII. század e Novgorodjának. Az ős időkben Novgorod nagyobb biztosságban volt ezen folyók és tavak hálózata közepett, mint lett volna a Néva mellett. Hajói a Volkhov segítségével az Ilmentől a Ladogába, s a Néva segítségével a Ladogából a Finn-öbölbe s így a Balti-tengerbe juthattak. Más kisebb folyók összeköttetésbe hozták az Onegával, a Fehér-tóval, (*Bielo ozero*). A Sukhona s északi Dvinán át érintkezett a Fehér-tengerrel, a hol később Arkhangel emelkedett. A Dvina mellékvizei mentén a novgorodi fölfedezők mélyen behatoltak az északi erdőségekbe s az itt talált benszülötteket adófizetőiké tették. A Fehér-tenger folyóvidéke, a novgorodi tavak medenczéi s a Volga között nincsen majdnem semmi választó vonal. A folyók kezdetben ingadozni látszanak a különböző irányok között, némelyek nem is jutnak egy határozott irányhoz, mint a Sekszna, mely a Fehér-tengert összeköttetésbe hozza a Volgával. A folyók ezen sajátságos szövevénye, melynél fogva a Dnieper és Volga irányuk folytatását találják a Dvina, Néva, Duna és Niemenben, s így a négy orosz tengert egymással kapcsolatba hozzák, magyarázza meg legérthetőbben a Nagy-Novgorod kereskedelmi fontos szerepét s hódításainak kiterjedését.

A Dnieper mellett alapítottatott eredetileg egy Oroszország, mely vetélytársa volt a novgorodinak: ez volt a

kievi Oroszország. Ez a Dnieper lejtőjét követi, mely a Fekete-tengerhez s a bizanczi világba vezet. A Dnieperen mentek le az első gályák Konstantinápoly ellen; ezen folyón át hatolt Kievbe a görög polgárosodás és keresztyén-ség. A Dnieper, mely Kievet nagygyá tette, okozta egy-szersmind hanyatlását. E folyó ugyanis nem volt elég alkalmas közlekedési út; a város alatt kezdődő hires víz-esések sokkal nagyobb akadályát képezték a hajózásnak, mintsem hogy Kiev Oroszországnak politikai és kereske-delmi fővárosa maradhatott volna.

A Don, daczára 1000 km. hosszú folyásának, csekély befolyással volt az orosz történelem irányítására. A nem-zeti lét megszilárdulásának egész korszaka alatt mindig az ázsiai hordák birtokában volt. Később torkolata Azovval együtt török főség alá jutott. Különben is alsóbb részei-nek eliszapodása sokat ártott kereskedelmi fontosságá-nak. Hasonlóképen a Dűna és a Niemen egész a XVIII. századig a benszüllött litvánok, finnek s hódító németek birtokában maradtak.

Oroszországnak legkiválóbb folyója a Volga, a *Volga* *anya*. Ez a Nilusa és a Missisipije. 3778 km. hosszú folyása fölülmulja a Dunát csaknem 1000 kilométerrel, több mellékfolyója a világ nagy folyói közé számítható; az 1000 km. hosszú Oka fölülmulja a Maast és az Oderát; a Kama, mely 2000 km. hosszú, fölülmulja Európa min-den folyóját, kivéve a Dunát, mert az Elba csak 1030, a Loire 1090, a Rajna 1300 km. A Volga és Oka egyesülése Nizsni Novgorodnál két tengerág találkozásához hasonlít, oly nagyszerű látványt nyujtanak a dombról, melyen a felső város fekszik; míg a város alsó része vagyis a *vásár*, 100,000 kereskedő lakójával, a két folyó partjain terül el. A Volga Jaroszlávnál 639 m. széles, Kazánnál 1400 méter-

nél is több ; míg Szamara környékén majd megszűkül egész 746 méterre, majd kitágul, s oldalágaival együtt 28 km. széles lesz. A Kaspi-tengernél deltája, mely 75 ágával végtelen sok szigetet zár be, 150 kméterre szélesül. E bámulatos folyó, melynek vizében oly nagy halak nyüzsögnek, mint a tengerben : a tok, lazacz, orsóhal, a sőreg, mely néha 488 kilogrammot is nyom, — Európa csudája volna, ha vizét a jég évenként több hónapon bilincsekbe nem verné. Azonban alig kezd a jég engedni, kikötők, hajóépítő helyek, hajóállomások megélénkülnek ; 200,000 munkás gyűl össze partjain Oroszország minden részéből ; 15,000 bárka, 500 gőzhajó szeli hullámain. Kosztroma, Nizsni Novgorod, Kazán, Szimbirszk, Szamara, Szaratov, Asztrakhán megtelnek mozgalommal és zajjal. Mintha egész Oroszország élete ide költözött volna !

A Volga és mellékvizeinek medenczéje csaknem háromszor akkora területet foglal el, mint Franciaország. Csupán az Oka medenczéje háromszor oly nagy terjedelmű, mint a Loireé. A Volga e roppant birodalma a XVI. századbeli Oroszországot csaknem teljesen magában foglalta, s ez állam fejlődésének ellenállhatatlan irányt adott. Azon naptól fogva, midőn a nagy-fejedelmek a Volgába ömlő Oka mellékfolyója, a Moszkva mellett rendezték be székhelyöket : Oroszország kelet felé fordult, s megkezdé küzdelmét a török és tatár népekkel. A Dnieper alkotta a bizanci Oroszországot, a Volga ázsiaivá tette azt s a Néva lett hivatva európaivá tenni. Az egész birodalom története e három nagy folyón nyugszik és három korszakra oszlik föl : a Dnieper korszaka Kievvél, a Volgáé Moszkvával, a Néváé a VIII. században Novgoroddal s a XVIII-ikban Szent-Pétervárral. Nagy Péter ez alkotásának nagysága abban áll, hogy a fővárost a Balti-tenger mellé tette

a nélkül, hogy elhagyta volna a Kaspi-tengert s a Volgát, s hogy ezen nagy keleti folyó számára új kijáratot keregett, mely összeköttetésbe hozza a Nyugat tengereivel. A Tikhvinka és a Ladoga csatornája segítségével a Néva a Volgának északi torkolatává lön.

A négy öv ; Oroszország földrajzi egysége.

A termelés szempontjából Oroszországot négy egyenlőtlen részre lehet osztani, melyek délnyugatról északkeletre huzódnak : az erdők övére, a csernozom vagy fekete föld, a szántóföldek s legelők, s végre a terméketlen puszták övére.

Az északi és legnagyobb, a *polyeszje*, az orosz erdő öve, mely egyfelől azon mocsarakra támaszkodik, melyek sohasem engednek föl s a jeges tengerpart *tundráira* ; másfelől a nagy tisztásokra, melyek Novgorod, Moszkva s Jaroszláv környékén, a földművelésre tért nyujtanak. Északon az erdő vörös fenyűvel kezdődik ; a középen helyet ad ez a gyantás fáknak, melyek sötétzöldje váltakozik a nyírfák szürke leveleivel és fehér héjával ; még lentebb délen következik a hárs, szilfa, jávor, s déli határán megjelenik a tölgy.

A *fekete föld* a Prút partjaitól a Kaukazusig terjed, a hol Oroszország legszélesebb ; sőt átmegy az Uralon s Kaukazuson túlra is Ázsiába. Nevét egy mély fekvésű fekete termő rétegtől vette, melynek termő ereje kimeríthetetlen, s trágyázás nélkül is gazdag aratást nyújt. Területe 600,000 □ km. hasonló egy akkora terjedelmű gabonaföldhöz, mint egész Franciaország. Maga ez a terület több mint 25 millió embert táplál s népessége napról-napra nő. Keleti Európának minden időben magtára volt,

Herodot ide helyezi a földművelő scythákat, innen látta el magát Athéne gabonaneműekkel.

A *szántható puszták* vidéke párhuzamos az előbbivel; délen csaknem a tengerig száll le. Ez is elég termékeny, bár trágya nélkül el nem lehet; mielőtt felszántották volna, fátlan füves mezőből állott, s 600,000 □ km. területével csakis Amerika prairieihez hasonlítható. E puszta füve, melyben a lovas és a nyájak ép úgy elrejtőzhetnek, mint az erdőben, némelykor 5, 6, sőt 8 láb magasságot ér el. Ez a puszta, melynek egyhangúságát csak itt-ott szakítja meg egy *kurgan* vagyis sírhalom, mely ősrégi lakók csontjait földi, tavasszal zöld oczeán, ősszel vörhenyes, le-sült kopár sivatag, kedves az ő szülöttei előtt. Ez vala sokáig a hőskori Oroszország, a nomád lovasok uradalma, a kozákok hazája. A *fekete föld* és ez a *mezőség*, mely csaknem oly termékeny, mint amaz, együtt 1.200,000 qkilométer területet foglalnak el, tehát 120 millió hektár kitünő földet, mely nagyságra egyenlő Franciaország és Ausztria-Magyarország területével együtt véve.

A negyedik öv, a *terméketlen puszták* öve, homokos a Dnieper torkolatánál, agyagos Krim északi részén, sőtartalmú a Kaspi-tótól északra, 400,000 qkm. területen csak 1.500,000 állandó lakost táplál. «E roppant terület — mondja Leroy-Beaulieu — alkalmatlan a földművelésre, s csaknem az állandó letelepülésre is; s mint Ázsiának szomszéd részei, csak baromtenyésztés és a nomád életre látszik alkalmasnak. Az európai Oroszországnak csakis ezen részét lakják napjainkig nomád népek: kirgizek, kalmukok, krimi és nogaji tatárok. E pusztákon az ázsiaiak ép úgy otthonosan érzik magukat, mint saját hazájokban.»

Igazán termő részei e szerint Oroszországnak a *mezőség*, a *fekete-föld* s az *erdős övből* Novgorod, Moszkva, Nizsni

Novgorod, Kazán földművelő s iparos vidéke. A tengernek oly mértékű emelkedése, mely elborítaná az északi *polyesz-jét* s a déli terméketlen pusztákat, nem vonna le semmit Oroszország gazdagságából és reális erejéből.

A mélyföldek és fősíkok e váltakozása, a nagy folyók folyásának különböző iránya, az erdős öv, a termékeny és a kopár pusztákra való fölosztás nem állnak útjában annak, hogy keleti Európa föltűnő egységet ne képezzen. Oroszországnak egy része sem szigetelhetné el magát a másiktól. A síkság nem állít föl köztük semmiféle határt; a melyet a folyók képezhetnének is, télen elenyésztetné a fagy, úgy hogy a hadseregek a Fehér-tengertől a Fekete-tengerig akadály nélkül juthatnának. Még az éghajlatban sem volna nagy különbség, mert a hideg csaknem oly nagy Kievben, mint Arkhangelszkben. Mind e vidékek, melyek nyáron oly különbözők, gazdasági szempontból szoros kapocsban vannak egymással. Az erdős övnek szüksége van a Dnieper búzájára s a Volga-vidéki állatokra; a déli pusztá nem nélkülözheti északnak fáját. A Duna, Néva és Dvinán Európával folytatott kereskedelem kiegészítődik a Dnieperen és Volgán dél és kelettel folytatott kereskedelem által.

Csak Moszkva vidéke, hol erdők mezőkkel váltakoznak, állhatott meg sokáig maga magában, de nem állhat tovább mióta iparossá lett. A régi időkben, midőn észak és dél termékeit közvetítette, kapcsolatot képezett észak és dél között, hogy aztán mindkettő fölött uralkodjék. Még Novgorod is függött gazdaságilag az Oka vidéki fejedelmektől, mert ezeknek elég volt csak megtiltani a gabonaszállítást a felső Volgától a tavak vidékére, hogy a nagy köztársaságot engedelmességre kényszerítsék maguk iránt.

Oroszország nagy síkságának tehát ép oly feltűnő ren-

deltetése az egység, mint Svájecznak a szétdarabolás. A Kárpátok és Ural, a Kaukázus és a finnlandi fensík között már a természet kijelölte helyét egy nagy birodalomnak, melynek a hegyek öve képezi keretét. Hogyan telt meg ez a keret, ezt tanítja meg a történelem.

II. FEJEZET.

Oroszország néprajzi képe.

A görög gyarmatok és Herodot Scythiája. — Nestor szlávjai; litván, finn, török népek a kilenczedik században. — A mai oroszok három törzsre való osztása; hogyan történt az orosz gyarmatosítás.

A görög gyarmatok és Herodot Scythiája.

A görögök az ó-korban kereskedő telepeket rendeztek be és virágzó gyarmatokat alapítottak a Fekete-tenger északi partjain. A miletusiak és megaraiak építették *Tomit* vagy *Küstendsét* közel a Dunához, *Istrost* e folyó torolatánál, *Tyrast* a Dnieszter mellett, *Odessost* a Bugnál, *Olbiát* a Dnieper mellett, *Chersonesost* vagy *Chersont* Szbasztopol kikötőjénél; *Paliakiont*, mely később *Balaklava* lett, *Theodosiát*, mely *Kaffa*, *Panticapeont* (Kercs) és *Phanagoriát* a Jenikale szoros két felén, *Tanaist* a Don torolatánál, *Apaturost* a Kubánnál, *Phasist*, *Dioscuriást*, *Pityontét* a Kaukázus lábánál, a régi Colchis partján. Panticapeon, Phanagoria és Theodosia Kr. e. negyedik században szövetségbe léptek, melynek élén egy örökös főnök, a bosporusi archon állott, ki ezen kívül némely barbar törzsek fölött is uralkodott.

Az orosz archæologusok, legújabbán Uvarov, ezen régi

hellén polgárosodásnak több maradványát hozták napfényre, t. i. temető-oszlopokat, föliratokat, domborműveket, istenek és hősök szobrait. Tudva van ugyanis, hogy a gyarmatosok még ezen a barbár földön is fentartották a görög műveltséget, ápolták az anyaország művészetét, csatába menvén énekelték Homér énekeit; még Dio Chrysostomos idejében is művelték az ékesszólást s Achilles emlékének külön cultust szenteltek.

A hellén telepek vonala mögött egy nagy világa tolongott ismeretlen népségeknek, melyeket a hellének közös névvel scytháknak neveztek, s melyekkel majd ellenséges lábon, majd szövetségben éltek, s melyek nekik ügynökkül szolgáltak az északibb vidékekkel való érintkezés közben. Herodot majdnem mindent elmond e barbár népekről, a mit csak tudtak rólok a görögök Kr. e. az ötödik században.

A scythák egy földbe szúrt kardot tiszteltek, mint a hadistenének képét, s ezt embervérrel öntözték; a legelső ellenségnek, melyet a háborúban elejtettek, megitták véré, a legyőzötteknek lehúzták fejbőrét s koponyáját ivópohár gyanánt használták; rémítő temetést rendeztek királyaiknak; haláluk évfordulóján lovakat és rabszolgákat öltek le, melyeknek szalmával kitömött testét a király *kurganja* (sírja) köré állították köralakban. Tisztelték a böles Anacharsis emlékét, ki Görögországban utazott. Nomád hor-dáik daczoltak Darius Histaspes egész hatalmával.

A tulajdonképen való scythák között Herodot különbözteti a *földművelőket*, kik a Dnieper mellett valószínűleg Ukrajna csernozemjén laktak, s a *nomád scythákat*, kik tőlök jobbra keletre felé tizennégy napi járásra laktak; a *király-scythákat* az Azovi-tenger körül, kik a többieket rabszolgáiknak tartották.

Olbia és Chersonesos, hatalmas városok és a bosporusi görög-scytha állam befolyása alatt a belső törzsek vadsága némiképen szelidült. A mai Jekaterinoszláv kormányzó-ságban található scytha királyi sírokban, mint a bosporusi görög-scytha fejedelmek sírboltjaiban találtak oly műtárgyakat, melyek a görög szellemnek a barbár ízléshez való alkalmazkodását mutatják; értékes vázákat, melyeket számukra athénei mesterek véstek, s mindazon ékszereket, melyek ma Keres, Odessza és Szt.-Pétervár muzeumait gazdagítják.

A szent-pétervári *Ermitage*-múzeumban van két kiváló művészi és archeologiai becsű váza: a nikopoli ezüst s a keresi arany váza. Ezek, mint mondják, Kr. e. a negyedik századból származnak, tehát ép. azon korból, mikor Herodot megírta művét, s ennek e szerint élő kommentárjai. Az ezüst medencze scytháinak hosszú haja, hosszú szakáll, nagy vonásaik, bő köntösük és nadrágjok eléggé azonosak e vidék mai lakói arczkifejezésével, testalkatával és viseletével. Lovaik fékezésével és kipányvázásával vannak elfoglalva, épen oly módon, mint ma is teszik e vidék lakói. Az arany medencze scythái hegyes sipkájokkal, ázsiai módon szabott és diszített ruháikkal, szokatlan íveikkel határozott árja típusok. Amazok lehetnek Herodot szántóvető scythái, meglehet, hogy a Dnieper melléki földmivelő szlávok elődei; emezek a királyi scythák, kik nomád és harczias életet élnek. Bergmann és Müllenhof nyelvészek igyekeznek a scytha nyelvet az indo-európai nyelvcsaládhoz számítani. «Ők — úgymond Perrot György — daczára a nyelv, szokások és műveltség között levő nagy különbségnek, közeli rokonai a görögöknek, s talán ezen eredeti rokonságnak tulajdonítható, a nélkül, hogy arról a scythák vagy görögök tudtak volna valamit,

hogy oly gyakori és könnyű volt az érintkezés a hellének és scythák között.»

Herodot azonban megkülönbözteti a tulajdonképeni scytháktól azon némely más népeket, melyekről különös hagyományokat beszél el. Ilyenek a *melanchlénék*, kik fekete ruhába öltözködnek; a *neurek*, kik egyszer évenként farkassá változnak; az *agathyrsek*, kik aranyékszerrel díszítik magukat s nőközösségben élnek; a *szarmathák*, kik a scythák és amazonok szerelméből támadtak; a *budinok* és *gelonok*, kik könnyen elhellénesedtek; a *thyssagéták*, *massagéták*, a *jyrix*-ek, kik csak vadászatból élnek; az *agrippeusok*, kik piszeorrúak és kopaszok voltak születésöktől kezdve; az *issedonok*, kik meghalt szüleiket ünnepélyesen megették; az *arimaspok*, kiknek csak félszemök volt; a *griffonok*, az arany őrzői, a *hyperboreusok*, kik oly vidéken laknak, hol mind nyáron, mind télen, mint fehér toll, hullanak a hópelyhek.

Úgy látszik, hogy ezen népek egy része kivándorolt nyugat felé s tartozhatott a germánok vagy góthokhoz; míg mások különféle nevek alatt itt maradtak, mint a litvánok, szlávok, finnek, sőt bizonyos számú török törzsek is. Ritlich Herodot *melanchlén*jeit azonosaknak hiszi az *esztek*-kel, kik sötét ruhát viselnek, az *androphagokat* a *szamójédekkel*, kiknek orosz neve *anthropophagost* jelent; az *issedonokat* a *vogulokkal*, az *arimaspokat* a *votyákokkal*, az *agrippeusokat* az *erzekkel* vagy *zürjénekkal*, a *massagétákat* a *baskirokkal*, a *griffonokat* a *mongolokkal*. Az *agathyrsek* valószínűleg a *kazárok*.

Nestor orosz szlávjai; litván, finn és török népek a kilencedik században.

A nagy népvándorlás a negyedik században Kr. u. keleti Európát rettenetesen felforgatta. A góthok Hermanrich alatt egy nagy birodalmat alapítanak a régi Scythia helyén; ezt felforgatják Attila hunjai, kiknek nyomában török-finn népek raja az avarok, bolgárok nyomulnak előre. Ezeket követik a magyarok, kazarok és besenyők stb. A népek ezen zürzavarában feltűnik a szlávok nemzetisége; nevökkel jelennek meg a történelemben; leírják őket a görög krónikások, Mauritius és Constantinus Porphyrogenitus császárok; harcolnak a kelet-római birodalom ellen, megkezdik a százados küzdelmet a szláv és görög faj között, melyek még ma is versengnek a Balkán-félszigeten az uralom fölött. A legelső orosz történetíró Nestor, kievi szerzetes, a XII-ik században előadja, hogy milyen volt előtte kétszáz évvel azon törzsek földrajzi megoszlása, melyek a többi szláv népek között egy különálló csoportot alkotván, *orosz szláv* nevet kaptak.

Ez utóbbiak közül a tulajdonképeni *szlávok* az Ilmen medencéjében a Peipusz tó nyugoti partján laktak; városaik: Novgorod, Pszkov, Izborszk, az orosz történelemmel egyszerre tűnnek föl. A *krivicsek* a Dűna és Dnieper forrásánál voltak letelepedve, Szmolenszk városuk körül; a *polocsánok* Poloczkkal a felső Dűnánál; a *dregovicsok* nyugatra a Dűna és felső Dniepertől Turovval; a *radimicskek* a Dnieper mellékvize a Szozs mellett; a *viaticsek* a felső Oka mellett; a *drevliánok*, így nevezetve az országukat borító sok erdőtől, a Pripet völgyében Ovrucs és Korosztén régi városokkal; a *szieverianok* a Deszna és Dnieper között, Lubecs, Csernigov és Perejaszláv városokkal; a *po-*

liánok a szieveriánokkal szemben, a Dnieper jobb partján Kievvvel; a *fehér horvátok* a Dnieszter és a Kárpátok között; a *tiverczek* és *luticsek* a Dnieszter és Prut mellett; a *dulebek* és *buzsánok* a Visztula mellékvize, a Bug mellett.

Nestor ezen előszámlálása mutatja, hogy a kilenczedik században, a mikor t. i. az orosz nép története kezdődik, az orosz szlávok csak kis részét bírták a mai Oroszországnak. Csaknem egészen a Dűna, felső Dnieper, az Ilmen és Dniester vidékére szorítkoztak. A Kaspi tó óriási medencéjéből csupán csak a Volga és Oka forrását bírták.

Nyugati és északi oldalon más szláv népekkel érintkeztek, melyek ez időtájban kaptak külön neveket. Némelyek a felső Elba mellett és a Visztula két partján eloszolva, a csehek és liakhok vagy lechiták bevándorlása után (a IV.—VII. században) alkották Csehországot és Lengyelországot. Mások a March vagy Morva mellett próbálták meg a politikailag önálló Morvaországot megalapítani (IX-ik században); míg mások az al-Dunán telepedvén le, alkották Bulgáriát, Asparuch bolgárjai betelepülése után (680); odább az Adriai tenger mellett a horvátok és szerbek szervezkedtek Horvát-, Dalmát- és Szerbországgá; a Balti-tenger mellett a pomerániai, brandenburgi (Haveli) s Elba-parti szlávok (obotriték, vilczek) vannak, kiket egykor elnyel a német hódítás.

Ez időben az orosz- és lengyel-szlávok között alig volt valami különbség. Kulics azt mondja, hogy a két különböző emberfaj által történt hódítás, a bizanczi és római vetelkedő vallásnak elfogadása, a görög és latin ellentétes műveltség s azzal együtt két irodalom és ábécze befolyása voltak azok az okok, melyek egy ugyanazon faj keblében két vetelytárs népet teremtettek s a szláv törzsek tehetet-

len és öntudatlan anyagára két ellentétes nemzetiség erős bélyegét ütötték. A lechiták által átidomított, a római egyháznak és a nyugoti műveltségnek megnyert szláv lengyel lett; a varégek által idomított, a görög egyháznak és a bizanczi befolyásnak hódoló szláv oroszszá lett. De eredetileg úgy a Visztula, mint a Dnieper mellett csak szlávok voltak, kik ugyanazon pogányságban éltek, ugyanazon hagyományokkal bírtak s csaknem ugyanazon nyelvet beszéltek. A lengyel és orosz nyelvnek rokonsága, melyek között a Fehér- Vörös- és Kisoroszország tájszólásai képezik a kapcsolatot, eléggé mutatja az eredeti testvériséget, mely az egyházak versengése és kormányok küzdelmei által megsemmisítettett.

Északon és keleten az orosz szlávoknak, mielőtt birtokukba vették volna mindazon területet, melyet nekik kijelölt a történelem, küzdeniök kellett háromfajta nép ellen: a letto-litvánok, a finnek és a finn elemekkel többé-kevésbé kevert törökök ellen.

E népfajok közül az első az árja népcsaládhoz tartozik, azonban különbözik mind a germán, mind a szláv népfajoktól. Nyelvök az egyedüli az európai nyelvek között, mely legközelebbi rokona a sanskritnak. A Narev mellett laktak az *iatvagok*; a Niemen mellett az *imudok* és a tulajdonképeni *litvánok*; a rigai öböl nyugati partján a *korszok*, kik nevöket Kurlandnak adják; a Duna bal partján a *szemigalok*, a jobbon a *letgolok*, honnan déli Livland *lettjei* vagy *latisai* származtak.

A finn népfajhoz tartoztak: Livland s Finnland öbleinél a *lèvek* és *csudok*, kiktől a Peipusz-tó *csudok tavának* neveztetik. Ezek az elődei éjszaki Livland és Esztland mai lakóinak. A három németnek nevezett balti tartomány e szerint déli részében *lett*, éjszaki részében pedig *finn*.

A *naroviaiak* a Peipuszból kifolyó Narova mellett laktak, az *ingriek* és *rodok* a Néva mellett. A *suomik*, kik *kvenek*, *karéliaiak*, *iamok*, vagy *tavasztokra* oszlanak, Finnlandot tartották és tartják ma is elfoglalva. Északról szomszédaik voltak a *lopok* vagy *lappok*. A *veszek* a Sekszna s Fehér-tó mellett, a *muromok* az Oka és mellékfolyói a Moszkova és Kliazma mellett, a *mériek* a felső Volga és Klescsina mellett, veszek és muromok között. E három nép teljesen eltűnt, elnyeletett vagy átalakíttatott az orosz gyarmatosítás által, s épen e területen alakult meg a moszkvai birodalom magva. A *zavolocsi csudok* az alsó Dvinánál tanyáztak. A *permiek* a Dvina és Kama között; az *erzek* vagy *zürjének* a Mezen és Pecsora medenczében; a *szamojédek* az északi parton. E három nép látta a maga nagy terjedelmű birtokait összeszorulni a gyarmatosítás eléhaladása által; számuk is megkisebbedett, mert az elsőik száma nem nagyobb 50—70,000-nél, a másodiké 80,000-nél, a harmadiké 5—6000-nél. A Volga partján laktak a *csere-miszek*, kik még mai nap is megtalálhatók Kazán kormányzóságban, a *csurasok* Kazán és Nizsni-Novgorod kormányzóságban, a *votyákok* Kazán és Viatkában, a *mecserákok* és *baskiok* Ufában, a *mordvinok* a Volga középső medenczében. Mai nap csak szórványosan vannak azon a vidéken, hol a IX-ik században tömegesen laktak, jelenleg alig vannak 1—200,000-en, a többi mind oroszszá lett. E finn és csud népek látszanak Oroszország valódi benszülött őslakóinak, ez képezi anyagját azon népségnek, melyre kiterjeszkedett a tatár hódítás és az orosz gyarmatosítás.

Minden idegenszerű e régi népeknél: a typus, melyben valami bárdolatlanság s bevégtetlenség van; a viselet, mely valamely özönvíz előtti korból származottnak látszik;

a szokások s a babonaság, melyek az ősi vallás nyomait őrzik, mely régibb minden pogány vallásnál. A nyelv némely helyen még oly kezdetleges, hogy a csuvasoknak alig van ezer szavuk, mely nem kölcsönzött. A cseremisznőknek két lemez van mellökön, melyek vértet képeznek, melyet nemzedékről nemzedékre átszállott ezüst pénzekkel ékesítenek. Egy érmész csodálatos fölfedezéseket tehetne ezeken a mozgó éremgyűjteményeken. Lábukat a nők egy posztódarabbal szorosan körültekerik; s abba helyezik a szemérmet, hogy czombjaikat eltakarják, mint a tatár nők nem mutatják arcukat. A csuvas nők fejüket hegyes tetű főköttővel fődik be, mint egy szaraczen sisakkal; ágyékuk fölé bőr és fémből készült pánczelt öltenek, mely úgy néz ki, mint egy csataló szűgytakarója. Ünnepe napokon vállokra köpenyt vetnek, mely merev és egyenes, mint a pap misemondó ruhája. E különös népnél a fekete egyjelentésű a széppel; s mikor valaki megakarja magát el-lenségén bosszulni, felakasztja magát ajtajára. Daczára a háromszáz éves keresztény misszióknak, e népek Oroszorszá-g szívében, a Volga mentén, még nem tértek át teljesen a kereszténységre; még egész pogány területek is vannak. A bálványimádó csuvasoknak negyven istenök van, kiket *Thora* vagy *Keremet* általános néven ismernek. A thorák inkább jó istenek, a keremetek rosszat tevő istenek volnának, ha nem köteleznék le őket ajándékokkal és állati áldozatokkal. Ez a régi kelet vallási kételvűsége.

A finn népekhez tartozott még két oly nép, mely ma már csak a történelemben létezik. Ezek, mint a volgai finnek, török népekkel keveredtek össze. Figyelemre méltó a művelődésre való hajlamuk. A *kazárok* nagy birodalmat alkottak, mely magában foglalta az alsó Dnieper, Don és Azovi tenger vidékét. A Volga mellett építették Itilt, a

Don mellett Szarkelt, Fehérvárost, s harczoltak a szlávok s a chersonesosi görögök ellen. Virágzó iskoláik voltak. A nemzeti pogányság mellett helyet adtak a kereszténységnek és az izlamnak. A zsidó vallás, melyet a király s az urak vallottak, volt az uralkodó vallás, mint látni lehet Joseph khágán leveléből a kordovai Hasdai rabinushoz (948).

A Volga és Kama összefolyásánál egymás előrehaladott műveltségű finn-török nép, a *bolgárok* letelepedett kereskedő népe, alapított a szomszéd törzsek meghódítása után egy nagy birodalmat. A főváros *Bolgárü* azaz *nagy város* romjai még ma is főnállanak.

A török népek sokkal később jelennek meg az orosz földön, mint a finnek. A IX-ik században az alsó Volga és Ural a besenyők zsákmánya lett, mögöttök vannak a pölovczok és úzok vagy turkok. A tatárnak nevezett betörés a XIII-ik században inkább török, mint mongol.

A mai oroszok három ágra való oszlása. Hogyan történt az orosz gyarmatosítás.

Nestor idejében az orosz-szlávok, kiket északnyugaton a litvánok, északon a finnek, keleten a törökök szorítottak, alig ötödét foglalták el a mostani európai Oroszországnak. Mai nap oroszokat találunk Finnlandtól az Uralig, a jeges Oczeántól a Kaukazus és Krimig, s számuk 56 milliónyi tömeget képez, mely majdnem három millió gyarmatost adott az ázsiai tartományokba. Ellenben a lett-litvánok 3.480,000-re, a finnek, a finnlandiakat is beleszámítva, 2.400,000-re, a török-tatárok 2 millióra szállottak le. Az oroszok hat-hetedét képezik Oroszország népességének. Az arány tehát tökéletesen megfordult. Mily változás tíz század alatt!

A mai oroszok három ágra oszlanak, melyek nevöket történeti körülményeknek köszönik. 1. *Fehér Oroszország*-nak nevezik azon tartományokat, melyeket a XIII-ik századtól a XIV-ig a litván nagy-fejedelmek hódítottak meg. Ezek a *krivicsek*, *polocsánok*, *dregovicsik*, *drevliánok*, *dul-lebek* régi területei, melyek a Vitepszk, Mohilev és Minszk kormányzóságot képezik. Kovno, Grodno és Vina kormányzóságok, melyek ma is egyenlőtlenül vannak elorozsósítva, eredetileg litvánok voltak. A grodnoi, novogrodeki és bielosztoki litván területek egykor *Fekete-Oroszországot* képezték. 2. *Kis-Oroszország* a régi szieveriánok és poliánok területét foglalja magában, mely gyarmatosítás által nagyobbodott. Feloszlik Kiev, Csernigov, Pultava, Kharkov, Volhynia, Podolia kormányzóságokra. Sőt a mai orosz birodalom határán túl is folytatódik, mint *Veres-Oroszország*, vagy a régi Galiczia (Galics, Jarosláv, Térébovl, Zvenigorod, Lemberg), mely Ausztriához tartozik s három millió orosz vagy ruthén népesíti. 3. *Nagy Oroszország* a régi Moszkovia körül keletkezett, magában foglal egy nagy területet, hol finn és török népek laktak a IX-ik században. Ehhez kapcsolandó az *északi Oroszország* (Arkhangel), *keleti Oroszország* (Volga, Kazán, Asztrakhán), az *új vagy déli Oroszország* (Kherson, Jekaterinoszlav, Odessa, Krim). Egészben véve Nagy-Oroszország — Novgorod és Pszkov kivételével — az orosz gyarmatosítás hódítása idegen fajok fölött. A kievi Oroszországból támadt; egyideig leigázták a tatárok, de megtudta magát szabadítani a tatárok igája alól; de egy darabig még alávetve maradt a litvánoknak. Kezdetben kelet felé terjedt; azután nyugat felé fordult s a XVII—XVIII-ik században megszerezte Fehér- és Kis-Oroszországot. A gyarmat meghódította saját anyavárosait.

A birodalomban fehér-orosz 3 millió, kis-orosz 12 millió s nagy-orosz 41 millió van. E három család nyelve között különböző tájszólási különbségek vannak, melyek történelmi és irodalmi befolyásnak köszönik létüket.

Némely írók a nagy-oroszok s két szomszédjaik között mélyebbre menő különbséget akarnak fölállítani. Az orosz nevet s a szláv tulajdonságokat fehér- és kis-oroszoknak tartván fönnt, a moszkovitákban nem látnak egyebet, mint a finnek, törökök, sőt tatárok utódait, szóval turániakat, kiknek csak nyelvök orosz. A moszkvai birodalom a veszek, muromok és mériek között alapíttatva, a csuvasok, mordvinok, tatárok, kirgízek rovására növekedett, s mint-hogy két fővárosa Moszkva és Sz.-Pétervár a csudok földén van, tehát nem is európai ország.

Figyelmesebb tanulmány kimutatja nekünk, hogy a moszkvai birodalom első sorban orosz gyarmatosok beköltözéséből, s csak másod sorban keletkezett bizonyos idegen törzsek oroszosításából,

1. Midőn a déli puszták Ázsia nomádjainak zsákmányul estek, a Dnieper partjairól a felső- és közép-Volgához húzódott vissza az orosz népség áramlata. Szuzdal fejedelmei magukhoz hívják a Dnieper vidékieket; míg az északi erdőkben a novgorodiak alapítanak szünet nélkül új városokat. A kievi Oroszország leromboltatván, új Oroszország alakul, csaknem ugyanazon elemekből, a keleti síkság másik felén. A Szuzdal és Moszkva herczegség új városainak adott nevek kétszer fordulnak elő. Van egy Vladimir a Kliazmánál, egy másik Volhyniában; egy Zvenigorod úgy a Moszkva mint a Dnieszter mellett, egy Galics Szuzdalban és Galicziában; egy Jaroszláv a Volga s másik a Szan mellett; egy Peréjaszláv Szuzdalban, egy másik Riazánban és még egy Kievben; az első a *Zalieszki* vagy

erdöntúli előnevet viseli. Egy más vidéken és más ég alatt igyekeztek a kiköltözöttek legalább a hazai nevet, ha nem a haza képét újra föltalálni. Nem úgy történt-e, a hogy az angolok Amerikában Uj-Yorkot, a francziák Uj-Orleanst alapították? Továbbá midőn látjuk, hogy a Kaukázusban és Szibériában 3 millió orosz van; midőn látjuk, hogy a déli puszták, melyek II. Katalin idejében lakatlanok voltak, most 5—6 millió lakost számlálnak: könnyű megérteni, hogy egy távolabb eső időben mikép népesedhetett meg a Volga vidéke. Ha valaki azt állítja, hogy az új Oroszország lakói eloroszosodott finnek és törökök: akkor azt is lehet mondani, hogy Amerikának 30—40 millió lakosa veres bőrű indián, kik eltanulták az angol nyelvet és fölvtették a protestans vallást.

El kell ismerni, hogy az oroszokban csaknem oly mértékben van meg a kivándorlási s gyarmatalapítási ösztön, mint az angol-szász fajban. Azt teszi az európai *Far-East*ben, mit a másik tesz az amerikai *Far-West*ben. Ez is egyike az előnyomuló és erdőirtó nagy fajoknak. Az orosz nép történelme Moszkva alapításától kezdve nem egyéb, mint az erdős vidékre, a fekete földre s rétségre való kiterjeszkedés története. Meg vannak a maga *trappeurjei* és *settlerjei*, a Dnieper, Don és Terek kozákjaiban, Szibéria prémes állatainak fáradhatatlan vadászaiban, az Ural és Altai aranyának kutatóiban, kalandos szerzetesekben, kik mindig tovább menve alapítják a kolostort, mely egy újabb városnak lesz középpontja; továbbá *raszkolnik*jaiban, vagy dissidenseiben, ez orosz puritánok vagy mormonokban, kik isteni s emberi törvény által üldöztetve, erdőről erdőre bujdosva keresik álmaik Jeruzsalemét. Oroszország egységes síksága is természetes ösztönző a kiköltözésre; mert míg a hegység vissza hívja és őrzi gyermekeit, a vég-

telen kiterjedésű puszta mintha csak azt mondaná: menj tovább, keress kalandokat, haladj, a merre szemed lát!

A sík, egyhangú rónaság nem igen tartóztatja lakóit; máshol is könnyű találni oly kopár vidéket. A mi kunyhóját illeti, miért ragaszkodnék oly nagyon hozzá? hiszen olyan gyakran leég! Mit is jelentsen az orosz paraszt előtt ez a nyugati kifejezés: «atyáid hajléka?» A nagy-orosz, megszokván kevéssel beérni, dacolni hideg és meleg szélsőségeivel, arra született, hogy szembe szálljon a vándorélet veszélyei- és nélkülözéseivel. Nyakában egy kereszttel, övében fejszéjével, hátán zsinegre fűzött csizmáival, elmegy akár a keleti világ végére is. Az orosz elemnek megvan az a tulajdonsága, hogy bármily kis adagban keveredjék is valamely ázsiai népség közé, se át nem alakul, se el nem vesz: s ennél fogva előbb-utóbb uralkodóvá lesz.

A történelem is közreműködött, hogy e mozgalmat ellenállhatatlanná tegye. Az orosz, midőn Szuzdalba menekült, kénytelen vala előbb leendő uradalmának legrosszabb földeit venni eke alá, mivel a *fekete föld* a nomádok zsákmánya lön. Hogyan álljon ellen a kísértésnek, mely őt a déli termékenyebb vidékek felé csalogatta, hol munka és trágya nélkül a föld négyszer annyit terem? Moszkviában egész faluk, egész kerületek egyszerre elnéptelenedtek, s a parasztok, mint a népvándorlás idején nagy csapatokban húzódtak délre, a fekete föld, a meleg vidék felé. A kormánynak s a birtokosoknak a legkegyetlenebb eszközökhöz kellett fordulniok, hogy korlátot vessenek jobbágyaik kivándorlása elé. Ezen gátló intézkedések nélkül a puszták kétszáz évvel előbb népesedtek volna meg. Egy állhir, hogy a csár helyesli a kivándorlást, egy hamis ukáz, egy mozgalom, egy semmiség elég volt arra, hogy egész vidékek elnéptelenedjenek. Az orosz parasztnak e nomád természete ma-

gyarazza meg a kozák élet kifejlődését a déli vidékeken ; ez magyarázza meg a törvényhozás kemény rendszabályait a XVI-ik századtól kezdve, melyek a parasztot röghöz kötötték, szülőföldjéhez lánczolták. Ellenben a XIII-ik században a paraszt szabad volt ; maga a fejedelem bátorította őt a kivándorlásra ; ekkép történt Oroszország keleti felének benépesítése.

2. Igaz, hogy az orosz faj képes bizonyos benszülött törzseket magába olvasztani. A kis-oroszok török néptörzsek töredékeit olvasztották magukba, a nagy-oroszok elnyelték a keleti finn népeket. Elégséges ehhez, hogy a vallás ne emeljen gátat a hódítók s meghódítottak közé. A még pogány csudokat könnyű beolvasztani, de a melyek áttértek az izlamra, azoknál már egy ellenszegülő, megtörhetlen elemmel állnak szemben. A megkeresztelt csuvas szűkségképen oroszszá lesz ; az izlamra tért okvetetlen tatár lesz. Láttuk, hogy a veszek, muromiak, mériek eltűntek a nélkül, hogy csak nyomot is hagytak volna maguk után ; a csuvasok, mordvinok, cseremiszek napról-napra mindinkább eloroszosodnak. Egy angol utazó, Wallace megfigyelte legújabbban azon menetet, mely a teljes átalakulásra vezet. «E tartományokban való utazgatásaim alatt — beszéli — az eloroszosodás minden fokán álló falvakat láltam. Egyikben még minden teljesen finn volt, az embereknek olaj-vörös bőrük, kiálló arczsontjuk, ferde metszetű szemök s sajtáságos viseletök volt ; egyetlen egy nő sem tudott oroszul, kevés férfi értett valamit s minden orosz, ki a vidéken megfordult, idegennek tekintettek. Egy más faluban már lakott néhány orosz ; az eredeti lakók már valamit vesztek finn típusokból, több ember elhagyta az ősi viseletet s beszélt folyékonyan az orosz nyelvet. Egy harmadik helyen a finn jelleg még inkább elmosódik, min-

den férfi beszél, az asszonyok legnagyobb része ért oroszul; a férfiak régi viselete egészen eltűnt, a régi nőviselet közel állott az eltűnéshez s az oroszokkal való összeházasulás nem ritka. Egy negyedik faluban az összeolvadás műve csaknem egészen teljes; a régi finn elem legfőljebb az arczkifejezés némely sajátságában s az orosz nyelv hangsúlyozásában ismerhető fel.»

Meg kell azonban jegyezni, hogy e régi népek, roppant területeken eloszolva, csekély sűrűséget mutatnak föl, míg a beköltözők tömegesen érkeztek, vagy állandó beszivárgás által szaporodtak. Több helyt kénytelenek voltak a ben-szülöttek visszavonulni és szűkebb helyre összeeszoportosulni, hogy helyet engedjenek a majdnem tiszta szláv elem számára. Ez a kisebb-nagyobb fokú összekeveredésnek mégis különös hatást kellett gyakorolnia a nagy-oroszok typusára, jellemére s képességeire. A moszkvai orosz természetesebb, keményebb arczvonású, mint Dnieper-parti rokona: a szellemes és eleven kis-orosz. Kevesebb képzelőtehetsége, de nagyobb eszmegazdagsága, kitartása, elhatározása és szenvedőleges erélye van. Mondhatni, hogy az élénkebb szláv természet ezen nehézkesebb fajokkal keveredvén, szilárdságot nyert. Minden szláv fajok között egyedül a nagy-orosz volt az, mely a legkedvezőtlenebb physikai és történeti körülmények között is tudott teremteni s fentartani egy nagy birodalmat; sőt még azon vérrokonait is alávetette magának, kik tisztább vérűeknek s a természettől jobban megáldottaknak látszottak. Még az orosz képzelet termékeiben, a népdalokban s hősi énekekben is nagy a finn elem befolyása. Ez ép oly vitás kérdés, mint a nagy-oroszok ural-altáji vagy árjai származása. Egyik hőskölteményök hőse egy muromi Ilia. Tudva van, hogy a finnek nem szükölködnek képzelő tehetség dolgában; a

finnországiaknak meg van nemzeti éposza a *Kalevala* ; az eszteknek a *Kalévy-Poeg*. Még az orosz népies csipkemunkákban is, azon mintákban, melyek az orosz paraszt-asszonyok kötényét díszítik, fölismerni véli Staszoff az őslakók befolyását. Megengedve a nagy-oroszok vérkeveredését, nem szabad elfelednünk, hogy nem egyedül az oroszoknál történt az meg, hogy az árjai faj finn elem fölé kerekedett. Több germán vagy gall parasztnál a széles arczban, a kiálló arczcsontokban tükröződik vissza az ismeretlen, elfelejtett ő, a történetelőtti időszak őslakója.

III. FEJEZET.

Az ősi Oroszország ; a szlávok.

A szlávok vallása ; temetés. — Házi és polgári erkölcsök ; a család, a *mir* vagy község, a voloszt vagy kerület, a népség. — Városok, ipar, földművelés.

A szlávok vallása: temetési szertartások.

Mint a többi árja népnél, úgy az oroszoknál is a természet és tüneményei szolgáltak a vallásnak alapul. Ez valóságos pantheismus volt, mely rosszúl fölfogva, polytheismussá lett. Mint Homeros istenei Hesiod istenei : Uranos és Demeter, azaz az ég és föld után következtek : épúgy az oroszok istenei között legrégibb volt a *Szvarog*, az ég, és «anyánk» a nedves föld. A történeti időkben azonban ehhez újabb felfogás járul. 1. A régi költők és krónikások (Igor hadjárata és Nestor) fentartották számunkra a következő neveket : *Dazs-Bog*, napisten, a természet atyja ; *Volosz* napnak istene s mint a görögöknél Apolló, a költők sugallója,

a nyájak védője; *Perun*, a menydörgés istene, egy másik személyesítője a felhővel küzdő napnak; *Stribog*, orosz Aeolus, a szelek atyja, a harczosok védője; *Khorsz*, nap-isten; *Szemargl* és *Mokos*, kiknek tulajdonságaik nem ismeretesek. 2. Némely régi hymnuszokban előfordul *Kupalo* vagy *Jarilo*, a nyári nap istene és *Did-Lado*, a termékenység istennője. 3. A hősi énekekben ünneplik *Szviatogort*, egy óriás hőst, kinek súlyát a föld alig birta; *Mikula Szelianinovics*-ot, a jó szántóvetőt, ki midőn aczél ekevasával a barázda köveit horzsolja, zaja három napi járóföldre elhallik; ez egy szláv Triptolemus, isteni személyesítője ezen a földmivelés iránt előszeretettel viseltető népnek; *Volga Vszeszlavics*, egy Proteusz, ki mindenféle alakot ölthet; *Polkan* egy centaurus; *Dunaj*, *Don Ivanovics*, *Dnieper Korolévics*, melyek folyamistenek. Azután következnek a hősök, a sárkányölők egész sora, a milyen *Muromi Ilia*, kik úgy látszik, a napistenek sorából leventék rangjára szállottak le. 4. A mesékben, melyek az orosz estéket oly vonzókká teszik, előfordul *Moréna*, a halál istennője; *Koscsei* és *Moroz* a tél kemény fagyának személyesítései, a *Baba-Jaga* emberevő vén banya, ki az erdők szélén egy tyúklábon álló kunyhóban lakik, mely a szelek szerint forog; a *tenger királya*, ki vizi palotájába vonja le a hajósokat. 5. A nép babonasága még azonkívül mindenféle jó és rossz szellemmel népesíti meg a természetet: a *ruszalkák* vizi nemtők; a *rodiano*i, a folyók szelleme; a *liesij* vagy *liesznik*, az erdők démonai; a *domovoi*, a háztűzhely manója; a *vampirok*, hazajáró lelkek, melyek éjjel oda hagyják a temetőt s az alvó emberek vérét kiszívják.

Mivel a mythologia a világosság hőseinek küzdelmét a sötétség szörnyetegeivel oly sokféle alakban mutatja be, ebből következtetni lehet, hogy a rossz elvet állította

szembe a jó elvvel; egy rosszattevő istenséget, kinek a Moréna, Koscei és Baba-Jaga, a sárkány, a hegyek kigyója csak alárendeltjei valának. Erre nézve semmi tényleges útba-igazítást sem kapunk az orosz szlávoknál; de Hel-mold egész határozottsággal állítja, hogy a balti szlávok ismerték a *Bielibogot*, a fehér istent s a *Csernobogot*, fekete istent.

Az oroszoknak, a szó szoros értelmében véve, nem voltak sem templomaik, sem papjaik; idomtalan bálványaitkat valamely dombon állították fel, tiszteltek némely Pérunnak szentelt tölgyet; az áldozatokat a nép főnökei mutatták be. Voltak varázslóik is, oly formák, mint a tatárok samanjai, kiknek szavára úgy látszik igen sokat adtak.

Az orosz egyház kitanulta, hogyan lehet legyőzni a régi pogányságot, megtisztítván azokat a babonákat, melyeket gyökerestől kiirtani nem lehetett. Fölhasználta a nevek és symbolumok bizonyos hasonlatosságait. Tiszteltette Szent Demetert és Sz. Györgyöt, a sárkányölőket, Sz. Jánost, ki tavasszal mennydörög, Sz. Illést, ki muromi Iliára emlékeztet; Sz. Balázst vagy Vlaszt, ki mint a nyájak őre, Volosznak utóda; Sz. Miklóst vagy *Mikulát*, ki a földművelők védője, mint Mikula Szelianinovics, Sz. Kozmát, a kovácsok védőjét, ki a *kuznecz* helyét foglalta el, azon rejtélyes kovácsét, ki észak erdőiben kovácsolta az emberek sorsát. Némely népies énekben Did-Lado a szűz Mária által van helyettesítve és Szent János vette át Perun és Jarilo szerepét. Nem lehet-e észre venni a tavasz és a termékenyítő eső mythosát, melyet mennydörgés követ, ezen fehér-oroszországi dalban, melyet Szent Jánosról mondanak: «Szent János és szűz Mária fürdöttek a dombon; midőn János fürdött, a föld megrendült; midőn Mária fürdött, a fű kezdett kizöldülni». Az egyháznak gondja volt reá, hogy

kalendáriumi szentjeiről nevezze el, vagy saját ünnepélyeivel megtisztítsa a bűnös forrásokat és a vallásos hittel tisztelt fákat, melyek még mindig zarándokokat csődítettek maguk köré.

Az orosz szlávoknak bizonyára volt fogalmuk a túlvilági életről is; de durva és anyagias, mint minden primitív népnél. A hetedik században a vendeknél, Germania szlávjainál, a nők nem akarták túlélni férjök halálát s azok máglyáin ők is megégették magukat. E régi árja szokásnak meg kellett lennie egy régibb korszakban az oroszoknál is. A IX-ik században Ibn-Foszlan arab író leírja nekünk az orosz temetési szertartást, melyet ő látott. Az elhunyt barátjai tíz napig sírtak s részegeskedtek a meghalt teste körül. Azután megkérdezték szolgálótól, ki akar urával eltemettetni? Egy közülök beleegyezőleg nyilatkozott, kit azonnal megkötöztek; ugyane kérdést tevék szolgálóihoz is, kik közül egy szintén feláldozá magát. Ezután úgy bántak vele, mint egy hercegnővel; megmosdatták, földiszíttették, s egyéb dolga sem volt, minthogy ígyék és énekeljen. A kitüzött napon bárkába tevék a megholtat fegyverei egy részével, s ékszereivel együtt; leölték a szolgát, kedvencz lovát s más házi állatokat, reá tevék a bárkára, s abba bevezették a fiatal leányt is. Ez leraká ékszereit s egy pohár *kraszszal* kezében elénekelt néhány dalt, melyet kedve szerint mennél hosszabbra nyújtott. «Egyszerre, mint e szemtanú beszéli, egy öreg asszony, ki a leányt kísérte s kit a *halál angyalának* hívtak, meghagyta neki, hogy ígyék gyorsan s menjen be a bárka szobájába, a hol ura holtteste feküdt. E szavakra megváltozott színe, s némi habozást mutatott; mire az öreg asszony megragadta haját, s annál fogva behurczolta a halotthoz magával. A férfiak elkezdették verni buzogányukkal pajzsait, hogy a többi leányok

ne hallják társnőjük sikoltását, mely megtántoríthatta volna őket, hogy egykor meghaljanak urokért.» Mialatt a máglya égett, egy orosz így szólt elbeszélőnkhez: «Ti arabok ostobák vagytok. A földbe temetitek azon embert, kit legjobban szerettek, hogy prédája legyen a férgeknek; míg mi egy pillanat alatt elégetjük, hogy annál hamarabb bemehessen a paradicsomba». Nestor is állítja, hogy az oroszoknál szokásban volt a halottak megégetése; s a kurgánokban tett ásatások megerősítik állítását. De legujabban Ivanovszki ásatásai a Novgorod kormányzóság több sírjában azt bizonyítják, hogy az Ilmen vidéki szlávok megtartották vagy átvették a halottak eltemetésének szokását. E sírokban találni nagy mennyiségű fegyvert, eszközt, ékszert, állatok csontját, gabnaszemeket, miből következik, hogy az oroszok a túlvilági életet a jelenlegi folytatásának képzelték, s mindazon tárgyakkal eltették a holtat, melyek a túlvilágon kényelmére szolgálhattak. A kurgánokban talált emberi maradványok vizsgálata igazolja a régi írók tanúságát is, mely szerint szolgákat és szolgánokat szoktak a temetéskor föláldozni.

Házi és politikai szokások; a család, a mir vagy község, a voloszt vagy kerület, a népség.

A szláv családi élet alapja patriarchai volt. Az atya korlátlan főnök vala. Halála után a család legidősebb tagjára ment át a hatalom: először is a meghalt testvéreire, ha ilyenek voltak gyámsága alatt, azután fokonként az elhunyt fiaira, a legidősebben kezdve. A családfőnek hatalma volt a családba házasság útján jutott nők fölött, ép úgy, mint a család született tagjai fölött.

A házi erkölcsök igen nyersek lehettek. Azonban Nestor leírását a pogány korról, melyet a kereszténység szült újjá,

túlzással lehet gyanúsítani. Csak a poliánok képeznek nála kivételt, kiknek jó tulajdonságait dicséri. «A drevliánok — úgymond — egészen vadállatok módjára éltek; egymást öldösték, tisztátalan dolgokkal táplálkoztak, a házasságot nem ismerték, a leányokat elrabolták, akkor ragadák el, midőn a forráshoz mentek... A radimicsek, viaticsek és szieveriánok az erdőkben élnek, mint a szarvasok, szennyben, piszokban s mindenféle ocsmányságokat beszélnek szülőik és sógornőik jelenlétében. A mely növel egyetértének, elragadják, s néha két-három asszonyuk is van.» A szlávoknak leginkább szemökre hányja Nestor a nőrablást és a polygamiát. Ez utóbbi tény csakugyan igazolva van. A mi a nőrablást illeti, ennek jelképes jelentősége lehetett. Főntebb mondtuk, hogy akkor rabolták el a nőket, midőn a forráshoz menének, s hogy a nők rablóikkal egyetértettek. Ez a rablás, ha csak egyszerű szertartásnak vehető is, azt sejteti, hogy sokkal régibb időkben igazi erőszakos rablás előzte azt meg. A mai orosz menyegzői szokások is fentartották némi nyomát e régi szokásnak; megvan még közöttök a jegyesnek színlelt elvitele, de ez a szokás a nyolczadik században megvolt a germánoknál is, hol a házasságot e jelentős néven nevezték: *Brautlauf*, azaz a menyasszony futása. Az orosz nászdalok fentartották emlékét annak is, hogy régen vették a fiatal leányt; egyik dal a leány rokonait kapzsisággal vádolja: «Testvéred, az átkozott tatár, eladta nővérét egy darab pénzért».

Némely történészek Karamzinnal azt vélik, hogy a nő a szlávoknál kevesebb tiszteletben részesült, mint a németeknél és hogy amazok mint rabszolgával bántak vele. Azonban kételkedni lehet rajta, hogy a két nép között oly nagy különbség lett volna. A krónikák említik Lübedet,

Kij-nek, Kiev mesés alapítójának nővérét, ki testvéreivel megosztotta az atyai örökséget; továbbá Olga hercegnőt, ki férjének örököse és megbosszúlója s fiának gyámja lön. A hősi énekek a kievi hősökkel együtt bátor hősnőket is mutatnak be és a hősök anyáit, kiket mesés es rendkívüli fény környezett. A kurgánok felásása alkalmával gazdag öltönyökkel és ékszerekkel diszített női csontvázak kerültek napfényre.

A község vagy *mir* nem vala egyéb, mint a megszapodott család; s alá volt vetve az egyes családok idősbjei tekintélyének, kik tanácsot vagy *viecsét* képeztek. A falu földjei közös tulajdonát képezték a község minden tagjainak; az egyénnek nem volt egyéb tulajdona, mint a termés s az udvar, a *dvor*, mely házát környezé. A tulajdonnak e kezdetleges állapota, mely az oroszoknál mai napig tart, hajdan minden európai népnél uralkodott.

A legközelebb fekvő községek egy csoportot képeztek, melyet *voloszt* vagy *pagoszt*nak (kerület, parochia) neveztek. A volosztot tanács igazgatta, melyet a községek vénei képeztek; egyike a véneknek vagy örökös jogon, vagy koránál fogva, vagy választás útján több tekintéllyel bírt a vének között, s a kerület főnöke volt. Hatalma sokban hasonlíthatott Ulisséséhez a kis Íthaka nagy számú *királyai* között. Veszély idején ugyanazon nép volosztjai egyesülhettek egy ideiglenes főnök alatt; de közös és állandó hatalmat maguk fölött nem létesítettek. Mauritius császár már megjegyezte a szlávoknál ezt a szabadságszeretetet, s hogy mennyire gyűlölnek minden uralkodást. Az orosz szlávok mégis fölemelkedtek a községtől a canton eszméjére; főnökük levén egy a család véneiből választott öreg; szükség esetén az egy törzshöz (*plemia*) tartozó összes cantonok is beleegyeztek az ideiglenes szövetkezésbe; de

nem találunk se a szieveriánok, se a poliánoknál, se a radimicseknél fejedelmet; náluk csak a voloszt fejedelmei léteztek, ilyen Korosztén fejedelme az Olga legendában. A törzs egységének, vagy épen az egész orosz nemzet egységének eszméje teljesen ismeretlen volt nálok. Az országos kormány és az állam eszméje külföldről hozatott be.

Városok, ipar, földművelés.

Nestor állítja, hogy az orosz szlávok legnagyobb részt «az erdőkben éltek, mint a vad állatok». Karamzin és Schloezer ebből azt következtették, hogy nem voltak városaik. Azonban Oroszországban sok oly emléket találtak, melyeknek rendeltetését a régészek sokáig kutatták. Ilyenek a *gorodiscsék* (*gorod*, város), földhányásból készített kerítések, melyeket rendszeren a folyók meredek partjain vagy valamely emelkedéseken találunk. Szamokvaszov, ki tüzetesen kikutatta a szieveriánok földét, kikről Nestor mint kizárólag erdőben lakókról beszélt, kimutatta, hogy a *gorodiscsék* Oroszország kezdetleges városai. Egyedül Csernigov kormányzóságban Szamokvaszov 160-at talált; a kurszkiban 50-et. Lehet állítani, hogy számuk Oroszországban ezerekre megy, s hogy legalább is minden volosztinak megvolt a magáé. Közel e földsánczokhoz, melyeken vagy czölöp-kerítések vagy fűzfa-sövények valának, s melyek az egyes községeknek védőművei gyanánt szolgálhattak, találjuk rendszeren csoportosulva, mint valami temető-kertben a kurgánokat, vagyis a sírhalmokat.

Mind a kurgánok, mind a *gorodiscsék* földjén végrehajtott ásatások bizonyítják, hogy az orosz szlávoknak fejlettebb műveltségök volt, mint Nestor föltételezi. Az elég gondosan készített agyagedények, vas, bronz, ezüst és arany

tárgyak, üvegfélék, hamis gyöngyök, csörgők bizonyítják, hogy némi iparuk volt, vagy hogy különösen Ázsiával élénk kereskedelmi összeköttetésben állottak. Találtak keleti pénzeket 699-ből, azaz kétszáz évvel korábbról, mint a varégek bejöttek. Az országban magában is elég készpénz volt, Novgorod vidékén egyszerre és együtt találtak körülbelül hétezer rubel régi pénzt. Az orosz szlávoknál készült kardok egész Arabiáig híresek voltak. Nestor beszéli, hogy a kazárok kardból fizetendő adót vetettek a poliánokra; s midőn ezek elhozták legyőzőiknek a kardokat, a kazárok megrémültek: «Kardjaink — mondák főnökeiknek — csak egyélűek s ezek kétélűek. Félni lehet, hogy ez a nép egykor minket és más népeket adófizetőivé fog tenni».

A szlávok legkedvesebb foglalkozása a földművelés volt. Csaknem minden istenök jellege a földművelés eszméjével van kapcsolatban. Époszuk kedvencz hősei Mikula és Ilia földművelők gyermekei. Annál nagyobb kedvök volt a mezei élethez, mivel a földhöz kötött jobbság még ismeretlen volt nálok. Állítják, hogy a németek a szlávoktól vették át az ekét s ennek német *pflug* neve a szláv *plug*-ból származik. Kaptáraik mézével és viaszával, a csernozem gabonájával, észak prémeivel az oroszok nagy kereskedést űztek. Az idegenekkel való érintkezés szüksége, továbbá a kezdetleges népeknél található természetes társulási ösztön, igen vendégszeretökké tette őket. Még lopni is szabad volt, hogy megvendégelhesse váratlanul érkezett vendégét. A régi leírások úgy mutatják be az ős szlávokat, mint békeszerető, szabadságért, dal és tánczért lelkesülő népet. Mauritius császár ellenben, kinek többször volt baja kalandor bandákkal, harcziasaknak, a háborúban kegyetleneknek írja le őket; szerinte fortélyosak, oly kis helyen képesek elbújni, mely alig bír egy embert befogadni; a

bozótokban órákig képesek el lenni, elmerülni egész fejökkel a vízbe, csak egy nádszál segítségével vevén lélekzetet. Fegyverzetök elég hiányos volt. Nem viseltek vértet; gyalog, övig meztelenül harczoltak; dárda, nagy paizs, faíjj, mérgezett nyíl volt fegyverök; és pányvájok, melyekkel lerántották áldozataikat. Ezen kép különösen illik a római birodalom dunai tartományaiba nyomúlt szlávokra. Valószínű is, hogy e földművelő népek katonai szervezetben alantabb állottak, mint a szomszéd skandináv és török népek, melyek zsákmányból éltek. Politikai állapotaik tökéletlen volta, szétdaraboltságuk törzsekre, sőt még kerületekre is, egymás között való állandó harczaik okozták, hogy védelem nélkül hódoltak meg támadóik előtt. Míg a déli szlávok a kazároknak fizettek adót, az Ilmen vidékiek megoszoltságuk következtében kimerülvén, magukhoz hívták a varégeket. «Keressünk — mondák — fejedelmet, ki bennünket kormányozzon s nekünk igazságot szolgáltatasson.» «Ennél fogva — folytatja Nestor — a csudok,*) szlávok, krivicsek s más egyesült népek azt izenték a varégek fejedelmeinek: Országunk nagy és mindenben bővelkedik, de a rend és igazság hiányzik nálunk; jöjjetek tehát, vegyétek birtoktokba s kormányozzatok bennünket.»

*) A csudok, kikről itt szó van, tulajdonképen a csudok földén, Pszkov és Izborszk vidékén lakó szlávok.

IV. FEJEZET.

**A varégek ; Oroszország keletkezése ; első támadás
Konstantinápoly ellen (862—972).**

Oroszország normannjai ; a varégek eredete és szokásai. — Az első orosz fejedelmek : Rurik, Oleg, Igor ; hadjárat Konstantinápoly ellen. — Olga ; a keresztyénség Oroszországban. — Szviatoszláv ; az oroszok és görögök között az Al-Duna bírása miatti versengések.

A normannok Oroszországban ; a varégek eredete és szokásai.

Vajjon kik voltak a varégek ? Mely emberfajhoz tartoztak ? Ez egyike a legvitásabb kérdéseknek Oroszország régi történelmében. Több mint száz év óta három vélemény merült föl erre nézve.

Az első szerint a varégek skandináv eredetűek, s ők adták a szláv országoknak az *orosz* nevet. A legfontosabb érv, melyre ezen vélemény támaszkodik az, hogy az Oroszországban uralkodó varég fejedelmek sorában számos skandináv névre akadunk. Constantinus Porphyrogenitus megkülönbözteti Oroszországban a szorosabb értelemben vett *oroszokat* s a szlávokat. A Dnieper zuhatagait írván le, mindeniket megnevezi *orosz* és szláv nyelven. Az *orosz* elnevezések csaknem mind skandináv szótövekből magyarázhatók meg. Luitprand az oroszokról beszélván, így fejezi ki magát : *«Graeci vocant Russos . . . nos vero Normannos»*. A szent-bertini annalesek említik, hogy Theophilus császár ajánlotta az orosz követeket Jámbor Lajosnak, de ez normann kémeknek ismervén föl őket, fogságba vetteté. Végre a Jaroszláv alatt készült első orosz törvények meglepő azonosságot mutatnak a skandináv törvényekkel. E véle-

mény támogatói az *oroszok* őshazáját Svédországba teszik, a hol említenek egy *Roszlog* nevű helyet, s a hajósok egy egyesületét, melyet *Roszlagen*nek hívtak. A finnek Svédországot még ma is *Ruotsin*ak hívják.

A második vélemény szerint a varégek szlávok; és vagy a Balti-tenger szláv partjairól, vagy Skandinávia valamely vidékéről jöttek, hol a szlávoknak gyarmata volt. Az *orosz* név nem Svédországból származik, a Dnieper vidéke már igen régen e néven neveztetik. *Ruszból* jönni, vagy *Ruszba* menni kifejezések előfordulnak a régi okiratokban s itt *Rusz* Kiev vidékét jelenti. Az arab írók a *rusz* nevet egy szerintök igen nagyszámú népnek adják, a mi nem illik a skandinávokra, hanem csakis a benszülött szlávokra.

A harmadik vélemény szerint a varégek nem képeztek egy nemzetet, hanem egy hazátlan kalandorokból álló harczos bandát, melynek egy része szláv, más része skandináv. E vélemény támogatói kimutatják a szláv és skandináv faj között levő régi kereskedelmi és politikai összeköttetést. E bandák fejei rendesen skandinávok voltak, de a harczosok egy része szláv volt. Ez a föltevés, mely a varégek-nél a normann elemet leszállítja, kimagyarázhatóvá teszi azon tényt, hogy e kalandorok letelepedése oly kevésbé alakította át az Ilmen és Dnieper vidéki szlávokat, és hogy mért tűntek el a jövevények oly hamar a meghódolt nép között, úgy annyira, hogy már Rurik unokája, Szviatoszláv, szláv nevet visel s dédunokája Vladimir a nép emlékében mint a tipikus szláv fejedelmi jellem képviselője maradt meg.

Azonban akár tiszta skandinávok voltak a varégek, akár szláv kalandorokkal kevert elemből állottak, annyi bizonyos, hogy az előbbieket túlnyomóak valának, s ennél fogva jogosan azonosíthatjuk ez északi embereket a *tenger kirá-*

lyaival, azokkal a normannokkal vagy wikingekkel, kik oly híresek nyugaton a karolingi ház hanyatlása korában. Legutóbb Szamokvaszov nyitotta föl Csernigov mellett a fekete sírt, melyben egy ismeretlen fejedelemnek, ki a tizedik században élt és egy lehetett a varégek közül, csontjait és fegyvereit találta meg. A láncszemekből készült pánczéling, a hegyes sisak egészen a normann harczosok fegyverzetére mutatnak. A régi képeken ábrázolt orosz fejedelmek épúgy vannak öltözködve és fölfegyverezve, mint azon normann főnökök, kiket Bayeuxben Mathild királyné szőnyegein látunk. Nem lehet ennél fogva meglepő, hogy a jelen században Rurikot a novgorodi, és Hódító Vilmost a falaisi emléken csaknem egyformán ábrázolták. A varégek épúgy, mint a normannok meglepték a déli vidékek embereit vakmerő bátorságuk s óriás alakjokkal: «Szálasak voltak, mint a pálma» mondják az arabok. Vakmerő tengerészek, bámulatra méltó gyalogosok lévén, a varégek feltűnően különböztek déli Oroszország lovas és nomád népeitől, a magyar, kazár és besenyő népektől, melyek csak lóháton tudtak harcolni. Az oroszok, Leó diakonus elbeszélése szerint, ki őket harczi munkájok közt látta, tömött sorokban csatáztak, s úgy tűntek fel, mint egy lándzsákkal meredő, paizsok fényétől csillogó ércfal, melyből tompa moraj, a tengeréhez hasonló zúgás, Tacitus germánjainak híres *barditus* vagy *barritusa* hallatszik. Egy óriás paizs borította őket tetőtől talpig, s ha visszaverettek, hátukra vették e hatalmas fedőt, mely aztán megvédte őket az ellenség hajító fegyvereitől. Valamint a normannokat, úgy őket is a harc heve önkívületbe hozta, azért egyetlen egy vereség alkalmával sem lehetett látni, hogy megadták volna magukat. Ha nem remélték többé a győzelmét, maguk maguknak kitépték beleiket. Azt tartották, hogy ki

az ellenség csapása alatt hull el, a más világon annak szolgálni lesz kárhoztatva. A görögök régóta nagyra becsülték ezen az Eddához méltó hősök értékét. A *rész* vagy *varangyak* nevén ők képezték a császár testőrségét s előfordultak az egész bizanczi hadseregben mindenütt. A Kréta ellen intézett 902-iki hadjáratban hétszáz, a lombardiai-ban 925-ben négyszáztizenöt, a görögországiban 949-ben ötszáznyolczvannégy orosz vett részt.

Az oroszországi varégek szívesen szegődtek idegen népek zsoldjába, épúgy Novgorod, mint Bizanczéba. Ebben hasonlítanak legjobban a francziaországi normannokhoz, kiket a görög császárok hasonlóképen felhasználtak a szaracénok ellen Italiában. Néha, mások érdekében harczolván, eszökbe jutott saját maguk részére hódítani. Így tettek a dánok Angliában, a normannok Neustriában, Tancréd utódai Nápolyban és Szicziáliában ; így tettek kétségen kívül Rurik társai Oroszországban. De mivel rendesen kevesen voltak, hamar beolvadtak a meghódított népek közé. Így Rollo utódai hamar francziákká, Guiscard Robertéi sziczi liaikká lesznek. A varégek bandáiban szlávok is voltak keverve a skandinávok közé ; de tudjuk, hogy azon normannok között is, kik Francziaországot pusztították, nagy számmal vannak gall-románok, kik elhagyák a kereszténységet s elszántabb rablók és gyilkosok voltak, mint maguk az igazi wikingek. A benszülött kalandorokkal való vegyülésök okozta, hogy mind a franczia, mind az oroszországi normannok oly hamar elvesztették vallásukat, nyelvöket és szokásaikat. A varégek csak egy dolgot tartottak meg : katonai felsőbbbségöket és azt, hogy egy választott vagy örökös főnöknek engedelmeskedtek. A szláv féktelenségbe ők hozták be azt a fegyelmezett harczos erőt, mely nélkül állam fel nem állhat. Ők kényszerítették a benszülötteket.

hogy kiragadják magukat a *gorodistye* és *voloszt* elszigeteltségéből és szétszórtságából.

A dunai szlávok hasonlóképen az Aparuch alatt bejött török-bolgár harczos népnek köszönik szervezkedésüket, valamint a lengyel-szlávok a liakhok vagy lechitáknak, a csehek a frank Szamonak, ki megszabadította őket az avarok igája alól.

A szlávoknak a varégekhez intézett önkéntes meghívása valószínűtlennek látszik; azt lehetne hinni, hogy ezzel a krónikás, mint a franczia történészek, el akarta simítani a legyőzetés szégyenét, állítván, hogy a szlávok önként hódoltak meg Rurik varégjeinek, mint a hogy a gallok állítólag alávetették magukat Chlodvig frankjainak. Pedig hogy valóságban csakugyan nem volt hódítás, bizonyítja az a körülmény, hogy a helyhatósági berendezés sértetlen maradt, a *viécse* továbbra is folytatja működését a fejedelem hatalma mellett, az egyes vidékek katonasága együtt harczol ezekkel a kalandorokkal. Jaroszláv törvényeiben a kiszabott vérdíj ugyanoly nagy a szlávra, mint a varégre, míg a merovingi törvények rangfokozatot állítanak fel a frank és gall-román között.

A fejedelem hatalma főleg három jogkörre szorítkozott: az ország védelmére, az igazságszolgáltatásra, az adószedésre, mely utóbbi jogszolgáltatás jutalmául illette őt. A szláv városokban hatalma azonos volt a podesztákéval, kiket a tizenötödik században a végből emeltek maguk fölé az itáliai városok, hogy nekik részrehajlás nélkül szolgáltatassanak igazságot; vagy a condottierik főnökével, kinek védelmére bízták magukat.

Már 859-ben a varégek adót fizettetnek az ilmeni szlávokkal, a krivicsekkal ép úgy, mint a csudokkal, veszekkel, mérieikkel. Egy ízben kiűzték őket a benszülöttek; de a

midőn ziláltságukba visszaestek s kormányzásra lett szükségök, visszahívták a varégeket 862-ben.

Származzék tehát a *Russz* név akár Svédország egyik kerületétől, akár a Dnieper partjáról: annyi igaz, hogy Oroszország története a varégek megérkezésével kezdődik; ennek ezredik évfordulóját ülték meg Novgorodban 1862-ben. A varégekkel lesz az orosz név híressé keleti Európában. Ez a kalandos és fényes hadjáratoknak, ez Oroszországnak hős kora.

A novgorodi és kievi varégek nem méltatlanok nyugat normannjaihoz, e bátor hódítókhoz, kiket szerencséjük meghordozott Anglia partjaitól Sziciliáig, sőt Syriáig. Csaknem egy időben találkozhatnak velök Konstantinápoly falai alatt, a Kaukázus lábánál, hol elveszik az araboktól Berdaa várost (944). Nestor, a pecserszki kolostor szerzetese Kievben, ki történetét 1110-ig folytatja, az igaz részletekhez elég sok mesés dolgokat is csatol, melyek a skandináv szagáknak, vagy az első orosz *bülinák* utóhangjainak látszanak. Évkönyvei, melyeket görög és frank forrásokból ellenőrizhetünk, s melyek eléggé pontosak a lényeges események előadásában, olykor mint Titus Livius első könyvei, valóságos prózába foglalt époszi költeménynek tűnnek föl.

Az első orosz fejedelmek : Rurik, Oleg, Igor ; hadjárat Konstantinápoly ellen.

A szlávok meghívására három testvér, Rurik, Szineusz és Truvor, kiknek skandináv neve *békeszeretőt, győzelmet* és *hűt* jelent, összegyűjték «testvéreiket és családjaikat» azaz harczos csapatjait (vagy a *druzsínákat*, a mi azonos a frank királyok *truste-jével*) átkeltek a Balti-tengeren s letelepedtek azon föld határán, melyet meg kellett védeniök. A legidősebb, Rurik a Ladogától délre telepedett le, szem-

ben a finnországi finnekkel, Szineusz a Fehér-tó mellett a veszek között, Truvor Izborszokban, hogy a livlandiakat féken tartsa. Miután e két utóbbi meghalt, Rurik Novgorodban szállott meg, a hol, nem mint Nestor mondja, várost, hanem fejedelmi palotát építtetett. Így kell felfogni Poloczka és Rosztovnak is az ő rendeletére való építtetését, mivel ezek még a varégek bejövetele előtt léteztek: valószínű azonban, hogy a földbástyákból álló régi *gorodistyéket* valószínű erősségekké változtatta. Más két varég, Aszkold és Dir, kik nem voltak Rurik rokonságából valók, lementek egész Kievig s uralkodtak a poliánokon. Ők kezdték meg a hadjáratok sorát *Czárgrád* (Bizancz), a császárváros ellen. Kétszáz hajóval, mint Nestor mondja, beveztek a szundba (Bosporusba) s ostrom alá vették Konstantinápolyt. De Photius patriarcha — a bizanciaiak elbeszélése szerint — elővette a Mária csodatevő ruháját s a hullámokba mártotta. Azonnal nagy vihar támadt, mely az orosz hajóhadat tönkre tette.

Rurik utóda nem kiskorú fia Igor lett, hanem a család legidősebb tagja, testvére Oleg. Ez egy szlávok, varégek és finnekből összeállított haddal délre vonúlt; Szmolenszk és Lubecs hódolatát fogadta; azután Kiev falai alá érkezett. Árulással foglyaivá tette Aszkoldot és Dirt s mondá nekik: «Ti nem vagytok fejedelmek, sem vér szerint való hercegek. Ime itt van Rurik fia», folytatá, rámutatván Igorra, s amazokat kivégeztette. Még ma is mutatják Kiev mellett *Aszkold sírját*. Oleg elragadtatva győzelme örömétől s letelepedvén Kievben, mondá: «E város leend az orosz városok anyja». Novgorod, Szmolenszk és Kiev által hatalmában tartá tehát a varégek főnöke a nagy folyamutat, mely a Balti-tengertől a Fekete-tengerhez vezet. Meghódította a novgorodiakat, krivicseket, mérieket, szieveriánokat, poliá-

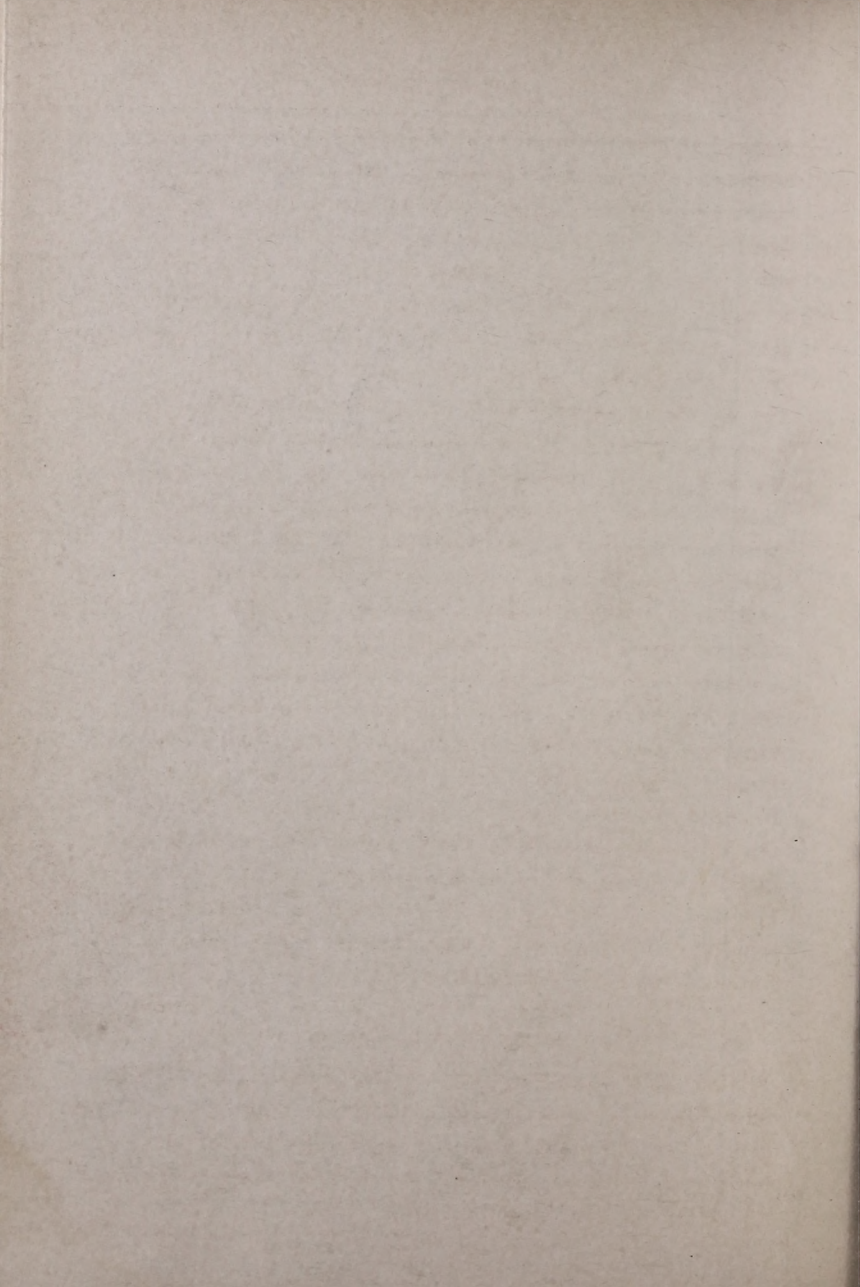
nokat, radimicseket, s ekkép Oroszországnak csaknem minden törzsét egyesítette hatalma alatt. Ez időtájban lépték át a magyarok a Dniepert Kiev mellett, hogy Pannoniát meghódítsák. A magyar krónikák beszélik, hogy megverték Oleget. Nestor ezt nem említi.

Oleg 907-ben nagy hadsereget gyűjtött a hódoltságban levő népek közül; kétezer bárkából álló hajóhadat szerelt föl, s vizen és szárazon megindult Czárgrád ellen. Az orosz legendák e hadjáratot csodás részletekkel díszítik fel. Oleg kerekeket alkalmazott hajóira s kibontván vitorláikat, kedvező szélről hajtva, a mezőkön keresztül érkeztek a város kapui elé. VI-ik vagy Bölcs Leo megrémülvén, adófizetést ígért; a görögök azonban úgy akartak menekülni az oroszoktól, hogy mérgezett ételeket nyújtottak nekik. Oleg fölfedezi ármányaikat; súlyos adót ró rájuk, előnyös kereskedelmi szerződést köt velük s pajzsát mint diadaljelvényt felakasztja a híres aranykapúra. Az oroszok előtt ő nem csupán hős vala; «ez együgyű és bálványimádó emberek» bámulván az ő bölcseségét, *varázslónak* tartották. A skandináv regékben is már Odin, Gylf, Raude s más hősök egy ugyanazon időben nagy harczosok és nagy bűvészek voltak. Sajátságos, hogy a frank és velencei történészek nem tesznek ezen hadjáratról említést. Nestor idézi még azon orosz küldöttek neveit is, kik a béke-alkut folytatták s még a szerződés szövegét is közli.

Egy jós megjövendölte Olegnek, hogy legkedvesebb lova által fog meghalni. Azért lovát távol tartotta magától, s miután az állat kimúlt, öt évvel később csontvázához vezettette magát, hogy kigúnyolja a jós tudatlanságát, és csalását. De a ló koponyájából kijött egy kígyó s a hős lábán halálos csípest ejtett.

Igor egy harmadik hadjáratot intézett Czárgrád ellen.

A Dnieper mintegy magától vitte le a hajóhadat a görög tengerre. Igornak a görög írók szerint 10,000, Luitprand valószínűbb állítása szerint 1000 hajója volt; az első esetben legalább 400,000 emberének kellett volna lenni, mely szám a második esetben 40,000-re száll le. A helyett, hogy a várost támadta volna meg, kegyetlenül pusztította a görög tartományokat. Erre a bizanci tábornokok és admirálok egyesültek, s egy néhány összecsapás után a görög tűz eldöntötte a csata sorsát, az orosz sereg teljesen tönkre tétetett. A görögök a csatának sok részletét említik, melyeket Nestor nem vett mind át, de van egy más tanunk is: Luitprand, cremonai püspök. Ez a részleteket apósától, az olasz király akkori konstantinápolyi követétől hallotta, a ki saját szemeivel látta Igor leveretését s jelen volt a foglyok kivégeztetésénél. Hogy magát megboszulja, 944-ben állítólag újabb hadjáratot intézett Igor, melyre megnyerte a rettenetes besenyők segítségét. A görög császár, ki ettől nagyon megrémült, évi adót ajánlott föl s új kereskedelmi szerződést kötött volna, melynek Nestor hasonlóképen közli a szövegét. A bizanci és nyugati írók Igor e második hadjáratáról nem emlékeznek. Visszatérvén a fejedelem Oroszországba, megölték a drevliánok, mikor rajtok az adót akarta behajtani. Leo diaconus görög író azt mondja, hogy két élőfa közt szakították szét, úgy hogy azokat a földig lehajtván, Igorot rájuk kötötték, azután pedig visszaeresztették természetes állásukba (945).

Olga : a keresztyénség Oroszországban.

Olga, Igor özvegye vette át ezután az uralkodást kiskorú fia Szviatoszláv nevében. Első dolga volt, hogy bosszút vegyen a drevliánokon. Nestor elbeszélésében azonban nem lehet megkülönböztetni a költeményt a valóságtól. Az orosz

krónikás elbeszéli: miképen küldöttek a drevliánok két követséget Olga elé, hogy őt kiengeszteljék s neki fejedelmök kezét felajánlják; hogy ő mikép vesztette el azokat csellel, egy részöket élve temettetvén el, más részöket egy fürdő-szobában fojztatván meg; továbbá, hogy városuk, Korosztén ostromlása közben, miképen ajánlott békét, ha neki házanként három galambot és három verebet adnak adó fejében; hogyan kötött csepűt e madarakra s meggyújtván azt, visszaeresztette őket a fából épült városba, hol a csűrök és a szalma-födelek rögtön lángba borultak; s végre hogyan vágatta le a koroszténiek egy részét, míg a többieket rabszolgaságba vetette.

Mégis ezen barbar bosszúálló lett Oroszország első apostola. Nestor beszéli, hogy elutazott Constantinus Porphyrogenitushoz Czárgrádba, hol a császár finomsága és szilárd jelleme iránt bámulatra gerjedt, és fölvette a keresztséget Helena név alatt. Maga a görög császár volt kereszta-pja. Nestor ez elbeszélésében csak két történeti tény van: Olga fogadtatása a konstantinápolyi császári palotában, mely részletesen le van írva a *szertartások könyvében*, és talán a fejedelemnő megkereszteltetése is. Hogy az egykorú bizanczi írók krónikáikban nem említik ez utóbbi tényt, onnan lehet megmagyarázni, mert a görögök nem foghadták föl azonnal ez esemény fontosságát. Hogy ellenben a XI. és XII. század krónikái beszélnek róla, az azért van, mert e tény következménye akkor mutatkozott egész teljességében.*

Még magában Oroszországban is alig vették eleinte észre Olga megtérését, csak csekély előmenetelt tett még ez országban a keresztyénség. Kétség kívül mióta Cyrill és

* Rambaud: *L'empire grec au dixième siècle*, 383. l.

Method megalkották a bolgárok részére a szláv abc-ét s számukra lefordították a szent-írást, a keresztyénség, melyet némely szláv nép már befogadott, lépésről-lépésre eljutott a többiekhez is. Az oroszoknál is működtek már hittedjesztő missiók. A bizancziak állítják, hogy Aszkold és Dir csodálatos legyőzetése után tisztelettel telt félelmet kezdettek érezni Photius patriarcha keresztyén talizmánja iránt, s követeket küldöttek Konstantinápolyba, hogy hajlandók a keresztség felvételére. Erre Macedoniai Basilius császár egy püspököt küldött hozzájuk, ki előttök csodát is tett; az evangéliumot a tűzbe dobta s onnét sértetlenül vette ki. E szerint Aszkold volt volna az első keresztyén orosz fejedelem, ezért környezik sírját s emlékét tisztelettel. A bizanczi eparchiák lajstromán már VI. Leo alatt föl van jegyezve *Oroszország püspöksége*, melynek valószínűleg Kiev volt a székhelye. Mind a mellett e missióknak nem volt feltűnő eredménye; még akkor is, midőn Oleg szerződést köt VI. Leóval, az oroszok kardjaikra, Volosz és Pérúnra esküsznek. Mikor Kievben az Igor kötötte békére meg kellett esküdni az oroszoknak a császár küldöttei előtt, egy részök Perun halmára ment s ott esküdött meg az ősi szokás szerint, a másik Sz. Illés templomában az evangéliumra tett kézzel. Volt tehát az orosz anyavárosban már keresztyén község, de még igen gyenge lehetett, ha igaz az, hogy Olga «a pogányoktól való félelmében» nem merte e városban venni föl a keresztséget. A harcosok tömege csakis idegenkedést érezhetett a keresztyénség iránt. A Bizancz elleni háborúban látjuk, hogy legelőbb is a templomokat és kolostorokat támadták meg és égették föl, s különös gyönyörűséget találtak a papok és szerzetesek kínzásában, fejükbe szögeket vevén. Hasonlóképen jártak el Franciaországban a normannok, Odín rajongó hívei, kik keresett

kínzással ölték meg a papokat, dicsekedvén, hogy «elénekeltették velök a lándzsa misét». «Ha a nagy-fejedelem harczosai közül valaki a keresztyén hitre akart térni, — mondja Nestor — nem akadályozták meg szándékában, de gúnyt űztek belőle.» Olga erőfeszítése is hiábavaló volt fiánál Szviatoszlávnál, ki időközben elérvén nagykorúságát, átvevé a hatalmat. Nem akarta magát nevetségessé tenni harczosai előtt idegen vallás fölvételével. «Embereim kigúnyolnának» — szokta felelni anyja könyörgésére és — mint Nestor fájdalommal vallja meg — gyakran kifakadt anyja ellen. Hiába mondotta Olga, hogy «ha ő fölvenné a keresztséget, alattvalói nemsokára követnék». Az elmék még nem voltak arra eléggé megérve, hogy reájok a fejedelem példája oly hatást gyakorolhatott volna. És így Olga, kit az orthodox-egyház szentté avatott, «az első, ki Oroszországban fölemelkedett az egek országába», kivétel maradt, mely kevésbé tűnt föl s nem vétetett figyelembe a pogány arisztokratia közepett.

Szviatoszláv; az oroszok s görögök küzdelme a Duna birtokáért.

Szviatoszláv rövid uralkodását (964—972) különösen két fontos esemény teszi nevezetessé: a kazárok legyőzése s a bizanci birodalommal Bulgáriáért vívott nagy háború. Amaz első eseményre vonatkozólag az évkönyvíró kevés részletet nyújt; de Szviatoszláv győzelmének teljesnek kellett lennie, ha igaz, hogy *Fchér-várost*, a Don melletti kazár birodalom fővárosát elfoglalta, s adófizetésre kényszerítette a kaukázusi jászokat vagy oszeteket és a kaszogokat vagy cserkeszeket. Az oroszok azonban e sikernek nem örvendhettek, mivel a kazároknak, egy aránylag művelt népnek legyőzése kedvező volt a besenyők előnyomulására, kik a

legszilajabbak voltak valamennyi barbár között. Ők azok, kiket az arabok «vad állatoknak» neveznek, kikről edessai Mátyás azt írja, hogy «kapzsiságukban képesek a hullákat fölfalni; gonosz, tisztátalan, vérengző és kegyetlen állatok». Midőn egykor a folyton hárczban járó Szviatoszláv távol vala, a besenyők váratlanul megjelentek Kiev falai alatt, melyben a fejedelem anyja és gyermekei is benn voltak, s a várost végső inségre juttatták. Csak egyik vajdának merész kirohanása mentette meg a kievieket az éhenhalástól. Szviatoszláv visszatértekor elrémült a veszély láttára, melyben székvárosa forgott. Ugyancsak a besenyőktől kellett neki is később elvesznie.

A bolgár hadjárat felől Nestor előadása zavart és hiányos; elhallgatja az oroszok vereségét. Költői mesék vegyülnek a történelmi tények közé. Nestor beszéli, hogy a görögök ki akarták puhatolni, milyen ember Szviatoszláv. Küldtek tehát neki aranyat és szöveteket, de a fejedelem ezeket megvetéssel utasította vissza, mondván embereinek: «Vigyétek el magatoknak». Azután kardot s fegyverzetet küldöttek neki, a hős ezeket elfogadta s lelkesedéssel csókolgatta. Erre a megrettent görögök mondák: «Ennek bizonyára nagyon szilaj lelkű embernek kell lennie, minthogy megveti a kincseket s a kardot adó fejében fogadja el». Szerencsére bizanci Leo diákonusnak elbeszélése, körülményessége mellett, tárgyias és részrehajlatlannak látszik. Az ő nyomán szemmel kísérhetjük ezen hadjáratot, melyben a születő Oroszország főnöke átlépi azt a Dunát, melyet az orosz seregek egészen II. Katalin és I. Miklós uralkodásaig nem láthattak többé. A görög császár, Phokas Nikéforos, hogy magát Péteren, Bulgária czárján megboszúlhassa, azon veszedelmes eszközhöz folyamodott, melyet a bizanci politika oly gyakran igénybe vett, t. i. a barbárokat hívta

segítségül. Bizonyos Kalokurt küldött követségbe Szviatoszlávhoz, kinek nagy mennyiségű pénzt bocsátott rendelkezésére a hadjáratban való részvéte fejében. Így történt, hogy a görög diplomatia által e két szláv nép, melyeknek egyike Rurik varég, másika pedig Aszparuch turáni *druzsina*jának köszönhetette nemzeti szervezetét, egymással háborúba keveredett. Szviatoszláv — mint a bizancziak állítják — 60,000 emberrel megrakott hajóhaddal szállott alá Bulgáriába; hatalmába ejté Perejaszlávot vagy Priszlávot, a bolgárok fővárosát és minden erősségeiket; Péter czárt megtörte szerencsétlensége. Ekkor történt, hogy a besenyők majdnem elfoglalták Kievet; Szviatoszlávnak azonban nem használt a leczke. Rajongott a hódításokért s székhelyét Perejaszlaveczebe akarta áttenni. «E hely — mondá anyjának — képezi középpontját birodalmamnak, s itt minden javak bőviben vannak. Oda hozzák az értékes szöveteiket, bort, aranyat s mindenféle gyümölcsöket Görögországból; lovakat és ezüstöt Magyar- és Csehországból; a prémeket, viaszt, mézet, rabszolgákat Oroszországból.» Szviatoszláv ez elhatározása végtelen veszedelemmel fenyegette a görög birodalmat. Ha Bizanczra félelmes volt a meggyöngült Bolgárország szomszédsága is, hogyan tudott volna ellenállni oly hatalomnak, mely a Balti-tengertől a Balkánig terjed ki s mely a bolgároknak Simeontól római modorban kiképezett seregeivel egyesíthette volna Skandinávia varégjeit, az orosz szlávokat, a veszek, csudok és mériek finn hordáit, sőt a besenyők könnyű lovasságát is?

Egy ily nagy szláv birodalomnak keletkezését Konstantinápoly közelében még veszedelmesebbé tette a félsziget néprajzi berendezése. A régi Thráciát s Macedoniát szláv törzsek lakták, melyek némelyike épen az orosz szlávoktól származott: itt találjuk pl. a dregovicseket és szmoléneket,

épen mint Minszk vagy Szmolenszk környékén. Thessaliát, sőt még Attikát és Peloponnesost is elárasztották e beköltözöttek, kik a görög császárság alattvalóivá lettek. Lakonia híres Taygetosán még két meg nem hódolt szláv törzs lakik: a milingek és ezeriták. E mellett nem szabad felednünk, hogy Bulgária az Ochrida-tóig terjedt s az északnyugatra fekvő egykori római tartományok, Horvátország, Szerbia és Dalmácia név alatt csaknem egészen szlávokká lettek. E nagy népfaj tehát Peloponnesostól kezdve, melyet ekkor már a szláv Morea néven neveznek, csaknem megszakasztás nélkül egész Novgorodig terjedt. Ha a Duna mellett fekvő Perejaszlávecz csakugyan az orosz fejedelem birodalmának középpontjává lesz: meghúzhatták volna a halálharangot a Balkán-félszigeten a görög faj és a kelet-római uralom fölött. A görög császárok ellenállhattak Aszkoldnak, Oleg és Igornak, mert messze laktak még ekkor az oroszok a görög birodalomtól, s mivel vizen kellett utazniok, csak korlátolt számmal mehettek Konstantinápoly ellen. Egyetlen fatörzsből kivájt lélekvesztőikkel — milyeneket még most is láthatni az orosz falukban — le kellett szállaniok a Dnieperen, a hét sellő mindegyikénél kirakodni, vállaikon vinni csolnakaikat, hogy alantabb ismét vizre bocsássák, ez alatt folyvást harcolni a besenyőkkel, kik folyton leskelődtek a sziklák zugai közt. Kijutván a veszélyek közül, törékeny naszádaikkal dacolniok kellett a Fekete-tenger viharai s a rómaiak hatalmas gályái ellen, melyeket a Kelet legjobb tengerészei kezeltek, s végre a rejtelmes görög tűzzel, mely őket rémülettel töltötte el. Csakis kevesen juthattak el Konstantinápoly falai alá s akkor is bizonyos volt vereségök. Ellenben a Dunának s így a szárazföldi útnak birtokába jutván, Konstantinápolyra zúdíthatták Scythia összes hordáit.

Szerencsére ép ekkor élte Konstantinápoly megifjodó korszakát. A már megingott trónra egymásután jeles hadvezérek ültek. Zimiscis Jánosban az orosz fejedelem méltó ellenfélre akadt. Szviatoszláv visszatérván Bulgáriába, kénytelen volt másodszor hozzáfogni a hódításhoz. Zimiscis ekkor határozottan követelte, hogy az elődjével kötött szerződés értelmében ürítse ki a tartományt. Szviatoszláv, ki éppen ekkor foglalta el Philippopolist s ölte le lakóit, gögösen felelt, fenyegetőzván, hogy nemsokára Konstantinápolyban leend. Zimiscis tehát nagy előkészületet tett; 972 márcziusának kezdetén hajóhadát a Duna torkolatához küldötte, maga pedig seregével Drinápolyba ment. Minthogy ily hamar nem várták az oroszok, megszállta a Balkán szorosait, s hirtelen Perejaszláv falai alatt termett, egy több ezer emberből álló orosz hadesapatot megvert, s a várba zárkózásra kényszerítette őket. Azután rohamot parancsolt s a várat hágcsök segítségével bevette. A nyolcz ezer orosz, kik a királyi kastélyba zárkóztak, kétségbeesett ellenállást fejtett ki, s minthogy vonakodott magát megadni, a lángok között veszett el. Mikor Szviatoszláv megtudta e csapást, serege zömével a császár elé sietett s Dorosztolnál (Silistriánál) találkozott vele. A görög történetírók 60,000-re teszik az oroszok számát, Nestor 10,000-re. A harc elkéseredett volt s mondják, hogy 12-szer ingadozott a szerencse a felek között. Az orosz gyalogság daczolt a vassal borított lovassággal, egy végső kísérlet után azonban megingott s visszavonult Dorosztolba. A császár itt ostrom alá fogta őket; az oroszok kicsapásaik alkalmával vakmerő bátorságot fejtettek ki. Még az asszonyok is, mint a régi amazonok, vagy mint a skandináv *szágák* és az orosz *bülinák* hősnői a harczba vegyültek. Az oroszok inkább megölték magukat, mintsem hogy kegyelmet kértek volna.

Minden kirohanást követő éjjel, a hold fényénél látni lehetett, a mint kimentek a városból, hogy halottaikat megélessék. Hamvaik fölött föláldozták a hadi foglyokat s a Dunába kakasokat s kis gyermekeket fojtottak. Az élelmi szerek kifogytak; Szvatoszláv egy zivataros éjjel vakmerően kiosont csolnakokon 2000 emberével, megkerülte a görög hajórajt; a szomszéd falvakban összeszedte a kölest és búzát, s váratlanul a görögökre vetvén magát, szerencsésen bement a városba. Zimiscis ezután oly rendszabályokat léptetett életbe, melyek teljesen megakadályozták, hogy azontúl csak egy bárka is kimehessen. E hőskölteménybe illő ostromot nevezetessé teszik a párviadatok. Egyikét a legbátrabb orosz főnököknek megölte Apémasz, egy megkeresztelt arab, ki a krétai emirnek fia s Zimiscis testőre volt.

Szvatoszláv végső kísérletre szánta el magát, s egész hadseregével kiment a városból. A csata előtt ajánlotta Zimiscis Szvatoszlávnak, hogy kettejük viaskodása fejezze be a háborút. Szvatoszláv azonban nem állott rá: «Én jobban tudom, mint ellenfelem — mondá — hogy mi a teendőm; ha ő oly nagyon megúnta már az életet, ezer módot találhat, hogy napjait bevégezze». E csata ép oly ingadozó és véres volt, mint az első. Szvatoszlávot csaknem megölte Apémasz. Végre is megverettek az oroszok, s Leo diakonus szerint 15,500 halottat és 20,000 pajzsot hagyván a csatatéren, visszahúzódtak a városba. Egyezkedniök kellett. Zimiscis szabad kivonulást engedett nekik Bulgáriából, ha megesküsznek Perun és Voloszra, hogy többé nem támadják meg a császárságot, sőt védeni fogják ellenségei ellen. Ha megszegnék esküjüket «sárguljanak el, mint az arany, s veszszenek el saját fegyveröktől». Nestor föntartotta számunkra e szerződés szövegét, mely

valóságos fegyverletételről tanúskodik s az orosz író ellenében igazat ad a görög történészeknek. Ugyanezek beszélik azt is, hogy Zimiscis követei által kéréte a besenyőket, hogy bocsássák át szabadon az orosz hadsereg romjait. Bizonyos azonban, hogy e barbárok a Dnieper sellőinél vagy *porogjainál* várták az oroszokat; Szviatoszlávot megölték, fejét levágták, s a besenyők fejedelme koponyáját ivó pohár gyanánt használta. Szviatoszláv, daczára szláv nevének, valóságos typusa a varég főnöknek, a rettenthetetlen, ravasz, nagyravágyó normannak. Nestor dicséri nemes jellemét. Ha hadat akart indítani valamely nép ellen, előbb megüzente neki: «megyek ellenetek».

A dorosztoli megadás után találkozott Zimiscissel, s Leo diakonus fölhasználja ez alkalmat, hogy hű képét bemutathassa. A császár lóháton a parton várta, Szviatoszláv hajón közeledett épúgy evezve, mint társai. Középtermetű, de igen erős embernek látszott; széles melle, vastag nyaka, kék szemei, sűrű szemöldöke, széles orra, hosszú bajusza, ritkás szakállá volt; beretvált fején nemessége jeléül, üstököt viselt; egyik fülében egy rubinnal és két szem gyönggyel ékesített arany karikát viselt. Messzire kellene mennünk Oroszország évkönyveiben, hogy egy másik ily arczképet találjunk. Az orosz krónikások és Leo diakonus leírásai között épen az a különbség van, a mi egy szent kép és egy hű arczkép között szokott lenni.

V. FEJEZET.

Az oroszok Chlodvigja és Nagy Károlyja.

Szent Vladimir és Nagy Jaroszláv (972—1054.)

Vladimir (972—1015): az oroszok megtérése. — Nagy Jaroszláv (1016—1054): Oroszország egysége, Kiev fénykora. — A varég-orosz társadalom Jaroszláv idejében. — A keresztyénség előmenetele, társadalmi, politikai, művészeti és tudományos hatásának eredményei.

Vladimir (972—1015): az oroszok megtérése.

Az orosz törzsek két hódításnak köszönhetik szervezkedésüket s ezek egyike volt az északról jövő katonai, a másik a délről jövő egyházi. A varégek hadi főnököket küldöttek nekik, kik az orosz népeket egy nemzetté egyesítették; a bizanciaiak térítőket, kik őket a közös vallás kötelékével egymás közt és művelt szomszédaikkal egyesítették.

A férfi, kinek rendeltetése az volt, hogy az Olgától megkezdett térítés művét befejezze, eleinte nem látszott e nagy műre hivatottnak. Vladimir, mint a francia Chlodvig, eleinte nem volt egyéb ravasz, tobzódó, vérengző barbárnál. Csakhogy míg Chlodvig megkeresztelkedése után sem mutat szelidebb erkölcsöket, sőt élete végső éveiben öleti meg rokonait, a frank királyokat: Vladimirt ellenben úgy tünteti föl az orosz évkönyvíró, mint a kinek megtérítése előtti és ujjászületése utáni élete közt teljes ellentét van. Szviatoszláv három fiat hagyott maga után: Jaropolkot Kievben, Oleget a drevliánoknál, Vladimirt Novgorodban. A bekövetkezett polgárháborúban, melyek a merovingi véres fejtelenségre emlékeztetnek, Jaropolk megölette Ole-

get, Vladimir viszont elvesztette Jaropolkot. Beleszeretvén Jaropolk jegyesébe Rognédába, megkérte kezét a varég Rogvolodtól, ki Poloczka fölött uralkodott. A hercegnő azonban azt válaszolta, hogy ő soha sem lesz rabszolganő gyermekének felesége. Vladimir ugyanis egy szolgálótól született, de ez nem akadályozta atyját abban, hogy neki testvéreivel egyenlő részt juttasson. Fölháborodván e sértésen, Vladimir feldúlta Poloczka, megölte Rogvolodot és két fiát s erővel nejévé tette Rognédát. Jaropolk megöletése után, nőül vette még ennek terhes állapotban hagyott nejét is, ki egy szép görög apácza vala, és egykor fogolyképen hozatott Oroszországba, Bizancz ellen intézett egyik hadjárat alkalmával. E szerint egyik nejét atyjától és testvéreitől, a másikat férjétől fosztotta meg. Volt azonkívül egy cseh, egy bolgárnő s még egy más felesége, kitől szinte voltak fiai. Végre ez a korcs, ez a «rabszolganő fia» annyira neki adta magát a tobzódásnak, hogy Vüsegorodban 300, Bielgorodban, Kiev közelében, ugyanannyi, s Beresztov várában 200 ágyast tartott. Egyenlő szenvedélyvel viseltetvén a háború és zsákmány iránt, a lengyelektől elvette Vörös-Oroszországot, leverte a viaticsek és radimicsek lázadását; adófizetésre kényszerítette Litvánia játvágjait és Livonia lett vagy finn népeit.

Ez érzékies s a legerőszakosabb szenvedélyekbe merült barbárnak mégis volt valami homályos vágya a vallás eszméje iránt. Előbb a szláv istenek felé fordult s uralkodása kezdetén új lendületet vett a pogányság. Kiev mellett a Dnieper magas homokos partjain bálványokat állított föl, egyebek között egy fából készült Perunt, melynek feje ezüstből, szakálla aranyból volt. Két varég, apa és fiú, kik mindketten keresztyének voltak, áldoztatott föl Perun lábánál. Azonban a régi istenek kora elmúlt; a keresztyénség

hathatósan kezdett működni Oroszországban s Vladimir vallási válság szélére jutott. Érezni kezdé, hogy új hitre van szükség. Végre is, Nestor tanúsága szerint, úgy tön, mint manapság Japán: értesülést szerzett az iránt, hogy melyik vallás a legjobb. Követei útján meghallgatta és meglátogattatá a muzulmánokat, zsidókat s katolikuskokat, kik közül az elsőket a bolgárok, a zsidó vallást kétségtelenül a kazárok vagy kharaita zsidók, a katolikus vallást pedig a lengyelek és németek képviselték. Vladimirnek nem tetszett az izlam, mely megparancsolja a körülmetélkedést, s megtiltja a borivást, mely egyetlen örömét képezi az oroszoknak. Époly kevésbé szerette az izraelita vallást, melynek követői, kiűzve saját hazájokból, szétszórtnak kóborolnak a világon. Nem elégité ki a katolikus vallás sem, melynél, véleménye szerint, hiányzott a szertartások pompája. Ellenben Konstantinápolyba küldött követei bámulattal eltelve tértek vissza. Szent Zsófia templomának fénye, a papi ruhák gazdagsága, a szertartások pompája, melyet a császár és az egész udvarnak, a patriarchának és nagy számú papnak jelenléte még inkább emelt, a tömjénfüst, a vallásos énekek mind nagyon hatottak a barbárok képzelődésére. Egy utolsó érv végre is teljesen eloszlatá Vladimir kételyeit: «Ha a görög vallás nem volna a legjobb — mondák bojárjai — nagyanyád Olga, a halandók legbölcsebbike, sem vette volna föl». A büszke Vladimir azonban nem is akart arról hallani, hogy a görögöktől kikoldulja a keresztséget; fegyverrel kezében meghódítani azt és mint zsákmányt elrabolni, volt az ő szándéka. Taurisba szállt tehát le s ostromlani kezdé Chersonesost, az utolsó görög vallású várost, mely e vidéken még a császár hatalmában volt. Egy Anastasius nevű ember, meglehet vallási buzgóságból, kezére juttatá neki hazáját.

E fontos hódítása miatt még jobban elbizakodván, megüzéné a görög császároknak, Basilius és Constantinusnak, hogy nővéröket Annát nőül akarja venni, s vonakodás esetén Konstantinápoly ellen megy. Nem először történt, hogy görög császárnak a barbárok ily ajánlatot tettek és Constantinus Porphyrogenitus arra is megtanította utódait, hogy miképen kell az ilyen illetlen kívánságot visszautasítaniok. Ez alkalommal azonban a benső zavarokkal küzdő császárok jónak látták beleegyezésüket jelenteni ki, oly föltétel alatt, hogy Vladimir fölveszi a keresztséget. Így az orosz fejedelem, mint hódító vette föl a keresztséget s ünnepelte menyegzőjét a római császárok leányával. A papok, kik Kievbe hozott foglyai voltak, a templom diszitményei, a szentek ereklyéi, melyekkel székvárosát gazdagítá és fölszentelé, az ő tulajdon zsákmányai voltak. Midőn visszatért Kievbe, mint apostol (isapostolos), de mint fegyveres apostol, térítette népét az új hitre. A bálványok lerontattak, az oroszok sírása s rémülete között. Perun szobra megostoroztatott s a folyóba vettetett. Még most is mutogatják a partokon az *ördög bukfenczező helyét* s odább, a hol a vizen úszó Perun partra vetődött, a hol a nép ismét összecsedült imáadására, míg Vladimir katonái újra a habok közé dobták. Azután elkövetkezett az idő, hogy a kиеiek, férfiak és nők, urak és szolgák, vének és kisdedek, a fejedelem parancsára meztelenül belémerültek a régi pogány folyam szentelt habjaiba; míg a görög papok, kik Vladimírral együtt a parton állottak, olvasták felettök a keresztséghez való imákat. A novgorodiak is, miután hosszabb ideig ellenállottak, kénytelenek voltak Perunt a Volkhof hullámaiba vetni s maguk is belémerülni.

Említettük már, hogy az oroszok között nem halt ki egészen a régi istenségek emléke, s hogy a természetben

egész serege az isteneknek maradt meg továbbra is. Sok idő kellett hozzá, míg a keresztyénség egészen behatolt szívök és erkölcsükbe. Még a tizenkettedik században is — mint Buszlajev állítja — a házassági keresztyén szokások csak a felső osztályoknál voltak gyakorlatban; a parasztok megtartották a régi pogány szokásokat, s még mindig «a cytibus bokra körül» kötötték a házasságot. Legtovább tartották meg a jósok és varázslókban való hitet, s gyakran inkább ezekre hallgattak, mint papjaikra.

Vladimir legalább elő akarta készíteni a változást. Nem látni ugyan, hogy üldözte volna a bálványimádókat, de igyekezett templomokkal földiszíteni bálványaitól megfosztott székvárosát. Azon a helyen, hol Perun állott, építette szent Bazilius templomát, a mely görög nevet ő a keresztségben kapta. Ott, hol a két varég-martyr az ő rendeletére megöletett, építtette Desziatina templomát, melyet a délről hozott művészek görög föliatokkal díszítettek föl. Iskolákat alapított, melyekben a fiatal nemzedék a szláv nyelvre fordított szent könyvekben oktatást nyert; csak-hogy erőszakkal kellett oda hajtani az ifjakat, kiknek szülői kétségbeesetten jajveszékeltek, meg levén győződve, hogy az írás a varázslásnak egy veszedelmes faja. Nestor nem győzi eléggé dicsérni a javulást, mely a keresztség után Vladimirban mindinkább gyökeret vert. Hű marad görög nevéhez, nem kedveli többé a háborút, jövedelmét az egyházak és a szegények között osztja ki, s bár a büntettek szaporodnak, vonakodik halálos ítéletet alkalmazni. «Félek a büntől», szokta mondani tanácsosainak. A püspököknek kellett aztán őt figyelmeztetni, hogy a «bűnöst fenyítenie kell, noha óvatosan», és hogy nem szabad az országot zsákmányul engedni a besenyőknek. Így Vladimir, ki előbb

hasonmása volt a normann Ördög Róbertnek, egyszerre csak a jó Róbert királylá lön.

A fejedelemnek a besenyőkkel viselt háborúit költői részletekkel adja elő Nestor. Az orosz bajnok széttép egy dühös bölényt, s kezei között megfojt egy besenyő óriást. Bielorod lakosai, miután a barbárok ostroma miatt véginségre jutottak, egy kútba egy kád méhsört, másikba egy kád lisztet bocsátanak le, hogy a besenyőkkel elhitessék, mintha ez élelmi szerek természetes módon fakadnának föl a földből, hogy tehát őket kiéheztetni nem lehet. Vladimir a csudás legendák egyik cyclusában a népének központjává lesz; s feltűnő, hogy ezekben a *bülinákban* ő nem a keresztelő Vladimir, nem az orthodox egyház szent Vladimirja, hanem majdnem egy napisten, és utóda azon istenségeknek, melyeket ő rontott le. A szívében még mindig pogánynak maradt nép előtt Vladimir folyvást mint Kiev *szép napja* szerepel.

Nagy Jaroszláv (1016—1054) : Oroszország egysége, Kiev fénye.

Vladimir, ki 1015-ben halt meg, sok neje után sok örököst hagyott hátra. Országainak közöttök történt föl-osztása mutatja nekünk, hogy akkor mennyire terjedt az orosz állam. Jaroszlávnak adta Novgorodot, Izjaszlávnak, Rognéda fiának, a varég Rogvolod unokájának Poloczkot; Borisnak Rosztovot; Gliebnek Murumot, mely két utóbbi fejedelemség finn földön feküdt; Szviatoszlávnak a drevliánokat; Vszevolodnak a volhyniai Vladimirt; Msztiszlávnak Tmutorakánt, a görögök Tamatarkját; unokaöccsének Szviatopolknak Minszk vidékén Turov fejedelemséget, melyet egy Tur nevű varég alapított, ki épűgy nem származott fejedelmi vérből, mint Aszkold és Rogvolod. Vladimir

utódainak története emlékeztet bennünket Chlodvig örökösei esetére. A minő Chlodomir fiainak megöletése, époly hirhedt büntény az orosz apostol-fejedelem két fiának, Borisnak és Gliebnek meggyilkolása, Vladimir unokája Szviatopolk parancsára, ki a kievi trónt bitorolta. E két áldozatot az egyház szentnek nyilvánította s egymástól elválaszthatatlanok, mint az ó-egyház dioskurjai. A drevliánok herczegét is ugyanez a kéz vesztette el. Jaroszláv elhatározta, hogy megboszúlja testvérét s megmenti önmagát. De ugyanekkor elidegenítette magától saját alattvalóit, a novgorodiakat. Ugyanis a főbb polgárokat várába hozatta s árulás folytán leölette. Mikor azonban Szviatopolknak büntetteit meghallotta, remegve saját életeért, elszánta magát, hogy azok nagylelkűségéhez folyamodik, kiket oly kegyetlenül megsértett. Jelenlétökben siratta meg áldozatait és könyörgött támogatásukért: «Fejedelem — felelének egyhangulag a novgorodiak — te megöletted testvéreinket; mi azonban készek vagyunk éretted küzdeni». Egy véres háború után, melyben Bátor Boleszláv lengyel király is részt vett, a bitorló Szviatopolk elfutott s nyomorultan halt meg számkivetettségben. Jaroszlávnak védenie kellett magát még a poloczki fejedelem s a tmutorakáni Msztiszláv ellen. Ez utóbbi nagy hírt szerzett a kazárok ellen való háborúi által, melyekben mint II. Basileus görög császár szövetségese, végkép megsemmisíté azok hatalmát, továbbá a cserkeszek elleni harczokban, mikor is egy Redédia nevű cserkesz Góliáthot párbajban legyőzött. Végre Jaroszláv maradt egyedüli ura Oroszországnak s dicsőségesen uralkodott Kievben. Némely szerencsésen viselt háborúi Nagy Károlyt juttatják eszünkbe; de még inkább törvényhozó intézkedései, az építkezés és tudományok iránt való szeretete ezen barbár korban. Hirének egy részét

azonban azon fejetlenségnek is köszönheti, mely halála után bekövetkezett, s mely az ő uralkodását, mint Kiev nagyságának fénykorát, emlékezetessé tette alattvalói előtt.

Lengyelországban Nagy Boleszláv fián boszúlta meg atyja betörését s visszavette Vörös-Oroszország elfoglalt városait. Kiev falai alatt véres csatát vívott a besenyőkkel, s üldözte a legyőzötteket, kiknek egy része futás közben a folyókban lelte halálát. Ez a csapás oly végzetes volt a besenyőkre, mint a melyet egykor Szviatoszláv mért a kazárookra. Többé nem épültek föl belőle. De valamint egykor a kazárok tönkre tétele utat nyitott a besenyőknek, úgy ez utóbbiak romlása kaput tárt a poloveczok előtt. A Don vidéki pusztákat megszűnés nélkül újabb ázsiai hordák árasztották el. Jaroszláv háborút viselt a litvánok és finnek ellen is. A csudok tartományában alapította Jurjev városát, az Embach mellett, közel a Peipusz tóhoz (melyet a németek Dorpatnak neveztek); a mériek földén a Felső-Volga mellett Jaroszlávot. Végre neveztessé tette uralkodását egy Görögország ellen viselt újabb háború, melyet a két nép kereskedői közt támadt viszálykodás idézett elő. Fia, Vladimir, kire a hadjárat vezetését bízta, gőgösen utasította vissza Constantinus Monomachos császár békeajánlatait. Miután azonban egy ütközetet vívtak a Bosporusban, a görögtűz s a Fekete-tenger háborúja tönkre tette az orosz sereget. Egy nyolcezer főnyi csapatot, mely száraz földön iparkodott vissza Oroszországba, megtámadott és megsemmisített a görög hadsereg; 800 fogolynak, kiket Konstantinápolyba huzoltak, szemeit szúrták ki. A vallási kötelék daczára, mely a bizancziak és a Dnieper melléki tanítványaik között léteült, az oroszok mindig félelmesek maradtak Konstantinápolyra nézve. Egy bizanczi lovas szobor patájában talált

írás — mint mondák — azt jövendölte, hogy ez északi emberek egykor urai lesznek a görög birodalom fővárosának. Azonban a kievi Oroszországnak Jaroszláv halála után beállott meggyöngülése, elhárította vagy elhalasztotta e jövendölés beteljesülését.

Az orosz Nagy Károly törvényhozási művét a *ruszkaja pravda* (orosz jog) című gyűjtemény képezi, mely sokban emlékeztet skandináv eredetre. Szentesíti a vérbosszút, melyet a megölt legközelebbi rokonai követnek el a gyilkos ellen; megszabja a különféle bűnök váltságdíját, valamint a fejedelem kincstárába fizetendő bírságok mennyiségét. Más okmányok bizonyítják, hogy az oroszok megengedték a perdöntő párviadalt, az izzó vas- és forró-vízpróbát, az eskütársak által megerősített esküt; végre a fejedelem küldöttje mellett működő esküdtbírság eljárását. Büntető joguk tehát ugyanazon elveket tünteti föl, melyek a régi Germánia büntető jogát jellemzik; nem ismerték még sem a halálbüntetést, sem a kínvallatást, sem a testi büntetéseket, sőt még a nyilvános fogság büntetését sem. Oroszországnak ekkor csaknem oly törvényei vannak, mint nyugati Európának.

Jaroszláv kitünő állást foglalt el az egykorú fejedelmek között. Nővérét Kázmér lengyel királynak adta nőül; három leánya közül Erzsébetet Bátor Haroldnak, Norvégia királynak, Annát I. Henrik francia királynak, Anasztáziát I. Endre magyar királynak. Fiai közül egyik — mint mondják — Constantinus Monomachosnak egyik leányát vette nőül. Van említés lengyelek s németekkel kötött házasságról is. Jaroszláv udvarában menedéket találtak a száműzött angolországi, svéd- és norvégországi hercegek. Ekkép a varégek uralkodó-háza belépett az európai keresztén fejedelmek családjába s el lehet mondani a tizen-

egyedik századbeli Oroszországról, a mi nem mondható a tizenhatodik századbeliről, hogy európai jellemű állam volt.

Kievet hasonló sors érte, mint Achent, Nagy Károly székhelyét, mely a nagy frank császárral együtt virulván, utána elhagyatott lett. Kiev Jaroszláv alatt érte el fényének tetőpontját, ki a maga fővárosában Konstantinápoly-nak akart vetélytársat teremteni. Mint Bizancznak, ennek is megvolt a maga Sz. Zsófia temploma s arany kapuja. A nagy-fejedelem alapította Sz. Irén kolostorát, melyből a mi napjainkra alig maradt valami rom. Ugyancsak ő alatta keletkeztek a Sz. György és a Katakombák kolostorai, melyek híresekké lettek alapítóik Sz. Theodosius és Antal erényei által. Kijavíttatta a Desziatina egyházat, építtetett fejedelmi kastélyt; bástyákkal vette körül a várost. A népesség folyton szaporodván, a felső város lábánál lassanként létre jött az alsó város. Kiev, mely a Dnieper mellett a Konstantinápolyba vezető nagy út mellett fekszik, úgy tűnt föl, mintha Görögország egyik alkotó része volna. Brémai Ádám *«aemula sceptri Constantinopolitani et clarissimum decus Graeciae»*-nak nevezi. Találkozó-helye a hollandiai, magyar, német és skandináv kereskedőknek, kik külön negyedekben laktak. Nyolcz piacza van s a Dnieper habjait folyton szeldelik kereskedő-hajók. Jaroszláv alig tud elegendő görög művészt kapni templomai fölékesítésére, s elég görög papot a szentségek kiszolgáltatására. Kievnek akkor négyszáz temploma volt, mint a nyugati írók bámulattal említik. Hogy milyen lehetett akkor a város, el lehet képzelni abból, a milyen még ma is az év bizonyos szakaiban; midőn pl. Nagy Boldogasszony napján 50 ezer zarándok keresi föl a katakombák monostorát, mely alatt eltemetve vannak azon aszkéták és csudatevő szentek romolhatlan holtteste, kik közül némelyek élve

temetkeztek a nekik koporsóul szolgáló czellácskáikba. Kiev csudája a Sz. Zsófia-templom volt; a Jaroszláv korából való mozaik művek még megvannak; a «leronthatatlan kőfalon» ma is bámulni lehet az isten anyjának óriás képét; az utolsó vacsorát, melyen Krisztus képe kétszeresen jelenik meg, a mint hat tanítványának testét s a másik hatnak vérének nyújtja; a szentek és bölcsek képét, Gábiel angyalt és a szent szűzet. Az épségben fentartott vagy gondosan megújított freskók nagy számmal vannak s láthatók mindenütt, az oszlopokon, falakon, és a boltozatok arany alapján. Valamennyi fölírás görög nyelvű és nem szláv. Jaroszláv azonban nem felejté el első székvárosát, Novgorodot sem, hol fia Vladimir később épített egy Sz. Zsófia-templomot, mely Oroszország múltjának egyik legbecsesebb emléke. Mint Nagy-Károly: ő is alapított iskolákat: Vladimir a kievit, Jaroszláv a novgorodit háromszáz ifjú számára. Bizanzból görög énekeseket hozatott, kik betanították az orosz papságot. Valószínűleg görög mesterek verték neki a legelső orosz pénzeket is, melyek egyik oldalán az ő szláv neve szlávul, a másikon keresztén néve (Georgios) görög nyelven volt írva. Mint minden újonkeresztelt barbár, ő is babonaságig vitte a vallásos buzgóságot. Nagybátyjainak, kik pogány hitben haltak meg, kiásatta csontjaikat s utólagos keresztelésben részesítette. Meghalt 1054-ben, kökoporsója a kievi Sz.-Zsófiának legbecsesebb díszét képezi.

A varég-orosz társadalom Jaroszláv korában.

A varég-orosz társadalom nem egy hasonlóságot mutat azon társadalmi állapottal, mely Galliában keletkezett a frank hódítás után. A varég fejedelmek uralkodása emlékeztet kissé a meroving királyokéra. A leendő állam csirája

a *druzsina* volt, a harczosok azon csoportja, mely a fejedelmet környezé, mint Franciaországban a *truste*. A *druzsinnikok*, mint a frankoknál az *antrustiók*, a fejedelem hívei, emberei valának; azok képezték testőrségét, s magán és nyilvános ügyekben természetes tanácsadói voltak. Főlhatalmazhatta őket az igazságszolgáltatásra; kirendelhette őket egyenként vajdákká, azaz az erődök parancsnokává, vagy városi helytartóként — poszadniki — küldhette. Valamint a merovingi királyoknál a környezet nem állott kizárólag frankokból, hanem szerepeltek köztök gall-románok is: épúgy az orosz fejedelmek druzsinája nagyon különféle elemeket foglalt magában, nemcsak varégeket, hanem szlávokat is. Msztiszláv Tmutorakan fejedelme körül vannak jászok és kaszogok; Igor tanácsában találunk egy litván-jatvágot, Boriséban egy magyart. Ebben a korban Oroszországban, épúgy mint Galliában, a katonai osztály nem képezett elzárt kasztot; Vladimir szolgálatába fogadja egy cserző varga fiát, ki egy besenyő őriást győzött le; az ő anyai nagybátyja Dobrúna sem volt szabad származású.

A fejedelem, *druzsínája* közepett, csak elsőnek látszott a vele egyenlőek között; a mi az övé volt, része volt benne embereinek is. Egy asztalnál étkeznek; együtt hallgatják a vak költőknek *guszla* kíséretében énekelt dalait. Egy harczosokból álló család volt az, melyből később az orosz kormányzat állott elő. A fejedelem figyelembe vette embereinek felszólalásait. Vladimir tanácsosai egykor panaszkodtak, hogy fakanállal kellett enniök, mire ő ezüst kanalakat adatott nekik, s hozzá tévé: «Aranynyal, ezüsttel nem szerezhetek magamnak druzsinát, de druzsinámmal megszerezhetem az aranyat és ezüstöt, mint tette atyám és nagyatyám». A *druzsinnikok* megkérdezése nélkül mit

sem tett a fejedelem, s azért nem hallgatott Szviatoszláv Olga buzdításaira, mert attól félt, hogy druzsinája kinevetné, ha keresztyénné lenne.

A varég fejedelmek közigazgatása igen kezdetleges volt. Az arab Ibn-Dosza következőkép beszél az igazságszolgáltatás módjáról: «Ha az oroszoknak pöre van egy másikkal, ezt a fejedelem ítélőszéke elé idézi, hol mind a ketten megjelennek. Miután a fejedelem kimondotta ítéletét, végrehajtják rendeleteit. Ha a két fél elégedetlen az ítélettel, fegyveres eldöntésre utasítja őket; a győztes nyeri meg az ügyet. A küzdelem perczében megjelennek a felek rokonai fegyveresen s körülveszik az elzárt térséget. A küzdők harcra kelnek s a győző a legyőzöttnek oly föltételeket szabhat, a milyeneket akar».

Az igazságszolgáltatás mellett, a fejedelmi hatalom legkiválóbb joga volt az adóbeszedés. A fejedelem maga állapította meg a fizetendő összeg nagyságát. Oleg a drevliánokra tűzhelyenként egy nyusztbört vetett ki. Az adó beszedésében mindig nagy önkény uralkodott. Nestornak elbeszélése Igor fejedelem halála felől élénk képet nyújt azon kor politikai erkölseiről; mintha csak Toursi Gergely sorait olvasnók, melyeket Chlodvig fiáról pl. az arverni hadjáratukról írt vala . . . A 945. évben így szól Igorhoz druzsinája: «Szventeld emberei gazdagon el vannak látva fegyverekkel és ruhákkal, míg mi meztelenek vagyunk; azért vezess hozzá bennünket fejedelem, hogy rajta adót vegyünk, s te és mi meggazdagodjunk». Igor beleegyezik s elmegy a drevliánokhoz, hogy adót szedjen tőlök; az azelőtt való adót megnagyobbitja s mind ő, mind emberei erőszakoskodnak. Miután megkapta a mit akart, haza indult. Útközben meggondolta magát s mondá druzsinájának: «Csak folytassátok az utat

az adóval, én visszatérek s megpróbálom, ha meg kaphatnék valamit». Elbocsátván embereit egy kis csapattal visszatér, hogy még jobban szaporítsa gazdagságát. A drevliánok megtudván, hogy Igor visszatér, fejedelmökkel Mallal tanácsot tartottak: «Mikor a farkas a juhakolra tör, elpusztítja az egész nyáját, ha csak agyon nem verik; így vagyunk mi Igorral, ha mi el nem pusztítjuk őt, mi veszünk el mindnyájan», mondták, s követeket küldenek eléje a következő üzenettel: «Miért jössz ismét vissza, hiszen már elvitted az egész adót?» Minthogy Igor nem akarta őket meghallgatni, kimentek Korosztén városából, leölték Igort s embereit, mert csekély számmal voltak.»

Hogy összetartsa és megvédje országát a fejedelem, druzsinnikai közöl a főbbeket elégséges erővel elhelyezte a különböző városokban. Így osztotta ki Rurik az ő városait, egyik emberére bízván Poloczkot, másakra Rosztovot, harmadikra Bielozerszket. Egy-egy fejedelemség mintegy hűbérekre vala fölosztva; de csak ideiglenes és visszavehető hűbérekre. A határok védelmére új városokat építettek, melyekben a belföldi katonák képezték az őrseget.

A társadalmi állapotok a kilenczedik vagy a tizenkettedik században ép oly egyenlőtlenségeket mutatnak, mint nyugaton. A fejedelem druzsinája, melybe nemsokára szláv és finn törzsfők is vegyülnek, mintegy arisztokrátiává képződik ki; sőt még ennek kebelében is megkülönböztetendők az egyszerű testőrök vagy *gridi-k* (girdin a skandinávoknál), a *muzsok* vagy bárók, és a *bojárok*, kik legelsők voltak közöttök. Az orosz föld szabad emberei *lyudinak* neveztettek. A *goszti* vagy kereskedők ez időszakban nem képeztek külön osztályt, mert nemcsak a harczosok, hanem még maguk a fejedelmek is, lándsával kezökben, űztek kereskedést. Oleg kereskedőruhában lepte meg Kievet

s ölte meg Dirt és Aszkoldot; a bizancziak nem bíztak e félelmes *vendégekben*, s Konstantinápolynak egy félreeső jól őrzött negyedét jelölték ki számukra szállóhelyül.

A vidéken lakó földművelő nép, melynek vállára nehezedett a fejlődő állam terhe, már nem volt oly szabad, mint kezdetben. A paraszt *szmerd*-nek (szmerdiét = bűzleni?) vagy *muzsik*nak (kicsinyítve a *muzs*-emberből), később kiválóan keresztyénnek, *kresztyáninnak* neveztetett.

A parasztok alatt, kiknek helyzete hasonlított a római gyarmatosokéhoz, állottak a tulajdonképi szolgák, *rabi* vagy *kholopi*. A rabszolgát vagy hadi fogolyként szerezték, vagy vásáron vették, vagy pedig ura házában született, avagy csupán az által vesztette el szabadságát, hogy bizonyos szolgálatot például mint kulcsár teljesített. De mégis a háború volt a rabszolgaság főforrása. Ibn-Doszta beszéli, hogy az oroszok, ha valamely népre ütöttek, nem mentek el előbb, míg mindent el nem pusztítottak; eltulajdonították a fogoly-nőket és rabszolgául hurczolták el a férfiakat! Kifelé is nagy kereskedést űztek velök. «Oroszországból — mondá Szviatoszláv, Bulgária meghódítója — ide hoznak bőröket, viaszt, mézet és *rabszolgákat*.»

A keresztyénség haladása; társadalmi, politikai, tudományos és művészeti hatása.

Oroszország fölvette a keresztyénséget; ez régi történelmének legfontosabb eseménye. Fontos körülmény, hogy nem Rómából, mint a lengyelek s más nyugati szlávok, hanem Konstantinápolyból vette azt föl. Jóllehet még akkor nem volt befejezve a szakadás a keleti s nyugati egyház között: mégis világos lett attól fogva, hogy Oroszország ahhoz fog csatlakozni, a mit a latinok «schismának» neveznek. Nyugaton az az általános nézet uralkodik, hogy

ennek káros hatása volt Oroszország fejlődésére. Nézzük meg, mily véleményben van egy orosz történész Beztuzseviriumin: «Nagyon fontos — úgymond — hogy a keresztyénség Bizanczból jött hozzánk, a hol nem követelték az egyház túlsúlyát az állam fölött. Ennek köszönhetjük, hogy elkerültük a világi és nemzeti hatalomnak az egyházi s idegen hatalommal való küzdelmeit. Ki levén zárva a román-germán világ vallási egységéből, ezzel talán többet nyertünk, mint a mennyit veszítettünk. A római egyház hittérítői a szláv tartományokban a germán fajból kerültek ki, és ha az egyház nem is hozta be mindenütt az anyagi szolgálást, mint ez némely szláv népnél megtörtént, behozta legalább a szellemi szolgálást, idegen érdekek szolgálatába kényszerítván őket s idegen elemeket vivén be közéjük, s válaszfalat emelvén, mint mindenütt, a felsőbb osztályok közt, melyek latinul beszéltek és irtak, s az alsóbb osztályok közt, melyek a nemzeti nyelvet beszélték s meg voltak fosztva minden irodalomtól».

Az oly egyházi nyelv, mely Cyrill és Method fáradsága folytán a nemzeti nyelvből keletkezett s a társadalom minden osztálya előtt érthető volt: egy tisztán nemzeti egyház, mely nem vette a parancsot idegen főnöktől, a polgári hatalomnak és a nemzeti fejlődésnek teljesen független volta, — kétségtelenül oly megmérhetetlen előnyök valának, melyeket a bizanczi keresztyénségnek köszönhetett Oroszország. De ha független volt Oroszország Rómától, nem is számíthatott semmit annak segítségére. Nem volt meg neki a veszély napjaiban azon támasza, melyet Spanyolország nyert a mórok ellen való küzdelmeiben, Németország a szlávok és finnek elleni keresztes háborúban, Magyarország a török ellen folytatott nemzeti harczaiban. Oroszország vallási különbség által levén a nyu-

gottól elválasztva, a mongol hódítás idején, mint Görögország az ottomán betörések korában, nem látta a fegyveres Európát fölkelni a maga védelmére.

Fejedelmeit nem sujtották egyházi átokkal, mint Robert francia királyt, se nem alázták meg, hogy kegyelmet kérjenek, mint IV. Henrik német császár VII. Gergely lábainál; oly megalázás egyébiránt, melyet azután csattanós elégtétel követett, mikor Barbarossa Frigyes III. Sándort kiüzte Itáliából, vagy midőn Szép Fülöp Bonifáczt Anagniban elfogatta. De sokkal kegyetlenebb megaláztatások vártak az orosz fejedelmekre a mongol khánok udvarában. Egy másik hátránya volt még az oroszok belépésének a görög egyházba, hogy a vallás elválasztotta őket azon népektől, melyekhez őket közös eredet fűzte és a melyekkel csaknem ugyanazon nyelvet beszéltek. A vallási különbség tette oly hevéssé hosszú versenyöket a lengyelekkel, és ma is megfosztja őket a szlávok egy részére való befolyás sok eszközeitől. E vallási különbség késleltette rájuk nézve a nyugati renaissanceból eredő új polgárisodás jótéteményeinek hatását, habár más részről megkimélte a reformatiói harcok borzasztó válságaitól.

A keleti keresztyénségnek, melytől elválaszthatatlan a bizanci műveltség, idővel lényeges átalakulást kellett létrehoznia Oroszországban. A keresztyénség első hatása a társadalmi szervezet reformálásában s a családi kötelék szorosabbra fűzésében nyilatkozott. Megszüntette a soknejűséget, nem engedte meg, hogy a rabszolgától származott gyermekek egyenjogúak legyenek a törvényes hitvestől származottakkal. A társadalom egy ideig ellenállott ez új elvnek. Szent Vladimir megtérése után is egyenlő részt adott azon gyermekeinek, kiket az egyház természeteknek nyilvánított és azoknak, kiket az törvényeseknek

vallott. Idő folytán ezen új elv túlsúlyra emelkedett, s a polygamia megszűntével az orosz család megszűnt ázsiai lenni, hogy európaivá legyen.

A keresztyénség új erényeket hirdetett, s a régi barbár erényeknek: a vendégszeretetnek s jótékonyságnak nemesebb jelleget adott.

Vladimir Monomachos ajánlja gyermekeinek, hogy az idegeneket szívesen fogadják, mert — mondá ő — a mit ezek otthon elbeszélnek, attól fog függni jó vagy rossz híretek. A kezdetleges népek vendégszeretete gyakran abból magyarázható ki, hogy szükségök van a kereskedőkre és idegenekre. A kölcsönös segítség a pogány szlávoknál csakis az ugyanazon társulat tagjai között volt kötelező: ugyanazon *druzsina* harczosaira, ugyanazon község parasztjaira, ugyanazon testület kereskedői vagy iparosaira. A keresztyénség kötelezővé tette a jótékonyságot mindenki irányában, a nélkül, hogy ezért valaki a másvilági megjutalmazáson kívül egyébre számíthatott volna. Tiszteltté tette a gyöngeséget, a szegénységet, szűkölködő állapotot, a kézi munkát. Ha volt is némi túlzás az alázatosság e tanaiban, mégis hasznosak voltak legalább visszahatás gyanánt az előítéletek vadsága ellen. Azon két társadalom közt, melyek ellentétes és egyaránt túlzó elveken nyugsznak, az arisztokratiai és a vallási társadalom közt, egykor majd helyet foglal a polgári és laikus társadalom.

A keresztyén tanok hatása eleinte igen lassú vala e heves és indulatos természetű emberekre; míg később Oroszországban úgy, mint nyugaton, a fejedelmek gyakran legyőzik büszkeségöket s mint Robert a jó király, vagy Szent Henrik vágyódnak a kolostor nyugalma után. Végre egy szokás honosodott meg az orosz fejedelmeknél: haláluk előtt ugyanis megberetváltatják fejökét, világi ne-

vöket szerzetes névvel cserélik föl és szerzetesi csuhában halnak meg.

Politikai szempontból a bizanczi keresztyénségnek idővel egész forradalmat kellett előidéznie. Mert mi volt előbb egy orosz fejedelem? Egy harczos tömeg főnöke, körülvéve druzsinája embereitől, bizonyos tekintetben idegen a földön, melyet kormányoz és a melyről adót szed. Egy orosz fejedelemnek úgy szólván nem is voltak alattvalói: a benszülöttek akármikor elkergethették őt, druzsinnikjai mindenkor elhagyhatták.

A kicsi fejedelmek, akár római, akár modern értelemben véve ép oly kevésbé voltak uralkodók, mint Meroveus vagy hosszúhajú Chlodio. A Konstantinápolyból jött papok azonban magukkal hozták az uralkodók eszményképét, a mit aztán azok az oroszok is magukévá tettek, kik a papi rendbe léptek vala. Ez az eszménykép a császár, a konstantinápolyi *czár* vala, Augustus és Nagy Constantin örököse, Istennek földi helytartója, a tipikus monarcha, mely felé Gallia barbárjai ép úgy, mint a scythák szemöket fordíták. Ez uralkodó volt a szó szoros értelmében, mert egy törvényes *fictio* azt mondá, hogy a nép a *lex regia* által összes főnségi jogát az *imperatorra* ruházta. A császárnak csupán alattvalói voltak. Egyedül ő alkotta a törvényt; ő volt az élő törvény. Neki nem voltak *druzsinnikjai*, nem voltak *antrustíói*, kiket mint támogatóit helyezte volna el egyik vagy másik városban; hanem volt egész sereg visszahívható hivatalnoka, a római szent és sérthetetlen hierarchia, melynek csatornáján keresztül terjesztette szét mindenható akarátát birodalmának legvégső zugáig. Nem valami harczos banda főnöke volt ő, melynek szabadságában állott bármikor elhagyni a szolgálatot, és más szolgálatába állani; hanem ura volt egy állandó

hadseregnek, mely őrizte fővárosát és határait. Nem úgy tekintette államait, mint fiai között megosztható örökséget, hanem egész sérthetetlenségében ruházta át a római birodalmat utódjára. Hatalma nem egyedül a néptől, hanem az Istentől származott; uralkodói díszjelvényei, mint saját személye, szent jellegűek valának; és midőn a barbár királyok Konstantinápolyban drágakövekkel diszített koronát, bibor palástot, jogart vagy sarukat kértek, azt válaszolták nekik, hogy midőn Isten a hatalmat Constantinusnak adta, e szent ruhákat angyala által küldé neki. Ezek nem emberi művek; letétetvén az oltárra, még a császár is csak ünnepnapon öltheti azokat föl; és hogy Kazár Leót halálos betegség sujtotta a miatt, mert a patriarcha engedélye nélkül tette föl a koronát.

Megoszthatatlan egységes birodalom, mely állandó hadseregre, tisztviselői hierarchiára, nemzeti papságra, törvénytudók testületére támaszkodik: ilyen vala a római állam, ily alakban támadt föl újra a tizenhetedik század monarchiáiban. Ez volt az államnak az az eszméje, melyet a szlávok és varégek előtt egyaránt ismeretlent, a görög papok magukkal vittek Oroszországba. A valóság sok ideig csak kevéssé felelt meg ez eszménynek. A fejedelmek végrendeletökben még mindig fölosztották harczosaikat és földjeiket gyermekeik között. De az eszme nem veszett el, és ha nem valósulhatott meg a kievi Oroszországban, sokkal hálásabb talajra talált később a moszkvai Oroszországban.

A keresztyénség befolyása a törvényhozáson is meglátászik. A lopás, gyilkosság, ölés nem tekintetett többé magán sérelemnek, melyet az érdekeltek visszatorlással bosszúlhattak meg, vagy a melyekért díjat, *wehrgeld-et*,

fogadhattak el; hanem büntényeknek, melyeket az emberi igazság tartozott az isten nevében megfenyíteni.

A magán bosszút a bizanci befolyás a nyilvános büntetéssel helyettesítette; a pénzváltás helyébe behozá azon testi és szabadságvesztési büntetéseket, melyek ellenkeznek a barbár ember szabadságával, és azon fölfogással, melyet ő az emberi méltóságról magának alkot. A bebörtönzés, kényszermunka, ostromozás, kínzás, tagcsonkítás, halálbüntetés, fokozva a többé vagy kevésbbé kegyetlen végrehajtás különfélesége által: ezek képezték a bizanciai büntető törvénykönyvét. A görög püspökök már szent Vladimir idejében azt akarják, hogy a rablók halálra ítéltessenek; de ennek a régi szokás ellene állott és még azután sokáig ellen fog állani. Vladimir, miután megpróbálta a megtorlásnak e legvégső eszközét, visszatért a *wehrgeld*-hez, mely különben is gazdagítá kincstárát. A bizanci törvénykezés hasonlóképen kárhóztatta a bírói párbajt, az isten ítéletet, az eskütársak — *cojuratores* — intézményét, melyeket az orosz szokások hosszú ideig pártoltak. De valamint Galliában a római jog az egyházi személyek, sőt a benszülöttek egy részére nézve is érvényben áll a frank vagy burgundi jog mellett: épen úgy Oroszországban Jaroszláv skandináv codexe mellett Justinianus és Macedoniai Basilius bizanci codexei érvényre emelkednek.

A törvényhozás e két rendszere sokáig áll fönn egymás mellett, kölcsönösen hatást gyakorolván egymásra, mindaddig, míg Nagy Iván, Rettenetes Iván és Alexis új törvénykönyveiben összevegyültek.

Az Oroszországba behozott bizanci irodalom nem állott csupán szent könyvekből, ott találjuk az egyházi atyákat, közöttük első rangú írókat, mint Szent Basilt, aranyhajú Sz. Jánost, a szentek életét, egy új költészetnek kimeríthe-

tetlen forrását; krónikákat, melyek mintácul szolgálának az orosz krónikásoknak, bölcséleti és tudományos könyveket, sőt regényeket is, mint *Barlaam* és *Josaphat*, *Salamon* és *Kitovras* stb. Jóllehet e munkák nagy része a hanyatló bizanczi irodalom terméke vala, el lehet mégis képzelni, hogy mily tömérdek eszmét öntött az új nép lelkébe, s mily befolyása lehetett az egyesek erkölcsi életére, a családi s közéletre. Látni fogjuk, hogy a középkorban mily fokig fejlődött az orosz társadalom ezen irodalom hatása alatt. Nem szabad végre azt sem felednünk, hogy a bizanczi keresztyénség zenét is visz be oly nép közé, melynek zenéje csak nagyon kezdetleges, és építészetet oly nép közé, melynek építészete egyáltalában nem vala. Ez az utóbbi művészet díszítette föl az orosz városokat nagyszerű templomokkal, és emelte a vályogbástyákkal körített városokban az első műemlékeket, az aranykupolás szentegyházakat.

VI. FEJEZET.

A fejedelemségekre osztolt Oroszország.

Kiev fősege és bukása (1054—1169.).

Oroszországnak fejedelemségekre való osztása: az osztoltságban uralkodó egység. — Nagy Jaroszláv követői: az elsőszülöttségi jogért s a kievi trónért vívott harcok: Vladimir Monomachos. — Vladimir Monomachos örökösei között folyt küzdelmek: Kiev bukása.

Oroszországnak fejedelemségekre való osztása; az osztoltságban uralkodó egység.

Azon korszak, mely Jaroszláv halálától 1054-től a tatárok betöréseig 1224-ig terjed, a legzavarosabb részét ké-

pezi Oroszország történelmének. Minthogy a részekre való osztás skandináv szokása azután is túlsúlyban maradt a bizanci politikai egység eszméje fölött, a nemzeti terület szakadatlanul földarabolódik.

Keleti Európa fejedelmi anarchiája hasonmását képezi a nyugaton uralkodó hűbéri fejtelenségnek. Ezen időszakból Pogodin 64 hosszabb rövidebb ideig tartó fejedelemséget említ, és 293 fejedelmet számlál elő, kik e két század alatt Kiev s egyéb orosz uradalmak fölött versengtek; meg 83 polgári háborút, melyek némelyikében bele volt sodorva Oroszország minden vidéke. A tömérdek külföldi háború még inkább növeli a történeti események ezen számát. Csupán a poloveczok ellen — mint a krónikások említik — 18 hadjárat folyt le s a barbárok 46-szor csaptak be a keresztyén területre. Mi azonban nem követhetjük a nemzeti krónikákat ezer meg ezer apró részletökben; mi csak a hosszabb ideig tartó fejedelemségekkel fogunk foglalkozni és csak a fontosabb tényeket fogjuk jelezni.

A szláv törzsek régi nevei lassanként mindenütt elenyésznek s nem is maradnak meg egyebütt, mint némely város nevében, mint a polocsánoké Poloczkan, szieveriánoké Novgorod Szieverszkiben. Az elemek, melyekből az akkori Oroszország áll, már nem a néptörzsek, hanem a fejedelemségek. Nem beszélnek többé a krivicsekről vagy drevliánokról, hanem Szmolenszk vagy Vollhynia fejedelemségről. E kis államok a fejedelmek fiai közt eszközölt minden új osztozás alkalmával még apróbb részekre szakadoznak; majd ismét egyesülnek, hogy egy újabb örökösödés ismét részekre oszssa.

Némelyek azonban mind e változások közepett állandóbbak voltak, a mi nagy részben bizonyos föld- és nép-

rajzi tényezőknek tulajdonítandó. Mellőzve Tmutorakán fejedelemséget, mely távol a Kaukázus lábánál török és cserkesz népek között feküdt s mely nyolcz fejedelmet számított, Oroszország a tizenegyedik századtól a tizenharmadikig következő nagyobb részekből állott.

1. *Szmolenszk* fejedelemség azt a jelentékeny területet foglalta el, mely Oroszország orographiai rendszerének középpontját képezi. Magába zárta a régi Okov-erdőt, melyben Oroszország három legnagyobb folyója: a Volga, Dnieper és Dűna ered. Ezért van Szmolenszknak oly nagy politikai fontossága, mit az is bizonyít, hogy ez a város annyi háborúnak képezte tárgyát. Ennek köszönheti a fejedelemség kereskedelmi föllendülését is. Valamennyi városa e három folyó valamelyike mellett épült; minél fogva a régi Oroszország kereskedelme rajtok ment keresztül. Szmolenszken kívül megemlítendők Mozsaiszk, Viazma és Toropecz, mely utóbbi egy másodrendű fejedelemség székhelye, birtoka két híres fejedelemnek: a bátor Msztiszlávnak (*Khrabrij*) és a vakmerő Msztiszlávnak (*Udaloi*).

2. *Kiev* fejedelemség, *Rusz*, azaz a szó szoros értelmében vett Oroszország. A Dnieper mellett való fekvése, Görögországgal való szomszédsága, a fekete föld termékenysége hosszú időn át elsőséget biztosítottak ez államnak valamennyi orosz fejedelemség fölött. Déli határán pusztai nomádok laktak, kik ellen a határokon erődöket kellett emelni. Fejedelmei e barbárokat gyakran zsoldjukba fogadták; sőt a határon belől földeket is engedtek át nekik; úgy hogy ezek valóságos katonagyarmatot képeztek. *Perejaszláv* fejedelemség Kievtől függött; Vüsegorod, Bielgorod, Tripoli, Toreseszk a kievi fejedelmi család tagjai között voltak többször örökrész gyanánt kiosztva.

3. A Dnieper baloldali mellékfolyói a Szozs s a Szeim-

mel bővült Deszna mellett feküdt két fejedelemség: *Csernigov* fejedelemség Sztarodub és Lubecscsel és *Novgorod-Szieverszki*, Putivl, Kurszk és Brianszkkal. Csernigov fejedelemség, minthogy a felső Okát érintette, kiterjedt a Volga vidékére is. Fejedelmei az Olgovicsok félelmes vetélytársai voltak Kiev fejedelmeinek. Szieverszki fejedelmei szünet nélkül háborúba voltak bonyolódva déli veszedelmes szomszédaik, a poloveczokkal. Egyik szieverszki fejedelemnek ezen barbárok ellen viselt dolgai hősmonda körnek képezik tárgyát, az Igor harczeitől szóló monda körnek (*Szlovo o polku Igorevie*).

4. Negyedik állam, melynek élete hasonlóképen örökös harcz volt a nomádokkal, a *Riazán* és *Murom* kettős fejedelemség. Főbb városai Riazán, Murom, Perejaszláv-Riaziánszki, melyek az Oka mellett feküdtek; Kolomna az Oka és Volga összefolyásánál, Pronszk a Prona mellett. A felső Don képezte nyugati határát. Ez a fejedelemség a muromi és mescserek finn törzsek közepett alakult. A harczias jellem és durva erkölcsök, melyeket e fejedelemség lakóinak tulajdonítanak, kétségtelenül épen úgy visszavihetők az orosz fajnak e vidék régi lakóival való elegyülésére, mint a nomádokkal való elkeseredett és örökös küzdelmeikre.

5. A *Szuzdali* fejedelemségek, Szuzdal, Rosztov, Juriief-Polszki a Kolozse mellett, Vladimir a Kliazma mellett, Jaroszláv, Perejaszláv-Zalieszki városokkal a Volga és Oka mellett, észak legsűrűbb erdői és a muromi, méri, vesz, cseremis, finn törzsek között terültek el. Bár az orosz népségnek legszélső határán feküdtek, mégis igen nagy befolyással voltak rá. Látni fogjuk, hogy fejedelmeik Novgorodot és a tavak vidékét majd politikai függésben tartják, a mi kettős gazdasági függésnek eredménye vala:

majd pedig győzedelmesen keverednek bele a Dnieper vidéki orosz fejedelmek viszályaiba. Szuzdal népe ugyanazt a zord és harczias jellemet mutatja, mint a riazániak. E két népnél már kezd egy új nemzetiség megkülönböztető jellege feltűnni. A mi őket a kievicktől és Novgorod-Sziewerszki lakosaitól, kik szintúgy mint ők, örökös háborúban éltek a barbárokkal, megkülönbözteti, az abban áll, hogy a Dnieper melletti oroszok főleg török nomád és mozgékony fajokkal, az Oka és Volga melletti oroszok pedig finn földművelő és megtelepedett elemekkel keveredtek. A szlávok ezen két idegen elemmel való keveredésének tulajdonítható az a különbség, mely az oroszok két ága között létezik. A tizenegyedik századtól a tizenharmadikig, a Dnieper völgyétől a Volga felé menve, már észlelni lehetett a Kis- és Nagy-Oroszország képződését.

6. Kiev, Csernigov, Novgorod-Sziewerszki, Riazán, Murom, Szuzdal fejedelemségek képezték Oroszországnak a puszták és a pusztító hordák ellen *markjait*, határgrofságait. Ugyane szerepe volt nyugat felé a litvánokkal, lettekkel és csudokkal szemben *Poloczk* fejedelemségnek, mely a Dűna medenczejében feküdt, valamint az Ilmen és Peipusz tavaknál fekvő *Novgorod* és *Pszkov* köztársasági szervezett fejedelemségeknek. A *Poloczk* fejedelemséghez tartozott *Minszk*, a Dnieper medenczejében, mely miatt gyakran volt küzdelme Kiev nagy fejedelmeivel. Novgorodhoz csatlakoztak Torzsok, Volok-Lamszki, Izborszki, Velikije Luki városok, melyek olykor különálló államoknak valának székhelyei.

Délnyugati Oroszország magába foglalá: 1. *Vollhyniát* a Pripet s mellékfolyóitól képezett legyező alakú medenczében, melynek városai voltak vollhyniai Vladimir, Luczk, Turov, Breszt, sőt Lublin is, mely különben lengyel város;

2. *Galicziát* vagy Vörös-Oroszországot a Szan, Dnieszter és Pripet medencéjében, melynek régi lakói a fehér horvátok a dunai szlávokhoz látszanak tartozni. Főbb városai Halics, melyet Vladimírko 1144 körül alapított, Pere-müszl, Térébovl, Zvenigorod. Magyar- és Lengyelország szomszédsága e két fejedelemségnek egészen kiváló jelleget s előrehaladottabb műveltséget kölcsönzött. Az epikai dalok Galicziát, a hős Diuk Sztepanovics hazáját, mesés gazdagságú vidéknek tüntetik föl. Az *Igor hadjáratáról* szóló rege magas fogalmat nyújt fejedelmeinek hatalmáról. «Galicziai Jaroszláv Oszmomüszl! — kiált fel a költő egyikkökhöz beszélvén, — magasan ülsz aranyból vert trónodon; vas ezredeiddel hatalmadban tartod a Kárpátokat, elzárod a Duna kapuját, eltorlaszolod a magyar király útját, tetszésed szerint nyitod fel Kiev kapuit, nyilaid messzire elhatnak.»

E 15—16 fejedelemség elhelyeződése megerősíti azon állításunkat, melyet az orosz föld *egységes voltáról* mondtunk. Egyetlen egy folyómedence sem képez elzárt, különálló egészet. Nincs egyetlen dombor sem, mely közöttök korlátokat, politikai határokat emelne. A fejedelemségek legnagyobb része a Dnieper-medenczére támaszkodik, de annak határait mindenütt túllépik. Kiev fejedelemség Perejaszlávval csaknem az egyedüli, mely teljesen oda szorítkozik; de már Volhynia a Dnieper medencéjét összeköti a déli Búggal, s a Visztulával; Poloczka a Niemen és Dünáéval, Novgorod-Sziewerszki a Don medencéjével; Csernigov és Szmolenszk pedig a Volga medencéjével. E fejedelemségek között mindenütt a vízfolyások képezik a közlekedési utakat. Még a fejedelmi örökségekül elaprózott Oroszország is sejteti már a jövő egységes nagy birodalmat. Ez államok csekély összetartó ereje s gya-

kori földarabolása szolgál akadályul, hogy valódi nemzeti-ségek kifejezőivé váljanak, Szmolenszk, Csernigov-Riazán sohasem birnak oly határozott történeti étellel, mint Franciaországban Bretagne-herczogság vagy Toulouse-grófság; Németországban a szász, sváb és bajor herczegségek.

A fejedelmek érdeke, abbeli vágyuk, hogy minden gyermeköknek hagyjanak örökséget, minden haláleset alkalmával új feldarabolását idézték elő az orosz területnek. De mindezen viszontagságok között mégis megmaradt valami összefüggés: a faj és a nyelv egysége, mely utóbbi a tájszólások daczára annál érezhetőbb volt, mert a szláv-orosz fajt, délnyugat kivételével, mindenütt egészen idegen népek környezik, mint a litvánok, csudok, finnek, törökök és magyarok. Megvolt továbbá a vallás egysége; s e tekintetben is különböztek az oroszok minden szomszédaiktól, mert még a nyugati szlávokkal, a lengyelekkel, morvákkal és csehekkkel szemben is a keresztyénségnek különleges formáját képviselték, nem ismervén el a Rómával való összeköttetést és a latint nem fogadván el egyházi nyelvül. Megvolt a történeti fejlődés egysége, minthogy ez ideig az orosz-szlávok mind egy ugyanazon úton jártak, mind elfogadták a görög műveltséget, együtt hódoltak meg a varégeknek, együtt mentek bizonyos nagy vállalatokra, mint a Bizancz s a nomádok ellen való hadjáratokra. Végre megvolt a politikai egység, minthogy Galicziában és Novgorodban, a Dnieper mellett, és Szuzdal erdőiben ugyanazon egy család tagjai ültek a trónokon. Valamennyi orosz fejedelem Rurik, Sz. Vladimir és Nagy Jaroszlávtól származott. Még a pusztító polgárháborúk is ezen egység bizonyosságául szolgálnak. Oroszország különböző részei nem tartották egymást idegennek, mikor látták, hogy Csernigov

és Szuzdal fejedelmei csak azért fognak fegyvert, hogy eldöntsék, melyik közöttük az idősebb s melyiknek van több joga a *nagy-fejedelmi* méltóságra s Kiev trónjára. Találkoztak Rurik utódai között olyanok is, kik egymásután kormányozták Oroszország legtávolabbi tartományait s miután uralkodtak Tmutorakanban a Jenikale földszoroson, Nagy-Novgorodban, Szmolenszk fejedelemségben, Toropieczben, végre is elismertették a Kiev fölötti uralkodásra való jogukat. A folytonos felosztás daczára is Kiev mindig Oroszország középpontja maradt. Ez volt azon hely, hol az Olegek és Igorok uralkodtak; itt keresztelte meg népét Vladimir; ezt tévé Jaroszláv a vallás, a művészetek és a nemzeti műveltség székvárosává. Ennél fogva nem lehet meglepő, hogy valamennyi orosz város között Kiev birtokára törekedtek legbuzgóbban. Oroszországnak sok *fejedelme* volt; de egyedül a kievi: *nagy-fejedelem* (*velikij kniaz*); a többi fejedelmek között való elsőségét nemcsak székhelye fontosságának köszönheté, hanem annak is, hogy a fejedelmi családnak ő vala legidősebbje. Kiev, az orosz városok anyja, Rurik utódai között mindig a legidősebbnek képezte tulajdonát; ez, valamint a feldarabolás szokása is a szlávok patriarchalis rendszerének volt következménye. Ha a kievi nagy-fejedelem meghalt, nem fia követte őt az uralkodásban, hanem a többi fejedelmek közül a nagybátyja vagy testvére az elhunynak, ki mindnyájok között a legidősb vala. Egész Oroszország tehát, a Balti-tengertől a Fekete-tengerig, mindig készen volt, hogy fegyverrel támogassa egyik vagy másik trónkövetelő jogát. Hasonlóképen állott a dolog a többi fejedelemségekben is, hol a különböző örökségek birtokosai a tartomány székvárosának trónjára vágyakoztak. Ily módon még a polgárháborúk is az orosz egység érzetét erősítették,

mert nem voltak azok egyebek, mint családi pörlekedések s örökösödési viszályok.

Nagy Jaroszláv utódai: az első-szülöttségi jogért s Kíev birtokáért vívott csaták: Vladimir Monomachos.

Az állandó ellentét, melynek alapját a bizanczi közjog és a régi szláv nemzeti jog között való különbség képezte, a mennyiben amaz az örökséget az elhunyt uralkodó fia részére biztosítá, míg emez az egész család legidősb tagjának adta azt, — a pölgárháborúknak kiapadhatlan forrásul szolgált. A jog egészen világos vala; de a fejedelmek nem voltak mindig hajlandók elismerni. Így ámbár Jaroszláv fiai közül a legidősebb egyenesen atyjának meghagyásából örökölte Kíev trónját, s maga Jaroszláv halállos ágyán meghagyta többi fiainak, hogy tiszteljék bátyjokat, mint őt magát, s úgy tekintsék mint atyjokat; azért mégis halála után Szvatoszláv fegyvert fogott bátyja Izjaszláv ellen s őt trónjáról elűzte (1073). Ez kénytelen volt IV. Henrik német császár udvarához menekülni. Henrik küldött is követséget Kíevbe, felszólítván Szvatoszlávot, hogy engedje át a trónt a jogos örökösnek. Szvatoszláv a német küldötteket oly udvariasan fogadta, kinezeit és mindenféle gazdagságát oly módon tárta ki előttök, hogy azok annyi arany látásától elkábítva, fölhagytak követelésökkel. Maga a császár is az orosz fejedelem bőkezűségétől lefegyverezve, lemondott a bitorló megbüntetéséről. Izjaszláv csakis vetélytársa halála után térhetett vissza Kíevbe. (1076.)

Mikor ő maga is meghalt (1078), fia Szviatopolk nem következett közvetlenül utána, hanem csak miután Nagy Jaroszláv fiai sorra mind meghaltak. Az elhunynak egyik testvére Vszevolod, kinek egyik leányát IV. Henrik német

császár vette nőül, 15 évig uralkodott (1078—1093-ig). Ugyanazon elv alapján, nem Vszevolod fia Vladimir Monomachos következett utána, hanem Izjaszláv ivadékára szállott át a korona. Vladimir Monomachos minden nehézség nélkül elismerte Szviatopolk Izjaszlávics jogát. «Az ő atyja idősebb volt mint az enyém — mondá — és mint első uralkodott Kievben.» És elhagyta azt a fejedelemséget, melyben már a kormányzás teendőit megosztotta volt atyjával s melyet hősileg védett a barbárok ellen. De nem mindenki tisztelte annyira a nemzeti jogot, mint Vladimir Monomachos.

Szviatopolk nagy-fejedelem uralkodása alatt (1093—1113), két rettenetes polgárháború dúlt Oroszországot; egyik Csernigov fejedelemségért, másik Vollandia és Vörös-Oroszországért folyt. Szviatoszláv birta kezdetben osztalékul Csernigovot, melynek Murom és Riazán a finnöldön és Tmutorakan messze délen csak kapcsolt részei voltak. Izjaszláv és Vszevolod kievi nagy-fejedelmek azonban megrövidítették testvérök fiait, elvevén tőlök a gazdag Csernigovot s nem hagyván nekik egyebet, mint Tmutorakánt és a finn gyarmatokat. Ugyanez a Vladimir Monomachos, a kit oly önzetlennek láttunk, kapta az árváktól elvett birtokot. Ezek azonban nem mondtak le oly könnyen, különösen az öregebb testvér, Oleg Szviatoszlávics, ki egyike volt a tizenegyedik század legerélyesebb fejedelmeinek, segítségül hívta a rettenetes polovczokat, s borzasztón kezdette dúlni Oroszország földét. Vladimir Monomachost nagyon meghatotta a köznyomor látása; egy érzékeny levelet írt Olegnek, melyben sajnálatát fejezi ki a fölött, hogy Csernigovot elfogadta. Közbenjárására az orosz fejedelmek a Dnieper mellett fekvő Lubecsben összejöve-
telt tartottak (1097); ugyanazon egy szőnyegen ülve elha-

tározták, hogy véget vetnek a háborúnak, mely hazájokat a barbárok zsákmányává teszi. Oleg visszanyerte Csernigovot s kötelezte magát, hogy a kievi nagy-fejedelemmel s Vladimir Monomachossal egyesülten segít kiűzni a poloveczokat. A szerződést mindenik fejedelem esküvel erősítette meg, s a keresztet megcsókolván, így szólt: «Ezentúl az orosz földet mint mindnyájunk közös hazáját tekintjük, s a ki fegyvert ragad testvére ellen, ellensége lesz mindnyájunknak».

Volhyniában Dávid fejedelem viszályban volt unokaöccseivel Vaszilko és Volodárral. A lubecsi congressus megosztotta közöttök a peres birtokokat. De alig emelkedett erőre a szerződés, midőn Dávid a kievi nagy-fejedelemhez ment és elhitette vele, hogy Vaszilko a nagy-fejedelem életére tör. A nagy-fejedelem az akkori emberek szokásos könnyelműségével megegyezett Dáviddal abban, hogy Vaszilkót egyik nagy ünnep alkalmával Kievbe csalják. Ott lánczra verték s a nagy-fejedelem összehívatta a bojárokat és Kiev polgárait, hogy nekik elmondja Vaszilko állítólagos terveit. «Fejedelem, — szólának a zavarba jött bojárok, — a te nyugalmad előttünk igen becses; s ha igaz az, hogy Vaszilko ellenséged, akkor megérdemli a halált; de ha Dávid csak rágalmazta őt, az Isten majd megboszúlja rajta az ártatlan vért.» Ekkor a nagy-fejedelem átadta Vaszilkót Dávidnak, az ő ellenségének s ez szemeit kiszuratta. I. Jaroszláv többi utódai felháborodtak e kegyetlen büntényen. Vladimir Monomachos szövetekezett régi ellenségével, a csernigovi Oleggel, s együtt indultak Szviatopolk ellen. Kiev népének s papságának azonban sikerült megakadályozni, hogy polgárháború törjön ki a nagy-fejedelem s a lubecsi szövetségesek között. Szviatopolknak cserben kellett hagynia Dávidot s Vaszilko bosszúállóival kellett egye-

sülnie. Dávid elszántan védte magát és segítségül hívta előbb a lengyeleket, azután a magyarokat. Végre egy új congressus gyűlt össze Viticsévóban (1100), mely városnak ma csakis egy elhagyott *gorodiscs*-ben találjuk nyomát a Dnieper balpartján. Dávid büntetésül megfosztatott a volhyniai Vladimir herczegségétől s meg kellett elégednie négy kis várossal. Az ügy elintézése után Monomachos a többi fejedelmeket a polovczok ellen vezette s véres győzelmet aratott a nomádokon; 17 khánjok maradt a csatatéren. Egyik elfogott khán váltságdíjat ajánlott Monomachosnak; ez azonban mélyen érezvén a keresztyének nyomorát, visszautasította a felajánlott pénzt, s darabokra vágatta a rablófőnököt.

Szviatopolk halála után a kиеviek kinyilvánították, hogy nekik nem kell más nagy-fejedelem, mint csak Vladimir Monomachos. Ez vonakodott e méltóságot elfogadni, mint-hogy Csernigovi Olegnek s testvéreinek több joguk volt hozzá. Ezalatt lázadás ütött ki a városban, s a nép fosztogatta a zsidókat, kiket Szviatopolk pénzsükségletei eszközeiül szokott volt használni. Monomachos tehát kénytelen vala engedni a nép kívánságának. Uralkodása alatt (1113—1125) sikerrel harczolt a polovczok, besenyők, turkok, cserkeszek és más nomád népek ellen. Menedéket nyújtott a kazár nép egy töredékének s ezek építették az Oszter mellett, Csernigovtól nem messze, Bielovezs várost, melynek mai nap is látható romjai mutatják, hogy e kiváló művelődési képességgel bíró s különben is a görögök által polgárosított finn nép, az építészet s erődítésben jártasabb volt, mint maguk az oroszok. Egy hagyomány szerint Monomachos háborút viselt volna Komnén Elek görög császár ellen is, és egy-egy orosz sereg betört volna Thrácziaába. Ekkor Elek követe, az ephesusi püspök, Kievbe ajándéko-

kat hozott volna; egyebek között egy karniol poharat, mely egykor Augustus római császáré volt, egy koronát és egy trónt. Ma azonban bebizonyított dolog, hogy a moszkvai muzeumban őrzött s *Monomachos koronája s trónjának* nevezett ereklyék soha sem voltak Vladimiriéi. A moszkvai czárok ápolták ezt a legendát, minthogy ők Vladimirtól származnak. Nekik fontosnak látszott, hogy hatalmuk e jelvényeit visszavezessék kievi ősökre, és hogy elhitessek, hogy az orosz Monomachos, a görög Constantinus Monomachos unokája, az ephesusi püspöktől ünnepélyesen Oroszország uralkodójává koronáztatott.

A kievi nagy-fejedelem érezte tekintélyét Oroszországnak más részeivel is. Egyik minszki fejedelem, ki a polgárháború lángját föl merte gyújtani, megfosztatott trónjától s Kievben fogságban halt meg. A novgorodi bojárok közül többen túsokul tartattak vissza, vagy száműzettek. A volhyniai Vladimir fejedelme megfosztatott méltóságától s országa a nagy-fejedelem egyik fiának adatott.

Fönmaradt Monomachosnak egy érdekes *utasítása*, melyet fiai részére hagyott. Ebben jó tanácsokat ad nekik, melyek rendesen az ő élete folyásából vett példákra támaszkodnak. «Nem a böjtölés, magán vagy szerzetesi élet biztosítják nekünk az örök életet, hanem a jó tettek. Ne feledkeztek meg a szegényekről, s tápláljátok őket. Ne ássátok el vagyonotokat a földbe, mert ez ellenkezik a keresztyén-ség parancsaival.* Legyetek atyái az árváknak, védjétek az özvegyeket . . . Ne öléssetek meg se ártatlanokat, se vét-

* Már Mauritius görög császár szemükre veti a szlávoknak, hogy kincseiket el szokták ásni a földbe, mely szokás mai napig megvan az orosz parasztoknál. Gyakran meghal a családátya, mielőtt gyermekeinek fölfedezhetné a rejtékhelyet. Azért találnak Oroszországban oly gyakran kincseket.

keseket, mert mi sem drágább, mint a keresztyén élete és lelke . . . Szeressétek feleségeketek, de ne engedjétek nekik semmi hatalmat magatok fölött. Ha valami hasznosat tanultok, törekedjétek megtartani s iparkodjatok még többet is tanulni. A nélkül, hogy kiment volna palotájából, atyám öt nyelvet beszélt; ez oly rendkívüli dolog, hogy az idegek csodálkoznak rajtunk . . . Nyolczvanhárom hadjáratot viseltem, nem számítva a kisebb fontosságúakat. Tizenkilencz békeszerződést kötöttem a poloveczokkal; legalább százat fogtam el fejedelmeik közül, kiket szabadon bocsátottam, de többet megölettem kétszáznál, kiket vízbe dobattam. Senki sem utazott nálamnál gyorsabban; jókor reggel indulván el Csernigovból, alkonyat előtt Kievbé érkeztem. Gyakran a sűrű rengeteg közepette fogtam vadlovakat s sajátkezűleg kötöztem össze. Hányszor nem taposott reám a bölény, dőfött föl a szarvas, taposott le a jávorgím! egy dühös vadkan övemből tépte ki késemet, nyergemet széttépte egy medve, mely lovamat megölte alattam. Mennyiszer buktam föl lovammal fiatal koromban, a nélkül, hogy gondoltam volna a veszélyre, melynek magamat kitettem; betörtem a fejemet, máskor karomat, lábamat sértettem meg! De az Úr örködött fölöttem!» Vladimir Szuzdalt teljesen benépesítette szlávokkal s a Kliazma mellett várost alapított, mely az ő nevét viseli, mely nagy szerepre leendett hivatva. Ilyen volt a tizenkettedik század elején az orosz nagy-fejedelmek eszményképe, azon időben, mikor VI. Lajos harczolt Ile-de-France bárói ellen.

Vladimir Monomachos örököseinek egymás ellen viselt háborúi: Kíev bukása.

Vladimir Monomachos fiai közül az egyik, Dolgoruki György törzsatyja lőn a moszkvai és szuzdali, a másik, Mszti-

szláv a kievi és galicziai fejedelmeknek. E két ág gyakran ellenséges lábon állt egymással, s főképen az ő viszályaik mérték a végső csapást Kiev jólétére. Midőn Izjaszlávot, Msztiszláv fiát (1146—1154) meghívták trónjokra a főváros lakosai, nagybátyja Dolgoruki György, Szuzdal fejedelme, mint idősebb akarta érvényesíteni jogát. Kiev, mely oly sokszor járt kézről-kézre az Olgovicsok (Csernigovi Oleg utódai) és Vladimirovicsok (VI. Monomachos utódai) között, most újra viszály tárgyát képezte az utóbbi ág tagjai, a nagybátya és unokaöcs között. Ezt csaknem az új és régi, a Volga- és Dnieper-melléki Oroszország között vívott harcznak kell tekintenünk. Szuzdal fejedelmei, kik északkelet erdőiben a finn törzsek romjain alapították birtokukat, lassanként mindinkább elidegenedtek a kievi Oroszországtól. Ha még vágyakoztak is «az orosz városok anyjának» birtokára, melyhez a nagy-fejedelmi méltóság volt csatolva, mégis kezdték már se oly tiszteletben nem tartani, se oly kiméletben nem részesíteni, mint a többi fejedelmek.

Dolgoruki György Izjaszláv ellen szövetségesre akadt egyik Olgovicsban, Szviatoszlávban, ki bosszút akart állni testvéreért, Igorért, kit az új nagy-fejedelem megfosztott trónjától s Kievben fogva tartott. A kieviak vonakodtak támogatni azt az uralkodót, kit maguk választottak; mert bár kétségtelenül gyűlölték az Olgovicsokat, de Monomachos ivadékához való ragaszkodásukban egyenlő tisztelettel viseltettek annak fia és unokája iránt: «Mi és gyermekeink — mondák Izjaszlávnak — el vagyunk szánva harcolni Oleg fiai ellen; de György a te nagybátyád, hogyan merésznélök mi kardunkat emelni Monomachos fia ellen?» Egy meglehetősen hosszú háború után végre döntő ütközetre került a dolog. A Perejaszlávnál vívott csatában Izjaszláv tökélete-

sen megveretett s Kieve menekült. A lakosok, kik sok embert vesztettek e háborúban, kinyilatkoztatták, hogy ostromot állni nem képesek. A nagy-fejedelem tehát odahagyta székvárosát Dolgorukinak s ő a volhyniai Vladimirba menekült, honnan segélyért fordult sógorához, II. Géza magyar királyhoz, valamint a lengyel és cseh királyokhoz is. Ekkép megerősödván, Kievet ráütéssel bevette s kis híja volt, hogy ellenségét el nem fogta. Tudván, hogy a nemzeti jog ő ellene szól, az *idősb* ellenében *idősbet* akart állítani, s bátyja György ellenében Monomachos egy másik fiának, az öreg Viacseszlávnak, Turov fejedelmének fogta pártját. Ez Kiev nagy-fejedelmévé kiáltatván ki (1150—1154), Izjaszlávot fiává fogadta s nagyszerű ünnepélyeket rendezett az oroszok és magyarok részére. György újra ostromhoz készülván, Kiev falai alatt megveretett. — A két fejedelem mindenikének zsoldjában voltak barbarok, Györgyében poloveczok, Izjaszlávóban *a fekete sipkások* azaz turkok, besenyők és berendiek.

E kudarcz által nem engedte magát elijesztetni Szuzdal makacs fejedelme. Hasztalan vetette közbe magát a vén Viacseszláv, ki csak békét és nyugalmat óhajtott, kérő levélben bizonyíttatván idősebb jogát. «Már szakáll volt az államon, midőn te születted», írta neki. De György engesztelhetetlen volt s Galiczia felé indult, hogy összeköttetésbe lépjen szövetségesével, Vladimirkóval, Halics fejedelmével. E Vladimirko megszegte esküjét, melylyel a béke megtartását, a keresztet csókolva, igérte. Mikor neki ezért szemrehányást tettek, gúnyolódva válaszolta, hogy a kereszt igen kicsiny volt. Hogy e veszedelmes csatlakozást meggátolja, Izjaszláv a nélkül, hogy bevárta volna a magyarok megérkezését, mely pedig már jelezve volt, György után eredt s utólérte a Prut, a Dnieper egy kis mellékfolyója mellett.

Elkeseredett harc után, melyben ő maga is megsebesült s leesett lováról, teljesen megverte a szuzdaliakat és a polovczokat (1151). De győzelmét csak három évvel élte túl. Az ő és Viaceszláv halála után Kiev egy ideig kézből-kézbe ment, míg végre György elérte vágyának czélját; 1155-ben bevonult fővárosába és midőn az ő elűzésére szövetség létesült, megvolt legalább az a vigasztalása, hogy mint Kiev nagy-fejedelme halt meg (1157). «Hála neked nagy Isten, — mondá e hír hallatára az összeesküvők egyike — hogy ellenségünk rögtöni halálával megóvtál minket attól, hogy vérét ontsuk.»

A szövetségesek ekkor benyomultak a városba. Egyikök fölvette a nagy-fejedelem czímét, a többiek felosztották Kiev területét maguk között. Ettől kezdve nem lehet többé tulajdonképen szó a nagy-fejedelemségről és Szuzdal növekvő hatalmával szemben Kiev megszűnt Oroszország fővárosa lenni. Még egy végső csapás azonban fönn volt részére tartva.

1169-ben Bogoliubszki András, Dolgoruki György fia és Szuzdal fejedelme Msztiszlávval, Kiev uralkodójával, nem lévén megelégedve, tizenegy fejedelemmel szövetségelt ellene. Fiára, Msztiszlávra és vajdájára, Borisra bízta e hatalmas sereg vezetését, mely rosztoviak-, vladimiriak- és szuzdaliakból állott. Ez alkalommal az erdős Oroszország letiporta a pusztai Oroszországot. Három napi ostrom után, Kiev rohammal vétetett be. «Bár sokszor ostromoltatott és legyőzetett az orosz városok ez anyja — mondja Karamzin — s bár néha meg is nyitotta aranykapuját az ellenség előtt, de erőszakkal még eddig senki sem ment át rajta. Örökös szegényökre, a győzők elfeledék, hogy ők is oroszok! Három napig dúlták nemcsak a házakat, hanem a kolostorokat és templomokat is, még Sz. Zsófia s a Desziata-temp-

plomát is; elvitték belőlök az értékes képeket, a papi díszruhákat, a könyveket és a harangokat.»

E perctől kezdve Sz. Vladimir fővárosa, melyet az ő utódai raboltak ki és gyaláztak meg, Oroszországra nézve megszűnt általános érdekű lenni. Neki is, mint az oroszok lakta földek többi részeinek, megvan a maga fejedelme, de már most Szmolenszk, Csernigov, Halics fejedelmi házainak fejei is fölveszik az eddig egyedüli nagy-fejedelem czímét. Oroszország központja kimozdult addigi helyéből; s most már a Volga medencéjében, Szuzdalban van. Több ok miatt vált az 1169-iki szerencsétlenség gyógyíthatlanná. A polgárháborúk, melyek Oroszország e részében honosak voltak, főleg pedig a nomád népek sokasága s folyton erősödő hatalma a Dnieper partjait lakhatatlanná tévék. 1203-ban Kievet ismét földúlták a polovczok, kiket a Csernigovi Olgovicsok fogadtak zsoldjukba. E földön, melyet a háborúk és betörések folyton pusztítottak, lehetetlenné váltak a tartós állapotok; lehetetlen volt, hogy ott többé szabályos kormányrendszer létesüljön s hogy a polgárisodás fönmaradjon és tovább fejlődjék. Bár kevésbbé gazdagon volt megáldva a természettől az erdős Oroszország, bár kevésbbé volt művelt, de legalább békésebb állapotnak örvendett. Ott alakult egy nagyra hivatott orosz nagyfejedelemség, melyet azonban szerencsétlenségére a déli puszták, a nomádoknak e zsákmánya, háromszáz évig elválasztottak a Fekete-tengertől, azaz a bizanci és nyugati műveltségtől.

VII. FEJEZET.

Oroszország Kiev bukása után; Szuzdal és Galiczia hatalma (1169—1224).

Bogoliubszki András Szuzdalban (1157—1174) s az önkényuralomra tett első kísérlet. — II. György (1212—1238); háborúk Novgorod ellen, a Lipeczk melletti csata (1216), Nizsni Novgorod alapítása (1220). — *Román* (1188—1205) és fia *Dániel* (1205—1264) Galicziában.

Bogoliubszki András Szuzdalban (1157—1174) és az önkényuralom első kísérlete.

A kievi nagy-fejedelemség bukása után nem volt többé középpontja Oroszországnak, mely az egésznek súlypontját képezhette volna. Úgy látszik, mintha életerejé a szélső részekre vonult volna vissza, és a mongolok betörését megelőző ötvennégy év alatt az orosz történelem legérdekesebb mozzanatait Szuzdal és Galiczia fejedelemségeiben, s Novgorod és Pszkov köztársaságokban találjuk.

A szuzdali fejedelemség alapítója Dolgoruki György volt. De, mint láttuk, ő összes erejét a kievi trón megszerzésére fordította. Ellenben fia, Bogoliubszki András már valóságos szuzdali fejedelem. Tőle származnak a moszkvai csárok; vele a fejedelemnek egy egészen új típusa lép föl az orosz történelemben. Ő nem azon lovagias, könnyelmű, gondatlan s a legellentétesebb szenvedélyeknek hódoló *kniaz* többé, mint Kiev vidám földének mulatságkedvelő *kniazai*. Ő már politikus, dicsvágyó, nyugtalan és parancsoló természetű uralkodó, ki célja felé minden mellétekintet és kimélet nélkül halad. András megutálta a Dnieper-vidéki zavargó városokat, hol a polgárok gyülekezete némelykor megbénította a fejedelem hatalmát. A ko-

mor Szuzdalban legalább oly gyarmatosok között élt, kiket a fejedelem hívott oda, s kik nem gondoltak arra, hogy ellenszegüljenek a tekintélynek; oly városok fölött uralkodott, melyek legnagyobb részben elődeinek vagy neki köszönték létüket. Még atyja életében elhagyta a Dniepert s vüsegorodi székhelyét, s magával vívén az istenanyának egy görög képét, letelepedett a Kliazma mellett, növelte s megerősítette Vladimirt; később egy kis várost alapított, melyet *Bogoliuboro*-nak nevezett.

Midőn atyja halálával megürült a kievi nagy-fejedelemség, ő engedte, hogy a déli fejedelmek fegyveres kézzel küzdjenek érte. Kezdetben csakis azért akart ügyökbe belevegyülni, hogy éreztesse tekintélyét nem is Kievvel, hanem Nagy-Novgoroddal, melyet szorosabb érdek szálai kapcsoltak Szuzdalhoz. Novgorodban helytartójául unokaöcsesei egyikét nevezte ki. A volgai bolgárok ellen viselt dicsőséges hadjárat még inkább növelte hírnevét Oroszországban. Mindenkinél érdemesebb volt a kievi nagy-fejedelemségre; ő azonban, mint láttuk, inkább kiraboltatta, s a szentségtöréssel szerzett zsákmányt többre becsülte Monomachos trónjánál.

Miután Kiev hatalmát és tekintélyét romba döntötte, ugyanazon ösztöntől indítatva, mely később Nagy- és Rettenetes Ivánt Novgorod ellen vezette, a büszke köztársaságot szorosabb függésbe akarta hozni magához. «Kiev bukása — mondja Karamzin — előjele volt a Novgorod szabadsága elvesztének; s ugyanazon fejedelem (Msztiszláv András fia), ugyanazon hadsereg vitte keresztül mind a kettőt. Míg azonban a kieviak megszokták, hogy urokat változtassák, s a legyőzötteket a győzőknek föláldozzák, s ennél fogva egyedül csak fejedelmeik becsületeért küzdöttek: a novgorodiak jogaik s ősi intézményeik föntartásaért

ontották vérüket.» Msztiszláv, kihez még Szmolenszk, Riazán, Murom és Poloczka fejedelmei csatlakoztak, tüzzel-vassal pusztította a köztársaság mezőit s ekkép a bátor polgárokat elszántakká tette. Midőn a város falai alatt harcra került a dolog, a novgorodiak azzal ösztönözték egymást a kitartó harcra, hogy fölemlegették a rablást és szentségtörést, melylyel ellenfelök csak az imént fertőztette meg Kiev szent városát. Megesküdtek, hogy meghalnak a novgorodi Sz. Zsófiáért. Érsekök, János a szűz anya képét nagy pompával hordozta meg a város falai körül. Mondják, hogy egy szuzdali katonától ellőtt nyíl megsebezte a szent szűz képet; mire az arcát a város felé fordítván, csodálatos könnyekkel árasztotta el az érsek ruháját. Erre vad félelem szállotta meg az ostromlókat. A novgorodiak győzelme teljes volt; temérdek ellenséget kardélre hánytak s annyi foglyot ejtettek, hogy a krónikás megvető szavai szerint «tíz szuzdalt adtak egy grivnáért (1170)» Minthogy azonban a gabona-beszerzés miatt függésben voltak Szuzdaltól, azért csakhamar békére léptek. Nem engedtek semmit a köztársaság jogaiból, de «saját jó szántokból» elfogadták azt a fejedelmet, kit Szuzdal uralkodója jelölt ki számukra.

Ez időtájban vesztette el András fiát és örökösét, Msztiszlávot. S bár most már bizonyosan tudhatta, hogy az oldalági rokonokért fárad, ez nem csökkentette semmit sem döllyét, sem nagyravágyását. Szmolenszk fejedelmei Rurik, Dávid és Bátor Msztiszláv nem tudták túrni zsarnoki szeszélyeit és tilalma daczára hatalmukba keríték Kievet. A csernigovi Olgovicsok örvendvén, hogy a viszály lángját látják lobogni Monomachos utódai között, méginkább ösztönözték Andrást, hogy álljon bosszút e jogtalan tettért. Követet küldött tehát a szmolenszki fejedelmekhez ez ize-

nettel: «Ti lázadók vagytok, Kiev fejedelemség az enyém. Parancsolom tehát, hogy Rurik menjen haza szmolenszki örökségébe, Dávid vonuljon Berladba. Nem tűrhetem tovább, sem hogy ő, sem hogy Msztiszláv, közöttetek a legvétkesebb, Oroszországban tartózkodjék.»

Bátor Msztiszláv azonban — mondják a krónikák — «csupán csak az istentől félt». Mikor András izenete hozzá érkezett, levágatta a követnek haját és szakállát: «Menj — úgymond — keresd fel uradat s mondd neki: Mai napig tisztelni akartunk, mint atyánkat; minthogy azonban te nem restelsz velünk úgy bánni, mint vazallokkal vagy közönséges emberekkel; minthogy megfélemedtél róla, hogy fejedelmekkel beszélsz: mi kinevetjük fenyegetéseidet. Kisértsd meg végrehajtani; mi ügyünket isten ítéletére bízuk.» Az isten ítélete abban állott, hogy Vüsegorod falai alatt több mint húsz fejedelem, szuzdali András szövet-sége vagy vazallja, jelent meg és ostromhoz fogott. Msztiszlávnak azonban sikerült viszályt támasztani az ostromlók között, s egy győzelmes kirohanással teljessé tenni vereségeket (1173).

Mikor András Szuzdal földjén letelepedett, maguk a lakosok választották őt fejedelmökké, kizárva ebből családjának minden más tagját. Ő azonban, a municipális szabadság legnagyobb ellensége, nem szándékozott székhelyét sem Rosztovban, sem Szuzdalban, a tartomány két régi városában, felállítani, mint a melyeknek megvolt a maguk polgári tanácsa, az ő *viecsjők*. Kezdetől fogva szándéka volt egy új várost emelni fölējök, a Kliazma mellett fekvő Vladimirt, melyet Rosztov és Szuzdal eddig egy jelenték-telen, tőlök függő kis városnak tartottak.

Hogy elhatározásának valami elfogadható okát adja, Vladimirtől tíz versztnyire állíttatta fel sátorát a szuzdali

úton, s abban helyeztette el a boldogságos szűz csodatevő képét, mely Konstantinápolyból származott és Szent Lukács művének tartatott. Másnap kijelentette, hogy a boldogságos szűz neki megjelent álmában s meghagyá, hogy képét ne Rosztovban, hanem Vladimirban helyeztesse el. Azonkívül azon a helyen, hol a szent szűz neki megjelent, állítania kellett az ő tiszteletére egy templomot és kolostort. Így keletkezett Bogoliubovo falu. Vladimirt többre becsülte ugyan András a régi városoknál, de mégis leginkább Bogoliubovoban szeretett tartózkodni. Azután megkísérlette Vladimirtól egy új Kievet alkotni, mint a hogy Kiev maga új Bizancz volt. Azért van Vladimirban is arany kapu, a sz. szűznek szentelt Tized-temploma és sok kolostor, melyeket András nyugatról hívott mesterek által építtetett.

András nagyon kereste a papok barátságát, kikben a jövődönnek nagy erejét sejtette. Kegyes fejedelemként élt; gyakran fölkelte éjjel, hogy meggyujtsa a gyertyákat a templomokban, és bőven osztogatott alamizsnát. A volgai bolgárokon vett győzelme után engedélyt kapott a konstantinápolyi patriarchától, hogy emlékünnepet szenteljen. Mivel pedig a mely napon ő a szent szűz képe segítségével győzelmet vett a bolgárokon, ugyanaz napon verte meg Manuel a szaraczénokat, az igazi szent kereszt és Krisztus képével ékesített zászlói segélyével: ezért ugyanazon egy évfordulón ünneplik a keleti kereszténység mindkét győzelmét. Vladimir Bizanczhoz illeszkedett. András anyavárossá is akarta emelni Vladimirt. Ugyanakkor, midőn Kievet nagy-fejedelmi méltóságától megfosztotta, meg akarta fosztani egyszersmind Oroszország vallási elsőségétől is, és a saját új városára szándékozott ruházni mind a lelki, mind a világi hatalmat. De a patriarcha ezúttal meg-

tagadta jóváhagyását. Kísérletét azonban egykor újra fölfogják a moszkvai nagy-fejedelmek.

A mi leginkább mutatja benne a századánál magasabban álló embert, kit a jövőnek biztos előrelátása vezetett, ki az örökösödési eszmétől a modern állam eszméjéhez emelkedett; az abban az elhatározásban mutatkozik, melynél fogva nem akarta atyai örökét megosztani testvérei és unokaöccseivel. Atyja György végrendeletének daczára kiüzte Szuzdalból három testvérét, kik anyjokkal, egy görög hercegnővel együtt Manuel udvarába menekültek. Ez eljárást, úgy látszik, a szuzdaliak tanácsolták neki. Az alattvalókban tehát ép úgy megvölt az egységre való törekvés, mint a fejedelemben. A mint szakított a hagyományos osztzkodási szokással, egyedül akarván Vladimírban uralkodni: ép úgy szakított a druzsina varég hagyományával is. Embereit, bojárjait nem társainak tekintette, hanem alattvalóinak.

A kik vonakodtak akarata előtt meghajolni, kényszerültek elhagyni az országot. Mondhatni, hogy Bogoliubszki András háromszáz évvel előre megteremtette a fejedelmi önkényuralmat. Mutatja már a tizenkettedik században, hogy mit kell tenniök a moszkvai nagy-fejedelmeknek a tizenöt és tizenhatodik században, a korlátlan uralom megalapítására. Bizalmatlansága a municipalis szabadság iránt, a bojárokkal való önkényes eljárása, az osztzkodás megszüntetésére irányzott erőfeszítései, a többi orosz fejedelmekkel szemben tanúsított gögje, Novgorod függetlensége ellen tett kísérlete, a papsággal való szövetkezése, az orosz vallás középpontjának az Oka völgyébe áttevésére való törekvése: mind egy oly politikai programnak képezi keretét, melyet a fejedelmeknek tíz nemzedéke sem lesz képes betölteni. Az idő még nem érkezett el, András-

nak még nem volt elég hatalma, sem Szuzdálnak elegendő segélyforrása, hogy Oroszországnak többi részeit magának alárendelje. Sikert ért el Kiev ellen; de két kudarcot vallott, egyiket Nagy-Novgorodnál, másikat Bátor Msztyiszláv és a déli fejedelmekkel szemben. Kényuralma halálos ellenségeket szerzett neki. Bojárjai, kiket engedelmességre akart szorítani, meggyilkolták kedvencz székhelyén, Bogoliubovóban (1174.).

II. György (1212—1238): háborúk Novgorod ellen, a lipecki csata (1216); Nizsni-Novgorod alapítása (1220).

E jeles ember halála után nagy zavargások támadtak. Az alsó néposztály megtámadta és kifosztotta az előkelők és hatóságok lakásait és annyi gyilkosságot követett el, hogy a papság kénytelen volt a nyugalom helyreállítása végett a szent képeket körülhordozni. Hogy mily koraiak voltak még Andrásnak önkényuralmi kísérletei: bizonyítja az is, hogy az ő gyilkosai büntetés nélkül maradtak. Öröksége fölött összevesztek fia, unokaöccsei és testvérei: Mihály és Vszevolod, kik Görögországból visszatértek. Unokaöccseit Rosztov és Szuzdal régi városok támogatták, melyek határtalan gyűlöletet éreztek a fölcseperedett Vladimir ellen, mint a mely őket fővárosi címöktől megfosztotta s mely Mihály és Vszevolod ügyét vette pártfogása alá. «Vladimir lakói, mondták a rosztoviak, a mi rabszolgáink, a mi közmiveseink. Menjünk, gyujtsuk fel városukat, s tegyünk oda tetszésünk szerint való kormányzót.» A vladimiriak azonban győztek ez első háborúban és Szuzdal nagyfejedelmének András idősebb testvérét, Mihályt ismertették el. Ennek halála után a rosztoviak vonakodtak elismerni a másik testvért, Vszevolodot, kit gyermekeinek nagy

száma miatt *Nagyfészek*nek neveztek el. Minden egyezkedést elutasítottak, kijelentvén, hogy egyedül fegyverökkel szerezhetnek maguknak igazságot Vladimir hitvány csöcseléke ellenében. Csakhogy éppen Vladimir hitvány csöcseléke verte lánczokba Rosztov bojárjait. A két régi város kénytelen volt meghódolni; Vladimir Szuzdal fővárosa maradt. Vszevolod (1176—1212) végleg megerősítette állását, miután Riazán és Csernigov fejedelmeit leverte; kiterjeszté befolyását egész a messze fekvő Galicziáig, s házassági szövetségeket kötött Kiev és Szmolenszk fejedelmeivel. Rábeszélte a novgorodiakat, hogy kérjék egyik fiát fejedelmöknek: «Urunk és nagy-fejedelmünk, — mondák a küldöttek — a mi földünk a te örökséged; kérünk engedd át nekünk Dolgoruki György unokáját, Monomachos dédunokáját, hogy bennünket kormányozzon.» Riazán fejedelmei kegyéből kiesvén, birtokukat saját fejedelemségével egyesítette; midőn pedig Riazán föllázadt, porrá égette e várost, s lakóit Szuzdal sivatagaira telepítette át. E fejedelem, kinek *Nagy* nevet is adnak, okosságot, kiméletes szellemet s szándéka kivitelében állhatatosságot és szilárdságot tanúsított, mely vonások az erdős Oroszország fejedelmeit jellemzik.

Halálával (1212) a zavarok megújultak. Vszevolod nem lévén megelégedve idősebb fiával, Constantinnal, Novgorod fejedelmével, Vladimir nagy-fejedelemséget második fiának II. Györgynek adta. Constantinnak meg kellett elégednie Rosztovval; egy harmadik testvér Jaroszláv, Perejaszláv-Zalieszki fejedelme hivatott Novgorod trónjára.

Jaroszláv összeveszett zavargó alattvalóival, azért ott hagyta őket s Torzsokban, a novgorodi terület egy másik városában rendezkedett be, és föltartóztatta útjokban a novgorodi bojárokat és kereskedőket, s elvágván a Volgával

való közlekedésöket, megakadályozta a gabonaszállítást s kiéhezettette a nagy köztársaságot. A novgorodiak már a fenyű héját, mohot és a hárs levelét ették; az utcákat holttestek borították, melyeket a kutyák marczangoltak. Jaroszláv engesztelhetetlen volt; elhatározta, hogy Torzsokban marad, nem akart visszatérni Novgorodba s letartóztatta a hozzá küldött követeket. Úgy bánt el Novgoroddal, mint atyja Rosztovval és Szuzdallal. Azonban a kétségbeesett polgároknak segítségök akadt Szmolenszk fejedelmében, Bátor Msztiszláv fia, Vakmerő Msztiszlávban. — «Torzsok nem fog Novgorod nyakára hágni, — mondá — vagy megmentem földeteket és polgárait, vagy itt hagyom fejemet.»

Msztiszláv, miután Novgorod fejedelme lett, átlátta, hogy Vladimir nagy-fejedelme támogatni fogja testvérét; ezért a nagy-fejedelem ellen rosztovi Constantinban keregett szövetségest, ki elégedetlen volt örökségével. A novgorodi viszályok általános háborút szültek, s Msztiszláv talált módot arra, hogy a háború színhelyét Szuzdal területére tegye át. A csata előtt a *Vakmerő* megkísérlé egyességet létesíteni Vladimir és Rosztov fejedelmei között. De György így felelt: «Ha atyánk nem tudott egyetértésre bírni, hát Msztiszláv legyen közöttünk bíró? Legyen Constantin győztes; akkor aztán minden az övé lesz!» E háború, melyben a *Nagyfészek* három fia állott egymás ellen fegyverben, a testvérháborúk teljes elkeseredettségével folyt. A csata előtt György és Jaroszláv határozott parancsot adtak ki, hogy ne kiméljeneksenkit, hanem öljék meg azokat is, «kiknek arany rojt van vállaikon», azaz a vérszerinti hercegeket is. Már előre elosztották maguk között Oroszországot. De Novgorod, Pszkov és Szmolenszk csapatai oly hevesen támadták meg a szuzdaliakat és muro-

miakat, hogy ezeknek meg kellett hátrálniok. Most Msztiszláv katonái nem adtak senkinek kegyelmet; kilencz ezer embert öltek meg s csak hatvan foglyot ejtettek. György levetvén fejedelmi ruháit, menekült, s midőn három ló kidőlt alatta, a negyediken végre egész magán kívüli állapotban érkezett Vladimirba. (A lipeczki csata Perejaszláv-Zalieszki közelében 1215-ben vivatott.) Constantin ekként Vladimir nagy-fejedelme lett; Szuzdalt György testvérének adta; Jaroszlávnak le kellett mondani Novgorodról s ki kellett adni a fogoly polgárokat.

Constantin halála után (1217) György visszajut Vladimir trónjára. Uralkodása alatt folytatta a hadjáratot a volgai bolgárok és a mordvinok ellen. A hadjárat egyszerre vizen és szárazon folyt; a gyalogság az Oka és Volgán dereglyéken ment le, a lovasság a parton kísérte. Megtámadták s fölégették a bolgárok fából épült várait, s tönkre tették a lakosságot.

Egy hadjárat alkalmával, melyet György személyesen vezetett a Volga mentén, észrevett a Volga jobb partján, közel az Oka torkolatához, egy magas dombot. Ezen a helyen, mordvin népek közepette, vetette meg alapját Nizsni-Novgorodnak (1220). Egy mordvin hagyomány saját módja szerint mondja el e fontos eseményt: «Az oroszok fejedelme a Volgán hajózott; a dombon meglátta a *Mordvát*, a mint fehér zekében imádta istenét, s mondá harczosainak: Miféle fehér nyírfa az, mely amott fönt hajlong, s az anyaföldön kelet felé van fordúlva. Embereket küldött oda, hogy közelebből nézzék meg. Ezek visszatérvén, jelentették, hogy az, a mi mozog, nem nyírfa, hanem a *Mordva*, ki imádja istenét. Csöbreikben kellemes italú sör van, botjaikról tojásos kalácsok függenek le; papjaik katlanokban főzik a húst. Mordvának vénei meg-

hallván az orosz fejedelem érkezését, ifjakat küldének, hogy vigyenek neki sört és húst. De útközben a fiatalok megették a húst, megitták a sört, s az orosz fejedelemnek nem hoztak egyebet, mint földet és vizet. A fejedelem megörült az ajándéknak, mert úgy gondolta, hogy ez a Mordva hódolásának jele. Azután folytatta útját a Volgán s a hol egy marok földet a partra dobott, ott egy város támadt; a hol egy csipetnyi földet dobott le, ott egy mezőváros keletkezett. Így lett a mordvinok földje az oroszoknak alávetve.»

*Román (1188—1205) és fia Dániel (1205—1264)
Galicziában.*

Galiczia feltűnő ellentétet mutatott Szuzdállal. Khorvatok vagy fehér-horvátok levén lakói, daczára annak, hogy a varég fejedelmek meghódították, megtartotta tiszta szláv jellemét. A fejedelem — mint Kosztomarov mondja — itt a régi szláv fogalmak szerint való fejedelem volt. Az ország nemeseinek gyülekezete választotta őt, s attól is függött.

A gyülekezet állott az ország gazdagjai és hatalmasaiból, a bojárokból. A magyar és lengyel eszmék befolyása következtében a bojárok a néptömeg fölé emelkedtek, s hatalmas aristokratiát képeztek, mely valóságos ura volt az országnak. Midőn Jaroszláv Oszmomüszl, kit az *Igor regéje* magasztal, elhanyagolta törvényes nejét Olgát, ágyasa Anastasia kedvéért, a nagyok fellázadtak, Anastásiát élve megégették, kényszerítették a fejedelmet, hogy távolítsa el törvénytelen fiát és ismerje el örökösének a törvényes fiút, Vladimirt.

Ez utóbbi a mint fejedelem lett, nemsokára magára vonta gyűlöletöket. Azzal vádolták, hogy tobzódásnak

és italtak adta magát, hogy megvetette a bölcsek tanácsát s meggyalázza a nemesek leányait és nejeit azzal, hogy második házasságában pap nejét vette el. Mindez bőven kimerítette a galicziaiak türelmét; felszólították Vladimirt, adja át feleségét, hogy megbüntessék. Vladimir megijedt, családjával és kincseivel Magyarországra futott. Nem is akartak egyebet a bojárok s azonnal felajánlották a trónt Románnak, Volhynia fejedelmének (1188). De III. Béla, Magyarország királya, hadsereggel hozta vissza a menekült fejedelmet, s bevonult Halicsba. Itt azonban egyszerre megváltoztatta szándékát s kedvet kapott e szép ország bírására, mely sóbányák és ásványokban gazdag. Fogságba vetette pártfogoltját, Vladimirt, és saját fiát, Endrét tette fejedelemmé. A magyar iga természetesen sokkal nehezebbnek tetszett a galicziaiaknak, mint szelid fejedelmeik uralma. Kiűzték tehát az idegeneket s visszahívták Vladimirt, kinek a magyaroktól sikerült volt elillannia és Barbarossa Frigyes német császárnál keresni menedéket.

Mikor Vladimir meghalt, volhyniai Román elhatározta, hogy minden áron birtokába veszi Galicziát. Egykori vetélytársa a magyarokat hívta volt be; ő most a lengyelekhez fordult, és segédhadával, melyet az Igazságos Kazimir kölcsönzött neki, meghódította Galicziát. A zavargó bojárok végre urokra akadtak.

Román ezúttal nem választásnak, hanem hódításnak köszönte koronáját. El is határozta, hogy megfékezi a büszke aristokrátiát. A lengyel püspök, Kadlubek, egykorú író, ki egyébiránt az oligarchiával rokonszenvezett, borzasztó képet fest a bosszúállásról, melyet Román ellenségein gyakorolt. Négy felé vágatta, élve eltemettette, agyon nyilasztatta s különféle keresett kínzással gyötrette őket.

A menekülteknek kegyelmet ígért, de midőn visszatértek, összeesküvéssel vádolta s kivégeztette őket, hogy vagyónukat elfoglalhassa: «Hogy nyugodtan ehessük meg a mézet — mondá cynikusan — ki kell irtani a méheket.» Ellenben az orosz krónikások dicsőítik őt. Egy második Monomachosnak, legyőzhetetlen és félelmes hősnek tüntetik föl, «ki az Ur útján haladott, kiirtotta a pogányokat; mint egy oroszlán rohant a hitetlenekre, dühös, mint egy hiúz, romboló, mint egy krokodil, zsákmányára lecsapó, mint egy sas». Több ízben legyőzte a litván s polovez népségeket. Az orosz polgárháborúban is ő győzött s Kiev trónját egyik rokonának adta. A nagy III. Incze pápának figyelmét is magára vonta, ki missionáriusokat küldött hozzá, hogy áttérítsék a katolikus vallásra, megígérvén neki, hogy belőle Sz. Péter kardjával nagy királyt csinál. Román azonban, kivonván saját kardját, így szóla büszkén a küldötteknek: «Vajjon van-e ilyen a pápának? Míg én ezt az oldalamon viselem, nincsen szükségem senki máséra.» 1205-ben, mikor háborút viselt Lengyelországgal, megdölgőn nagyon messzire kalandozott el seregétől a Visztula partján s egyenetlen harcban veszett el. Hős tetteinek emléke soká föntartotta magát Oroszországban, s Volhynia krónikája őt *nagynak s az egész Oroszország egyedurának* nevezi. Litvánia egyik történetírója beszéli, hogy a litván föld barbár lakóin nyert győzelmei után a foglyokat ekébe fogatta. Innen az a mondás: «Te rettentés vagy Román; a litvánok a te igavonó ökreid». Volhyniai Román méltó kortársa az északkeleti önkényes uralkodónak, szuzdali Andrásnak.

Román két kiskorú gyermeket hagyott hátra. Dánielt, az idősebbet, ismerték el Galiczia fejedelmének (1205—1264). De ily zavargó, pártokra szakadt országban nem uralkod-

hatott egy gyermek, asszonyi gyámság alatt. Vörös-Oroszország a polgárháborúk nyomora alatt nyögött, melyet csak súlyosabbá tett a magyar és lengyel beavatkozás. A galicziaiak vadsága e belháborúkban oly módon nyilvánult, hogy a kievi krónikák atheistáknak nevezik őket. Szent Vladimir véreből származott hercegeket vontak kínpadra s akasztottak fel a bojárok. Dánielt visszahelyezték a trónra, azután elűzték, majd ismét visszahívták. Gyermekkorra a fondor pártosok játékszerévé tette őt. Vakmerő Msztiszláv ide is eljött szerencsét próbálni; kiűzte a magyarokat Galicziából, fölvette a fejedelmi címet s leányát Dánielhez adta nőül. Azután együtt a lengyelek ellen fordították fegyvereiket. Dániel, kinek jelleme ily súlyos megpróbáltatások között megedződött, e háborúban feltűnő bátorságot és erélyt tanusított. A nyugati ellenségek, magyarok és lengyelek ellen, kik majd vetélytársak, majd szövetségesek voltak, segítségül kellett hívni a keleti ellenséget, a polovczokat. Vakmerő Msztiszláv halála után (1228) Dániel, ki öt évvel előbb részt vett a tatárok ellen Kalka mellett vívott harcban, végre fejedelme lett Galicziának. A bojárok ellen, kiknek folytonos zavargása okozta az ország romlását, folytatta atyja, Román üdvös politikáját, csak hogy nem fejtett ki oly nagy kegyetlenséget.

A mongolok nagy betörése még egyszer elűzte Dánielt Galicziából, mely rommá és pusztává lett. Dániel, ki ekkor kénytelen volt Magyarországra menekülni, később mindent elkövetett, hogy romjaiból kiemelje a szerencsétlen országot. A megritkult nép pótlására németeket, örményeket és zsidókat hívott be, kiket kiváltságokkal halmozott el. Intézkedésének gazdasági következménye az lett, hogy az ipar és kereskedelem gyorsan felvirágzott; ethnografiai következménye pedig az volt, hogy behozta Galicziába a

szívós, ellenálló zsidó elemet, de a mely az uralkodó nemzetiség iránt mindig idegen maradt, s mindig külön népet képezett az orosz népség közepett. Dániel egyike volt azon orosz fejedelmeknek, kik legkésőbb hódoltak meg a hordának: «Végre tehát megjöttél» fogadta őt a mongolok khánja. Batu kitüntetéssel fogadta őt; fölmentette a szokásos megalázkodástól, s midőn látta, hogy a savanyú tej, melylyel a tatárok éltek, nincs ínye szerint, bort adatott neki. Mind ennek daczára Dániel nehezen tűrte a barbárok jármát.

Galiczia fejedelme az orthodox világ általános megaláztatása közepett elszigeteltnek érezvén magát, Róma felé fordult; megígérte, hogy támogatja a két egyház egyesülését s csatlakozik azon keresztes hadjárathoz, melyet Európa a mongolok ellen indítani szándékozott. IV. Incze kedves fiának nevezte őt, felruházta a királyi czímmel, koronát és jogart küldött neki. Dániel ünnepélyesen megkoronáztatott a messinai apáttól, a pápa követétől Drogicsinban (1254). Valamint a tervezett keresztes háború, úgy a két egyház egyesítése is megghiúsult. Dániel daczolt IV. Sándor szemrehányásaival és fenyegetéseivel; a királyi czímet pedig megtartotta. Belevegült az európai háborúkba is és nagy sikereket aratott. «A magyarok — mondja egy krónikás — bámulták a seregében uralkodó rendet, tatár fegyvereiket, a fejedelem fényét, arany szegélyű görög ruháját, kardját és nyilait, drágakövekkel és nemes fémekkel gazdagon díszített nyergét.» Felbátorítva a magyaroktól és lengyelektől, megpróbálta lerázni a mongol igát, s kiűzte a hódítókat egy néhány erősített helyről. De a túlnyomó erő előtt csakhamar meg kellett hajolnia és le kellett rontani erődjait. Egyetlen egy fejedelem sem volt hivatottabb, hogy fölszabadítsa déli Oroszországot a mon-

gol igától; de tevékenysége és tehetsége hajótörést szenvedett a körülmények mostohaságán. 1266-ban fejezte be pályafutását, a legmozgalmasabbak egyikét azok között, melyeknek emlékét az orosz évkönyvek föntartották. Gyermekkorában a polgárháborúk, érett korában a tatár hódítás, a nyugati Európával folytatott háborúi s alkudozásai soha nem engedtek neki nyugalmat. Halála után orosz Galiciát egy ideig az ő családjából származó fejedelmek bírták; a tizennegyedik században Lengyelországba olvadt. Oroszországra nézve elveszett.

VIII. FEJEZET.

Orosz köztársaságok: Novgorod, Pszkov és Viatka (1224-ig).

Nagy-Novgorod; küzdelme a fejedelmekkel. — Novgorodi intézmények, kereskedés, nemzeti egyház, irodalom. — Pszkov és Viatka.

Nagy Novgorod; küzdelme a fejedelmekkel.

Novgorod a legrégebb időktől fogva északnyugati Oroszországnak politikai középpontját képezte. Az Ilmen vidéki szlávoknak, kik alapíták, eredete még bizonytalan. Az orosz tudósok közül némelyek, mint pl. Kosztomarov, a déli szlávokhoz számítják őket; mások a balti szlávokhoz, még mások, mint Bielajev és Ilovaiszki, a krivicsek és a szmolenszki szlávok egyik ágának mondják. Az orosz történelem kezdetén a novgorodiakat azon népszövetség élén látjuk, mely először elűzte a varégeket, de azután visszahívta, hogy uralkodjanak Oroszországon.

Novgorod régi időktől fogva két részre volt szakítva, melyeket egymástól a Volkhov választ el, mely az Ilmen

tóból foly ki s a Ladogába ömlik. A balpartot nevezték Sz. Zsófia-oldalnak, hol Jaroszlávics Vladimir a híres székesegyházát építette, hol Novgorod Kremlje emelkedett, mely magában foglalta az érseki és fejedelmi palotákat, s hol 1862-ben az orosz történelem híres emlékművét felszentelték. A jobb parton volt a *kereskedés oldala*, a *Jaroszláv udvarával*. A két partot összekötő híd nevezetes a novgorodi évkönyvekben. A Sz. Zsófia-oldal magában foglalta a nérevi, külvárosi és fazekas negyedeket; a kereskedő oldal az *ácsok* és *szlávok* negyedét foglalta magában. Régi okmányok beszélnek még *poroszok* (litvánok) utcájáról is. E nevek némelyike azt mutatja, hogy mint Rómában, itt is több nép gyűlt össze és alkotta Novgorod régi népességét. Lannoy Gilbert, ki 1413 körül járt a köztársaságban, ezt írja róla: «Novgorod rendkívül nagy város, rengeteg erdőkkel környezve, szép síkságon fekszik; talaja mély s ki van téve az áradásoknak, néhol mocsaras. Rongyos bástyák veszik körül, melyek földdel megtöltött sövényből állanak, a tornyok azonban kőből építvék.» E bástyák egy része még ma is fönáll, s fogalmat nyújt az ősi város egykori nagy kiterjedéséről. A kreml mintegy fellegvárát képezi. A székesegyházban megvannak még a XII. századból való freskók, az aranyozott oszlopok, szentek képeivel, a kupola hatalmas Krisztusa, a szent szűz zászlója, mely a bástyákan élesztette az ostromlottak bátorságát. Jaroszlávics Sz. Vladimir és Nikita érsek sírjai, mely utóbbinak imája egy égést eloltott, aztán Bátor Msztyiszláv Novgorod elszánt védőjének s más szentek és kiváló embereknek sírjai. Nem számítva a Novgorodnak adófizető városokat, mint Pszkov, Izborszok, Ladoga, Velikije Luki, Sztaraja Rusza, Torzsok, Biezseczk-et, a köztársaság eredeti területe, *ager romanusa* öt ötödre (*piatinára*) oszlott, u. m.

Vodszkája, Selonszkája, Obonezszzkája, Biezseczkája, Derevszkája ötödére, melyek a Ladoga és Onega tavaktól délre eső területeket foglaltak magukban. Hódítmányai öt helytartóságot vagy *volosztot* képeztek s magukban foglalták egész északi Oroszországot Szibériáig. E helytartóságok valának: *Zavolocsije*, az Onega és Mezen között, *Tré* vagy orosz Lappföld, *Permi* a felső Kamánál, *Pecsora* ugyanezen folyó mellett, *Jugria* az Ural másik oldalán. Hozzájuk kell még csatolni Ingriát, Karéliát, s Livland és Esztland egy részét.

Novgorod, mely a varég fejedelmeket behívta, a maga 100,000 lakosával és 300,000 alattvalójával nagyon hatalmas volt arra, hogy akárkinek önkényes uralmát eltűrje. Egy régi hagyomány homályosan említi, hogy a hős Vadim vezérlete alatt lázadás tört ki a régibb Rurik ellen. Szvياتoszláv, a dunai Bolgárország meghódítója, egyszerűen megbizottak által akarta Novgorodot kormányozni; de Novgorod az ő egyik fiát kívánta fejedelmül: «Ha te nem akarsz fölöttünk uralkodni — mondák a polgárok — majd találunk mi más fejedelmet.» Nagy Jaroszláv odaadásukat megjutalmazandó, nagy kiváltságokat adott nekik, melyeknek okiratos emlékei ugyan sehol sem találhatók, de a novgorodiak állandóan hivatkoznak rájuk, mint a német városok Nagy Károly igaz vagy hamis okleveleire. E köztársaságiak nem tudtak ellenni fejedelem nélkül, de ugyanazt az egyet nagy ritkán tartották meg hosszabb ideig. A polgárok gyűlése, a *vecse*, melyet az örtorony harangjával hívtak össze a *Jaroszláv-udvarba*, volt az igazi uralkodó. Ez a köztársaság önmagát *Nagy-Novgorod-Fenség*-nek (Goszpodin Velikij Novgorod) nevezte. «Ki mérközhetnék meg az Istennel és Nagy-Novgoroddal?» tartá a közmondás. Minthogy e város távol feküdt a Dnieper-vidéki

Oroszországtól, s a Balti-tenger és Nyugat-Európa felé tekintett: azért nem igen vett részt azon polgárháborúkban, melyek tárgya és központja Kiev volt. Sőt bizonyos tekintetben hasznára is fordította, mert ezen fejedelmi harcok s a nagyfejedelemségben történt változások közepett, egy uralkodó sem érezte magát elég hatalmasnak, hogy Novgorodnak urat adjon. Egészen szabad választása volt a viszálgató fejedelmi családok között. Föltételeket szabhatott annak, kit az uralkodásra meghívott. Ha elégedetlen volt fejedelme magaviseletével, elkergette őt druzsinájával együtt; az elfogadott kifejezés szerint: «üdvözölte őt s megmutatá neki az útát», melyen Novgorodból kimehet. Némelykor megtörtént, hogy fejedelmének gonosz szándékát megelőzendő, foglyul tartotta a főpapi palotában s csakis utódja bocsátotta szabadon. Gyakran forradalom tört ki, a bukott fejedelem párthiveinek kirablásával, sőt közülök némelyeket a Volkhovba is fojtottak. Kiev nagyfejedelme, Szviatopolk, rájuk akarta uralkodóul küldeni fiát. «Küldd ide — válaszolának a novgorodiak — ha van neki még egy váltani való feje.» Maguk a fejedelmek voltak okai, hogy Novgorodban oly gyakran változott az uralkodás; mivelhogy itt csak félig érezték magukat uralkodóknak, szívesen felcserélték e trónt valamely más birtokkal. Így 1132-ben Vszevolod Gábor odahagyta Novgorodot Perejaszlávért. Miután pedig Kievre való kilátásai megghiúsultak és vissza akart térni Novgorodba: a polgárok visszautasították. «Elfeledted az esküt, melyet tettél, hogy velünk fogsz meghalni; más fejedelemséget kerestél; menj hát oda, a hova akarsz.» Később azonban meggondolták magukat és visszafogadták; de négy év múlva újból elűzték; egy nagy *viacsén*, melyre meghívták Pszkov és Ladoga polgárait is, ünnepélyesen száműzésre ítélték, fölolvastván

a nagyon jellemző vádhatározatot, mely szerint: «nem gondolt semmit az alsóbb rendűekkel; Perejaszlávban akart letelepedni; a szuzdaliak ellen az Idanov-hegyen vívott csatában legelőször hagyta el a csatátért druzsinájával együtt; köpenyforgató volt a fejedelmek közötti viszályokban, előbb a csernigovi fejedelemmel szövetekezett, azután az ellenpárthoz csatlakozott».

Novgorod fejedelmének hatalma nem alapult egyedül saját druzsináján, mely sorsának mindig osztályosa volt, sem csupán egyik vagy másik hatalmas fejedelmi házzal való családi összeköttetésén, hanem azonkívül egy párton, mely a köztársaság keblében az ő javára alakult. Ha az ellenkező párt emelkedett túlsúlyra, az megfosztotta trónjától s bosszút álltak a hozzátartozókon. Novgorod mindenek előtt nagy kereskedő város volt; pártokra való elkülönülését sokszor a gazdasági érdekek szétágazása okozta. A polgárok közül némelyek inkább a volgai és keleti, mások a dneiperi és görögországi kereskedelem által voltak érdekelve. Amazok tehát természetesen inkább a szuzdali fejedelmeknek, a keleti nagy kereskedelmi út urainak, emezek pedig a kievi és csernigovi fejedelmeknek, mint a déli út urainak szövetségét keresték. A két párt mindenike igyekezett abból a házból keresni fejedelmet, melynek pártfogását óhajtotta. Ha a bukott fejedelemnek sikerült kijutni a városból, igyekezett családjá fegyveres segítségével visszaállítani uralmát; vagy pedig megszállott druzsinájával akár Pszkovban, mint Vszevolod Gábor, ki e város fejedelme lett, akár Torzsokban, mint szuzdali Jaroszláv, s onnan körülzárolással és kiéheztetéssel törekedett megfékezni a nagy várost. Novgorodnak legfélelmesebb szomszédja lett nemsokára Szuzdal uralkodója. Láttuk, hogy Bogoliubszki András hadsereget küldött ellene; később

unokaöccse Jaroszláv ostromolta egykori alattvalóit, míg Vakmerő Misztiszláv a lipeczki csatával felszabadította őket (1215). Ez utóbbi Bátor Msztiszláv fia volt, ki már egyszer segítségükre jött a *Nagyfészek* Vszevolod ellen, és a ki megvédte őket Szuzdal és a csudok ellen. A Bátor porai ott nyugosznak a Sz. Zsófia-templom alatt, egy bronz koporsóban. Fia, a *Vakmerő*, sokkal kőborlóbb természetű volt, hogysem csontjait Novgorodban hagyhatta volna. Miután helyre állította a városban a rendet, összegyűjté a polgárokat a Jaroszláv-udvarban s mondá: «Üdvözlöm Sz. Zsófiát, atyám sírját és titeket novgorodiak. Halicsot vissza akarom foglalni az idegenektől. Titeket azonban nem feledlek el; vajha én is apám koporsója mellett pihenhetnék a Sz. Zsófiában!» Hasztalan iparkodtak őt a novgorodiak visszatartóztatni (1218). Láttuk, hogy seregeivel a délkeleti zavarokban szerepelt utóljára, s hogy mint Halics fejedelme halt meg.

Eltávozása után a köztársaság unokaöccsét, Szviatoszlávot — Szmolenszkből — hívta meg trónjára. De ez nem tudott megegyezni a zavargó hatósággal és néppel. Tverdiszláv *poszadnik* letartóztatott egy bojárt. Ez az intézkedés lázadást szült; egy rész a bojár, másik a poszadnik részére állott. Nyolcz nap zúgott a lármaharang a kremlben. Végre az ellenfelek fölverték a vértet, kihúzták a kardot. Tverdiszláv szemeit Sz. Zsófia felé fordítván, így szólt: «Vagy legelsőnek esem el a harczban, vagy igazságot fog az isten nekem szolgáltatni, testvéreimnek adván a győzelmet.» E csetepatében csupán tíz ember esett el; azután a béke helyre állt. A fejedelem, ki Tverdiszlávot minden baj okozójának tartotta, követelte letételét. A *riecse* tudni akarta, hogy mi a Tverdiszláv vétke. «Semmi — mondá a fejedelem — én akarom.» — «Meg vagyok elé-

gedve — kiáltá a poszadnik — miután semmi vétekek sem vádolnak. A mi titeket illet, testvéreim, ti rendelkezhetek a poszadnik és a fejedelmek fölött egyaránt.» A gyűlés ezután a következő határozatot hozta: «Fejedelem, miután te semmi vétekek sem vádolod a poszadnikot, emlékezzél esküdre, hogy ítélethozatal nélkül nem teszed le a hatóságot. Ő tehát a mi poszadnikunk marad, és nem áldozzuk föl neked.» Erre Szviatoszláv elhagyta Novgorodot (1219); utóda lett egyik testvére Vszevolod, a kit már két év múlva elűztek (1221).

A szuzdali párt jobban megerősödven, visszahívták azt a Jaroszlávot, ki Lipeczknél legyőzetett. De Szuzdal fejedelmei sokkal inkább beleérték magukat az önkény eszméibe, semhogy jól összeférhettek volna a novgorodiakkal. Jaroszláv újra elűzetett, és a szmolenszki Vszevoloddal töltötték be helyét; de a kit hasonlóképen elkergettek. Szuzdal nagy-fejedelme azonban ekkor közbelép; sarczot vet Novgorodra és ráparancsol, hogy Csernigovból fogadjon el egy fejedelmet, de a ki csakhamar siet visszamenni Dél-Oroszországba (1225). Hét esztendő alatt öt fejedelmök volt a novgorodiaknak. Maga Jaroszláv harmadszor s azután negyedszer is visszahívatott. Egy éhinség annyi novgorodit megölt, hogy két temetőbe 42,000 halottat temettek el, és a büszke polgárok esdekeltek az idegeneknek, hogy fogadják be őket rabszolgául egy darab kenyérért. Ugyanez évben a tűzvész Novgorodnak egy egész városnegyedét elhamvasztotta. E csapások megtörték zavargó természetöket. Jaroszláv ezután önkényesen uralkodhatott egész addig, míg meg nem hítták a nagyfejedelmi trónra (1236). Fejedelmül s utódjául Novgorodban fiát, Nievszki Sándort hagyta.

Novgorodi intézmények ; kereskedés, nemzeti egyház, irodalom.

Minthogy egyetlen fejedelmi ház sem volt képes megszilárdulni Novgorodban, s nemességét egy fejedelem sem kapcsolhatta saját érdekéhez, azért őrizte meg Novgorod, fejedelmeinek rövid uralkodása alatt, sértetlenül ősi szabadságát s szokásait. Kétséggkívül minden más orosz városban is megvolt az *ország*, szemben a fejedelemmel ; volt *bojárság* és a polgárok *gyülekezete*, szemben a fejedelem embereivel ; volt belföldi *miliczia* az idegen *druzsina* mellett ; de Novgorodban az *ország*, a *vecse*, a városi katonaság sokkal jobban fentartották erejüket, mint másutt. A város hatalmasabb volt, mint fejedelme. Ez utóbbi szerződés alapján uralkodott, a minek nyomait más orosz államokban is találjuk ugyan, de Novgorodé valamennyi között első sorban áll. Minden újonnan letelepedett polgárnak meg kell esküdnie, hogy Nagy Jaroszláv törvényeit s kiváltságait tiszteletben tartja. E szerződés, mint Lengyelország *pacta conventá-i*, bizalmatlansági tény, melynek az a czélja, hogy korlátot szabjon a fejedelem és emberei hatalmának. Pontosan meg vannak szabva a jövedelmek, melyekhez joga van s melyek udvartartásához szükségesek ; körül van írva bírói s kormányzói hatásköre is. Adót szed bizonyos *volosztokból*, ő kapja a *virát* (a germánok *wehr-geld*-je) és némely bírságokat. Novgorod területéhez tartozó némely tartományokban ott van az ő *tiunja* vagy helytartója, és ott van Novgorodnak is a magáé. Poszadnikok nélkül igazságot nem szolgáltatathat ; az ítélt ügyet újból föl nem vehette ; főleg pedig Novgorodon kívül nem bíraskodhatott a polgárok fölött. Ez utóbbi jogukra voltak legféltékenyebbek a novgorodiak és méltán. A mely napon

Novgorod alsóbb rendű népének eszébe jutott, hogy a moszkvai nagy-fejedelem törvényszékéhez fölebbezze az ügyeket: azon naptól kezdve a köztársaság függetlensége megszűnt. A fejedelem emberei s a városi polgárok között támadt vitás ügyekben vegyes bíróság ítél. Sem a fejedelem, sem az emberei nem szerezhettek falvakat Novgorod területén, sem gyarmatokat nem alapíthattak; csak ősszel vadászhatott a fejedelem *Sztaraja Rusza* erdőiben; szénát csak meghatározott időben gyűjthetett. De bármennyire nem bíztak is fejedelmökben, még is szükségök volt rá, hogy mérsékelje a régi szláv fejetlenséget. Mint Rurik idejében «a családok fegyvert fogtak a családok ellen és nem volt sehol igazság».

A *vicse*-nek sokkal nagyobb hatalma volt és sokkal rendezebben működött, mint bármely orosz városban. Ez a testület hívta meg és üzte el, zárta be a püspöki palotába és fogta vád alá a fejedelmeket; ez választotta és tette le az érsekeket; határozott a béke és háború fölött, ítél az állam ellen elkövetett bűntényekben. Régi szláv szokás szerint, melyet a lengyelek köztársaságuk bukásaig fentartottak, a határozatok nem szótöbbséggel, hanem egyhangúlag hozattak. Egy neme volt ez a *liberum veto*-nak. A többség rendszeren azon segédeszközhöz folyamodott, hogy a máskép gondolkozókat a Volkhovba fojtatta. A fejedelemnek, mint a poszadniknak, a bojároknak, mint a népnek joguk volt a *vicse* összehívására. Összegyültek vagy a Jaroszláv-udvarban vagy a Sz. Zsófia-templomban. Valamint Lengyelországnak megvoltak a maga conföderatiói, fegyveres országgyűlései: Novgorodban is megtörtént, hogy folyójának két partján két ellenséges *vicse* állott szemben, melyek olykor a Volkhov hídján ütköztek össze egymással. Mielőtt a népgyűlés elé terjesztették volna a javaslatokat,

néha megvitatták egy szűkebb körű gyűlésben, melyet az előkelőbb polgárok s a működésben levő, vagy a régi hatósági személyek alkottak.

Novgorod legfőbb tisztségei valának a következők: 1. a *poszadnik*, a kit azon korszak német írói *Burgmeister*nek neveznek; s a kit majd oly gyakran változtattak, mint a fejedelmet. Rendesen a befolyásosabb családokból választatott; csupán egy ilyen tizenkét poszadnikot adott a városnak. Novgorod e legelső tisztviselőjének föladata volt a város kiváltságait védelmezni. A fejedelemmel együtt vezették az igazságszolgáltatást, osztogatták a hivatalokat. Ő igazgatta a várost, főparancsnoka volt a polgári katonaságnak, vezette a diplomatiái ügyeket, ellátta pecsétjével az okleveleket. 2. A *tüsziaczki* (tüsziacs = ezer, tehát ezredes), a német okmányokban *dux* vagy *herzog*, katonai főnök volt, egy *chiliarchon*, kinek alá voltak rendelve a polgári katonaság századosai. Külön ítélőszékkal bírt; s úgy látszik az ő feladata volt a nép jogait védeni, tehát olyan forma hivatalnok volt, mint Rómában a tribun. 3. A *századosokon* kívül volt még minden városnegyednek egy *sztarosztája*, olyan kerületi előjáró-féle hivatalnok.

A novgorodi jog, melyet főképen a végleges szerkezetében 1471-ben kiadott *igazságlevél* (*szudnaja gramota*) útján ismerünk, csaknem ugyanazon elveken alapszik, mint Nagy János *Ruszkája pravdája*. Valamint a régi germán és skandináv törvények, ez is megengedte a magánbosszú, a vérdíj, kártérítés, az eskü által bizonyítás, az istenítélet és a perdöntő párbaj intézményét, mely utóbbi föntartotta magát Novgorodban, még a hanyatlás után is a XVI-ik századig. De megjelennek már benne a testi büntetések is: a tolvaj megbélyegeztetik, másodízben fölakasztatik. A földbirtok tulajdonjoga nagyobb fontosságot nyer, és a

moszkvai befolyás legnagyobb bizonyosága, hogy megengedi a moszkvai nagy-fejedelem törvényszékéhez a fölebbezést.

Novgorod alkotmánya társadalmi szempontból többnemű hasonlatosságot tüntet föl a lengyel alkotmánynyal. Először is nagy egyenlőtlenség van a társadalmi osztályok között. Kifejlődött a *bojárok* arisztokrátiája, mely sok belső viszályra adott alkalmat. A bojárok után következtek a *bojár-gyermekek*, kik kisebb nemességet képeztek; azután a polgárság különféle osztályai: a kereskedők, a *fekete nép* és a *szmerdek* vagy parasztok. A kereskedők külön társulatot, bizonyos *gild*-félét képeztek Sz. János temploma körül. Voltak azonkívül katonai társulatok is, melyek vagy független kalandorokból állottak, vagy mint egyes bojárok *druzsínái* szerepeltek, s majd éhségtől, majd nyugtalan kalandvágtyól üzetve, északi Oroszország nagy folyóin keresték szerencséjüket, kirabolván olykor barátot és ellenséget egyaránt, vagy katonai telepeket alkottak a csud és finn törzsek között.

Novgorod földje homokos, mocsaras es terméketlen volt. Ebből származott a gyakori éhhalál és dögvész, mely néha elnépteleníti az országot. Novgorod népének, hogy meg tudjon élni, messzire kellett terjeszkednie; azért kereskedő és gyarmatosító néppé lett. Constantinus Porphyrogenitus a tizenegyedik században beszéli, hogy a szlávok Nemo-gardból (Novgorod) elindulván, lemennek a Dnieperen *Milinisca* (Szmolenszk), *Teliucza* (Lubecs), Csernigov, Vüsegorod, Kiev, Viticsevo mellett; átkelnek a Dnieper selőin s elhajózáván Sz. György és Sz. Ether hajóállomások mellett, a folyam torkolatánál, szerte kalandoznak a görög birodalom összes partjain. Az Ilmenvidéki *kurgánokban* talált keleti pénzek és ékszerek arról tesznek tanúságot, hogy a novgorodiak egykor nagy kiterjedesű kereskedést űztek Kelettel. Vasat és fegyvereket adnak cserébe azon

értékes fémekért, melyeket az ugorok az Ural bányáiból ásnak. Kereskedést űztek a Balti-tenger szlávjaival is. Miután ezek elvesztették függetlenségüket és Gothland szigetén Visby virágzó központtá vált, a novgorodiak erre felé fordították figyelmüket. A XII-ik században gót kereskedőház és egy varég templom van Novgorodban, Gothlandon pedig novgorodi templom. Midőn pedig a németek vetekedni kezdettek a skandinávokkal a Balti-tengeren való kereskedés fölött, Novgorodnak német kereskedő-háza van, mely később magába olvasztotta a gót házat. Midőn a német *Hansa* északnak egyedüli ura lesz, németeket látunk letelepedve nemcsak Novgorodban, hanem Pszkovban, Ladogában, a novgorodi tavak vizeinek minden torkolatánál.

Jelentékeny kiváltságokkal ruháztatnak fel, sőt joguk van arra is, hogy földet szerezhetnek maguknak. Megerősített kereskedelmi-házaikban, vastag deszkákból és czölöpökből készült kerítéseikben, hová engedelmök nélkül egy orosz sem léphetett be, teljesen otthon és uraknak érzik magukat. E német kereskedelmi szövetséget a legszigorúbb és legkizáróbb elvek szerint vezettetik: egyetlen orosz sem lehet társulati tag, sőt nem is szállíthat német, angol, vallon vagy flamand árúcikkeket. A társaság csak a nagyban való kereskedést engedi meg, és hogy árúcikkeinek magas árát föntartsa, nem szabad azokból egy bizonyos összegben túli mennyiséget behozni. Egy szóval, mint egy német író mondja, «háromszáz éven át a Hansa tartotta kezében északi Oroszország egész külkereskedését. Ha kérdeznők: mi haszna vagy kára volt ebben Oroszországnak, be kell vallanunk, hogy miatta Novgorod és Pszkov meg voltak fosztva a nyugattal való szabad kereskedéstől. Oroszország, hogy a polgárosultság első szükségleteit kielégíthesse, teljes

függésbe jutott; egészen a német kereskedők tetszésére és kérlelhetlen egoismusára volt bízva.» (Riesenkampf: *Der deutsche Hof.*)

Novgorod egyházi szervezete egészen sajátos jellemű. Oroszország egyéb részében a papság orosz-orthodox; Novgorodban mindenekelőtt novgorodi. Az Ilmen-vidéki szlávoknak, kik legutóljára tértek meg, csak a tizenkettedik században van érsekök, még pedig nem Görögországból vagy a kievi oroszságból, hanem saját fajukból. Az érseket ettől fogva maguk választották a novgorodiak a *viacsén*; és a nélkül, hogy bevárták volna a kievi metropolitának jóváhagyását, beigtatták a megválasztottat érseki palotájába. Ő a köztársaság első személyei közé tartozik, méltóságra a legelső. A nyilvános iratokban neve minden mások előtt említettik. «Mózes érsek áldását — mondja egy patens —, Daniel poszadnik és Ábrahám túsziaczki üdvözlését küldi.» A fejedelem fölött az az előnye van, hogy ő az ország szülötte, míg Rurik utóda idegen. Viszont az érsek jövedelmei, Sz. Zsófia kincstára, mindig rendelkezésére állanak a köztársaságnak. A tizennegyedik században egyik érsek bástyákat, egy másik egy kőből épült kremlt emeltetett, saját költségökön. A tizenötödik században a székesegyház kincseit a litvánok fogságába esettek kiváltására fordítják. A novgorodi egyház egészen nemzeti egyház; az egyháziak foglalkoznak világi ügyekkel, a világi emberek részt vesznek az egyházi ügyekben. A tizennegyedik században a *viacsé* kivégezteti az eretnek *sztrigolnik*okat, kárhoztatja a régi pogány babonákat, megégetteti a boszorkányokat. Mint-hogy ő választotta az érseket, le is tehetette. A novgorodi gyarmatosítással együtt járt az orthodox hit terjesztése a pogány törzsek között; a finnekkal szemben az egyháznak és a köztársaságnak érdeke azonos vala. Az egyház hozzá-

járult Novgorod fényének emeléséhez s viszont első sorban ő élvezte hasznát a város gazdagságának. Novgorod tele volt a magánosok kegyességéből épült és alapított templomok- és monostorokkal. Miután fölszabadította magát Kiev politikai felsősége alól, igyekezett magáról lerázni annak egyházi főségét is; óhajtott fölmentve lenni az alól, hogy a Dnieper mellől kérje érsekének megerősítését és független metropolitává akarta azt tenni. Ez azonban nem sikerült. Midőn Moszkva kezdett erőben növekedni, Novgorodnak nemcsak politikai, hanem egyházi függetlenségét is fenyegette. A vallás a moszkvai fejedelmek kezében az uralkodás eszköze volt. A novgorodi főpap mindig azonosította polgártársai ügyével a magáét s megosztá velök urok haragjának kitöréseit is.

Novgorodban az irodalom ép oly nemzeti, mint maga az egyház. A zárdák jámbor krónikásai magukévá teszik polgártársaik minden szenvedélyét, minden baját. Maga stílusok is — mondja Beztuzsev — élénken tünteti föl a novgorodiak tevékeny üzérkedő jellemét. Rövid, szófukar, de elbeszélések teljesebben öleli föl a való élet minden oldalát, mint Oroszország más részének írói teszik. Ők nemcsak a fejedelmek vagy a bojárok történetírói, hanem az egész városéi. A szentek életében a novgorodi szentek életét írják meg. Az elbeszélte csodák a város dicsőségét hirdetik. Beszéli például, hogy Krisztus megjelent azon művésznak, ki a Sz. Zsófia-templom kupolája alatt épen az ő képe festésével foglalkozott s mondá neki: «Ne fess engem áldásra kiterjesztett, hanem összeszorított kézzel, minthogy e kezemben tartom Novgorodot, s ha kinyitom, a városnak vége lesz.» Általános volt a hire annak a rémületnek, melyet a szent szűz okozott Bogoliubszki katonáinak, midőn képét egy szuzdali katona nyíllal megsértette. Novgorod-

nak megvan a maga cyclusa a hősi énekekben, a *bülinák*-ban. Az ő hősei nem azonosak a kievi epopea hőseivel. Legelső közöttük Vasszili *Buszlajevics*, ez a vakmerő bojár, ki hű druzsinájával együtt a Volkhov hídján, térdig vérben gázolva, szemközt áll Novgorod összes muzsikjaival, kiket harcra hívott. Vasszili Buszlajevics hű képe azoknak a gőgös kalandoroknak, kik nem ismernek sem barátot, sem ellenséget; valóságos novgorodi oligarcha, a polgárháborúk hőse. Még népszerűbb *Szadko*, a gazdag kereskedő, egy novgorodi Ulysses vagy Sindbad-féle, méltó képviselője az üzérkedők és kalandoroknak, ki a hullámokra megszerencsét próbálni. Vihar támad; sorsot húznak, hogy kit áldozzanak föl az istenek haragjának lecsillapítása végett. Társai vas-pálczát dobnak a vízbe, Szadko fapálczát; s csudák csudája! a többiek a víz színén úsznak, az övé lemerül. Meghajlik tehát végzete előtt s beleugrik a habokba; azonban a tenger királyának palotájába vitetik, ki őt különféle próbának veti alá s leányával össze akarja házasítani. Azután pedig egyszerre csak a tengerparton találja magát Szadko, megmérhetetlen kincsekkel együtt. De mik ezek a kincsek a város kincseihez képest? «Világos, hogy én gazdag novgorodi kereskedő vagyok, — de Novgorod sokkal gazdagabb, mint én.*

Pszkov és Viatka.

A Novgorodnak alárendelt városok között a legtekintélyesebb volt Pszkov. A Pszkova és Velikaja egybeszakadása alkotta szögletben emelkedik kremlje, düledező falaival, omladozó tornyai és kapuival. Az egykor oly híres falak, most romhalmazt képeznek, s a kis város pajkos

* A. Rambaud, *La Russie épique* 130. 1.

suhancaizai azzal mulatják magukat, hogy lehengetik a termésköveket a Pszkovába, a mosónők ijesztetésére. Ma Pszkov 10,000 lakossal bíró szegény városka; régi fényes multjából alig maradt meg egyéb, mint a kreml egyik szárnya mellett a sz. háromság temploma, melyben érzekoporsókban nyugszanak a legszeretettebb fejedelmek: Vszevolod Gábor és Dovmont, egy megtért litvának hamvai, ki a tizenharmadik században saját litván földiei ellen védelmezte a várost. Minthogy e régi városban sok templom és monostor maradt fönn: messziről nézve még most is megragadó képet nyújt s ünnepnapokon a kihalt város mintha megelevenülne számtalan harangjainak ünnepélyes zúgásától, melyek még most is oly büszkén szólnak, mint az elmúlt dicsőség hajdani napjaiban.

Nestor Pszkovot mondja Sz. Olga szülőhelyének. Összes története azon két tényben foglalható össze: hogy előbb a csudokkal, azután a livlandi németekkel harczolt; továbbá hogy folyvást igyekezett fölszabadulni Novgorod felsősége alól. Gazdagsága és kiterjedt kereskedelme végre is biztosítja függetlenségét. Első külön fejedelme volt Vszevolod Gábor, kit, miután Novgorodból elűzetett, annál nagyobb lelkesedéssel fogadtak a pszkoviak. Midőn Novgorodban a szuzdali párt emelkedik túlsúlyra, rendesen az ellenkező párt diadalmaskodik Pszkovban. 1214 táján e kis köztársaság a németekkel támadó és védő szövetséget köt; úgy hogy neki kellett a németeket segíteni a litvánok ellen, azok pedig támogatják őt Novgorod ellenében. De ezzel nagyon veszedelmes játékba kapott: 1240-ben bizonyos Tverdillo Pszkovot a *kardvitézek* kezére játszotta, honnan csak 1242-ben tudott kiszabadulni. E percztől kezdve megszűnik Pszkov belevegyülni Novgorod polgári háborúiba. Elég baja volt saját ügyeivel is, és elég munkát

adott neki a németekkel, svédekkel és litvánokkal folytatott küzdelme. Ő is «*Nagy Pszkov Fenség-nek*» czímezi magát; de a novgorodiak csak 1348-ban, mikor Magnus svéd király ellen szükségök volt Pszkov segítségére, ismerik el formailag az ő függetlenségét, és kötnek vele a bolotovi szerződésben testvéri szövetséget. Novgorod lett az idősebb, Pszkov a *fiatalabb testvér*. Pszkov állami szervezete csaknem egészen olyan, mint régi anyavárosáé. Itt is megvan a fejedelem, a *viecse*, a *negyedekre* osztás, számszerint hatra, melyek mindegyikének megvan a maga sztarosztája.

A tizenkettedik században a Kama és mellékfolyója, a Viatka közt keletkezik egy új novgorodi gyarmat, mely a tizenötödik század közepéig köztársaság marad. E távol fekvő vidék — mondja Beztuzsev Riumin — még most is egészen novgorodi jellegű. «A mint átlépi az útas a Viatkát, egészen különös szerkezetű kunyhókat talál. Itt többé nem az egymás végébe épített *izbák* hosszú sorait látjuk, mint a folyó másik partján; hanem magas lakóházak vannak, melyek udvara s gazdasági épületei deszkakerítéssel vannak körülvéve; a melléképületek a főépülettel egy földél alatt vannak, épúgy, mint a novgorodi lakásoknál. A novgorodi tájszólást halljuk, a novgorodi sapkát látjuk itt ma is. Egy még teljes épségben levő novgorodi gyarmat ez.» Az 1174. évben a nagy köztársaságból származó kalandorok a Kamától a Viatka felé jönnek s keletről nyugatra haladva, alapították az első gyarmatot, a mai *Nikulickoje* falut. Egy másik csapat leveri a cseremiszeket s területökön alapítja *Koksarovot*, a mai *Kotelnicset*. Azután a két csapat egyesül s behatolnak a votyákok földére; a Viatka jobb partján észrevesznek magas domb tetején egy várost, mely falakkal s árokkal van megerősítve, s melyben a körüllakó nép szent helyiségei

voltak. Mint Cortez vagy Pizarro társai, époly áhítatosan készültek az orosz kalandorok támadásra több napi böjt-tel; azután segítségül híván Sz. Borist és Gliebet, ostrommal bevették a várost. Majd nem messze onnan, hol a Khlünovieza beleszakad a Viatkába, építették Khlünov várost, mely Viatka név alatt egész gyarmatbirtokuk fővárosa lett. Védőművei nem voltak, hanem az egymás mellé épített házak hátsó falai szolgáltak az ellenség ellen bástyafalak gyanánt. Sikereik hírére újabb gyarmatosok jöttek Novgorodból és észak erdőiből, s más telepeket alkottak. E merész úttörők kénytelenek voltak többször egyesülni, majd a benszülött finnek, majd a száguldozó tatárok ellen, majd pedig Novgorod, vagy a moszkvai nagy-fejedelem igényei ellen is. Nálok is, mint az anyavárosban megvolt a bojárok, kereskedők, és polgárok osztálya. Katonai főnökeiket vajdáknak vagy *atamanoknak* nevezték. A vallási függetlenség szelleme nálok is egyenlő volt a politai függetlenségre való törekvésökkel. Jónás, Moszkva metropolitája, bosszúsággal tapasztalta papjaik tudatlanságát s azzal bosszúlta meg magát, hogy megróttá erkölceiket. «A ti lelki gyermekeitek — írja Viatka papjaihoz — törvényellenesen élnek: öt, hat, hét feleségök van. És ti meg mertek áldani ily házasságokat!»

IX. FEJEZET.

A kardvitézek. A balti-tengeri tartományok meghódítása a németek által.

A tizenkettedik és tizenharmadik században három új népfaj, három hódítás módosította a különféle szláv tartományok történeti fejlődését. Északnyugati Oroszország

érintkezésbe jő a németekkel, a keleti és déli a mongolok- és tatárokkal, a nyugati a litvánokkal. Az északnyugati orosz fejedelmek és köztársaságok a Balti-tenger vidékén lakó csud és lett népek egy részét, mint alattvalóikat s adófizetőiket tekintették. A mint a dán Nagy Kanut meghódította Esztlandot, Nagy Jaroszláv alapította Jurievet (Dorpát) az Embach mellett, mely a Peipuszba ömlik és a mely akkor a dán és orosz birtokokat választá el egymástól. Mai nap ugyanazon folyó a finn nyelvű területet osztja két dialektusra: a revalire és a dorpátira. Msztiszláv, Vladimir Monomachos fia foglalta el a csudok földén *Odenpach* (medvefej, finnül) várost. A lettek földén Poloczka fejedelmei kerítették hatalmukba a Dűna mellett a ben-szűlöltek erődeit: Gersikét és Kokenhusent, és e folyó mentében Thoreidáig és Ascheradenig terjeszték ki befolyásukat.

A német kereskedőkkel együtt csakhamar megérkeztek a Balti-tenger vidékeire a latin térítők is. Meinhard szerzetes, a brémai érsek küldöttje, a liveknek hirdette az evangeliumot s Livland püspökévé neveztetett. A németek azonban a letteknek és a csud hős, Kalévi fiainak, valamint sok mai nap már eltűnt szláv, finn és litván népeknek, a keresztyénség ürügye alatt nem hoztak egyebet, mint nemzeti függetlenségök romlását és a szolgaságot. A német kereskedő, a német hittérítő és a német harcos csaknem egy időben jelent meg a Dűna mellett. Meinhard apostol alapított Üxküllben templomot, s mindjárt azután a templom körött erőd keletkezett (1187). E végzetes nappal kezdődik azon vidékek derék népeire nézve földjük és szabadságuk elvesztése. A livek hamar belátták, hogy hova czéloz a térítés, Fölkeltek a térítők ellen s a második livlandi püspök 1198-ban csatában

esett el. A benszülöttek visszatértek régi isteneikhez, bemártották magukat a Dünába, hogy lemossák a keresztséget és visszaküldjék Németországba. Erre III. Incze pápa keresztes háborút hirdet ellenök, s Buxhoeuden Albert, (1198—1229) a harmadik püspökük, a német uralomnak Livóniában tulajdonképeni megalapítója, 23 hajóból álló hadával fölevezett a Dünán, s Riga városát építé, melyet székhelyévé is tett (1200). A következő évben behozta *Krisztus katonasága testvéreinek*, vagyis a *kardvitézeknek* rendjét, melyet a pápa a templomosok szabályaival ruházott föl. Fehér köpenyt viseltek, vállukon piros kereszttel. Legnagyobb részök Westphalia- és Szászországból származott. Első nagymesterök Rohrbachi Vinno vala. A livek, miután segítségül hívták Poloczki fejedelmét, Riga ellen mentek, de teljes vereséget szenvedtek (1206). Poloczki fejedelme ugyan a püspök távollétében még egyszer hozzáfogott a város ostromához, de egy német hajóhad megérkezése megmenté a várost.

Három körülmény kedvezett különösen a kardvitézek vállalatának: a poloczki fejedelmek gyöngesége, Novgorod belső viszályai, melyek nem engedték éberül őrködni az orosz érdekek fölött, és végre a benszülöttek szétszakadozottsága, mint a kik még nem emelkedtek föl a törzs eszméjéről a nemzet eszméjére. Különben is a lovagok fegyverzetökkel és harcsmódukkal nagyon fölülmulták őket. A német erődök csementezett kőből, szilárdan épültek, míg a benszülöttek erődei csak földből, fából vagy szárazon egymásra rakott kövekből állottak. Azért ők hasztalan kísérlették meg, hogy kötéllel rántsák le a német bástyák védőtornyait. A kardvitézek egész sorát a hadjáratoknak indították előbb a livek és szemigallok ellen a Dünánál, azután a csudok ellen északon, és délkeleten a lettek ellen.

Mihelyt valamely törzs vonakodott a keresztség fölvételétől és nem akart engedelmeskedni, mindent vérbe és lángba borítottak. Ha meghódolt, túszoikat vettek tőle s várakat építettek területökön, vagy a már meglevőket alakították át német építésmód szerint.

Igy emelkedtek a Dűna mellett: Riga, Kirchholm, Üx-küll, Lennewarden, Ascheraden, Kreutzburg; az Aa mellett: Volmar, Venden, Segevold, Kremon; Neuhausen közel a Peipuszhoz, Fellin és Weissenstein az északi csudoknál. E jövevények elvevék Poloczka fejedelmeitől Kokenhusent és Gersikét; a novgorodiaktól Odenpaeh-t és Dorpátot, még Pszkovot is fenyegették. Északon a dán királylyal való hosszas villongás után, megvették tőle Kolyvánt, melynek egyik sziklája alatt nyugszik Kolyván, a finn mythologia egyik titánja. E várost ma Revalnek hívják.

A meghódított ország hűbérekre osztatott. Ezek egy része a rend birtokát képezte, mely azt kiosztá a lovagok között; másik része a püspöknek jutott, ki saját embereinek adta hűbérül. Az új városok oly alkotmányt kaptak, milyen volt Lübeck, Bréma és Hamburg kereskedő városoké. Köztök leghatalmasabb maradt Riga. A rigai érsek, káptalanja, a város és a rend nagymestere gyakran összejövetkezésbe jöttek kölcsönös jogaik fölött. Viszálykodásaik okozandják egykoron az intézmény hanyatlását.

A porosz litvánoknál 1225 körül egy más katonai testvéresület, a *német rend* települt meg, mely a leigázott pogány törzsek romjain emelé Thornt, Marienberget, Elbinget, Königsberget. A poroszföldi német rend és a livlandi kardrend lovagjai egyetértettek; a fekete kereszt megbarátkozott a vörössel, s 1237-ben a két rend egyetlen szövetségben egyesült. A porosz *landmeister*, Balk Hermann, livlandi *landmeisterré* lett. A különböző *landmeisterek* fő-

lőtt állott a német rend *nagymestere*. E szövetkezéssel megerősödven «Krisztus katonaságának tagjai», a legkegyetlenebb szolgaság jármát rakhatták a benszülött lett, finn és liv népekre. A vitéz barbárokból nem sokára röghöz kötött parasztok lettek; a német nemesség ugyan a folyó század elején visszaadta nekik szabadságukat, de nem adta vissza földjeiket.

A hódító s meghódított faj mindig különválva maradt. A csudoknál a *saxa* szó (saxon = német) ma is *urat* jelent. Egy Pszkov vidéki csud népdal, melynek címe a «*szolgaság napjai*», sirva emlékezik azokra a napokra, «a midőn az idegenek zászlói lobogtak, midőn a jövevények belőlünk rabszolgákat csináltak, lebilincseltek bennünket a zsarnokok szolgálivá, s kényszerítettek, hogy nekik szolgálatot tegyünk. Testvér mit énekeljek? Könnyek között szomorún hangzik a dal. A rabszolga sorsa igen kemény.» Egy más dal, mely Wierlandból (Esztlend) származik «a *multnak napjai*» címét viseli. »A mult nem volt egyéb, mint gyilkolás, hosszú szenvedés ideje Az irtó lelkek ránk szabadultak; a papok olvasóikkal megfojtottak bennünket; a kapzsi lovagok kiraboltak, a rablók csapatai dühöngtek, a gyilkos kardok darabokra vagdaltak. A *keresztes atya* elrabolta vagyonunkat, elvitte rejtékhelyéről kincseinket; megtámadta a fát, a szent fát, a forrást, az üdvösség forrását. A fejsze lecsapott a Tara tölgyére, a suhintó bárd Kiró fájára.» (Richter, *Geschichte der deutschen Ostseeprovinzen*.)

X. FEJEZET.

A mongol tatárok ; Oroszország meghódítása.

A mongolok eredete és szokásaik. — A Kalka, Riazán, Kolomna és a Szit mellett vívott csaták ; Oroszország meghódítása. — Nievszki Sándor. — A mongol iga ; a tatárok befolyása az oroszok fejlődésére.

A mongolok eredete és szokásaik.

Mindeddig Oroszország sorsa hasonlóságot mutatott a nyugatéval. Szlávia, ép úgy mint Gallia délről kapta a római műveltséget a keresztyénséggel ; az északi emberek oly szervezetet hoztak oda is be, mely emlékeztetett a germánokéra ; az események folyásában Jarosláv alatt itt, mint nyugaton Nagy Károly alatt, bizonyos tényleges egység mutatkozik ; azután Oroszország is részekre daraboltatik, mint Franciaország a hűbériség korszakában. De a tizenharmadik században Oroszországot hallatlan szerencsétlenség érte, megtámadtatott s rabigába döntetett az ázsiai hordák által. E gyászos esemény épen annyival járult hozzá, mint a föld és ég alj viszontagságai, hogy több századra visszavessék fejlődését. A természet — mint Szoloviev mondja — egyik, a történelem második mostohája volt Oroszországnak.

Azon időben, mondják az orosz krónikások, «vétkeink miatt reánk jöttek ismeretlen nemzetek ; senki sem tudta miféle eredetűek ; honnan jöttek, vagy miféle vallásúak... Csupán csak az Isten tudja s talán a bölcs emberek, kik jártasak a könyvekben».

Ha elgondoljuk, milyen ijedelem szállta meg Európát

a mongolok jöttének hírére, s mily aggodalomba esett II. Frigyes, Sz. Lajos, IV. Incze, el lehet képzelni az oroszok rémületét. Ők voltak legelőször kitéve ez ismeretlen ellenség csapásainak, melyet Gog és Magognak neveztek, kiknek «el kell jöniök a világ végén, a mikor az Antikrisztus eljövend, hogy mindent összerontson». (Joinville.)

A *ta-ták* vagy *tatárok* a nagy mongol faj egyik népét képezték, mely az Altái lábánál volt letelepedve. Százados viszálkodásaik daczára több ízben találtak módot, hogy Khinát elpusztítsák. A kép, melyet rólok élénk állítanak, nagyon hasonlít ahhoz, melyet a khinai, latin és görög írók rajzoltak a hunnok- és avarokról s a korábbi invasiók más nomád népeiről. «A *ta-czik* vagy *dá-k*, — mondja egy tizenharmadik századbeli khinai író — kizárólag nyájaikkal foglalkoznak; szünet nélkül legelőről legelőre, folyótól folyóhoz vándorolnak. Fogalmok sincs róla, hogy mi egy város vagy köfal. Se az írást, se a könyveket nem ismerik; élőszóval kötik a szerződéseket. Gyermekkoruktól fogva gyakorolják magukat a lovaglásban, madarak és patkányok nyíllal való lelövésében, s ez úton jutnak azon kitűnő ügyességhez, melyre rabló és harczó életmódjoknál fogva szükségök van. Nincsenek se vallásos szertartásaik, se bírói intézményeik. A fejedelemtől kezdve a legutolsó emberig mindnyájan állatok húásával táplálkoznak, melyeket megnyúznak s a lenyúzott szőrös bőrt magukra öltik. A leg-erősebbek kapják ünnepek alkalmával a legnagyobb és legkövérebb falatokat; az öregek a maradékot eszik és iszszák meg. Csak az erőt és bátorságot tisztelik, csak ezeket veszik számba; az öregséget és gyöngeséget megvetik. Ha az atya meghal, nejei közül a fiatalabbakat fia veszi nőül.» Egy muzulman történetíró úgy mutatja be őket, mint a kik tisztelik a fölkelő napot, polygamiában s nő-

közösségben élnek. E pásztor nép nem ismer a természetben egyéb érdekes tüneményt, csak a fű növést; a hónapokat is a legelők állása szerint nevezik el. Született lovasok lévén, a háborúban nincs gyalogságuk; várostromláshoz nem értenek. «De — mondja egy khinai író — ha be akarnak venni egy várost, ráütnék a szomszédos falvakra; minden lovas elfog legalább tíz embert; minden fogoly köteles összehordani bizonyos mennyiségű fát, követ és más anyagot; továbbá az árkok betöltésére vagy futó-árkok ásására használják föl őket. Egy város elfoglalásánál tíz ezer ember vesztét sem veszik számba. Nem is állhat nekik ellen semmiféle hely. Miután bevették, lemészárolják az egész lakosságot, tekintet nélkül ifjúra, vénre, szegényre vagy gazdagra; szépre vagy csúnyára; úgy azokat, kik ellenállnak, mint a kik megadják magukat. Egyetlen kiválóbb személy sem kerüli ki a halált, ha csak megkísérlették is a védelmet.»

Ezeket a nyers törzseket sikerült Temudsin vagy Dsen-gisz khánnak (1154—1227) negyven évi küzdelem után egy nemzetté egyesítenie. Azután fejedelmeiknek általános gyűlésén császárnak nyilvánította magát s kimondotta, hogy valamint egy nap van az égen, a földön is egy úrnak kell lennie. Élőkön meghódította Mandsu-országot, Tangut királyságot, az északi Khinát, Turkesztánt és Nagy-Bokharát, mely e romlást soha többé ki nem heverte, továbbá Ázsia nyugati sík vidékeit, egész a Krimig. Halála előtt birodalmát, ezt a legnagyobb birodalmat, mely valaha létezett, négy fia között osztotta föl.

Bokhara meghódítása folyamatában történt, hogy alvezérei Csepé és Szubudaj-Bagadur, útlevelekben nagyszámú török-finn népeket vonván magukkal, délről megkerülték a Kaspi-tengert, elfoglalák Georgiát és a Kaukázust, s a

mai Oroszország déli pusztáin a poloveczokkal jöttek összeközebe.

A Kalka, Riazán, Kolomea és a Szit mellett vívott csaták; Oroszország meghódítása.

A poloveczok, az orosz nép ez örökös ellenségei, a kereszttyén fejedelmektől kértek segítséget a mongolok és a törökök ellen, mely utóbbiak eredetök szerint rokonaik voltak. «Elvették országunkat, — üzenték Sz. Vladimir utódainak, — holnap elveszik a tieteket.» Vakmerő Msztiszláv, Halics ekkori fejedelme, rábirta déli Oroszország minden uralkodóját, hogy fegyvert fogjanak a tatárok ellen. Veje Dániel, Volhynia fejedelme, Msztiszláv Romanovics, Kiev nagy-fejedelme, a Kurszki Oleg, a csernigovi Msztiszláv, a szmolenszki Vladimir és Vszevolod, azelőtt Novgorod fejedelme, hajlottak felhívására. Baszti, a poloveczok khánja, hogy az oroszokkal való szövetségét szilárdabbá tegye, fölvette az orthodox vallást. Az orosz hadsereg már az alsó Dnieperhez érkezett, midőn tíz tatár követ jelent meg előtte. «Mi — mondának azok — Istentől küldve jöttünk rabszolgáink és lovászaink, az átkozott poloveczok ellen; mi nem akarunk veletek háborút viselni, fogadjátok el tehát a békét.» Az oroszok az ekkori idők embereit jellemző megfontolatlansággal és hirtelenkedéssel megölték a követeket. Folytatták előnyomulásukat a pusztában, s az Azovi-tengerbe ömlő Kalka folyócska mellett találkoztak az ázsiai hordákkal. E nevezetes napon az orosz lovasság époly rendetlenséget és oktalan bátorságot tanúsított, mint a francia lovasság az angolokkal viselt örökösödési háborúk kezdetén. Vakmerő Msztiszláv, halicsi Dániel, Kurszki Oleg legelőször vágattak a hitetlenek közé, a nélkül, hogy megvárták volna a kievi fejedelmeket

vagy csak hogy tudatták volna is velők, s egyedül maguknak akarták a győzelem dicsőségét biztosítani. Csata közben a poloveczok rémületbe esvén, az oroszok soraira vetették magukat, s azokat zavarba hozták. A hadsereg első csapattestének rendetlen futása általános vereséget okozott. A főnőkök megeresztett kantárszárral vad futásban igyekeztek elérni a Dniepert. Hat fejedelem, hetvenen a legelőkelőbb bojárok közül maradtak a csatatéren. Alig menekült meg a hadseregnek egy tizede, maguknak a kievieknek tíz ezer halottjuk volt. Mindennek daczára a kievi nagy-fejedelem, Msztiszláv Romanovics, a Kalka mellett maradt megerősített táborában. Elhagyatván a hadsereg nagyobb részétől, megkísérlé védeni magát. A tatárok ajánlatot tettek neki, hogy ha magáért s druzsinájáért váltságdíjat fizet, szabadon elvonulhat. Ő tehát megadta magát; de a tatárok megszegették a szerződést; kíséretét levágtak, őt magát két vejével együtt deszkák alatt fojtották meg, és győzedelmök ünnepét élettelen testeiken ülték meg (1224).

E csata után, a mely mint villámcsapás, megrázkodtatta egész Oroszországot, a tatárok nem mentek tovább, hanem visszatértek keletre. Többé szó sem hallatszott rólók. Tizenhárom év múlt el, mialatt az orosz fejedelmek között megint fölújultak az örökös viszályok. Az északi fejedelmek semmi segílyt sem nyújtottak a Dnieper melletti oroszoknak, sőt talán II. György Szuzdal fejedelme örült a kievi és halicsiak megaláztatásának. Már elfeledték a mongolokat; de azon kor krónikái tele vannak gyászos jósjelekkel; az inség, éhség, ragályos betegségek, városégések és egyéb csapások mellett 1224-ben üstököst láttak. 1230-ban pedig földrengés és napfogyatkozás mutatkozott.

A tatárok Khina meghódításának befejezésével voltak elfoglalva. Azután Dsengisz khán egyik fia, Ugudej vagy

Oktaj, ki a mongolok főkhánjául ismertetett el, unokaöcsését, Batut, nyugatra küldötte. Mint 1224-ben a polovczok, úgy most a kirgizekhez tartozó nomád szakszinok futása, kik a volgai bolgárok földére menekülének, jelezte a tatárok új betörését, s annak irányát is megmutatta. Most már nem a déli, hanem a szuzdali Oroszország volt egyenesen fenyegetve. Batu 1237-ben elfoglalta a *Nagy Várost*, fővárosát a már félig-meddig művelt bolgároknak, kik ép úgy mint a polovczok, Oroszországnak régi ellenségei valának s most vele együtt osztozkodtak ugyanazon romlás szerencsétlenségében. *Bolgárü* a lángok martaléka lett és lakói kard élére hányattak. A tatárok ezután benyomultak a Volga rengetegeibe, s Riazán fejedelmeihez követi minőségben egy varázslót és két tisztet küldöttek. Riazán három fejedelme, továbbá Pronszk, Kolomna, Moszkva, Murom fejedelmei eléjük mentek. «Ha békét akartok, — mondák a tatárok, — adjátok nekünk javaitok tizedrészét. — Ha meghalunk — felelék az orosz fejedelmek — elvehettek mindent.» Riazán uralkodói, jól lehet Csernigov fejedelmei s II. György nagy-fejedelem, kiktől segítséget kértek, cserben hagyták őket, mégis elfogadták az egyenlőtlen harczot. Teljes vereséget szenvedtek; csaknem minden fejedelem a csatatéren maradt. A legenda szépíti bukásukat. Mondják, hogy Feodor készebb volt meghalni, semhogy fiatal feleségét megmutassa Batunak; neje Euphrasia pedig megtudván férje halálát, a terem ablakából leugrott fiával együtt. Szép Oleg még életben találtatott föl a harczmezőn; de mivel a khánnak minden kedveskedését, gondoskodását és vallását visszautasította, darabokra vagdaltatott. Riazánt ezután rohammal vették be, kirabolták és fölgyújtották; hasonló sors érte a fejedelemség többi városait is.

Most már a nagy-fejedelemre került a sor, mert északeleti Oroszországnak még csak az a dicsőség sem jutott, hogy egyszer legalább egyesülvén a közös veszedelem ellenében, egy általános harcban bukjék el, mint a délnyugati Oroszország. A szuzdali hadsereg, melyet II. György egyik fia vezetett, az Oka mellett, Kolomnánál tétetett tönkre. A tatárok fölégették Moszkvát, azután ostrom alá fogták a Kliazma melletti Vladimirt, melyet II. György elhagyott, hogy északon segítséget keressen. Két fiára bízta a főváros védelmét. Fejedelmek és bojárok látván, hogy nincs választás csak a halál és szolgaság között, elkészültek a halálra.

A hercegnők és mind az országnagyok kérték Mitrophanos püspököt, engedje meg nekik a szerzetesi tonsura felvételét; azután, midőn a tatárok a város minden kapuján betörttek, a legyőzöttek a főtemplomba vonultak, hol férfiak és nők a folyóvíztől épület lángjai közt vesztek el. Szuzdal, Rosztov, Jaroszláv s még más tizennégy városa és sok falva a nagy-fejedelemségnek hasonlóképen a lángok martalékává lettek (1238). A tatárok azután a nagy-fejedelem fölkeresésére indultak, ki a Szit mellett, majdnem a novgorodi birtokok határán, táborozott. II. György nem tudta megbosszulni se népét, se családját; a csata után a rosztovi püspök találta meg lefejezett hulláját (1238). Unokaöccse Vaszilko fogságba jutott s miután nem akarta Batu khánt szolgálni, megöletett. A rengeteg tatár sereg, miután Tvert kirabolta, bevette Torzsokot, hol «az oroszok feje úgy hullott le, mint a mező füve a kasza alatt». Most Novgorod területére léptek a tatárok; a nagy köztársaság remegett, de a sűrű rengetegek és a folyók áradásai föltartóztatták Batut; a hódítók árja egészen az *Ignác* keresztjéig jutott, mintegy ötven mérföldre

Novgorodtól, azután visszaözlött délkelet felé. Útközben Kozelszk (a Kaluga közelében fekvő) kis erődített hely oly hosszú ideig föltartóztatta a tatárokat s oly nagy veszteségeket okozott nekik, hogy e miatt *gonosz városnak* nevezték el. Népe kiirtatott és kiskorú fejedelme Vaszili «vérbe fojtatott».

A következő két évben (1239—1240) a tatárok déli Oroszországot pusztították. Fölégették Perejaszlávot, Csernigovot, melyeket fejedelmeik kétségbeesett bátorsággal védtek. Azután Mangu, Dsengiszkhán unokája, a híres Kiev ellen indult, melynek neve ismeretes volt egész keleten és az arab írók könyveiben. A Dnieper balpartjáról bámulva nézték a barbárok a nagy várost, mely a jobb part magaslatán emelkedett, fehér falaival, bizanczi építészektől emelt tornyaival, számtalan arany és ezüst kupolás templomaival uralkodván a széles folyam fölött. Mangu meghódolásra szólította föl a kieveket. Riazán, Vladimir és Csernigov hatalmas államok fővárosainak sorsa figyelmeztette a lakosokat, hogy mi vár rájuk, ha vonakodnak; és a kievek mégis megölték a khán követeit. Nagy-fejedelmök, Mihály elfutott; vetélytársa, a halicsi Dániel, nem merészelt ott maradni. Mangu meghagyásából Batu derék seregével támadta meg Kievet. A faszekerek panaszos csikorgása, a bivalyok bögése, tevék horkolása, lovak nyerítése, a tatárok ordítása okozta zajban — mint az évkönyvíró mondja — alig lehetett szót érteni a városban. A tatárok a lengyel kaput támadták meg s kosokkal törték a falakat. «A kievek, egy halicsi bojár, a derék Dimitri vezérlete alatt napnyugtáig védtek a megrongált bástyákat; azután a Tized-templomába vonultak, melyet czölöpkerítéssel erősítettek meg. A város utolsó védelmezői Jaroszláv sírja körül csoportosultak össze, hol a következő nap el is

hullottak. A khán Dimitrinek megkimélte életét, de «az orosz városok anyja» zsákmányra bocsáttaték. Kievnek ez a harmadik zsákmányoltatása volt a legrettenetesebb. Még a sírokat sem kimélték. A Tized-templomából ma nem maradt fönn egyéb, mint néhány mozaik-töredék a város múzeumában. Sz. Zsófia s a katakombák monostora kiraboltatott (1240).

Hátra volt még Volhynia és Halics, melyeket fejedelmek védelmezni sem tudtak. Ekkép egész Oroszország, Novgorod és az észak-nyugoti részek kivételével, tatár iga alá jutott. A fejedelmek meghaltak vagy elfutottak; az emberek százezrei rabságba hurczoltattak. Bojár nőket lehetett látni, «kik soha sem ismerték a munkát, kik egykor gazdag ruhákba öltözködve, arany nyaklánczokkal és ékszerekkel diszítve, rabszolgáktól körülvéve valának, a mint most barbároknak és feleségeiknek rabszolgaivá téve, forgatták a malomkövet és készítették durva eledeleket.»

Ha az okokat keressük, melyek a derék orosz nemzetnek ily szörnyű és teljes bukását okozták, Karamzinnal a következőket számlálhatjuk elő: «1. A tatárok hadászati-lag nem voltak előbbre az oroszoknál, kik ebbeli képessé-
gökről Görögországban és nyugaton Európa legharcziasabb és legműveltebb népei ellen viselt háborúikban tettek bizonyosságot. De a tatároknak rendkívül nagy számbeli fölényök volt. Batu talán 500,000 harczust vezetett. 2. Ez a tömérdek had mint egy ember működött. Egymásután eltiporhatta a fejedelmek druzsináit és a városok katonaságát, melyek egyenként állottak fegyverei elé. A tatárok Oroszországot magában megoszoltnak találták. 3. Még ha szándékokban lett volna is egyesülni, egy egészen lovasokból álló hadseregnek hirtelen való berohanása nem ha-

gyott nekik arra elég időt. 4. A Batu vezérlete alatt álló népeknek minden egyes embere katona volt, míg Oroszországban egyedül a nemeseknek és polgároknak volt fegyverök; a parasztok, kik a nép nagy tömegét képezték, ellenállás nélkül hagyták magukat leöletni vagy rablánczra fűzetni. 5. Nem is megvetendő nép volt az, mely az oroszokat legyőzte. A mongol-tatárok Dsengisz khán alatt egész Keletet betöltötték nevök dicsőségével, s csaknem egész Ázsiát meghódították; hőstetteikben elbizakodva, száz meg száz győzelmök emlékeitől lelkesülve jöttek ide, számtalan népekkel megerősödvé, melyeket legyőztek volt s magukkal együtt rázúdítottak Nyugatra.

Európa rémületbe esett, midőn Halics, Vohlhynia és Kiev menekülő fejedelmei Lengyel- és Magyarországra érkeztek. A pápa, kinek támogatását Halics fejedelme sürgette, fegyverre hívta a keresztyénséget. IX. Lajos keresztes háborúra készült. II. Frigyes mint római császár következőkép írt Nyugat uralkodóinak: «Itt a pillanat, hogy megnyissuk testi és lelki szemeinket, most, midőn a legderekabb fejedelmek, kikre számítottunk, halva vagy rabszolgaságban vannak.» A tatárok elárasztották Magyarországot; Sziléziában, Liegnitz mellett, harczot vívtak a lengyel fejedelmekkel; Jarosláv cseh vajda sokáig feltartotta őket Olmütznél, s nem is mentek tovább, mikor megtudták, hogy nagy hadsereg közelget feléjük a cseh király, az osztrák és karinthiai hercegek vezérlete alatt. Oktaj, az összes tatárok második császárájának halála Batut visszaszólítá Európából. Különben is Németország felé közeledtével szükségképen mindinkább fogyott embereinek száma; ott nem találkozott többé belső Ázsia és keleti Európa nagy kiterjedésű pusztáival és legelőivel, hanem hegyes-völgyes, változatos, erődítésekkel megrakott vidékekkel

melyeket sűrűbb népesség s az oroszországinál nagyobb számú lovasság védelmezett. Egy szóval a mongol orkán egész dühe kifújta magát a szláv népek * fölött. Oroszok küzdöttek a Kalka és Szit folyónál, Kolomnánál; lengyelek és sziléziaiak Liegnitznél, csehek és morvák Olmütz-nél. A mongol betörésből Németország csak a rémületet érezte; főleg Oroszország síkjain, az ázsiai nagy sivatagok éme folytatásain, adta az ki a maga dühét. Csupán az orosz történelemben lettek jelentékeny következményei.

Ez időben alapított Batu az alsó Volga egyik ága, az Aktuba, mellett egy várost, melyet Szerájnak (kastély) nevezett. Ez lett székhelye egy hatalmas tatár birodalomnak, az *arany-hordának*, mely az Ural és Kaspi-tótól a Duna torkolatáig terjedt. Az arany-horda nemcsak mongol-tatárokkal volt benépesítve, kik e népegyvelegnek nevöket kölcsönözték; hanem rajtok kívül még egyéb nomádok töredékei is laktak ott, mint besenyők és poloveczok, kiknek mai maradékai valószínűleg a nogajok és kirgizek, főleg pedig török néptörzsek, melyek idővel állandóan letelepedtek, mint Kazán és Asztrakhán mai tatárjai, vegyülve a már korábban e vidékeken letelepülve élő finn népségekkel. E roppant terjedelmű barbár birodalom, mely magában foglalta déli és keleti Oroszországot, kétszáz évig tartotta azt rettegésben és szolgaságban. Dsengiszkhán első három utóda: Oktaj, Kujuk és Mangu, kiket az összes mongol fejedelmek választottak, nagy-khán czímet viseltek s az arany-horda elismerte felsőségöket; de negyedik utóda, Kublai alatt, ki bitorlás útján jutott a nagy-kháni trónra és Khinában székel, megszakadt a hűbériség köteleke. Az arany-horda független állammá lett (1260); s míg

* és Magyarország? — Ford.

előbb a rettenetes Batu alatt, ki 1255-ben halt meg, egységes és hatalmas vala, utódai alatt részekre oszlik föl. A tizennegyedik században Uzbek khán, még egyszer újból egyesítvén az összes törzseket, egy második virulási korszakot hozott föl az arany-hordára. A tatárok, kik mint pogányok telepedtek meg Oroszországban, 1272 táján föl-vették az izlamot s annak buzgó és félelmes apostolaivá lettek.

Nievszki Sándor (1252—1263).

II. György nagy-fejedelem tragikus halála után testvére, a Lipecknél legyőzött Jaroszláv lépett Szuzdal trónjára (1238—1246). Örökségét a legsiralmasabb állapotban találta; a városok és falvak le voltak égetve, az utakat és mezőket temetetlenül heverő hullák borították, az élők az erdőkbe rejtőzködtek. Visszahívta a menekülteket s hozzá fogott az újjászervezéshez. Batu, ki déli Oroszország elpusztítását befejezte, fölszólítá Jaroszlávot, hogy mutassa be neki hódolatát Szerájban, a Volga mellett fekvő székvárosában. Jaroszlávot ott kitüntetéssel fogadták; Batu megerősíté őt nagyfejedelmi méltóságában, de utasította, hogy menjen el személyesen a nagy khán, a mongol nemzet legfőbb urának udvarába, mely a Szaghalien vagy Amur folyó mellett feküdt. Ez annyi volt, mint egész Oroszországon és Ázsián keresztül menni. Jaroszláv meghajtá térdét a világ új ura Oktáj előtt, s kimentette magát azon vádak alól, melyeket egy orosz bojár emelt ellene, s újból megnyerte fejedelmi méltóságának megerősítését. Visszatérte alkalmával útközben meghalt a kimerülés következtében; de hívei elhozták holt testét Vladimirba. Utóda a szuzdali fejedelemségben fia András lett (1246—1252); másik fia Sándor Nagy-Novgorodban uralkodott.

Sándor ép oly bátor, mint eszes uralkodó vala; ő lett észak hőse, és mégis jobban el tudta fogadni, mint bárki más, a szörnyű helyzet lealázó kényszerűségét. Ifjú korában küzdeni látjuk őt Novgorod mindenféle ellenségeivel: a kardvitézekkel, a csudokkal, svédek- és finnekkal. A novgorodiak viszályban állottak a skandinávokkal, a Néva és a Finn-öböl melletti birtokok miatt. Minthogy azon vidékek benszülötteinek segítségökre volt Novgorod a latin befolyás ellenében, János svéd király megnyerte IX-ik Gergely pápától, hogy bucsú engedélyezése mellett keresztes háborút hirdethessen a nagy orosz köztársaság és véden-
 czei, a Balti-tenger mellékén lakó pogányok ellen. Veje, Birger, skandinávok, finnlandiak és nyugoti keresztesekből álló hadsereg élén, következő üzenetet küldötte a novgorodi fejedelemhez: «Védd magad, ha birod; tudd meg, már országodban vagyok.» De az oroszok is tudtak har-
 czolni az orthodox egyház védelmében, és a latin keresztes haddal görög keresztes hadat állítani szembe. Sándor sz. Zsófia egyházában borult le isten előtt, ott fogadta Spiridion érsek áldását, s azután erélyes beszédet intézett harczosaihoz. Nem volt ideje, hogy bevárja a szuzdaliak segítségét; megtámadta tehát a svéd tábort, mely az Izsora, a Néva egyik mellékfolyója mellett volt fölállítva. Fényes győzelmet aratott, melyért a Nievszki melléknevet és azt a dicsőséget nyerte, hogy Nagy Péter, a svédek második legyőzője alatt, egyik védszentjévé lett Szent-pétervárnak, hol a nagy czár gondoskodása folytán, csontjai a Nievszki Sándor monostorban helyeztettek el. A Néva melletti csatát a legenda drámailag színezte ki. Egyik ingriai főnök beszélt Sándornak, hogy a csatát megelőző
 ejjel látott egy rejtélyes csolnokon két sugárzó fejű hőst a sötétségben tova siklani. Ezek Boris és Gliéb voltak, kik

ifjú rokonuknak segítségére jöttek. Más mondák egyes orosz vitézek személyes hőstetteit tartották főnn. Ilyenek: Gábor, a novgorodi Szkilav, a poloczki Jakab, Szabbasz, ki ledöntötte Birger sátrát; maga Nievszki Sándor, ki lándsadbóással ellenfelének «*arczára nyomta a maga pecsétjét*» (1240). Ily fényes érdeme daczára sem tudott Sándor megférní a novgorodiakkal; kevés idő múlva visszavonult Perejaszláv-Zalieszkibe.

A gögös republikánusoknak csakhamar volt okuk megbánni, hogy e második Camillust száműzték. A kardvitézek rendje, az orthodox vallás e kérlelhetlen ellensége, csakhamar hatalmába ejtő szövetségesöket, Pszkovot. A németek adót róttak a vozsánokra, Novgorod alattvalóira; az ő birtokukon a Néva mellett emelték Koporie erőseget; Esztlandban elfoglalták Teszov orosz várost; a város falaitól harmincz versztnyire kirabolták Novgorod kereskedőit. Ugyanez időben a litvánok és csudok elrabolták a városiak jobbágysait és marháit. Sándor végre meghajlott az érsek és a polgárok könyörgése előtt; hadat gyűjtött össze; kiűzte a németeket előbb Koporiéből, azután Pszkovból; mint árulókat felakasztatta a németek soraiban elfogott vozsánokat és csudokat, s kivégeztetett hat lovagot, kik kezébe kerültek. Kegyetlen és könyörtelen háború volt ez, mely a kétféle faj és kétféle vallás között dült. És még alig ismerték a nemzetközi jogokat. Akárhányszor megtörtént, hogy németek, és oroszok leöldösték egymás követeit. Végre Nievszki Sándor még a Peipusz jégén is vívott csatát a kardvitézek ellen, megölt négyszáz lovagot, elfogott ötvenet és nagyszámú csudot irtott ki. Ez volt a *jég-csata* 1242-ben. Diadalmenetben vonúlt be Novgorodba, maga után vitetvén a lánczokkal terhelt foglyokat. A nagy-mester már Riga kapui előtt képzelte

Sándort, s Dánia segélyéhez folyamodott. De a novgorodi fejedelem meglegedvén azzal, hogy Pszkovot felszabadította, megkötötte a békét bizonyos területek visszadásának föltétele alatt és beleegyezett a hadi foglyok kicserélésébe. Ez időtájban IX. Incze pápa, kit hamis tudósítással félrevezettek, Sándorhoz, mint az egyház buzgó fiához, bullát intézett, melyben állította, hogy atyja, Jarosláv, a hordához tett utazása közben történt halála előtt óhajtotta magát Sz. Péter trónjának alávetni. A pápa e levelét két bibornok hozta hozzá (1251).

És mégis ezt a névai és peipusz-tavi hőst, a skandinávok és kardvitézek legyőzőjét később egy barbár lábainál látjuk csúszni. Nievszki Sándor belátta, hogy a mongolok nyers és roppant erejével szemben minden ellenállás balgaság, minden gög veszedelmes volna. Vele daczolni: annyi mint Oroszország romlását még teljesebbé tenni. Magaviselete ennél fogva ha nem volt is lovagias: böles és emberies vala. Sándor nem akart alattvalói kárára hőst játszani, mint testvére szuzdali András, kinek e miatt menekülnie kellett, ott hagyván alattvalóit az ázsiaiak bosszújának. Egyedül Novgorod fejedelme tartotta meg függetlenségét egész Oroszországban; de ő azért jól tudta, hogy Batu keze elérhet az Ilmenig is. «Az Isten sok népet rendelt alám — ír a neki a barbár — s' egyedül te vonakodnál hatalmammat elismerni! Ha meg akarod tartani birtokodat, jer hozzám: meg fogod látni hatalmam dicsőségét és fényét.» Sándor tehát Szerájba ment testvére András kíséretében, ki nagybátyjokkal Szviatoszlávval viszázkodott Vladimir nagy-fejedelemség fölött. Batu kijelentette, hogy a hír nem nagyította Sándor érdemeit, mert ő valósággal kiemelkedik a többi orosz fejedelmek közül. Mindamellet is szívére kötötte a két testvérnek, hogy

menjenek el, mint atyjok, a nagy-hordára. Onnan 1257-ben tértek vissza; Kujuk megerősíté egyiköket Vladimir, a másikat Novgorod birtokában, ehhez kapcsolván még egész déli Oroszországot is Kievvvel együtt.

Az 1260-ik év próbára tette Sándornak türelmét, s a tatárokkal szemben való politikai önmegettartóztatását. Ulavcsi, kit Berkaj khán Oroszország ügyei vezetésével bizott meg, követelte, hogy Novgorod vesse alá magát a népszámlálásnak, és fizessen adót. És épen a névai hőst ruházta föl azzal a lealázó és veszedelmes küldetéssel, hogy a novgorodiakat erre rábirja. Mikor Novgorod poszadnikja kinyilvánítá a *riecse*-ben, hogy magukat alá kell vetni a hatalmasabb parancsának, a nép borzasztó zajban tört ki, s a poszadnikot megölte. Maga Vaszili, Sándor fia is ellene nyilatkozott egy oly atyának, «ki rab-szolgaságot ajánl a szabad embereknek», és Pszkovba vonult vissza. Kemény, edzett lélekre volt szükség, hogy szembe tudjon szállni az általános méltatlankodással, s a kényszerűség szabta gyávaságot javasolja a novgorodiaknak. Fiát bebörtönözteté, s halállal vagy testesonkítással büntette azokat a bojárokat, kik őt engedetlen-ségre biztatták. A *riecse* elhatározta, hogy megtagadja az adót, és megajándékozva bocsátotta vissza a követeket. Azonban arra a hirre, hogy tatár hadsereg közeledik, változás állott be a hangulatban, és Sándor megizenhette a mongoloknak, hogy Novgorod aláveti magát a népszámlálásnak. Mégis, mikor a khán tisztviselői munkához fogtak, újból föllázadt a nép, és a fejedelem kénytelen volt őket éjjel-nappal őriztetni. Hasztalan tanácsolták a bojárok a polgároknak, hogy engedelmeskedjenek; összegyűlvén a nép a Sz. Zsófiában, kinyilatkoztatta, hogy kész meghalni a szabadságért és becsületért. Ekkor Sándor

embereivel együtt elhagyni készült a várost; hadd legyen az kitéve a khán bosszújának. E fenyegetés megtörte a novgorodiak büszkeségét; a mongolok és ügyvivőik a lajstrommal kezökben, házról-házról járhattak a megalázott csendes városban, hogy összeszámítsák a lakosokat. «A bojárok — mondja Karamzin — legalább kérkedhetek rangjuk- és gazdaságukkal; de az egyszerű polgár a nemzeti becsülettel együtt legdrágább javát veszítette el.» (1260.)

Szuzdalban is féktelen győzők s az elkeseredett legyőzöttek között találta magát Sándor. Vladimir, Szuzdal és Rosztov lakói 1262-ben föllázadtak a tatár adószedők ellen; Jarosláv lakói megöltek egy Zozim nevű renegátot, ki egykori szerzetesből rajongó muzulmán lett. Rettenetes megtorlásra lehetett ezért számítani. Sándor ajándékokkal futott a hordára, kitéve magát azon veszélynek, hogy fejét ott hagyja. Különben is igazolnia kellett magát azért, mivel alattvalóinak legalább vérét és vallási meggyőződését kimélni akarván, megtagadta orosz segédcsapatoknak a tatárok részére való kiállítását. Följegyzésre méltó dolog, hogy az orosz nemzet legmélyebb megaláztatása alatt is, ez idők történetében föl-fölragyog a dicsőségnek egy csilláma. Ugyanekkor, midőn Sándor Szerájba megy magát megaláztatni, a szuzdali sereg egyesülvén a novgorodival, az ő Dimitri nevű fiának vezetése alatt győzelmet arat a kardvitézek s rohammal veszi be Dorpátot. Berkaj khán előzékenyen fogadta Sándort, elfogadta mentségét, fölmentette a hadijutalék kiállítására alól, de majdnem egy évig tartotta vissza udvarában. Sándor egészsége ezalatt egészen tönkre ment; visszatérőben meghalt, mielőtt Vladimirba érkezhett volna. Midőn a hír a székvárosba megjött, Cyrill metropolita, ki a szertartást végzé, e szavakkal fordult

a hívek felé: «Kedves gyermekeim, tudjátok meg, hogy az orosz föld napja leáldozott!» «Jaj minekünk», kiáltá a nép, és hangos zokogásra fakadt. Sándor politikai önmegtagadásával, melyet lovagias hősisége nem enged megvetendőnek tekinteni, kissé visszaadta a nyugalmat a kimerült Oroszországnak. A nyugati ellenségeken vívott győzelmeivel pedig némi dicsőséget adott neki és nem engedte, hogy leroskadjon azon borzasztó anyagi és erkölcsi teher súlya alatt, melyet még egyetlen egy európai nép sem viselt.

A mongol iga ; a tatárok befolyása az orosz fejlődésre.

A mongol khánok, miután elpusztították s lealázták Oroszországot, a politikai szervezetbe semmiféle változást sem hoztak be. Minden tartománynak meghagyták alkotmányát, törvényeit, igazságszolgáltatását, természetes főnökeit. Bogoliubszki András családja továbbra is uralkodik Szuszdalban, Romanovics Dániel Halics- és Volhyiniában, az Olgovicsok Csernigovban, a varég Rogvolod utódai Poloczkban. Novgorod ezután is elűzhette és visszahívhatta fejedelmeit tetszése szerint, és a déli uralkodó családok ezentúl is viszálykodhattak Kiev trónja fölött. Az orosz államok a mongol iga alatt csaknem oly állapotban voltak, mint háromszáz évvel később az ozman iga alatt a Balkán-félsziget keresztyén országai. Az oroszok birtokában maradtak összes földjeiknek, mint a melyeket mire sem becsültek nomád legyőzőik, kik a keleti és déli pusztákon tanyáztak. Az oroszok, mint dunai hitsorsosaik, mintegy *ráják* voltak, kik fölött a khán kisebb vagy nagyobb mértékben gyakorolta hódítás adta jogát, de a kiket hódítóik épen nem igyekeztek eltatárosítani. Lássuk: miben állottak a legyőzöttek kötelezettségei közelebből és miben állott a

győzőkhöz való viszonyuk a *mongol hódoltság* vagy a *tatár-scsina* idején?

1. Az orosz fejedelmek kötelezve voltak a hordánál megjelenni, részint hogy hódolatukat tanúsítsák, részint hogy egymás között folyó viszályaik ügyét a khán ítélőszéke elé terjeszszék. Láttuk már, hogy néha nem volt elég az aranyhorda khánját meglátogatni, hanem el kellett menni a nagykhánhoz is Ázsia távoli vidékeire, a Szaghalien vagy Amur partjára. Ott gyakran találkoztak a mongol, tatár, tibeti, bokharai hordák főnökeivel, sőt olykor a bagdadi khalifa, a római pápa és a francia király követeivel is. A nagykhánok arra törekedtek, hogy egyik állam küldötteit ijesztgessék a másikéival, kik meglepetve csudálkoztak, hogy találkoznak az ő udvarában. Mangu khán nagyon lelkére kötötte izenetében Sz. Lajosnak, hogy ismerje el őt a világ urának; mert — mint mondá — «ha az egész világ engem üdvözöl urául, boldog nyugalom fog elterjedni a földön»; ha ellenben vonakodnék, «sem a mély tengerek, sem a megmászhatatlan hegyek» nem fogják a francia királyt az ő haragja elől biztosságba helyezni. Ázsia és Oroszország fejedelmeinek pedig úgy mutatá be a francia király ajándékait, mint hódoltsági adót. «Rátok fogom őt küldeni, hogy megbüntessen benneteket» — szokta mondani nekik; s valóban — mint Joinville állítja — «e fenyegetés és a francia királytól való félelem» sokat bírt rá, hogy magát kegyelemre megadja. A nagy-hordához borzasztó volt az utazás; az út sivatágokon, vagy egykor virágzó, de a tatároktól sivataggá változtatott vidékeken vezetett keresztül. Kevesen jöttek onnan vissza. Plan Carpin, IV. Incze pápa követe, a kirgíz pusztán látta a szerencsétlen Jaroszláv bojárjainak csontjait, kik elhullottak a homokpusztán a szomszág miatt. Ugyanő Batunak volgai udvarát következőkép írja.

le: «Udvara fényes és népes. Hadserege 600,000 embert számlál, kik közül 150,000 tatár, 450,000 pedig idegen, részint keresztyén, részint hitetlen. Nagy-pénteken sátrába vezettek bennünket, két tűz között; mert a tatárok azt tartják, hogy a tűz mindent megtisztít s még az elrejtett méregnek is elveszi hatását. Többször le kellett borulnunk s a küszöb érintése nélkül kellett sátrába lépnünk. Batu egyik feleségével trónján ült, testvérei, gyermekei s a tatár főurak padokon helyezkedtek el, míg a gyülekezet többi része a földön ült, a férfiak jobb, a nők bal felől. A khán és udvarának főurai időnként üritgették az arany és ezüst kupákat, mialatt a zenészek hangszereiket hallatták. Batusnak lelkes arcza van, mely övéivel való társalgás közben nyájas lesz, különben általános rémületet terjeszt.» A nagykhán udvara még sokkal pompásabb volt. Plan Carpin itt egy Kum nevű oroszt talált, ki kedvencze és ötvöse volt Gajuk vagy Kujuknak, Rubruquis pedig egy Vilmos nevű párisi ötvöst. Hogy Batu vagy a nagykhán udvaránál sikerter lehessen elérni, sok pénzre van szükség. Először ajándékot kellett adni a tatár fejedelmeknek, a kegyenczeknek, különösen a khán feleségeinek és anyjának. E rettenetes ítélszék előtt az orosz fejedelmeknek cselszövéynnyel s romlottsággal kellett küzdeniök; gyakran a panaszosnak feje képezte a betétet ebben a szörnyű játékban. Legveszedelmesebb ellenségeik a tatár udvarnál nem maguk a bárók voltak, hanem vetélytársaik és irigyeik: maguk az oroszok. Szomorú az orosz fejedelmek története a hordánál. Így a szeráji hordánál elveszett 1246-ban Mihály, Csernigov fejedelme, 1319-ben Mihály, Tver fejedelme, kik közül az elsőt a renegát Doman, a másodikat Románecz renegát ölte meg, még pedig a moszkvai nagy-fejedelem ösztönzésére és szeme láttára.

2. A legyőzöttek kötelesek voltak fejadót fizetni, mely egyenlő súlylyal nehezedett szegényre és gazdagra. Az adót vagy pénzben vagy prémes bőrökben fizették; kik nem tudtak fizetni, rabszolgákká tétettek. A khánok eleinte khivai kereskedőknek adták bérbe e jövedelmöket, kik a legnagyobb szigorral hajtották be, s kiket a khán támogatásban részesített, magasabb ügynököket, u. n. *baskákokat* s rendszerint erős katonai kíséretet rendelve melléjük. E publikánusok túlkapásai sokszor zendülést támasztottak, mint 1262-ben Szuzdalban, 1284-ban Kurszkban, 1318-ban Kolomnában, 1327-ben Tverben, melynek lakói megölték Sevkal *baskákokot*, a miért rettenetes bosszút vontak magukra. Később Moszkva fejedelmei vevék bérbe nemcsak saját alattvalóik, hanem a szomszéd tartományok adóját is. Ők lettek a hódítók főbérlei. Ebben rejlik gazdagságuk és hatalmuk forrása.

3. A pénzbeli adón kívül tartoztak még a legyőzöttek uraiknak véradóval, bizonyos mennyiségű katona kiállításával is. A hunok és avarok idejében már lehetett látni szlávokat és gótokat az ázsiai hordák társaságában; ezek képezték az előhadat, s Bajánnak mintegy vadászkutyául szolgáltak. A tizenharmadik században az orosz fejedelmek a tatárok részére válogatott csapatokat, különösen gyalogságot állítottak ki, s azok hadseregében druzsináik élén mentek. Így kísérték 1276-ban rosztovi Boris, bielozerszki Gliéb, jaroszlavszki Feodor, gordeczi András Mangu khánt a Kaukazusban lakó népek elleni harcba; földultak a jászok fővárosát Dagesztanban. A mongolok lelkiismeretesen részesíték őket a zsákmány megillető részében. Ugyanezen orosz fejedelmek részt vettek Lakhanasz kalandor ellen való hadjáratban, ki előbb disznópásztor volt s fellázította a dunai Bolgárországot. Még lealázóbb volt Monomachos

utódainak magukviselte Oroszország belső zavaraiiban. Itt saját honfitársaik ellen segítették és izgatták a mongolokat. András fejedelem, Nievszki Sándor fia, 1281-ben a tatárokkal versenyt pusztítá Vladimir, Szuzdal, Murom, Moszkva, Perejaszláv fejedelemségeket, melyek fölött viszályban állott idős testvérével, Dimitrivel. Kezet nyújtott a barbároknak a templomok és női kolostorok megfertőztetéséhez. 1327-ben Moszkva és Szuzdal fejedelmei vezetik Tver ellen a katonai végrehajtást. 1284-ben két Olgovics uralkodott Kurszk tartományban; egyikök Oleg megölette a másikat a khán nevében. A szolgaság annyira sülyesztette a jellemeket, hogy az általános meglapulás még az évkönyvirókon is meglátszik. Nem a gyilkos Oleget, hanem Szviatoszlávot, az áldozatot, kárhoztatják, mert vajjon nem az ő féktelen magaviselete volt-e az oka, hogy magára vonta a khán haragját?

4. Egyetlen egy fejedelem sem foglalhatta el trónját, mielőtt a khántól a beigtatást és a *jarlikhot*, azaz a fölavató levelet meg nem nyerte. Még a büszke novgorodiak is e szavakkal utasították vissza 1304-ben fejedelmöket, Mihályt: «Igaz, hogy mi őt megválasztottuk, de oly föltétel alatt, hogy mutassa be a *jarlikhját*.»

5. Egyetlen egy orosz állam sem mert háborút kezdeni felsőbb engedély nélkül. 1269-ben a novgorodiak engedélyt kérnek, hogy Reval ellen mehessenek. 1303-ban egy fejedelmi gyűlésen, melyen Maxim metropolita is jelen volt, fölolvastatott Tokhta khánnak rendelete, melyben lelkökre köti a fejedelmeknek, hogy szüntessék meg viszálkodásaikat s elégedjenek meg sajátjokkal, mert a khánnak az az akarata, hogy béke legyen a nagy-fejedelemségben. Ha a mongol követek levelet hoztak uralkodójuktól, az orosz fejedelmeknek kötelességök volt gyalog

menni eléjük, térdre borulni, s értékes szőnyeget teríteni a követek lábai alá, aranypénzzel telt kupát ajándékozni nekik és térden állva hallani meg a *jarlikh* felolvasását.

6. A tatárok bár meghódították az oroszokat, vitézségöket megis becsülték. Fejedelmeikkel házassági összekötésekbe léptek. Gliéb, Bielozerszk fejedelme 1272 táján, a khán családjából vesz nőt, ki már a keresztyén hitet vallotta; a riazáni Feodor veje lesz a nogájok khánjának, ki az új párnak Szerájban palotát ajándékoz. 1318-ban György nagy-fejedelem nőül veszi Koncsakát, Uzbek khán nőtestvérét, ki a keresztségben Agatha nevet kap. A tizennegyedik század vége felé a tatárok nem voltak többé pusztai nyers pásztorok. Vegyülvén a műveltebb és letelepült népekkel, új városokat építenek azoknak romjain, melyeket ők pusztítottak el. Ily városok: Krim, Kazán, Asztrakhán, Szeráj. Kedvet kaptak a fényűzésre és pompára, tisztelték nemzeti költőiket, kik hőstetteiket megénekelték; utánozták a lovagiasságot, sőt még a nők iránti finomságot is. A vallási különbség daczára bizonyos közeledés jött létre a két nemzet aristokrátiája, az orosz *kniazok* és a tatár *murzák* között

Az orosz történetírók nem értenek tökéletesen egyet abban, hogy a mongol hódítás mily természetű és fokú befolyást gyakorolt az orosz fejlődésre. Karamzin és Kosztomarov azt vélik, hogy ez igen jelentékeny volt. «Meglehet — mondja az első — hogy nemzeti jellemünk mai napig magán viseli azon bélyeget, melyet a mongol barbárság reá nyomott.» Szoloviev ellenben azt állítja, hogy e nomádok alig gyakoroltak nagyobb befolyást, mint a poloveczok és besenyők. Beztuzsev-Riumin úgy véli, hogy e hatás főleg a pénzügyigazgatásban és a katonai szervezetben mutatkozik. Egy részről ugyanis behozták a mon-

golak a fejadót, a capitatiót, mely Oroszország pénzügyi rendszerében meg is maradt; más részről a meghódoltak természetes törekvése oda irányult, hogy elsajátítsák legyőzőik fegyverzetét. Az orosz és a mongol főemberek egyforma katonai kasztot képeztek, mely ezentúl elkülönült attól a nyugati lovagságtól, melyhez még a tizenkettedik század orosz hősei tartoznak. Halicsi Dániel katonái — mint mondják — meglepték a magyarokat és lengyeleket keleti modorú felszerelésökkel. Rövid kengyelszíjjak, igen magas nyereg, hosszú kaftán vagy lobogó ruha, kócsagforgóval diszitett turbán-féle, az övben kardok és török, íjj és nyílak: ilyen a tizenötödik századbéli orosz fejedelem katonai öltözete és felszerelése.

Ellenben nagyon sok sajátság, melyekben mongol befolyás nyomait vélték találni, épúgy, sőt sokkal inkább vezethető vissza tiszta szláv hagyományokra vagy bizanczi utánzásra is. Ha a moszkvai fejedelmek önkényuralomra törekcsenek: ez nem a nagy-khánok utánzásának, hanem a Konstantinápolyból behozott absolutisticus eszmék továbbfejlődésének tulajdonítható. Mindig a *czárgrádi* román császár, nem pedig az ázsiai pásztorok főnöke nyújtja nekik az uralkodó mintaképét. Ha ez időszakról fogva az orosz büntető gyakorlat gyakrabban alkalmazza a halálos és testi büntetéseket: ez nem származik tisztán a tatárok utánzásából, hanem a bizanczi törvények napról napra növekvő befolyásából, melyeknek elvei fokozatosan diadalmaskodtak Jarosláv régi törvényei fölött. E bizanczi törvények pedig sokkal inkább megengedik a kínzást, ostromozást, tagcsontkítást, máglyát stb., mintsem hogy szükséges lenne a mongol szokásra hivatkozni. A térdre borulás, a földnek homlokkal való érintése, a szolgai hunyászkodás mutogatása mindenesetre keleti, de egyszersmind bizanczi.

szokás is. A nők elzárása divatos volt a görög térítőktől polgárosított régi Oroszországban is, és az orosz *terem* valószínűleg inkább a hellén *gynaïkeion*ból, mint a keleti *hárem*ből származik; annnyival inkább, mert a tatár nők az izlam fölvétele előtt — úgy látszik — nem is voltak elzárva. Ha a tizenhetedik századbeli oroszok hosszú ruhájjal és keleti viseletökkel föltűnnek előttünk, jusson eszünkbe, hogy a tizenötödik században a francziák és olaszok, kiket a velencei kereskedők láttak el ruhadarabokkal, épen így voltak öltözve; csakhogy náluk a divat haladott, míg Oroszországban, mely Európa többi részétől el volt választva, állandó maradt.

Társadalmi szempontból két orosz kifejezés emlékeztet a tatár hódításra, ú. m. a *csern* vagy *fekete nép*, mely a legalsó néposztályt, és a *kresztyánin*, mely a parasztot azaz a par excellence *kresztyént* jelöli, ki mindig ment maradt a mongol szokásoktól, melyeket az aristokratia egy időre átvett. A mi az orosz vérral keveredett mongol vagy tatár vér mennyiségét illeti: az nagyon jelentéktelen lehetett. A két nép előkelői köthettek házasságot, a *murzák* egy részéből az orthodox vallásra való áttérésök után lehettek orosz hercegek; a két nép, tömegében, egymással szemben mindig idegen maradt. Sőt még ma is, midőn a finn őslakók folyton oroszosodnak, a tatár kerületek, ha áttérnek is a kresztyén vallásra, megmaradnak tatároknak.

Ha az oroszok fejlődésére valamely befolyása lehetett a mongol hódításnak: ez jobbadán nem-egyenes úton történt. 1. Elválasztván Oroszországot a nyugattól, és belőle Ázsiának politikai függelékét csinálván, állandósította ez országban azt a bizanci félműveltséget, melynek a nyugati polgárosultsággal szemben alárendeltebb minősége napról-napra jobban kinutatta magát. És ha a tizenhetedik század

oroszai oly nagy mértékben különböznek a nyugatiaktól, ez onnan van, mert ők a művelődésnek csak kiinduló pontjánál maradtak. 2. Elősegítette a tatár hódítás közvetve a korlátlan uralom meghonosodását is. A moszkvai fejedelmek, kik szemben a khánnal felelősek voltak a köznyugalom föntartása- és az adók behajtásaért, ellenőriztetve és egyzersmind támogatva a *baskákok*tól, — annál könnyebben megsemmisíthették a városok függetlenségét, a másodrendű fejedelmek ellenállását, a bojárok zavargásait és a szabad parasztok kiváltságait. A moszkvai nagyfejedelem nem gyakorolhatott kiméletet alattvalói iránt; mert vele szemben sem ismertek kiméletet, s mert az ő feje volt mindig kockára téve. A mongoloktól való félelem oly irtóztató súlylyal nehezült az összes orosz hierarchiára, hogy a nemeseket a fejedelmeknek, a parasztokat az uraknak még szorosabban alá vetette. Moszkva fejedelmei — mondja Karamzin — «fölvevék a khán szolgáinak alázatos czímét, s épen ez úton lettek hatalmas uralkodókká». Az ugyan kétségtelen, hogy az orosz fejedelemségek mindenestre egy egységes uralomba olvadtak volna össze, de az orosz egység létrejöhetett volna — épen úgy, mint a francia egység — a nélkül is, hogy egészen leromboltattak a helyi autonomiák, a városok kiváltságai és az alattvalók jogai. A mongol uralkodás pusztító hatása fojtotta el a politikai szabadság minden csíráját. El lehet mondani Wallace-szal, hogy «az első moszkvai czárok nem az orosz fejedelmek, hanem a tatár khánok utódai». 3. A hódítás egy harmadik közvetett eredménye volt az egyház hatalmának és gazdagságának növekedése. Némely fejedelmek vértanúságáról szóló egyházi legendák daczára állítani lehet, hogy a tatárok türelmes nép voltak. Rubruquis tanúja volt, hogy Mangukhán jelenlétében a nestorianusok, mu-

zulmánok és samánok szabadon gyakorolták mindegyikök a maguk vallását.

Kujuk palotája szomszédságában keresztyén kápolna volt, Kublai rendesen részt vett a húsvéti ünnepélyekben. A szeráji khán 1261-ben beleegyezett, hogy orthodox templom és püspökség állíttassék föl székvárosában. A mongolok nem viseltettek semmiféle felekezeti gyűlölettel a püspökök és papok iránt; a tatár khánok, épen mint a stambuli szultánok, józan politikai ösztönrel belátták, hogy a papok leginkább képesek a népet fölizgatni, vagy lecsendesíteni. Azért, mihelyest a hódítás első dühe elmúlt, kiméletet alkalmaztak irántok. A papokat és szerzetéseket kivették a fejadó alól; a hordánál szívesen látták őket s közbenjárásukra nem egyszer gyakoroltak kegyelmet. Ítéletet mondtak a főpapok viszályaiban, s az egyházban épúgy mint az államban helyreállították a békét. Uzbek khán 1313-ban, Péter moszkvai metropolita kérésére, az egyház minden kiváltságát megerősítette s megtiltotta, hogy javaiban háborgassák, mert — mondja az oklevél — «e javak szentek, minthogy oly emberek tulajdonát képezik, kiknek imádsága tartja fön­n életünket és ad erőt hadseregünknek». Az egyház igazságszolgáltató joga elismertetett. A szentségtörés halállal büntetett.

Ilyképen, a zárdák szaporodtak számban és gyarapodtak gazdagságban. Rendkívül megnépesedtek, mert ezek voltak a legbiztosabb menedékhelyek; parasztjaik és szolgálk szaporodtak, mert az ő pártfogásuk volt leghathatósabb. A földadományozások részökre roppant mértékben szaporodtak, épen mint nyugaton az ezredik év jövetelének rémülete idejében. Ekkor vettetett meg az orosz egyház nagy vagyonának alapja, és nyílt meg jövedelmeinek és tőkéinek az a bő forrása, melyből majd egykor az orosz uralkodók,

a nagy nemzeti válságok idején, szerencsések voltak ségélyt meríthetni. Az egyház, mely még gyenge korában is állhatatosan törekedett az egység és önkényuralom megalapítására, ez ügy szolgálatára most már roppant hatalmat érvényesíthetett. A moszkvai metropoliták majdnem mindig leghívebb szövetségesei lesznek a nagy-fejedelmeknek.

XI. FEJEZET.

A litvánok ; nyugati Oroszország meghódítása (1240—1430).

A litvánok : Mindvog (1240—1236), Gedimin (1315—1340), és Olgerd (1345—1377) hódításai. — Jagello : Litvánia egyesítése Lengyelországgal (1386). — Vitovt nagyfejedelem (1392—1430); a Vorszkla melletti (1399) és tannenbergi csata (1410).

A litvánok : Mindvog (1240—1263), Gedimin (1315—1340) és Olgerd (1345—1377) hódításai.

A litván törzsek már erősen meggyengültek a német hódítás által; a poroszok, korszok, szemigallok, lettek leigáztattak részint a német rend-, részint a kardvitézektől. E népből csupán ketten, a zsmudok és szorosabb értelemben vett litvánok tartották meg büszke függetlenségöket, szilajságukat és régi isteneiket a Niemen partján levő rengeteg erdőkben és mocsarak között. Csupán egy orosz hagyomány állítja, hogy hajdan az oroszoknak adót fizettek, a mi szegénységöktől telt: nádat és hárshéjat. A zsmudok és litvánok, mint a régi szlávok, vetélkedő ellenséges törzsekre oszlottak. Habár több ízben kijöttek erdeikből, s erős poroszká lovaikon ülve, és hosszú kürtjeiket fúva, gyakori becsapásokat tettek az orosz területre, még sem

voltak nagyon veszélyesek. E régi árja nép, melyen keveset változtatott az európai befolyás, még ázsiai életéből megtartotta hatalmas papi osztályát, a *vajdelótokat*, mely fölött a *krivitek* állottak, kiknek főnöke, a *krive-kriveito* az egész népnek főpapja volt. Legfőbb istenök Perkun vala, a mennydörgés istene, mely azonos az orosz Perunnal. Bálványa előtt állandóan égett a szent tűz, a *znics*. Voltak papnők is, a vad vellédák, milyen volt az a Biruta is, ki, Kesztut által lraboltatván, a nagy Vitovt anyja lett. Azonban elérkezett az az idő, mikor a litvánoknak ép úgy el kellett volna veszniök, mint a poroszoknak és letteknek, ha nem sikerül vala egyesülniök a németek ellen. A már meghódított törzsek menekültjei kétségen kívül erőt és új erélyt kölcsönöztek nekik. A tizenharmadik század elején egy ravasz barbár, Mindvog teremtette meg a litván egységet, ugyanazon eszközökkel, melyekkel Chlodvig: a főemberek kiirtásával. «Ő — mondja a krónika — testvérei s unokatestvérei kiirtásával kezdette, azután elűzte az életben maradtakat, s egyedül uralkodék Litvánia földén.» Majd a mongolok betörése által meggyöngített orosz fejedelemségek ellen vezette vad harczosait, s elfoglalta Grodnot és Novogrodekét. Szerencsére, ekkor nyugati Oroszország élén két nagy ember állott: Nievszki Sándor és volhyniai Dániel. Egyfelől ezek, másfelől a livlandi kardvitézek részéről szorongattatva, elhatározta, hogy a pápához folyamodik és fölveszi a katolikus vallást. IV. Ince pápa követe és a német rend nagymestere fényes lovagok kíséretében jelentek meg Grodnóban s Mindvog, nejével együtt, nagy néptömeg szemeláttára fölvette a keresztséget és Litvánia királyává koronáztatott (1252). Azonban a veszély elmúltával megfélemedezett Rómáról. Új hitsorsosai épen nem kímélték, s kénytelen volt a zsmudok földét át-

engedni a kardvitézeknek. Alattvalóinak e miatti ingerültségében osztozván, ő is, mint a szerencsétlen livek, lemosta magáról a keresztséget; visszaállította a pogányságot, elfoglalta Mazóviát, földülta a rend birtokait, s megverte magát a nagy-mestert; elrabolta egy mazóviai főembernek, Dovmontnak nejét, és feleségül vette. A volt férj azonban megleste őt egyik útja alkalmával és meggyilkolta (1263). Dovmont, hogy elkerülje a meggyilkolt fiainak bosszúját, Pszkovba menekült, hol a polgároktól fejedelemmé választatván, megkeresztelkedett, s erős védőjévé vált új hazájának, pogány földiei ellen, egész haláláig. Eltemettetett a Szent-Háromság templomában. Mindvog fia, *Voicseľ*, a föl-vett, bár csak ideig-óráig tartó keresztyénség iránti buzgalmában szerzetessé lett; értesülvén azonban atyja haláláról, eldobta a szőrcsuhát s irtó háborút indított gyilkosai ellen. Litvánia fejtelenségbe süllyedt Mindvog utódainak harczai alatt, melyeket csak azért vívtak, hogy a többi fejedelmeket kényszerítsék főségök elismerésére.

De ismét fölemelkedett a vállalkozó és erélyes Gedimin alatt (1315—1340), ki Litvánia hatalmának valódi meg-alapítója lön. Ez hasznára fordította déli Oroszország kimerültségét s viszálykodásait; elődei hódításaihoz, Grodno, Pinszk, Breszt és Poloczkhoz csatolta nem sokára Csernigovot, egész Volhyniát Vladimírral együtt; az Irpen folyó mellett megverte az oroszokat, jóllehet tatár segédcsapat is támogatta őket (1321). Kievről nem tudjuk, mikor került hatalmába; az általános zavarban ez a fontos esemény csaknem észrevétel nélkül történt meg. Így Oroszország régi fővárosa négyszáz esztendeig, Romanov Alexis idejéig, idegen kezekben maradt. Az orosz lakosság önként elfogadta új urát, ki megszabadította a mongol igától s a szünetlenül megújuló polgár háborúktól. Minthogy bel-

ügyi szervezetöket s az orthodox papság jogait tisztelte, sok város önként megnyitotta előtte kapuit. Gedimin ezután arra törekedett, hogy hódításait jogos tulajdonná változtassa; szövetséget kötven Sz. Vladimir házával, fiainak megengedte az orthodox vallás fölvételét; beleegyezett, hogy székvárosaiban, Vilnában és Novogrodekben görög templomokat emeljenek. Északon szünet nélkül folytatta a küzdelmet fajának halálos ellenségei, a porosz és litvániai szerzetes-katonák ellen. Ő is, mint Mindvog, XXII. János pápához fordult; ígérte, hogy függetlenségének föntartása mellett védeni fogja a vallást; elmondá, hogy ő körül van véve francziskánusok- és dominikánusokkal, kiknek teljes szabadságot adott tanaik hirdetésére; hogy ő készségesen elismeri a pápát az egyház fejéül, ha féket vet a németek pusztításainak. A franczia származású pápa Barthélemy alaisi püspököt és Bernát puyi apátot küldötte hozzá. Időközben elkészerítette a német rend újabb támadása, és sértő módon elűzte a két követet. Áttette székhelyét Vilnába a Vilia mellé; itt láthatók még királyi palotájának romjai azon a dombon, mely a fellegvár fölött emelkedik. Németországból művészeket és mesterembereket hívott be, s oly polgári jogokkal ruházta őket föl, mint a milyenekkel Riga és a hansavárosok birtak. Orosz negyed is keletkezett székvárosában. Midőn meghalt, pogány módon temettetett el; teste egy nagy üstben égettetett meg harczménjével s kedvencz lovászával együtt.

Halála után fiai Olgerd (1345—1377) és Kesztut más két testvéröket elűzték s együtt uralkodtak az egy állammá egyesített Litvániában. Olgerd megalázta Nagy-Novgorodot, mely egyik elmenekült testvérét befogadta; elpusztította területét, s követelte, hogy öljék meg a poszadnikot,

e háború okozóját. Kelet és dél felé kikerekíté államait, meghódította Vitepszket, Mohilevet, Brianszket, Novgorod Szieverszkit, Kameneczet és Podoliát; ekkép csaknem az egész Dnieper medenczéjének ura lett, sőt a Fekete tenger partjait is hatalmába kerítette ezen folyó és a Dnieszter torkolata között. Pszkov köztársasággal majd barátságos, majd ellenséges lábon állott; segélyt adott neki a németek ellen, kormányzójává tevő fiát Andrást; némelykor azonban útját állta kereskedőinek s pusztította területét. A lengyelek el akarták tőle venni Vollyniát, elnyomták az orthodox vallást s a görög templomokból latin templomokat csináltak. Olgerd ekkor közeledett a moszkvai nagy-fejedelemhez, Kevély Simonhoz, és bár ő maga pogány volt, nőül vette a tveri hercegnőt, Juliannát. Simon utódai alatt a litván hadsereg három ízben vette Moszkva felé útját, és ha a lengyelek és a német lovagrendek békén hagyják vala, Olgerd talán meghódította volna keleti Oroszországot is. 1368-ban tönkre verte a tatár hordákat, melyek az alsó Dniepert háborgatták, s ő maga még rombolóbb szellemű lévén, mint azok, végkép elpusztította a krimi Chersonésust.

Jagello ; Litvánia egyesítése Lengyelországgal (1386).

Olgerd, ki helyreállítá Litvánia egységét, mégis abba a régi hibába esett, hogy országát megosztotta fiai és testvére, a derék Kesztut között. Egyik fia *Jagailo* vagy *Jagello* (1377—1434) kegyetlenül hozta helyre atyja hibáját. Nagybátyját, Kesztutot, Litvánia hőseit, árulással fogságba ejtette és megöleté. Testvérei s rokonai csak úgy kerültek el a halált, hogy a szomszéd országokba menekültek. És mégis ez a vérengző pogány lett Litvánia apostola. Régen iparkodott már oda a keresztyénség, két különböző úton

behatolni, Lengyelország felől latin, Oroszország felől görög formában. Az az elkeseredett háború, melyet a litvánok az északi szerzetes-lovagok ellen folytattak, nagyon gyűlöletessé tette előttök a kath. vallást. Olgerd alatt Vilna lakosai föltámadtak s tizenegy francziskánust öltek meg. Más részről a litván hódítások legnagyobb része orosz tartományokból állván, Litvánia az orosz vallás és nyelv befolyása alákerült. Orosz lett a hivatalos nyelv; egészen úgy látszott, hogy az orthodox vallás lesz uralkodó vallássá, s hogy a győzők be fognak olvadni a legyőzöttekbe és el-oroszosodnak saját hódításuk következtében. Egy váratlan esemény azonban megváltoztatta a történelem természetes menetét. Lengyelországban a francia eredetű Anjouk uralkodó-háza kihalt magyarországi Nagy Lajosban, ki után a lengyel trónt leánya Hedvig örökölte. Lengyelország nagyjai úgy vélekedtek, hogy legtermészetesebben véget vetnek az örökös litván harczoknak, ha királynőjüket férjhez adják a hatalmas vilnai fejedelemhez. Hedvig szíve — mint mondják — egy más fejedelemért hevült; de a katholikus papság kötelességévé tette bele egyezni a házasságba, mely hivatva volt a tulajdonképi Litvániában győzelemre segíteni a latin hitvallást s ekkép elválasztani azt a litván-orosz tartományoktól, melyek orthodoxok maradtak.

Jagello 1386-ban Krakkóba ment s ott a keresztséggel együtt megkapta a királyi koronát.

A litvánok ekkor époly rövid úton térítették meg, mint Vladimir idejében az oroszok. Csoportokba állították őket s egy-egy pap mindegyik csoportot meghintette szentelt vízzel, a latin naptárból egy szent nevét hangoztatván; így egyik csoport Péter, a másik Pál, a harmadik János nevet kapott. Jagello ledöntötte Perkun szobrát, kioltotta a

szent tüzet, mely a vilnai palotában égett, megölette a szent kigyókat, kivágatta a jósfát. A nép azonban még továbbra is megtartotta istenei tiszteletét; és valamint a normannok, kiket a Carolingok térítettek meg, úgy a litvánok közül is sokan jelentkeztek ismételve a keresztség fölvételére, hogy több ízben kapják meg az újon-kereszteltek fehér ruháját. Jagello, hogy új alattvalóinak kedvezzen, Krakkóba tévén át székhelyét, ezzel elégedetlenséget támasztott a régiek-nél. A makacs pogányokhoz csatlakoztak az orthodoxok, kiket nagyon bántott az, hogy a király a katolikus hit érdekében működik. Litvánia azt hitte, hogy a Lengyelországgal való egyesülés következtében elvesztette függetlenségét.

Vitovt nagy-fejedelem (1392—1430); a Vorszcla (1399) és Tannenberg mellett (1410) vívott csaták.

Vitovt, a hős Kesztut és Biruta papnő fia állott az elé-
gületlenek élére. A német rendi lovagok szövetségében kétszer fogta ostrom alá a vilnai várban levő lengyel ör-
séget. Belefáradva a háborúskodásba, Jagello végre átén-
gedte neki Litvániát, nagyfejedelemi czímmel (1392).

Vitovt (1392—1430) bár apósa volt a moszkvai nagy-
fejedelem, Vaszili Dimitrievicsnek, mégis újra fölvette
Olgerdnek északkeleti Oroszország ellen irányzott hódító
terveit. Szviatoszláv, Szmolenszk utolsóelőtti fejedelme,
gyűlöletessé tette magát, még e vaskorszakban is, kegyet-
lenségei által. Az orosz tartományokban folytatott háborúi
alatt kedvét lelte abban, hogy nőket, gyermekeket élve
karóba húzatott, megégettetett. Ő maga 1387-ben megöle-
tett a litvánokkal viselt egyik háborújában, s azután fia,
Juri csak árnyéka volt a szmolenszki nagy-fejedelemnek,
Vitovt gyámsága alatt. Ez utóbbi, ki atyja bátorságával és

erélyével hitszegő jellemet párosított, Borgia Caesarhoz méltó cselfogással jutott Szmolenszk birtokába. Meghívta ugyanis a fejedelmet és testvéreit, hogy keressék föl sátrában, megölelte és megcsókolta, azután hadi fogolynak nyilvánította őket, mialatt serege meglepte és fölprédálta Szmolenszket. Ilyképen a felső Dnieper vidékének ez uralkodó városa elveszett Oroszországra nézve, s a litván birodalom határos lett a régi Szuzdallal és Riazán fejedelemséggel. E két ország volt, mely Novgorod és Pszkov mellett eddig megtartotta még függetlenségét; most már elég lett volna egy hadjárat az orosz név megsemmisítésére. De Vitovt roppant terveket táplált, melyek között Moszkva meghódítása csak mellékes volt. Háborúskodott ő már a mongolok ellen is, s az Azov környékén fölszedett foglyokkal Vilna környékén több falut benépesített, a hol azok utódai még ma is élnek. Védelmébe fogadta Tuktamis khánt, kit Timur Kutluj elűzött Szerájból; elhatározta, hogy meghódítja az arany-hordát s belőle hűbéres birtokot alkot, azután a tatár birodalom mellé elfoglalja Moszkvát és Riazánt is. Az a sereg, melyet Kiev falai alatt egybeüjtött, talán a legnagyobb volt mindazok között, melyek az első keresztes háború óta a hitetlenek ellen mentek. Litván seregével egyesítette azon lengyel hadakat, melyeket Jagello bizott reá Szpitko krakkói, János mazoviai, Szandivog osztrogi, Dobrogoszt szamotuli híres vajdák vezetése alatt; azonkívül ott voltak druzsináikkal az orosz fejedelmek; az ő hűbéresei: szmolenszki Gliéb, volhyniai Mihály és Dimitri, aztán mongolok is Tokhtamis vezetése alatt, s végre ötszáz, gazdag fegyverzetű vasas lovag, kiket a német rend nagy-mestere küldött hozzá. Az ellenség hadseregét a Vorszkla partján találta, mely Pultava mellett folyik el s a Dnieperbe ömlik. Csaknem ugyanaz volt a

csatatér, hol 1709-ben Észak két hőse, XII. Károly és Nagy Péter, küzdött meg egymással. Timur khán béke-ajánlatára azzal felelt a litván, hogy Isten őt jelölte ki a világ urául; a khán tehát ismerje el őt *atyjának*, fizessen neki adót, s az ő címét veresse a mongol pénzekre. A khán azonban csak azért alkudozott, hogy időt nyerjen, míg a nagy tatár sereg Edige vezérlete alatt megérkezik. Ez akkor gúnyosan viszont azt követelte Vitovttól, hogy ismerje el őt atyjának s címerét veresse a litván pénzekre. Vitovt azon reményben, hogy az ellenség számát ellensúlyozzák ágyúi és puskái, jelt adott a csatára. A tatárok-
nak az ellenség háta mögött intézett támadása megszerzék nekik a győzelmet. A litván hadsereg két harmada a csatatéren maradt a szmolenszki s volhyniai hercegekkel együtt. Timur egész a Dnieperig üldözte a hadsereg töredékeit, hadi sarczot vetett Kievre és a katakombák monostorára (1399). Így foszlott szét Vitovt büvköre; még Riazán fejedelmei is bátorságot vettek már, hogy birodalmának határait háborgassák. De még elég félelmes maradt és a moszkvai nagy-fejedelem, miután megkísérlé őt megtámadni, okosabbnak gondolta helyreállítani a békét.

Midőn Vitovt a nagy csapásból kiépülni kezdett, egy még hiresebb hadjáratot intézett a német lovagrend ellen. Litvánia nagy-fejedelme különben többször tűzött már össze a két német lovagrenddel. A német rend egyébiránt ez időtájban már, a hűbér-rendszer kifejlődése és a kereskedő városok haladása következtében, sokat is veszített régi erélyéből. 1409-ben keleti Poroszországban a zsmudok, miután tiltakoztak a rájuk rakott iga nagy terhe ellen, Vitovt támogatására számítván, föllázadtak. Az új nagy-mester, a harcziás Jungingen Ulrik, visszautasítá a lengyel király közbejárását. Erre Lengyelország és Litvánia egyesült had-

ereje, 40,000 tatárral, 21,000 magyar, sziléziai és cseh-morva zsoldossal, összesen 97,000 gyalog és 66,000 lovas, 60 ágyúval, betört Poroszországba. Velök a nagy-mester csak 57,000 gyalogot s 26,000 lovast tudott szembe állítani. A tannenbergeri csata (1410), melynek megnyerése különösen Vitovtnak tulajdonítható, ki a németek balszárnnyát s középhadtestét nyomta vissza, mindenkorra tönkretette a német rend hatalmát. A nagy-mester, csaknem valamennyi nagy méltóság, 200 rendi, 400 idegen lovas, 4000 katona maradt a csatatéren. E csatában nyugati Oroszország csaknem minden fejedelme részt vett; különösen kitünteté magát a szmolenszki hadjuttalék. A zsmudok földje fölszabadult a német szolgaság alól s Litvániához csatoltatott.

Három évvel később (1413) tartotta Jagello, lengyel *panjaitól* és litván nemeseitől környezve, a Bug mellett a horodlói gyűlést. A katolikus litvánok itt nyerték a lengyel *slyakhta* jogait és kiváltságait; megállapították, hogy a két ország képviselői közös gyűlésen válaszszaak a lengyel királyt meg a litván nagy-fejedelmet és határozzanak a legfontosabb ügyek fölött. Vitovtnak nemsokára sok bajt okoztak saját alattvalói; a zsmudok, kik annyira ellenszegültek a német igának, lelkökben még mindig pogányok és litvánok maradtak. Gyűlöltek a katolikus hitet és a lengyel uralmat. Fölkeltek és elűzték a szerzeteseket. Vitovt csak erőszakkal tudta őket megfékezni.

Litvánia orosz tartományai az orthodox hitet vallották s a moszkvai metropolitától függöttek. Vitovt meg akart ez egyházi főségtől szabadulni és a konstantinápolyi patriarchától egy külön metropolitát kért nyugati Oroszország számára. A patriarcha megtagadta; de ő ennek daczára gyűlésbe hívta össze orthodox püspökeit; s egy tudós bol-

gár szerzetest, Czamblak Gergelyt választatta meg kievi metropolitává. Oroszországnak ekként, mint két nagy-fejedelme, két vallási főnöke is volt, egyik keleti, másik nyugati Oroszország részére; amaz Moszkvában, emez Kievben székeltek. A nyugati függéstől is meg akart Vitovt szabadulni, s Litvániát ki akarta vonni a lengyel politikai felsőség alól. Találkozott 1429-ben Zsigmond német császárral, a ki megígérte neki, hogy Litvánia királyává teszi. Vitovt ekkor, nyolczvan éves korában, állott hatalma tetőpontján. Köréje gyűltek a Troki- és Vilnában tartott ünnepélyen: unokája Vaszili Vaszilievics, moszkvai nagy-fejedelem, a moszkvai metropolita Photius kíséretében, Tver és Riazán fejedelmei, Jagello lengyel király, a krimi khán, Havasalföld száműzött hoszpodárja, a poroszországi nagymester és a livlandi *landmeister*, a keleti császár követei. Naponként elfogyasztottak 700 szarvasmarhát, 1400 juhot s megfelelő mennyiségű vadat. Ez ünnepélyek közepette azonban a nagyravágyó öregnek keserű csöppeket kellett nyelnie; a lengyelek ellene áskálódtak a pápánál, ki megtiltotta neki, hogy a királyi méltóságról álmodozzék; le tartóztatták Zsigmond császár követeit, kik a királyi pálczát és a koronát hozták. E fölött való bosszúsága ágyba dönté Vitovtot s nem sokára (1430) meghalt.

Utána Litvánia elvesztette félelmes hatalmát. Fölváltva majd egy külön nagy-fejedelem kormányozza, majd Ulászló alatt egyesülve van Lengyelországgal, később ismét különválnak, míg 1501-től fogva véglegesen a lengyel korona alatt egyesül. Ámbár ettől fogva közös uralkodója van Lengyelországgal, mégis, mint litván nagyhercezség vagy nagyfejedelemség, mindig külön országot alkotott. Mind a mellett is litván és orosz tartományai lassanként elengyeledtek, s a Rurik- és Sz. Vladimirtól származó, vala-

mint a Mindvog és Gedimin véréből eredő hercegek a lengyel nemesség szokását és nyelvét vették föl.

XII. FEJEZET.

A moszkvai nagy-fejedelmek ; keleti Oroszország alakulása (1303—1462.)

Moszkva eredete: Dániel. — Danilovics György (1303—1325) és Kalita Iván (1328—1341); a tveri ház elleni küzdelem. — Kevély Simon és Kegyes Iván (1341—1359). — Dimitri Donszkoj (1363—1389); kulikovói csata. — Vaszili Dimitrievics és Vak Vaszili (1389—1462.)

Moszkva eredete : Dániel.

Mig nyugati Oroszország a litván állam körül csoportosul, mely a meghódított orosz tartományoknak Vlnában idegen fővárost ad, és nemsokára magával vonja a Lengyelországgal való egyesülésbe: addig keleti Oroszország Moszkva körül csoportosul. Mikor e kettős összpontosulás a Moszkva és a Vilia folyó körül létrejött: szemben áll egymással Nagy-Oroszország, mely büszke nemzeti és vallási egységére, és a litván Oroszország, vagyis egy idegen állam, mely három népfajból (orosz, litván, lengyel), és három vallásból (orthodox, katolikus és protestans, nem számítva a zsidókat) áll. E két ellenséges testvér küzdelme az Észak történelmének több századát fogja betölteni. Uralkodókról uralkodókra, századokról századokra fog átszállani az a törekvés, hogy az orosz egységet legnagyobb kiterjedésében létesítsék. A moszkvai fejedelmek az érdem, hogy megalkották azt az élő magvat, melyből a Nagy-Oroszország lett.

Moszkva körül még a mongol iga idején megalakult az a

lemondani tudó, türelmes, erélyes vállalkozó faj, mely úgy volt alkotva, hogy el tudja viselni a szerencsétlenséget, föl tudja használni a szerencsét, és végre hosszas kitartó munka után nyugati Oroszország- és Litvániának is urává legyen. Itt nőtt fel egy uralkodó-ház, politikus és kitartó, okos és könyörtelen, sötét és ijesztő tekintetű fejedelmekkel, kiknek homlokukra volt ütve a végzet bélyege. Ezek lettek az orosz birodalom alapítóivá, mint a Capetingok teremtették a francia monarchiát.

A kivitel eszközei azonban egészen különbözők voltak. Oroszországban nem találjuk meg VI. Lajos rokonszenves alakját, a mint büszkén lovagol Ile de Francei birtokának szűk határai közt, és eltörli a lázadók várait a föld színéről; nem IX. Lajost, a lovagság minta-képét, a királyság eszméjének e legnemesebb megtestesülését. A moszkvai fejedelmek eszközei a fondorlat, a romlottság, a lélek-vásárlás, a khán előtt való meghunyászkodás, az egyenlő rangúak iránt való hitszegés, az árulás és gyilkosság. A khán adószedői és rendőrei voltak egyszerre. De mégis ők teremtették meg és növelték nagyra az új Oroszország csiráját. Ezentúl van szilárd középpont, a mely körül sorakozik Oroszország egész történelme, melyet eddig annyi különböző helyen: Novgorod, Pszkov, Livland, Litvánia, Szmolenszk és Halics, Csernigov és Kiev, Vladimir és Riazán falai közt és vidékén láttunk szemeink előtt lefolyni. Oroszország megcsonkítása, nyugaton a litvánok, keleten a mongol hódítás által, csak megkönnyíti az újjászervezés munkáját. A megkisebbített hazában a moszkvai uralkodók könnyebben teljesíthetik a nagy-fejedelem szerepét.

A tizenötödik század közepén a lehető legszűkebb körre szorult az a terület, mely a litván hódítástól ment maradt. Mellőzve Szmolenszket, melynek napjai már meg voltak

számlálva, ilyenek valának a következő fejedelemségek : 1. *Riazán*, Pronszk és Perejaszláv-Riazánszki örökségekkel együtt; 2. *Szuzdal*, Vladimir, Nizsni-Novgorod, Szuzdal, Szuzdali Galics, Kosztroma, Gorodecz városokkal; 3. A felső Volga mellett fekvő *Tver*, alkotva nagyrészen azon helytartóságokból, melyeket a szuzdali fejedelmek Novgorodtól vettek el, Rzsev, Kasin, Zubezov városokkal; 4. *Moszkva*, melyet északon Tver, keleten Szuzdal és Riazán szorított össze, csaknem megfulladva hatalmas szomszédai között, mint a Capetek kis Ile de France-a a hatalmas angol Normandia, Flandria és Champagne államok környezetében.

Moszkva neve legelőször 1147-ben fordul elő a krónikákban. Ezek szerint Dolgoruki György nagy-fejedelem egy Kucsco Iván nevű bojár birtokára jöven, ezt valamely vétkeért megölette, és a megölt egyik falujának, mely a Moszkova vize mosta azon magaslaton terült el, hol most a Kreml van, szépségétől meglepetve, azon a helyen építette Moszkva városát. A régi Róma capitoliumán, alapítója Romulus egy emberfejet talált. Moszkva capitoliuma, mely hivatva volt arra, hogy a rómainál nagyobb birodalom feje legyen, alapításakor embervérrel öntöztetett. Egy még ma is főnálló, a fenyegek közötti Megváltóról (*Spasz na Boru*) nevezett templom czíme megőrizte azon rengetegek emlékét, melyek akkor a Moszkova két partját borították, melyeknek helyén most a roppant főváros emelkedik. Az alapítását követő egy század alatt Moszkva, Szuzdal fejedelemségnek egyik jelentéktelen, közepszerű városa maradt. A krónikák csak azt említik meg róla, hogy a tatárok fölégették (1237), meg hogy Nievszki Sándor egyik testvére Moszkvai Mihály ott esett el a litvánokkal vívott csatában (1248). A moszkvai fejedelemség valódi alapítója

Nievszki Sándor fia, Dániel volt, ki ezt a kis várost néhány faluval együtt örökségül kapta volt. Növelte birtokát egy jelentékeny várossal, Perejaszláv-Zalieszkival, melyet egyik unokaöccse örökségében talált, és Kolomnával, melyet a riazániaktól vett el. Halála után (1303) a tőle alapított Danilovszki monostorban temették el. Utóda lett két fia, György és Iván, egyik a másik után következően.

Danilovics György (1303–1325) és Kalita Iván (1328–1341); a tveri uralkodóház elleni küzdelem.

Danilovics György (1303—1325) első föllépése az volt, hogy elvette Mozsaiszkot a szmolenszki fejedelemtől, s fogságba vivé e birtok tulajdonosát. Kevéssel utóbb megkezdődött a tveri uralkodó-házzal az az elkeseredett háború, mely az apákról a fiakra szállva, huszonnég évig tartott. Midőn Alexandrovics András szuzdali n.-fejedelem 1304-ben meghalt, két trónkövetelő jelentkezett; egyik a meghalt uralkodó unokatestvére, tveri Mihály, a másik unokaöccse, moszkvai György. Mihály joga kétségbe vonhatatlan volt, mint a ki az egész család legidősebb tagja vala. Vladimir bojárjai és Novgorod polgárai minden habozás nélkül el is ismerték nagy-fejedelemnek; a szeráji khán Tokhta mellette nyilatkozott, s elrendelte beigtatását. Mihály, ki mellett a nemzeti jog és a mongol uralkodó akarata szólott, nem kevésbbé tudott erőhatalmat is alkalmazni; kétszer ostromolta Moszkvát, s kényszerítette Dániel fiát, hogy békében maradjon. De e fiatal ember engesztelhetetlen ellensége volt. A krónikások, méltatlankodva Györgynek a régi örökösödési szokás ellen való föllázadása miatt, egyhangúlag elítélik őt; és midőn teljes erővel törekeshnek befeketíteni, el is hihetjük nekik, hogy György olyan ember volt, ki semmi vétektől sem riadt vissza. Még atyja

fogságba ejtette Riazán fejedelmét; ő megölette, s birtokát elfoglalja, ha a khán nem érvényesítette volna a megölt fejedelem fiának jogát. Később, Mihály jogának egyenes sérelmével, elismertette magát Novgorod fejedelmének; de Vladimir és Tver hadserege megverte a köztársaság csapatait. Egy váratlan esemény azonban megváltoztatta a dolgok állását. Tokhta khán meghalt s utódjának Uzbeknek kegyét György annyira meg tudta nyerni, hogy az nőül adta neki nővérét Koncsakát, és megváltoztatván a Tokhta határozatát, az ő részére ítélte oda a nagy-fejedelemséget. Dániel fia mongol sereggel jött vissza, melyet Kavgadi baskák vezetett. Mihály, mint a krónikások állítják, beleegyezett, hogy odahagyja Vladimirt, ha örökös birtokát tiszteletben tartják. De György pusztítani kezdte Tver vidékét, tehát fegyverre kellett bízni a dolgot. Mihály teljes győzelmet aratott; Györgynek tatár neje, testvére Boris, Kavgadi mongol vezér s a khánnak csaknem minden tisztje kezei közé került. Mihály úgy bánt foglyaival, mint a józan okosság parancsolta; Kavgadi ajándékkal elhalmozva bocsáttatván szabadon, neki barátságot esküdött; de mivel a khán nővére meghalt, a tveri fejedelem ellenségei azt híresztelték, hogy megmérgeztetett. A két ellenséges fejedelem ügye ismét a khán ítélőszéke elé került. Míg azonban a mozgékony moszkvai, ajándékkal tele kézzel, személyesen futott a hordára, Mihály azt az esztelenséget követte el, hogy tizenkét éves fiát küldötte maga helyett. Mialatt György vádaskodik, fondorkodik, veszteget, Mihály rászánja végre magát az elutazásra. Érezvén talán a reá váró sorsot, elutazása előtt végrendeletet tett, s kiosztotta gyermekeinek örökségöket. Azzal volt vádolva, hogy kardot rántott a khán küldötte, a baskák ellen, és megmérgezte Koncsakát. E vádak oly képtelenek voltak, hogy

Uzbek khán szándékosan hagyta hosszúra nyúlni az ügyet. De György nem ezt várta; utánjárással kivitte, hogy rokonát letartóztatták. Ez időtájban a khán egy több hónapra terjedő nagy vadászatra ment a Kaukazusba. Mihály lánczokra verve, az udvarral hurczoltatott Szerájtól a dagesztáni Dediakovig. Egy nap pelengérre állíttatott egy nagy város piacznán, a nézők körülötte csoportosultak s mondák: «E fogoly még nem rég hatalmas fejedelem volt országában. «Hasztalan sürgették bojárjai, hogy szökjék meg, ő nem tette, mert nem akarta, hogy menekülését alattvalóival fizetessék meg. Ezalatt György annyit járt, annyi pénzt költött, hogy végre is kinyerte a halálos ítéletet. Mihály egyik apródja rémülve lépett be a sátorba, mely neki börtönül szolgált, jelentvén, hogy György és Kavgadi nagy néptömeg kíséretében jönnek. «Tudom miért» felelé a fejedelem, s fiatal fiát, Constantint a khán egyik nejéhez és pártfogása alá küldötte. Két ellensége leszállott a lóról a sátor előtt; eltávolították onnan a tveri bojárokat, és beküldék a gyilkosokat a fejedelem meggyilkolására. Földre terítették, lábbal tiporták; de a gyilkos, ki megölte és szívét kikitépte, épúgy mint csernigovi Mihály gyilkosa, nem volt mongol, hanem egy orosz renegát, Románecz. Ezután György és Kavgadi beléptek s megnézték az egészen méztelen holttestet. «Miért engeded — mondá a tatár a moszkvai fejedelemnek — meggyalázni annak testét, ki neked nagybátyád volt?» György egyik szolgája köpenyt vetett az áldozatra (1319). Mihályt megsiratták Tver lakosai. Teste, mint egy martiré, romlatlan maradt, s ezüst koporsóban Tver székesegyházában tétetett le; később boldognak nyilváníttatott s a város védszentje lett. A székesegyház falain levő régi és újabb festmények emlékeztetnek vértanúságára s a moszkovitának gyalázatos tettére. Korá-

nak minden krónikása hévvel fogja pártját, gyilkosával szemben. Karamzin is visszhangoztatja dicséreteiket és átkozódásaikat. De ugyanakkor, midőn Mihály szentté lett, György teljhatalmú uralkodójává lett Moszkva, Szuzdal és Novgorodnak. Mihály gyászos vége Tver romlásának előhírnöke volt.

Néhány évvel később fordulat állott be a hordán. *Rettenetes szemű* Dimitri, a szerencsétlen Mihály fia, nyerte el a nagy-fejedelmi méltóságot és Szevens Bonga baskák bizatott meg, hogy őt Vladimir trónjára ültesse. György kénytelen volt még egyszer Szerájba sietni; ott találkozott a két vetélytárs, a tveri Dimitri és a moszkvai György. Dimitrinek egy atyát kellett megbosszulnia; kardja egyszerre csak kiröpült hüvelyéből, s a moszkvai fejedelem halálosan megsebesítve földre bukott (1325). Barátai csak annyit érthettek el, hogy Dimitri halálra ítéltetett. Utódlón Vladimirban testvére, Sándor.

A tveri uralkodóház szerencsétlenségére, a következő évben a tveriek, elkeseredve Sevkál baskák ellen, fölláztak s őt egész kíséretével együtt megölték. Sándor a helyett, hogy utánozta volna moszkvai szomszédainak szilárd okosságát, el hagyta magát ragadtatni a nép felindulásától; ő maga támadta meg s gyújtotta föl a baskák palotáját. Ilyen tett után a khánnál kegyelemre nem számíthatott. Ha Uzbek el is feledte volna megbosszulni méltósága megsértését, a moszkvai fejedelmek figyelmeztették volna reá. György testvére, Kalita Iván ajánlkozott, hogy befejezi Tver romlását. Uzbek megígérte neki a nagy-fejedelmi méltóságot, s ötvenezer tatárból álló sereget adott mellé, melyhez Moszkva és Szuzdal hadereje is csatlakozott. Sándor, ki nem volt elég okos, hogy ellenálljon népe szenvedélyének, most nem volt elég bátor, hogy megvé-

delmezze és meghaljon érte. Testvéreivel együtt Pszkovba és Ladogába futott. A khán és Moszkva kegyetlen boszszút állottak. Tver, Kasin és Torzsok feldúlattak; Novgorod is csak hadi sarczczal válthatta meg magát. A tveriek kiirtásával nem elégedvén meg Uzbek khán, ugyanekkor megölette Riazán fejedelmét, azon Jaroszláv fiát, kit Danilovics György a fogságban kivégeztetett. Úgy látszik, hogy a hordának és Moszskvának ugyanazon ellenségei vannak; egyesülten sujtották le őket. Nevezetes, hogy a két mártyr, a tveri Mihály és a *rettenetes szemű* Dimitri vérében terem meg a «szent Oroszország».

Kalita Iván (1328—1340.) nagy-fejedelemmé lévén, együtt utazott a hordára Constantinnal, Mihály fiával, ki megfutott testvére, Sándor helyett lépett Tver trónjára. Ivánt szívesen látták, de Uzbek meghagyta neki, hogy Sándort hozza elébe. A nagy-fejedelem követei tehát megjelentek Pszkovban, hogy Sándort beszéljék rá a megjelenésre, vagy birják a pszkoviakat kiadására. «Ne tegyük ki — mondák ezek — a keresztyén népet a hitetlenek haragjának.» De a pszkoviak, meghatva Sándor könyör-gésétől, kiálták: «Ne menj a hordára, Urunk; bármi történnék is, mi veled együtt halunk meg!» Nagylelkűen, mint a novgorodiak Nievszki Sándor idejében, s ábrándos hősiességtől felgyújtva, megparancsolták a követeknek, hogy távozzanak el, mindnyájan fegyvert fogtak s Iz-borszokban új erősséget emeltek. Erre Iván hadsereget gyűjtött s egyszersmind meghagyta Theognost metropolitának, hogy sujtsa átokkal Sándort és a pszkoviakat. Megtörtént tehát, hogy keresztyén fejedelem a tatárok parancsából üldözi rokonát, és egy metropolita kiátkozza a keresztyéneket, hogy a khán iránt engedelmességre kényszerítse. De a pszkoviak, bár meg voltak rémülve, nem

engedtek. Végre is Sándor hagyta el őket s Litvániába menekült. Ekkor megizenték a nagy-fejedelemnek: «Sándor elment; erre megesküszik neked egész Pszkov, a legkisebbtől a legnagyobbig; megesküsznek a papok, szerzetesek, apácák, árvák, nők és a kis gyermekek.» (1329.)

Sándor később visszatért hozzájuk s fejedelmőknek ismerték el. Mindennek daczára nagyon sajnálta az ő jó Tver városát. A litván Gedimin pártfogása nagyon veszedelmes és nyomasztó volt. Könnyebbnek hitte, hogy meghajoljon a szörnyű Uzbek előtt. Bojárjaival a hordára utazott. «Nagy úr, leghatalmasabb czár! — szóla Uzbekhez — ha valamit vétettem ellened, ime eljöttem, hogy kezedből vegyem az életet vagy halált. Tégy, mint az isten sugallja; én mindenre készen vagyok.» A khán megkegyelmezett neki, s ő visszatért Tverbe. Kalita Iván arra számított, hogy mindenkorra megszabadult tőle. Távollétében ő volt ura Oroszországnak, ő vezette Tver ügyeit; egyik leányát nőül adta jaroszlávi Vaszilnak, másikat rosztovi Constantinnak, a száműzött fejedelem testvérének; ő gyakorolta a főhatalmat valamennyi orosz állam fölött. Sándor visszatérése vezért adott ő ellenében mind az elégületlen elemeknek. A helyett azonban, hogy háborút indított volna ellene, jobbnak látta szokott fegyveréhez nyúlni. A hordára ment tehát, s úgy festette le Sándort, mint a mongolok legveszedelmesebb ellenségét. E vád következménye az volt, hogy Sándor ismét a hordára hivattott, hol most fiával Feodorral együtt lefejeztetett.

A Moszkvával való versengés már a tveri uralkodó-család négy tagjának került életébe. Uzbek, ki egyedül Moszkvában bízott, s Oroszország többi részét rémülettel akarta féken tartani, ez időtájban megölette Sztarodub fejedelmét. Constantin és Vaszili tveri hercegek, az áldozatok

fai, testvérei és nagybátyjai, nagyon érezték, hogy csak úgy tudják magukat föntartani, ha rettenetes rokonuknak kedvében járnak. Hódolatuk tanúsítása vegett elküldték Kalitának a tveri székesegyház nagy harangját. Szuzdal és Riazán fejedelmei is kénytelenek voltak zászlói alatt harczolni. Novgorod fenyegetve lévén tőle, arra az útra tért, mely aztán oly végzetteljessé vált reá nézve, s mely Oroszország romlását okozhatta volna: a Litvániával kötött szövetség útjára. Fejedelméül fogadta Gedimin egyik fiát, Narimant, örök tulajdonul adván neki a Ladoga mellett és Karéliában levő novgorodi birtokokat. Megkísérelte Moszkvához is közeledni; de Iván szabadságát akarta megszorítani, s a khán nevében azt követelte tőle, hogy a fejadót kétszerezze meg.

Ez a kevésbé harcziás fejedelem ugyanakkor, mikor főségét megállapította, pénzzel vette meg Uglics, Halics, Bielozerszk városokat s Kosztroma, Vladimir és Rosztov vidékét. Egyszerre Moszkva fejedelme és Vladimir nagyfejedelme volt; csakhogy Moszkvát örökségül birta, melytől a khán törvényszerűleg nem foszthatta meg, míg Vladimirt más házra is átruházhatta. Olyan formán volt ez, mint Németországban a tizennegyedik században az ausztriai hercezség örökös vala, ellenben a császári méltóság törvényesen átszállhatott más uralkodóházra. Érthető tehát, hogy Kalita föláldozta Vladimirt Moszkvának, mint a Habsburgok feláldozták Frankfurtot Bécsnek. Tveri vetélytársai, két nagyfejedelmi elődje hasonlóképen cselekedtek: Mihály és Dimitri csak akkor jelentek meg Vladimírban, mikor magukat a székesegyházban megkoronáztatták; rendesen öröklött birtokukon, egyik Tverben, másik Perejaszlávban laktak. Kalita alatt Vladimir maradt Oroszország törvényes fővárosa, de a tényleges fővá-

ros Moszkva volt, s Kalita előkészítette az utat, hogy jogilag úgy, mint tényleg Moszkva legyen fővárossá. A vladimiri metropolita, Péter, ki Moszkva iránt előszeretettel viseltetett, gyakran székelt ott; utódja Theognost véglegesen itt telepedett meg. Ekkép az egyházi főség, mely előbb Kievet, később Vladimirt illette, Moszkvára szállt át. Kalita mindent elkövetett, hogy a székváros teljes fényével ruházza föl. A Kremlben nagyszerű templomokat emelt; egyebek között Nagy-Boldogasszony templomát, az *uszpienszkij szobort*. Az első moszkvai metropoliták, az ő és utódai közbenjárására, boldogokká avattattak; Sz. Elek és Sz. Péter Oroszország védszentjei közé tartoznak. Mondják, hogy Péter metropolita önmaga jelölte meg azt a helyet az új templomban, hová koporsóját tegyék és így szólt Ivánhoz: «Az Isten meg fog téged áldani és minden más fejedelmek fölé fog emelni, s e várost minden más városoknál nagyobbá fogja tenni. Ivadékok e helyen sok századon át uralkodni fog; kezei megfékezik minden ellenségeit; a szentek ide teszik lakhelyöket, s csontjaim itt fognak nyugodni.»

Kievnek, a régi anyavárosnak, kiváló dicsőségét képezte különösen a híres pecserszki monostor, szent katakombáival s annyi csodatevő s aszkéta sírjával. Az erény s dicső önmegtartóztatás ez örökségében Moszkva is részesült. Kalita utóda alatt, nem messze a várostól egy mély rengetegben, hol nem vala más lakótársa, csak egy medve, vizek partján, hol csak hódok tanyáztak, alapította Szent Szergiusz a *Trojicza* (Sz. Háromság)-monostort, mely aztán keleti Oroszország egyik legtiszteltebb és legdúsabb zárdája lett. Idő folytán, midőn gazdagsága növekedett, falakkal vették körül; vastag, háromsoros lőréssel ellátott téglafalai, kilencz bástya-tornya, mindezek a ma is fönnálló

erődítései, később hatalmasan daczoltak a katholikusok és hitetlenek támadásaival. Moszkva fejedelmei, kétszínű és kiméletet nem ismerő politikájok daczára, époly kegyes fejedelmek voltak, mint Robert, a jó király; buzgók, alamizsna-osztók, fáradhatatlanok a templomok és zárdák építésében, az egyháziak tiszteletében, a szűkölködők támogatásában. Ivánnak *Kalita* mellékneve a *kalitától* vagy alamizsna-erszénytől származik, melyet mindig övében hordott. Épen úgy lehetett volna ez a *kalita* Shylock erszénye is, feneketlen zsákja annak a bérlettel uzsorászkodó fejedelemnek, ki Novgorodtól kétszeresen szedte be azt az adót, melyet érte Uzbek részére fizetnie kellett. Iván szeretett az ő kolostora, az Úr-színe-változása kolostorának szerzeteseivel társalkodni. Mint családjából valamennyi fejedelem, ő is fölvette halála előtt a szerzetesi tonsurát, a barát-ruhát és egy új nevet.

Moszkva fejedelmei, míg egyfelől szigorúan és erélyesen iparkodtak, *összegyűjteni az orosz földet*, más részről újból folytatták annak földarabolását, kiosztván azt fiaik között örökségül. A régi háborúskodások visszatérését azonban most többféle ok akadályozták. E fejedelmek majdnem mindegyikének kevés fia volt, s aztán lassanként szokásba jött, hogy az ifjabbaknak csak csekély örökségi osztályt juttattak, teljes függőség föltétele alatt az idősbbel szemközt. Ivánnak például csak három fia volt; a legnagyobb részt (Mozsaiszkot és Kolomnát) Simonnak adta s úgy rendelkezett, hogy Moszkva oszthatlan maradjon. Az oszthatatlan állam eszméje mind jobban és jobban megérett.

Göögös Simon és Jóságos Iván (1340—1359).

Kalitát egymásután két fia követte, *Göögös Simon* (1340—1353) és II. Iván (1353—1359). Ők atyjokkal együtt kortársai a két első Valoisnak.* Iván halálának hírére több fejedelem megkísérlette elvitatni a két fiútól Vladimir trónját. Főkép a tveri Constantin és a szuzdali Constantin részesültek támogatásban a többi fejedelmek részéről, kikben aggodalmat keltett a nagy-fejedelmi méltóságnak a moszkvai uralkodó-házban való megöröklése. Mialatt Simon két testvérével a hordára ment, ezek is megérkeztek oda. A sikert Simon részére sem az ő ékes-szólása, sem jogának ereje nem biztosíthatta volna; a hitetlenek meggyőzésére sokkal hatalmasabb érveket talált ő atyjának megtakarított kincseiben. Miután Vladimir székesegyházában fejére tette a koronát, megesküdött, hogy jó egyetértésben fog élni két öccsével, s részokról is esküt követelt. Míg a khánnal szemben a meghunyászkodásig alázatos volt; annál göögösebben bánt az orosz fejedelmekkel, s ezért kapta a *büszke, göögös* melléknevet. Novgorodot adó-fizetésre kényszerítette, s mint Oroszország legfőbb ura, megerősítette a köztársaság szabadságát. Ő neki volt legelőször bátorsága, hogy fölvegye *«egész Oroszország nagy-fejedelme»* czímét, melyet az ország ekkori állapota nagyon kevésbé igazolt, mert mindjárt erre 1341-ben litvániai Olgerd elfoglalta Mozsaiszk várost, Simon öröklött birtokát. Szent Elek, harmadik moszkvai metropolita barátsága nagy vélemény szabadságot engedett neki. Uralkodása alatt önti Boris nevű orosz Moszkva és Novgorod egyházainak harangját; a Kremlben három templomot

* Magyarországon a két Anjou-király, I. Károly és N. Lajosnak.

diszítettek föl új festményekkel: a *Mária mennybemenetele* templomát görög művészek, *Sz. Mihály arkangyal* templomát udvari festők, az *Urunk színváltozása* templomát Goiten nevű idegen. A papírt kezdik használni a pergamen helyett; Simon végrendelete is papírra van írva. Oroszország tehát összeköttetésben maradt Bizanczczal, s érintkezésbe kezdett lépni Európával. Simon a híres *fekete-halál* vagy *fekete pestis*ben halt meg, mely ez időben oly rémítően pusztította Franciaország és az egész Nyugat lakosságát.

II. Iván, a *Göggös* testvére és utóda, ellenkezőleg *Jóságos* nevet érdemel. Benne nem található föl a szuzdali fejedelmek sötét természete; békeszerető és szelid jellemű ember. Hogy ez erényei mennyire nem illettek össze százada jellemével, mutatja az a fejetlenség, melybe Oroszország az ő hat évi uralkodása alatt süllyedt. Megtorlás nélkül tűrte, hogy a riazáni Oleg háborgatta az ő területét, fölégette városait Lopaszniában, kínoztá helytartóját. Engedi, hogy a novgorodiak az ő joga mellőzésével szuzdali Constantinnak hódoljanak; nem gondol vele, hogy Olgerd nagy-fejedelem Rzsev-et elfoglalja és litvániai András Pszkovot háborgatja. Nem avatkozik be se a Riazán fejedelmei között, se a Tver fejedelemségeiben dúló polgárháborúkba, se azon zavargásokba, melyek Novgorodban a szláv és Sz. Zsófia negyedek versengése folytán keletkeztek, se azon egyházi viszálykodásba, mely a miatt támadt, hogy a konstantinápolyi patriarcha Sz. Eleknek egy vetélytársát merte metropolitává fölszentelni. Büntetés nélkül marad egyik tisztjének, Eleknek, Moszkva katonai kormányzójának meggyilkoltatása. A fejedelem e gyámoltalansága következtében természetyszerűleg az egyház férfiai lépnek előtérbe, és fölveszik az általa nem érvényesített szerepet.

Mózes, novgorodi érsek, lecsillapít egy zendülést a köztársaságban; Sz. Elek kibékíti a tveri fejedelmeket és egy csodás gyógyítással nagy tekintélyt szerez a hordán, melyet ő népe s fejedelme javára értékesít. II. Iván halála után a nagy-fejedelmi czim, melyet három előde oly nagy erőfeszítéssel tartott fenn a moszkvai uralkodó-házban, a zsuzdali családra megy át. Szuzdali Dimitri (1359—1362.), *jarlikh*kal erősítettven meg méltóságában, ünnepélyesen vonult be Vladimirba. Ez alkalommal csak Sz. Elek mentette meg Moszkva felsőségét; miután ugyanis megáldotta a nagy-fejedelmet Vladimirban, Sz. Péternek tett fogadásához híven, visszatért az egyidőre fővárosi rangjától elesett Moszkvába, II. Iván kiskorú gyermekei mellé. Az ő tanácsára történt, hogy a tizenkét éves Dimitri Ivanovics bátorzkodott magát szuzdali Dimitri vetélytársának nyilvánítani. Ezért őt a khán ítélőszéke elé idéztette. Az aranyhordát ez időben polgárháború'dúlta; a vad Mamaj harczott Murut ellen. Mivel az utóbbi Szerájban székel, és mivel ő látszott Batu törvényes utódának, hozzá fordultak a moszkovita és szuzdali bojárok. Murut a nagy-fejedelemséget Kalita unokájának ítélte oda, ki aztán egy moszkvai hadsereg élén Vladimirba ment magát megkoronáztatni.

Dimitri Donszkój (1363—1389); a kulikovói csata.

Dimitri Ivanovics (1363—1389) majdnem minden szuzdali fejedelem közül harczias szellemével és nyugatra emlékeztető lovagias jellemével válik ki. Megmutatta, hogy az orosz szellem csupán elnyomatott, de nem romlott és nem szolgaiasodott el a tatár iga alatt, és hogy a szláv lovagság csak alkalomra várt, hogy hallassa harczyi kiáltását és megvillogtassa aczélját, mint akár IX. Lajos vagy Jó János bajnokai. Dimitrinek előbb a harczok egész sorát

kellett megvívnia a szomszéd fejedelmek, névszerint a szuzdali Dimitri, a tveri Mihály és a riazáni Oleg ellen. A mint a hordán változás állt be, szuzdali Dimitri Murut khántól az előbbivel egészen ellenkező határozatot nyert, és bevonult Vladimirba. A moszkvai fejedelem, ki nem tartott többé a gyenge khántól, habozás nélkül fegyvert fogott, hogy kiűzze vetélytársát Vladimirból. Ekkor szerződés jött közöttök létre. Nizsni-Novgorod, mint szuzdali örökrész, megüresülván, Dimitri régi ellenfelét támogatta Boris ellen, ki ez örökséget magának követelte. Mint nagyatyja Kalita, ki Novgorodot kiátkoztatta, Dimitri Ivanovics is megkérte Sz. Szergiuszt, a Trojicza-monostor alapítóját, hogy sujtsa átokkal Nizsni-Novgorodot. Ekkor Boris engedett, és a szuzdali Dimitri, miután Nizsni-Novgorod fejedelme lett, leánya Eudoxia kezét a moszkvai fejedelemnek adta, s mind végig barátja maradt. Dimitri Ivanovics megfosztotta birtokaiktól a lázadó sztarodubi és halicsi fejedelmeket; s kényszerítette a borovszki Constantint a maga felsőségének elismerésére. Szent Elek közbenjárására szerződést kötött unokatestvérével, Vladimir Andrejevicscsel, melynek értelmében biztosítá neki azt az örökséget, melyet Kalita adott e fejedelem atyjának. Viszont Vladimir is kötelezte magát, hogy őt *atyjának* s nagy-fejedelmének ismeri el. Meg is tartotta szavát; mindenkor legderekabb katonája és valóságos jobb keze volt Dimitrinek.

A tveri uralkodó házzal való küzdelem újra megkezdődött. Mihály, a hordánál megölt Sándor fia, el akarta ragadni a trónt egyik nagybátyjától. A nagy-fejedelem és a moszkvai metropolita ez utóbbi javára nyilatkoztak. Mihály e határozattal nem törődve, Tvert litván segéd-hadakkal elfoglalta; Kasinban ostrom alá fogta nagybátyját s lemond-

ásra kényszerítette. Ekkor fölvette a tveri nagyfejedelem címét. Főleg a litván Olgerddel, nővére Julianna férjével, való szövetsége tette őt félelmissé. Három ízben 1368, 1371 és 1372-ben vezette sógorát — útközben mindent rabolván és fölégetvén — egészen a moszkvai Kreml falai alá. De a litván és a moszkvai sereg között egyik ízben sem került döntő ütközetre a dolog. Dimitri bojárjai jól érezték, hogy egy veszített csata Oroszország romlását vonná maga után; míg más részről Olgerd idősebb és sokkal tapasztaltabb volt, semhogy sorsát egy csata esetleges kimenetelére bízza. Végre 1375-ben, sógora halála után, Mihály Tverben ostrom alá vétetett Dimitri összes vazalljai és szövetségesei egyesült ereje által; ide csatlakoztak a novgorodiak is, kik bosszút akartak állani Torzsok fölprédálásáért és területek pusztításáért. Végszükségbe jutván s elhagyatva a litvánoktól, végre is kénytelen volt szerződésre lépni, melyben kötelezte magát, hogy Dimitrit *bátyjául* fogja tekinteni, lemond Novgorod és Vladimirra vonatkozó minden követeléséről, s nem fogja Moszkva szövetségeseit háborgatni; a tatárokat illetőleg teljesen követni fogja Dimitri eljárását, akár tovább is folytatni akarja ez utóbbi az adófizetést, akár háborút akar viselni ellenök.

Más, nem kevésbé veszedelmes ellenség vala a riazáni Oleg, ki már Jóságos Ivánnal kezdett daczolni. A moszkvaiak 1371-ben megverték Oleget és egy pronszki fejedelmet ültettek székébe, kinek azonban nem sikerült magát föntartani. A mint Tver némelykor Litvániára támaszkodott, úgy Riazán gyakran a hordával állott szövetségben.

A kipesaki birodalom napról napra gyengült. Több trónkövetelő küzdött Szeráj trónjáért. A tatár főnökök saját tetszésök szerint jártak el, és felsőbb parancs nélkül törtek be orosz területre. Igaz, hogy a keresztyén fejedelmek sem

tétováztak szembe szállani velök. Maga a riazáni Oleg, egyesülve a pronszki és kozelszki fejedelmekkel, tönkre verte Tagaj murzát, ki Riazánt fölégeté. Szuzdali Dimitri, Nizsni-Novgorod fejedelme, megverte Bulat-Temirt, kinek vállalata, a hordára való visszatérése után, helytelenítettvén, ő maga kivégeztetett. Moszkvai Dimitri pedig több ízben tagadta meg az engedelmességet a rettenetes Mamajnak. Mindennek daczára elég bátorsága volt, hogy engedjen a khán megidézésének, s elég szerencséje vagy ügyessége volt, hogy bántatlanul térhetett vissza Moszkvába (1371). 1376-ban nagy hadjáratot intézett a Volgán Kazán ellen s két tatár fejedelmet tett adófizetőjévé. A keresztyének és hitetlenek között folyvást szaporodtak az összeütközések. Így Szuzdal fejedelmei kiirtottak egy mordvin bandát, és főnöküket Nizsni-Novgorodnál kutyákkal tépették szét; mire Mamaj megparancsolta a város fölégetését. Moszkvai Dimitri 1378-ban, a Vozse partján, Riazán területén, személyesen aratott fényes győzelmet Mamaj helytartóján, s győzelme első mámorában így kiáltott fel: «Elmult az ő idejök, Isten velünk van!» A khán vak dühében Dimitri Ivanovics ellenfelét, a riazáni Oleget sújtá haragjával, ki országát az ellenség dúlására hagyván, elmenekült.

Mamaj két évig hagyta érni bosszúját, hogy annál teljesebbé tegye azt; ez alatt csöndben összegyűjtött egy rop-pant sereget, mely tatárok, törökök, poloveczok, cserkeszek, jászok és burtaniak vagyis kaukázusi zsidók tömegéből állott. Még a krimi Kaffában, a khán földén letelepült genuaiak is elküldötték a maguk hadjutalékát. Ez Orosz-országra válságos körülmények között a riazáni Oleg, feledvén a tatároktól szenvedett veszteségeit, csupán Moszkva iránt való bizalmatlanságból és irigységből elárulta a köz-ügyet. Dimitrivel szemben jó szándékát mutatván, sőt

arról is értesítvén őt, a mi készülöben van, — titkon Oroszország két legveszedelmesebb ellenségével, litvániai Jagellóval és Mamajjal igyekezett szövetséget kötni. A nagy-fejedelem seregének szét kellett zúzatnia a két óriás között; de Dimitri nem vesztette el bátorságát. Az oroszok szívében a bosszúvágygyal együtt fölébredt a vallásos lelkesedés is. A nagy-fejedelem szavára Rosztov, Bielozerszk, Jaroszláv, Sztarodub, Kasin fejedelmek druzsinájokkal, Vladimir, Nizsni-Novgorod, Szuzdal, Perejeszláv-Zalieszki, Kosztroma, Murom, Dimitrov, Mozsaiszk, Zvéigorod, Uglics, Szerpukhov bojárai, zászlóaljaik élén egymásután vonultak be a Kremlbe, a moszkvaiak örömujjongása között. Kosztromában kellett Dimitrihez csatlakozni két litván fejedelemnek, Andrásnak és Dimitrinek, Olgerd fiainak, kik Pszkov és Brianszk csapatait vezették hozzá. A nagy-fejedelem unokatestvérével Vladimírral a Trojicza-kolostorba ment, hogy Sz. Szergiusz áldását vegye. Szergiusz megígérte neki, hogy győzelmet fog aratni, de diadala véres lesz. Kisérőül mellé adott két szerzetest, Pereszvet Sándort és Oszliabát, ki bátor bojár vala, Brianszkból. Papi süvegökre keresztet tett: «Ime — mondá — egy fegyver, mely soha el nem vesz.» A tveri fejedelem nem küldötte el a maga hadjutalékát; ugyanekkor megtudták a riazáni fejedelem árulását is. De a többi oroszok szíve repesett az öröm- és lelkesedéstől a megtorlás gondolatára. A személyes féltékenységek daczára az orosz fejedelmeket ugyanazon hev lelkesíté, mint Spanyolország királyait, midőn a mórok ellen vonultak, vagy Bouillon Gottfried társait a szent földre való utaztokban. Soha sem lehetett még együtt látni ily szép hadsereget; Dimitri parancsnoksága alatt, mint mondják, 150,000 ember állott.

Átvonultak Riazán területén, melynek fejedelme reme-

gett közeledtökre, s a Don partjaihoz érkeztek. Itt a fejedelmek a fölött kezdetek tanakodni, hogy átmenjenek-e rögtön a folyón. Sürgös volt azonban végezni a mongolokkal, mielőtt azok kezet nyujthatnának Jagellónak, ki már alig tizenöt mérföldnyi távolságra Odojevnél állott. Egy levél, melyet Dimitri Sz. Szergiustól kapott, s melyben az ajánlotta, hogy «csak menjen előre», — döntőleg hatott. Átmentek a Donon s a Kulikovo (szalonka-mező) síkjára érkeztek, melyet a Nepriadva öntöz. Középen foglaltak helyet a litván fejedelmek és a szmolenszki, Dimitri druzsinájával; a jobb szárnyat képezték a rosztovi és sztarodubi fejedelmek, a balt Jaroszláv és Vologda fejedelmei; a tartalékot alkották Vladimir fejedelem, Bátor Dimitri Volhynia fejedelem, Brianszk és Kasin herczegei. A mongolok nem sokára föltűntek, és a csata elkezdődött. Véres és kétes volt sokáig; az ellenség már áttörte a nagyfejedelem druzsináját, midőn Vladimir és volhyniai Dimitri, kik magukat lesben tartották, hirtelen ráütöttek a mongolokra. Mamaj egy kurgán tetejéről nézhette végig serege futását. Elfoglalták táborát, szekereit, tevéit s egész a Mécsa folyóig üldözték a mongolokat, kik a folyóba nagy számmal fuladtak bele. Ha, mint beszélük, a mongolok százezer embert vesztettek, borzasztó volt az oroszok vesztesége is. Sz. Szergius két szerzetesét is a halottak között találták; egyikök, Pereszvet, egy besenyő óriás karjai között találtatott, ki vele birokra menvén, együtt adták ki lelköket. Dimitrit nem találták egy darabig, végre ájultan, véres, összetört fegyverzetében akadtak reá. Ő jól teljesítette bajnoki kötelességét. Az elfoglalt zászlók láttára azonban teljesen magához jött. Az orosz történetírók a kulikovói nevezetes ütközetet többféleképen írják le. A tulajdonképi évkönyviróknál, a nagy-fejedelem hivata-

los történetiróinál, Dimitri annak a hőse. A költői dalokban, melyek Szofroniusz pápa tudósításából merítettek hangulatot, a doni hős maga Sz. Szergiusz, kinek minden lépten-nyomon támogatnia kell Dimitri bátorságát, a ki mint fővezér nagyon is alázatosnak van föltüntetve. A doni csata, melytől Dimitri *Donszkoj*, Vladimir *Bátor* melléknevet kapott, époly nevezetes Oroszországban, mint a Las Navas de Tolosa mellett vívott harc Szpanyolországban. Megmutatta az oroszoknak, hogy le lehet győzni a győzhetetleneket; és a mongol iga, habár még újra visszasett rájuk, nem látszott többé lerázhatatlannak. Dimitri hősileg törte szét a rabszolgaság bilincseit s hirdette a végleges felszabadulást (1380).

Szerencsétlenségre azonban, az események nem adtak igazat a lovagias politikának, szemben a tartózkodás politikájával; nem adtak igazat a doni hős merész tettének, szemben a névai hős türelmével. A mongolok élén ismét egy oly félelmes ember tűnt föl, mint Dsengisz khán: ez volt Tamerlán, a két Bokhara, Hindosztán, Irán és Kis-Ázsia meghódítója. Egyik tábornoka, Tokhtamis, leverte és kivégeztette Mamajt, s tudtára adatta Dimitrinek, hogy győzelmet vett közös ellenségek fölött. Azután parancsot küldött az orosz fejedelmekhez, hogy menjenek a hordára. Dimitri azonban megtagadta az oda menetelt. Hát hiába ömlött volna a keresztyén vér a kulikovói mezőn? A khán erre roppant sereget gyűjtött össze. Dimitri ezúttal nem talált tanácsadóinál se arra a bölcseségre, se arra az erélyre, mint előbb. Nem tudván mit tegyen, eltávozott Moszkvából, és Kosztromába ment sereget gyűjteni. Tokhtamis egyenesen a fővárosnak tartott, s három napig ostromolta a Kremlt. Azután eselhez folyamodott, s színelte, mintha alkudozni akarna. Végre meglepték a tatárok

a kapukat és Moszkvában mindent lángba és vérbe borítottak. Meglehetősen pontos számítás szerint 24,000 ember veszett el. Ekkor pusztultak el a fejedelemség értékes okmányai és régi levéltárai. Vladimirt, Mozsaiszkot, Jurievét és Szuzdal többi városait hasonló sors érte. Midőn Tokhtamis visszavonult, Dimitri sírva fakadt fővárosa romjai fölött. «Atyáink, — mondá, — kik nem arattak győzelmet a tatárokon, kevésbbé voltak szerencsétlenek, mint mi.» Keserű fölébredés a diadal napja után! Mindamellett, ámbár Oroszországnak meg kellett nyugodni abban, hogy újra lássa a tatár adószedőket, mégis érezni lehetett, hogy a horda soha többé nem nyeri vissza régi hatalmát.

Dimitri bosszút akart legalább állani az áruló Olegen. Ez ugyan kisiklott kezéből; de Riazán, melyet az árulók fészkének tartottak, földúlatott. Tver fejedelme, Mihály hasonló sorsot érdemelt volna, mivel vonakodott Mamaj ellen harcolni, s egyike volt azoknak, kik legelőször futottak Tokhtamis hordájára. A háború folyt riazáni Oleggel, ki Kolomna területét pusztította. Ezúttal még egyszer közbelépett Sz. Szergiusz, fölkereste Oleget, kérte, fenyegette, végre rábirta, hogy Dimitrivel örökkétartó békét kössön, mely azzal erősítettett meg, hogy fia, Feodor nőül vette Dimitri leányát, Zsófiát.

A novgorodi kalandorok, a *jó cimborák*, ez időben sok kárt tettek a nagy-fejedelemség területén; háborgatták Nizsni-Novgorodot 1366-ban, Jaroszlávot és Kosztromát 1371 és 1375-ben; rablásaikat egész Szeráj és Asztrakhánig terjesztették ki, nem nézve, hogy ki a keresztyén, ki a hitetlen. Novgorod folytatta azt a szokását, hogy a litván hercegeknek örökbirtokokat adogatott; ellenben semmibe sem vette a nagyfejedelem politikai tekintélyét és a metro-

polita egyházi felsőségét. Dimitri huszonöt tartomány hadcsapataival ment a köztársaság ellen. Novgorod kénytelen volt kártérítést fizetni a *jó czimborák* pusztításáért, s évi adó fizetésére kötelezte magát.

Dimitri halálakor a moszkvai fejedelemség legnagyobb volt valamennyi éjszakkeleti államok között, minthogy magában foglalta északkeleten Bielozerszket és Halicsot, s délre Kaluga és Kaszimovig terjedt. A mi Vladimirt illeti, Dimitri végrendeletében már örökös birtokának mondja.

Szemére vetették, hogy Tver és Riazán fejedelemségeknek csak pusztítására szorítkozott, a helyett, hogy teljes bekebelezésüket siettetve volna. Jóllehet Dimitri sem szakított egészen a megosztás rendszerével, melynél fogva őt ifjabb fiát külön örökbirtokban részesíté, de legalább az egyenes ágon való öröködés elvét léptette az oldalágon való régi öröklési rendszere helyébe. Unoka-testvérével, Vladimirrál szerződést kötött, melynek alapján ez utóbbi lemondott a *család legidősb tagját* megillető jogairól, s ellenkezőleg kötelezte magát arra, hogy Dimitri legidősebb fiát, Vaszilit *bátyjának* ismeri el. Donszkoj uralkodása alatt alapítá István szerzetes a legelső egyházat a permiek földén; megsemmisítette papjaik és varázslóik befolyását, ledöntötte Voipelnek és az *arany vénasszonynak* szobrát, mely két gyermeket tartott karjain; a rénszarvas-áldozatot megszüntette, iskolákat alapított és mint permi püspök halt meg. Egy András nevű ember, valószínűleg genuai eredetű, a Pecsora mellett telepedett le. Oroszország Nyugattal, a kaffai és azovi genuaiak útján, lép összeköttetésbe. Ezüst- és rézpénzek, egy lovag arczképével czímlapjokon, kezdik helyettesíteni a *kunákat* vagy menyétbőröket. Az első ágyúk az orosz hadseregben 1389 táján fordulnak elő.

Moszkva folyvást szépül; egymásután emelkednek a Csodatevő-, az Andronius- és a Simon-monostorok.

Vaszili Dimitrievics és Vak Vaszili (1389—1465).

Vaszili Dimitrievics (1389—1425), VI. Károly francia király* kortársa, minden ellenmondás nélkül követte atyját, mint Moszkva és Vladimir nagy-fejedelme. Az előbbi város túlsúlya az utóbbi fölött mind jobban szembe-tünővé lett. Mind a kettőnek fekvése egyaránt előnyös volt; egyik a Moszkva, másik a Kliazma, tehát mind a kettő az Oka mellékfolyója mellett épült. Vladimirnak, mint Moszkvának megvolt a maga kremlje egy magas dombon, honnan egyformán nagy vidéket lehet belátni. Mind a két város összeköttetésben állott Oroszország nagy életerével, a Volgával; de attól elég messze is feküdtek, hogy ne legyenek kitéve egyenest a jó czimborák, e folyóvízi kalózok rabló támadásainak. Vladimir eleinte épannyi kedvezésben részesült, mint Moszkva; Bogoliubszki András úgy fáradozott amannak, mint Kalita Iván emennek szépítésén; sőt Vladimir, melyhez a nagyfejedelemség czíme volt kötve, inkább látszék hivatottnak, mint Moszkva, hogy Oroszország fővárosává legyen. Majdnem pusztá történelmi véletlenség az, a mi ez utóbbinak javára döntött; és ma Vladimir egyszerű kormányzósági székváros, tizen-négyezer lakossal, míg Moszkva hatszázezer lélekkel bíró főváros.

Novgoroddal szemben Moszkva nagy-fejedelme uralkodónak kezdette magát tekinteni, és készakarva nevezte e várost saját örökbirtokának (*patrimonium*). Viszont a novgoridiai Nagy Jaroszláv szabadságlevelére hivatkoztak,

* Es Zsigmond magyar király — (Ford.)

mely jogot adott nekik szabadon választani fejedelmöket. Az utolsó időkben szokásba jött egyezsége lépni. A köztársaságiak Moszkva uralkodóját elismerték fejedelmöknek; ez pedig beleegyezett, hogy — mintegy a régi szláv szabadság részére szóló utolsó hódolatképen — bizonyos föltételeket szabjanak eléje. Tveri Sándor bukása óta (1328) egyetlen egy orosz fejedelem sem tudott versenyre kelni a moszkvai uralkodóházzal Novgorod trónjáért. Egyedüli vetélytársak a litván nagy-fejedelmek lehettek. Ámde Litvániával szemben már nem egyszerű trónviszály, hanem vallási és nemzeti harcz alakjában állott elő a kérdés. Moszkva inkább tönkre hagyta volna menni Novgorodot, hogy sem az orthodox Oroszország legveszélyesebb ellenségének hatalmába engedje jutni. Mondhatni, hogy Novgorodnak 1328-tól kezdve nem volt többé külön fejedelme; egy moszkvai bojár helyettesíté ott a nagy-fejedelmet, olykor nagy szigorúsággal kezelvén a hatalmat. Novgorod 1393-ban föllázadván Moszkva ellen, Vaszili ellene indította hadesapatait; mely alkalommal Torzsok lakói közül hetvenet, kiket azzal vádoltak, hogy egy emberét megölték, elevenen darabokra vágatott.

Vaszili Dimitrievics tehát hatalmának tetemes gyarapodásával jutott trónra, minthogy a Kliazma melletti Vladimir és Nagy-Novgorod, melyek annyi véres harcznak szolgáltak tárgyául az orosz fejedelmek között, bizonyos tekintetben kiegészítő részét képezték birodalmának. Ha megjelent a hordán 1392-ben, ez nem azért történt, hogy hármaskoronáját megerősíthesse fején, hanem, hogy új területeket szerezzen. Tokhtamis khántól megvett egy *jarlik*hot, mely öt Murom, Nizsni-Novgorod és Szuzdal birtokába helyezte. Moszkva bojárjai s a khán követe megjelentek Nizsni-Novgorodban; Borist, az utóbb említett két

örökbirtok utolsó czímzetes fejedelmét, az utolsó birtokost, saját emberei árulták el; azt tanácsolván neki, hogy nyissa ki a kapukat, a mikor aztán kiszolgáltatták a nagy-fejedlem embereinek. Erre a város valamennyi harangjainak zúgása között a moszkvai Vaszili Nizsni-Novgorod és Szuzdal fejedelmévé kiáltatott ki.

Vaszili, bár jó egyetértésben élt a hordával, mégis két ízben volt kénytelen tűrni a tatárok pusztítását. Tamerlán, legyőzvén Angora mellett az ozmán törököket, megtámadta régi kedvenczét, Tokhtamist és földülta az arany hordát. Azután nyugat felé folytatta útját s Oroszország mezőit vérbe, lángba borította. Moszkvát a Batuéhoz hasonló rettenetes betörés fenyegette. Erre Vladimirból ünnepléses menetben Moszkvába vitték a szent szűz azon híres képét, melyet Bogoliubszki András Vüsegorodból hozatott oda. A tatárok a Don mellett fekvő Jeleczig értek, melynek fejedelmeit foglyúl ejtették. Itt azonban megállapodtak, s útjokat hirtelen ellenkező irányban, az Azovi-tenger felé vették. Hozzászokván Bokhara és India gazdag zsákmányához s Konstantinápolyról meg Egyiptomról álmodozván, valószínűleg úgy gondolkoztak, hogy Oroszország sivatag pusztái és rengeteg erdői sovány zsákmányt nyújtanak. Kárpótolták tehát magukat Azov kirablásával, hol egyiptomi, velencei, genuai, cataloniai, biscayai kereskedők sok értékes árút halmoztak föl; lerombolták Szerájt és Asztrakhánt is (1395).

Tamerlán betörése csak gyorsította az arany horda felbomlását. Láttuk már, hogy Vitovt föl is használta ez alkalmat, hogy a vorszklai nagy keresztes háborút szervezze a mongolok ellen (1399). Vaszili Dimitrievics óvakodott e háborúban résztvenni, mint a mely csak Kipcsak és Litvánia között vívatott. Neki nyugati szomszédja még vesze-

delmesebbnek tetszett, mint a keleti. Emezzel meg lehetett férni, ha adót fizetett: de amaz magát Oroszországot követelte. Vaszili hasznát húzotta az egyik fél vereségéből s a másik fél bomladozó állapotából, vigyázva, hogy egyiket se ingerelje maga ellen. Minthogy ekkor a horda több trónkövetelő között vita tárgya volt, fölmentette magát az adófizetés alól, színlelvén, hogy nem tudja, melyik a törvényes khán. Edige, Vitovt legyőzője, elhatározta, hogy az orosz vazallokat visszatéríti az engedelmességre; s azon hírt terjesztvén, hogy a litvánok ellen gyűjt sereget, elaltatta a moszkvaiak éberségét. Egyszerre csak értesültek, hogy a nagy-fejedelemség területére tört be. Vaszili úgy tett, mint atyja hasonló esetben. Kosztromába vonult, hogy sereget gyűjtsön; Moszkva védelmét pedig nagybátyjára, Bátor Vladimirra bízta. A tűzérséggel védett Kreml daczolhatott volna a nyílt ostrommal; de a nép összezsúfolttsága miatt éhségtől kellett tartani. Edige a sík földön levő városokat főlégette, Moszkvát ostromzár alatt tartván. Tver fejedelme, Iván ez alkalommal több nagylelkűséget és politikai eszélyt mutatott, mint atyja, Mihály; óvakodott segílyt nyújtani a tatároknak, félelmes hűbérese ellen. Időközben Edige megtudta, hogy ura, Bulat is fél, nehogy keleti ellenségei őt a hordán megtámadják. Azért, hogy kénytelen-kelletlen visszavonulását fődözze, gőgös levelet intézett a nagy-fejedelemhez, melyben megparancsolja neki az adófizetést; kapott is a moszkvai bojároktól háromezer rubelt hadi költség fejében (1408).

Sokkal veszedelmesebb ellenség volt a litvániai Vitovt, kinek leányát Zsófiát Vaszili nőül vette. Ez olyan fél volt, kivel szemben óvatosan kellett eljárni. Vaszili mindenütt veszedelmes apósának kezét látta; úgy azokban a zavarokban, melyek Novgorod s Pszkovban dúltak, hol Vitovt a

fejedelem czímet vette föl, mint Szmolenszkben, melyet Litvániával egyesített, és Tverben, hol Mihályt támogatta a nagy-fejedelem ellen. Mint Olgerd, Vitovt is három ízben indult Moszkva ellen. De mind a két ellenfélnek kéz alatt sokkal több ellensége volt, sem hogy egy csata kockájára tegye Moszkva vagy Litvánia sorsát. Végre is, 1408-ban, oly szerződésre léptek, mely az Ugra folyót jelölte ki a két nagy-fejedelemség között határvonalul, Szmolenszket Vitovt kezében hagyván, míg Kozelszk viszszaesatoltatott Oroszországhoz.

Vaszili, Murom és Szuzdalon kívül, Csernigov területének a fiatalabb hercegek örökrészeiül kiosztott darabjait is egyesítette saját birtokaival, mint Toruszát, Novoszilt, Kozelszket, Peremüszlt. Novgoroddal való viszálykodásaiban, melyekre a *jó czimborák* pusztításai, vagy kereskedelmi versengés adtak alkalmat, mindig nagy területeket tulajdonított el a Dvina vidékén, egyebek közt Vologdát. Viatka köztársaságot egyik hadjárata alkalmával alattvalójává tette és egyik testvérét adta neki fejedelmül. Feodort, Riazán fejedelmét és fiát, Oleget oly szerződésre kényszerítette, melynél fogva ez kötelezte magát Vaszilit *atyjának* tekinteni és, hogy az ő tudta nélkül senkivel szövetséget nem köt; viszont Vaszili átengedte neki Tulát, és elismerte nagy-fejedelem czímét. A két állam határát az Oka képezte. Kétségen kívül hasonló szerződése volt Ivánnal, Tver fejedelmével is. Egyik leányát Palæolog János görög császár vette nőül.

Vak Vaszili (1425—1462), VII. Károly francia király kortársa, uralkodása a nagy-fejedelemség fejlődésében szünetelés kora volt. Magában, *Donszkoj* családjának keblében húsz éves polgárháború dúlt. Ennek egyik fia, György vagy Juri, kit Rusza és Zvenigorod fejedelmévé tett, a régi

nemzeti jog visszaállítását követelte s unokaöccse Vaszili Vaszilievecs ellen hivatkozott az *idősebb* jogára ; míg Vaszili valamennyi többi nagybátyja az ifjú fejedelem mellett nyilatkozott. Pörüket 1431-ben a horda elé kellett vinni. Mind a két fél saját jogát bizonyíttatta Ulu-Makhmet khán előtt. De Vszevolozsszki, a moszkvai fejedelem bojárja, találta meg ura javára a legjobb érvet. «Fönséges czár! — szóla Makhmethez, — engedd meg, hogy szóljak én, a nagy-fejedelem szolgája. Uram a nagy-fejedelem kéri tőled a nagy-fejedelemség trónját, mely pártfogásod, átruházási jogod és *jarlikhod* egyedüli czímén senki másé, mint a tied ; neked áll jogodban arról tetszésed szerint rendelkezni. Dimitrievics György fejedelem ellenben atyjának ténye és végrendelete alapján követeli a nagy-fejedelemséget, nem pedig mint a te mindentehető hatalmad kegyadományát.» A meghunyászkodás e versenyében a pályadíj a moszkvai nagy-fejedelemnek ítéltetett oda. A khán megparancsolta Györgynek, hogy unokaöccse lovát fékénél fogva vezesse. Egy mongol *baskák* volt jelen a nagy-fejedelem megkoronázásán, mely most először ment végbe nem Vladimirban, hanem Moszkva Mária-mennybemeneteléről nevezett templomában. Ez időtől kezdve Vladimir elvesztette székvárosi jogát, bár a nagy-fejedelmek címeik föl-sorolásában Vladimirt még mindig Moszkva előtt említették.

Vaszili főleg ügyes bojárja, Vszevolozsszkinak köszönhette trónját. Még is ígérte neki, hogy leányát nőül veszi ; de anyja Zsófia, a büszke litván nő, a nagy Vitovt leánya, Mária hercegnőt, Bátor Vladimir unokáját vetette el vele. A bojár e miatt fölháborodva, elhagyta a nagy-fejedelem szolgálatát s ellenfeléhez, Györgyhöz szegődött, és ezt unokaöccse ellen izgatta. Egy más dolog teljesen bete-

tözte György elkeseredését. Két fia, Kancsal Vaszili és Semiaka jelen voltak a nagy-fejedelem lakodalmán. Zsófia fejedelemnő észrevett Vaszili derekán egy arany övet, mely egykor Dimitri Donszkojé vala. Elég oktan volt az övet tüntető és botrányos módon letépni György fiáról. E meggyalázó tett után a két herceg rögtön elhagyta az ünnepély színterét, és haza mentek atyjokhoz. Ez tüstént fegyverhez nyúlt s mintegy rohammal érkezett Perejaszláv alá. A moszkvai fejedelem alig tudott némi haderőt összegyűjteni; Kosztrománál nagybátyja keze közé került (1433). Vaszili hasztalan igyekezett öt könnyeivel megindítani, sőt a *Kancsal* és Semiaka meg akarták öletni a foglyot; de Morozov nevű bojár érdeksugalta tanácsára György meghagyta unokaöccse életét, Kosztroma birtokával együtt; a nagy-fejedelemséget pedig saját hatalmába kerítette. A moszkvaiak annyira ragaszkodtak fejedelmökhöz, hogy csoportosan hagyták oda városukat s Kosztromába sereglettek. György meggyőződhetett, hogy ellenfele még nagyon erős; szemrehányást tett Morozovnak álnok tanácsáért s öt két fia által megölette. «Tönkre juttattad atyánkat» mondák ezek neki. A bitorló valóban nem tudta magát Moszkvában föntartani; megüzente tehát unokaöccsének, hogy újra birtokába veheti. Midőn Vaszili bevonult székvárosába, a bojárok és nép úgy vették körül, «mint a hogy a méhek körülzsongják királynéjokat.» A háború azonban tovább folyt s Vaszili gyámoltalansága miatt György még egyszer hatalmába kerítette a kremlt s fogságba ejtette a nagy-fejedelem anyját és nejét, míg a *Kancsal* és Semiaka Vladimirt foglalták el, és Nizsni-Novgorod ellen indultak.

György már azon a ponton állott, hogy elismertesse magát moszkvai nagy-fejedelemnek, midőn hirtelen meg-

halt. Ekkor fiai békére léptek Vaszilivel, de csaknem ugyanazon perczben ismét fegyverhez is nyúltak. E polgárháború számos meglepő eseményei közé tartozott, hogy a *Kancsal* Vaszili a nagy-fejedelem kezébe került, ki dühe első hevében kiszuratta szemeit. (1436). Majd az erőszakos és meggondolatlan jellemű embereknél szokásos fordulat beálltával a haragból rémületbe ment át, s hogy jóvá tegye unokatestvérén elkövetett bűnét, visszaadta Semiakának szabadságát, a ki hasonlóképen fogoly volt. Semiaka megígérte, hogy szolgálni fogja, de nagyon rosszúl szolgált; elpártolása a tatárok ellen vívott egyik csatában az orosz hadsereg romlását idézte elő (Bielev ostroma Litvániában).

1441-ben újra kitört a háború a nagy-fejedelem és Semiaka között. Ez utóbbi néhány ezer *csavargóval* és *jó czimborával* egyszerre csak egész váratlanul megtámadta Moszkvát. Zenobiusnak, a Trojicza-kolostor főnökének még egyszer sikerült kibékíteni az ellenfeleket. Semiaka azonban megint kimutatta kétszínűségét a kazáni tatárok egy támadása alkalmával. A nagy-fejedelem hasztalan várta tőle a megígért segílyt, s így csak ezerötszáz embert tudott a támadók ellen állítani. Ennyire gyöngítették a Donszkoj utódai között dúló viszályok a nagy-fejedelemséget; ennyire meglazították vazalljai között az engedelmesség kötelékét; ennyire sülyesztették azt az Oroszországot, mely egykor 150,000 embert állított szembe Mamajjal! Vaszili tizenöt sebből vérezve, a barbárok kezébe került s foglyul vitetett Kazánba.

Moszkva a pusztulás szélén állott; területét a tveri fejedelem dúlta; Semiaka a hordán fondorkodott, hogy magát nagy-fejedelemmé kineveztesse. A kazáni czár azonban egyszerre csak csekély váltságdíjért szabadon bocsátotta foglyait, s Vaszili alattvalóinak örömkialtása között vonulhatott

be székvárosába. Semiaka elég okot szolgáltatott már arra, hogy a nagy-fejedelem bosszújától félhessen ; saját biztonsága érdekében tehát nagyon ideje volt megelőzni azt. Vaszili atyja s nagyatyja példájára épen a Trojicza-kolostorban ment, hogy megszabadulásáért hálát mondjon Sz. Szergiusznak. Csekély számú kíséret volt mellette. Távollétében Semiaka több összeesküdttel meglepi a kremlt, hatalmába keríti anyját, nejét s kincseit ; azután Trojiczába siet, hol czinkostársa, Mozsaiszki Iván fölfedezi a fejedelmet, ki a főtemplomban Sz. Szergius sírja mellett volt elrejtőzve. A foglyot Moszkvába viszik s *Kancsal* Vaszili bűnhődése után tíz évre Semiaka megbosszulja testvérét, kiszúratván a nagy-fejedelem szeméit (1446).

Semiaka Moszkvában volt rövid uralkodása alatt meggyűlöltette magát a néppel és a bojárokkal, kik szivök mélyében hívek maradtak szerencsétlen urokhöz. A nép nyelvén «a Semiaka-féle ítélet» hasonértelmű lett a legégbekiáltóbb igazságtalansággal. Vaszili párthívei nem-sokára ezután Litvániában csapatokat gyűjtöttek, melyekhez csatlakozott két tatár *czárevics* serege, s megindultak a bitorló ellen. Ez időtájban mindenféle fegyveres csapatok nyugtalanították Oroszországot ; a nagy tatár és litván harczok hadi népeinek töredékei, litván kalandorok, a hordától számüzött *czárevics*ek, novgorodi jó *czimborák* s mindenféle származású *csavargók*. Ezek rabolták a sík földet, megtámadták a legerősebb városokat is, s főnökeik olykor egy-egy rövidlétű fejedelemséget is szereztek maguknak. Hasonlítottak e szabad rabló csapatok az ugyanez időben szereplő angol és franczia *nagy-bandák*hoz (*grandes compagnies*). Minthogy pedig e bandák válogatás nélkül szolgáltak bármely ügyet, akár Semiakát, akár a nagy-fejedelmet : kétségtelenül befolyást gyakoroltak a viszályok állan-

dósítására. Semiaka ellenségei ellen akart indulni; de alig tette ki lábát Moszkvából, a város azonnal föllázadt ellene és Vaszilit diadallal fogadta. Semiaka menekült, és békére lépett áldozatával (1447). De képtelen lévén a nyugalomra, ismét fegyvert fogott; Galics mellett azonban teljesen megveretvén a mongolok és tatárok által (1450), Novgorodba menekült, hol három év múlva meghalt, mint mondják, mérgezés következtében. Összes birtoka a nagy-fejedelemséggel egyesített.

Megszabadulván e veszélyes ellenségétől, Vak Vaszili sietett elődeinek művét újra fölvenni. Novgorod folyvást menedékhelyet adott az ő ellenségeinek; helytartóinak tekintélyét semmibe sem vette; tagadta az ő fölebbviteli bíraskodási jogát, valamint a moszkvai metropolita felsőségét. Egy moszkvai hadsereg észre térítette a köztársasági várost; meg kellett semmisítenie *viicséjének* minden oly határozatát, mely a nagy-fejedelem tekintélyét igyekezett korlátozni; súlyos kártérítést kellett fizetnie s megígérni, hogy oklevelein csupán Vaszili pecsétjét használja. Pszkov Vaszili egyik fiát kapta fejedelmül. Viatka köztársaság adófizetésre s katonai jutalék kiállítására köteleztetett. Riazán fejedelme az imént halt meg; Vaszili a fiatal örököszt Moszkvába vitette oly szín alatt, hogy ő nevelteti, s helytartókat küldött örökségének kormányzására. A borovszki Vaszili, Bátor Vladimir unokája, nagy szolgálatokat tett neki; mindamellett is fogságba vetette, hogy hatalmába keríthesse birtokait. A nagy-fejedelem tekintélye egész szokatlan szigorral kezdett alattvalóira nehezedni; a valószínű vagy vélt lázadók ellen korbácsot, torturát, tagsenkitést s keresett kínzásokat alkalmaztak. Vaszili, ki annyit szenvedett György és Semiaka örökrészszel ellátott fejedelmektől, a ki oly erélyesen iparkodott maga körül minden

mellékági örökséget megdönteni, még sem tudta lerázni a szokás nyögét, és négy kisebb fia javára újra megkezdte az általa nagyra növelt fejedelemség szétदारabolását. Mégis, hogy a nagy-fejedelmi cím fölött minden viszályt megakadályozzon, és hogy az egyenes ágnek biztosítsa az örökösödést, 1449-től kezdve uralkodótársul vette maga mellé legidősebb fiát, Ivánt.

Uralkodása alatt nevezetes események tartották izgalomban az orthodox világot. 1439-ben IV. Eugén pápa egybehívta a florenczi zsinatot a végből, hogy a két egyházat egyesítse. Palæolog János görög császár, ki a pápától segélyt remélt a török ellen, meghívta oda saját egyházának főpapjait. Megjelent ott Izidor, moszkvai metropolita is. Azonban hiába írta alá a konstantinápolyi császár, valamint a keleti patriarchák három vikáriusa, tizenhét metropolita és nagyszámú püspök az egyesülés oklevelét. A görög világ az öreg Márk, ephesusi püspök erélyes tiltakozásának adott igazat s visszautasította a Rómával kötött egyezséget. Izidor Kievben és Moszkvában jelentette, hogy aláírta a kibékülés okmányát. A latin kereszt föltünése a Kreml Mennybemenetel-templomán, a nyilvános imákban Eugén pápa nevének említése, az egyesülési okmány fölolvassása nagy megütközést keltettek az oroszokban. Vaszili, a ki nem szerette a theológiát, azonnal fölemelte szavát; polemiát kezdett Izidorral, s oly sértésekkel halmozta el, hogy a «hamis pásztor» jónak látta Rómába menekülni. Az egyesülés megghiúsulta a görög-birodalom tönkrejutását jelentette. II. Mahomet 1453-ban bevonult Konstantinápolyba. Nem volt többé keresztyén *czár*; Moszkva lőn az orthodox világ anyavárosa, Konstantinápoly örököse. A bizanczi szerzetesek, művészek és tudósok nem sokára ide is, mint Európa többi részeibe, elhozák a renaissance-t.

XIII. FEJEZET.

Nagy Iván, az orosz földek egyesítője (1462—1505).

Novgorod meghódítása ; Tver, Rosztov, Jaroszláv fejedelemségek beolvasztása. — A nagy horda és Kazán ellen viselt háborúk ; a tatár-iga vége. — Litvánia elleni háborúk ; nyugati Oroszország visszafoglalása a Szozsig. — Házassága Palæolog Zsófiával ; görögök és olaszok a moszkvai udvarban.

Novgorod meghódítása ; Tver, Rosztov és Jaroszláv fejedelemségek beolvasztása.

Vak Vaszili halálakor Oroszország mintegy össze volt szorítva a nagy litván-birodalom és a mongolok óriási birtoka között. Északon két nyughatatlan szomszédja volt, a livlandi lovagrend és Svédország. A nyolcz első moszkvai fejedelem fáradozása daczára, a kis orosz állam még nem tudta keresztülvinni egységét ; Riazán és Tver, bár meggyöngítve, még fönnállanak. Novgorod és Pszkov még haboztak a moszkvai és a litván nagy-fejedelem között. Kalita utódai új meg új fölosztásokkal ismételve elrontották azt az egységet, melyet kérlelhetetlen politikájokkal létesítettek. A moszkvai állam, mely egy tengerrel sem érintkezett, csak időszakos összeköttetésben állott az európai műveltség tűzhelyeivel. Pedig épen ez az időszak az, melyben a nyugati nemzetek szerveződni kezdettek. Francziaországban VII. Károly és XI. Lajos, Spanyolországban Ferdinand és Izabella, Angolországban a Tudorok, Ausztriában III. Frigyes és Miksa mind arra törekeshnek, hogy a hűbéri fejtelenség romjain hatalmas államokat rendezzenek be. Az európai műveltség hallatlan lendületet nyer ; a renaissance megkezdődik, a könyvnyomtatás terjed, Kolumbus

Kristóf és Vasco de Gama új világokat fedeznek föl. Egyedül Oroszország nem törekedett volna befejezni egységét és részt venni a nagy európai mozgalomban? Az az ember, ki Oroszországot visszaadja önmagának, ki megszabadítsa a mongol igától, ki összeköttetésbe hozza nyugattal, ez az ember volt az, kire vártak. Sőt már meg is jósolták jövőtelét. Midőn 1440-ben Vak Vaszilinak Iván nevű fia született, egy vén szerzetes Nagy-Novgorodban kinyilatkoztatást kapott, melyet püspökének következőkép mondott el: «Valóban a mai nap az, melyen a nagy-fejedelem diadalt ült. Az Isten neki örököszt adott. Én látom, hogy e gyermek jeles hadi tettekkel fogja kitüntetni magát. Maga alá hajtja a fejedelmeket és népeket. De jaj nekünk! Novgorod is lábaihoz fog omolni, és soha többé föl nem emelkedik.»

III. Iván, kinek negyvenhárom évi uralkodása lehetővé tette megvalósítania mind azt, mit Oroszország tőle várt, parancsoló, rideg, számító fejedelem volt, bevégzett típusa a szuzdali és moszkvai fejedelmeknek. Épen nem lévén harcziás, kételkedni lehetett bátorságában. Győzelmes vala Litvániában, Livlandban, sőt egész Szibériáig, a nélkül, hogy kitette volna lábát a Kremlből. Atyja sok földet bejárt, és nem egy sajnós csapás érte; ellenben Ivánról ezt mondja István, a moldvai vajda: «Iván különös egy ember; szép csöndesen otthon ül és győzelmet arat ellenségein; míg én, ki folyton lóháton vagyok, nem tudom megvédeni országomat.» Ezek III. Eduard szavai is V. Károly francia királyról. Iván kifárasztotta, kimerítette elleneit alkudozás, várokoztatás által, s csak az utolsó perczben nyúlt erőszakhoz. Kegyessége jókora képmutatással volt párosulva. Megsíratta rokonait, kiket ő öletett meg, mint XI. Lajos a guyenne-i herczeg halálát. Született kényúr volt, — mondja Karamzin — «ki birtokában volt

az önkényuralkodás titkának, s úgy tűnt föl az oroszok szemében, mint egy félelmes Isten». Egy pillantása ájúlásba ejtette a nőket. Ha ebéd után aludt, bámulatos volt látni urok álma alatt a bojárok félelmes tiszteletét. Bőkezűen alkalmazta a halálbüntetést és a kínzást a lázadók ellen, még ha a legmagasabb rangúak voltak is. Megcsónkíttatta fiának tanácsosait, nyilvános téren megkorbácsoltatta egy tekintélyes kolostor archimandritáját és Ukhomszki herceget; két ellene összeesküvő lengyelt a Moszkva partján vaskalitkában égettetett meg. Már neki megadták a *rettenetes* nevet, melyet unokája még méltóbban viselendett.

Első kísérletét Nagy-Novgorod ellen irányozta. Az Ilmen melletti nagy köztársaság már haldoklott az arisztokratikus fejetlenség, a nép, az egyház s különösen a bojárok egyenetlenkedései miatt. Ez volt a korszak, melyről Bielajev elmondhatta, hogy «a novgorodi pártok már annyira összezavarodtak, hogy sokszor alig lehet kivenni, mely okokból támaszt ez vagy az a párt zavart és forradalmat». Most azt hitték, hogy szabad lenézniök az új fejedelem tekintélyét; s elég oktanok voltak, semmibe sem venni III. Ivánnak igen mérsékelt hangon tett panaszait s követelését. Iván ekkor fölhevítte a pszkoviat, hogy támogassák őt a lázadók ellen vezetendő hadjáratában. De a pszkoviak nem szándékoztak őt segíteni, belátván, hogy Novgorod bukása maga után vonja az ő szabadságuk vesztét is. Fölajánlották közbenjárásukat *idősb nőtestvérök részére*; de ez visszaütötte; ők tehát kénytelenek voltak Ivánhoz csatlakozni. III. Iván ezalatt többször fogadta Moszkvában Theophil novgorodi püspököt, s folytatta vele az alkudozást. Novgorodban erős párt állott az ő részén, de az ellenpárt merészebb volt. Boreczki poszadnik özvegye,

Mártha, két felnőtt fiú anyja, merészen a moszkva-ellenes párt élére állt. Könnyed beszédmódja, nagy gazdagsága, kifogástalan bátorsága nagy befolyást szerzett neki a nép-nél és a bojároknál. E rettenthetetlen asszony volt a novgorodi szabadság utolsó megtestesülése. Hogy megmentse a köztársaságot, IV. Kázmér lengyel király karjai közé akarta azt dobni. Beleegyezett abba is, hogy a novgorodi érseket a kievi metropolita nevezze ki s nem a moszkvai. Novgorodi hazájáért égő buzgalmában elárulta Oroszország és az orthodox egyház ügyét. A *viécse* ülései, a két párt nyomása alatt, erőszakos zajongásokká fajultak. Némelyek azt kiabálták: «Éljen a király!», mások: «Éljen az orthodox Moszkva, éljen Iván nagy-fejedelem; éljen atyánk, Fülöp metropolita!» Mártha barátai végre is győzedelmeskedtek. Novgorod a lengyel királynak adta át magát formális szerződés útján, melyben ugyanazon *föltételeket* biztosította magának, mint a régi fejedelmeivel kötött szerződésekben. III-ik Iván még egyszer megpróbálta a polgárokat engedelmességre visszavezetni s követet küldött hozzájuk; de Mártha pártja mindig vagy a legszámosabb vagy a legzajosabb volt. Iván végre elhatározta, hogy háborút kezd. Usztiug és Viatka hadsapatai meghódították a Dvina vidékét; a tatár lovasságtól támogatott moszkvaiak kegyetlenül dúlták a *hitzegő* Novgorod területét; a korosztüni csata után levágták foglyaik orrát és ajakát. A köztársaságiak elveszték régi erélyöket; Mártha kénytelen volt hamarjában gyakorlatlan kézműveseket besorozni. A Selon melletti csatában 5000 moszkvai 30,000 novgorodit vert meg. Ruszában a nagy-fejedelem több bojárt lefejeztetett, köztök Mártha egyik fiát is, a többi foglyokat pedig Moszkvába vitette. III. Iván folyvást előre ment, harczolva és alkudozva. A novgorodiak utoljára meghódoltak,

hadi sarezot fizettek; megmaradtak ugyan köztársaságnak, de oly köztársaságnak, mely a fejedelem kénye-kedvétől függött (1471).

Ez időtől kezdve, Iván a város teljes beolvasztásán munkálkodott; pártja folyvást növekedett Novgorodban. Ha helytartóinak igazságszolgáltatási eljárása miatt előtte panaszt emeltek, ő a város régi törvényeinek hiányos voltát okolta. Igyekezett a bojárok ellen fölszítani a többi osztályok ingerültségét. Ez utóbbiak hívására történt, hogy 1475-ben Novgorodban ünnepélyes törvényszéket tartott. Nagyok és kicsinyek özlöltek ítélőszékéhez, igazságot kérvén egymás ellen. Ebből látta, hogy a novgorodiak viszálykodása mily erőt kölcsönöz neki. Egy hatalmi ténye, melyet megkísérlett, teljesen sikerült neki. Midőn ugyanis Mártha második fiát, meg a poszadnikot és több bojárt, lánczra verve, Moszkvába szállíttatá, senkinek sem volt bátorsága tiltakozni ez ellen. Visszatérvén székvárosába, a panaszoknak egész serege özlölött oda is hozzá; miből az lett, hogy a pörös felekre nézve kötelezővé tette, hogy előtte jelenjenek meg. Rurik ideje óta — állítják az annálisták — soha senki sem sértette meg ily szembe-tűnően a novgorodi szabadságot. A város követségi irodájának egy tévedését fölhasználva, többé nem Novgorod *urának* (*goszpodin*), hanem *uralkodójának* (*goszudár*) nyilvánította magát. Ámde ha ezt a magyarázatot elfogadják, a köztársaság tényleges alárendeltsége jogilag is be lesz fejezve. Mártha pártja még egy végső erőfeszítést tett, hogy ez *uralkodói* igényt megghiúsítsa; a nagy-fejedelem barátait legyilkolták. Iván fölszólt, hogy — miután őt okmányilag *uralkodónak* nyilvánították, — mikép merészkedik most e tényt meghazudtolni. Ekkor a metropolita, a püspökök, a bojárok és egész Moszkva javasolták neki,

hogy indítson háborút. Mint szent háborút hirdették azt ki a pápa és Litvánia szövetségesei ellen. Oroszország összes ereje megmozdult; több novgorodi bojár a nagy-fejedelem seregéhez csatlakozott. A város körülzáratott és kiéheztetett. Hasztalan hangoztatták Mártha hivei a régi harci kiáltást: «Haljunk meg a szabadságért és Szt. Zsófiaért.» Meg kellett magukat adni. Iván csak vagyont, személyök biztonságát, az igazságszolgáltatás régi rendjét és a moszkvai szolgálat alól való mentességet engedélyezte új alattvalóinak; ellenben nem volt többé sem vicsésők, sem poszadnikjok. Az őrtoronyban elhallgatott a harang; a novgorodi köztársaság megszűnt létezni (1478). Mártha és a főbb oligarchák Moszkvába vitettek, javaikat elkobozták. Ezután még többször háborogtak a pártok; de III. Iván és utóda újabb elszállításokkal csillapították le őket. 1481-ben több bojár vonatott kínpadra és végeztetett ki, 8000 novgorodi polgár pedig Szuzdal városába telepítettetett át. Még gyászosabb csapást mért Iván új birtokának jóllétére, midőn 1495-ben, a revaliakkal való viszálykodása következtében, negyvenkilencz Hansa-városi kereskedőt letartóztatott Novgorodban, földülta a németek árutárait, s egy millió értékű árukat vitetett el Moszkvába. A kapzsi nagy-fejedelem kétségen kívül nem érte föl észszel, hogy az arany tojást tojó tyúkot ölte meg. Nagyon sok évnek kellett ezután eltelni, míg nyugat kereskedői újra megjelentek Novgorodban. A Novgorodnál hajlékonyabb Pszkov megtartotta *vicsésjét* és régi intézvényeit.

Mialatt Iván lerontotta Novgorod szabadságát, egyúttal elvette gyarmatait, vagy saját magának foglalta el északi Oroszország hódítmányait. Most már a moszkvai állam egész Finnlandig, a Fehér-tengerig, a Jeges-oczeánig ért; sőt már Ázsiába is betette lábát. Iván 1472-ben meghódí-

totta Permet, ekkép ura lett «a Kamán túli ezüstnek», melyet a novgorodiak addig kereskedés útján szereztek be. 1489-ben Viatka, mely egy időre a kazáni tatárok hatalmába esett volt, újra visszaszereztetett és elvesztette köztársasági szervezetét. Usztiug vajdái 1499-ben a Dvinától és Viatkától a Pecsoráig nyomultak elő, melynek partján erődöt építettek. Csikorgó télben, kutyáktól vont szánokon, a szél és viharok daczára átmentek az Ural szorosain, megöltek ötven szamojédet, elvettek tőlök kétszáz rénszarvast, betörtek a vogulok és ugrok, a magyarok két finn rokonának területére; bevettek negyven palánkot, foglyul ejtettek ötven fejedelmet s visszatértek Moszkvába, miután megszerezték ezt az ismeretlen vidéket, melybe a régi földírók annyi csodát és szörnyeket helyeztek. Oroszország is, mint Nyugat tengeri államai, fölfedezett egy új világot.

A központi Oroszország művelt tartományai másféle fontossággal bírtak, mint észak pusztái. Itt nem végtelen területek megszerzéséről volt szó, hanem a kis örökrészes fejedelmek birtokait kellett egyiket a másik után bekebelezni. III. Iván megfoszthatta volna trónjától Riazán ifjú fejedelmét, kit atyja Moszkvába vitt; de ő inkább visszaküldte államába, neki adván nővérének, Annának kezét (1464). Riazán s Novgorod-Szieverszki fejedelemségek beolvasztása utódjának volt föntartva. Eleinte ezt a mérsékletet mutatá Tver irányában is, de 1482-ben Mihály fejedelem, kit addig is csak tiszteletből tűrt meg, elég oktanul Litvániával lépett szövetségre. Iván örömmel ragadta meg ezt az ürügyet és személyesen ment Tver ellen, a híres bolognai Fioraventi Aristotelessel, tűzérségének parancsnokával. Mihály menekült; Iván megparancsolta, hogy kiméletesen bánjanak új alattvalóival. Így ez a fejedelem-

ség, mely 40,000 embert volt képes fegyverbe állítani, kardcsapás nélkül kapcsoltatott birodalmához. Hasonlóképen egyesíté Vereja és Bielozerszk örökrész-birtokokat, s megfosztotta uralkodó-joguktól Rosztov és Jaroszláv fejedelmeit.

Atyja örökrészekkel látván el Iván testvéreit is, csak újabb és hálátlan föladatot készített neki; ő azonban minden lelkiismereti furdalás nélkül végezte a maga dolgát. Midőn testvére, György meghalt, nagyon megsiratta, de azért kezét tette Dimitrov, Mozsaiszk és Szerpukhov városaira, s hagyta zúgolódni többi testvéreit, kik osztozni szerettek volna vele (1468). András arról vádoltatván, hogy egyetért a litván fejedelemmel, börtönbe vettetett, hol halálát is lelte (1493). Ekkor a nagy-fejedelem palotájába hívatta a metropolitát, püspököket, s ő maga lesütött szemmel, szomorú, könyektől ázott arczczal jelent meg előttök, s töredelmesen vádolván magát, hogy igen kegyetlen volt szerencsétlen testvére iránt, alávetette magát atyai korholásuknak. De azért elfoglalta András örökségét, és Boris testvérének nemsokára bekövetkezett halála után, az összes atyai birtokot egyesítette saját kezében. Őt az *orosz földek egyesítőjének* nevezik, de nyolcz előde épúgy megérdemli ezt a nevet. Az ő megelőző munkájoknak tulajdonítható, hogy Iván a legnagyobb és leghatalmasabb lett az *egyesítők* között. Ő nem esett elődei hibájába; mert habár később örökrészeket adott is gyermekeinek, ezt oly föltétellel tette, hogy alattvalói maradjanak bátyjoknak, és hogy ne legyen joguk sem pénzt veretni, sem külön önálló diplomatiát folytatni.

Hadjáratok a nagy-horda és Kazán ellen. A tatár-járom teljes lerázása.

A horda birodalma valahára föloszlott. Romjain a következő főbb államok keletkeztek: a kazáni, a szeráji és az asztrakháni császárság, a nogaji horda és krimi khánság. Kazánt és Krimet különösen lakóinak nagy kevertsége jellemezte. A kazáni czárságot a régi volgai Bulgária helyén, mely egykor oly virágzó és művelt volt, Vak Vaszili idejében egy számüzött herczeg alapította. Ugyanaz a Makhmet volt ez, a ki megkísérelte, hogy Litvániában, Bielevben fészkelje meg magát, s a ki legyőzte Semiakát. A mongolok elkeveredtek a régi bolgárokkal s fontos kereskedelmi és műveltségi központot alapítottak. E czárság kiterjesztette uralmát a mordvinok, cseremiszek és csuvasok finn törzseire, valamint a baskirok és mecserákokra. Csaknem ugyanazon időben alapíttatott a krimi khánság Dsengisz khán egyik utódától, Aszitól, ki — mint mondják — egy paraszt által megmentetvén a haláltól, nevéhez fűzte megmentője Ghirei nevét is, melyet azután mindenik krimi khán hozzácsatolt a nevéhez. A mongolok, midőn a krimi félszigetbe érkeztek, ott találták a régi tauriai, gót, hellén, örmény, zsidó népeknek töredékeit, különösen a kharaita zsidókat, kik azt állították, hogy ötszáz évvel Kr. e. telepedtek le Csufut-Kalé és Mangup-Kalé szikláin és barlangi városaiban; végre ott találták még a Kaffában letelepedett genuaiakat is. A zsidókat és olaszokat kivéve, a régi népek nagy részét magukba olvaszták az ázsiai hódítók. És csakugyan, míg az északi Krim pusztáin lakó tatárok tiszta nogaji vérből valók, addig a déli hegyek között lakók izlamra térített tauriaiak, gótok és görögök utódainak látszanak. A mi a szeráji nagy-hordát illeti, ez csaknem

kivétel nélkül nomádokból, mint p. nogaji és más török-tatár népekből állott.

Ez államok mindegyikének keblében fejtelenség és trónviszály uralkodott. Kazán, Szeráj és Krim fejedelmei a moszkvai fejedelemnél kerestek menedéket, ki magánál tartogatta őket, hogy viszálykodásaikat állandóvá tegye. III. Iván 1473-ban egy musztafa részére a riazáni Novgorodot hűbérül adta. Mások hadseregében szolgáltak és segítették Novgorod és Litvánia elleni háborúiban. A khánok és csárokkal, különösen a szeráji nagy-hordával szemben Moszkva uralkodója védőleg viselte magát; visszaverte ugyan egy-egy kalandoresapat támadását, de óvakodott ellenök egyenes támadást intézni; fölmentette magát az adófizetés alól, de némi ajándékot továbbra is küldött. Egyidejűleg azonban iparkodott a szeráji khán ellen szövetségeket kötni, és az olasz Marco Ruffót a turkoman Uszun-Haszánhoz, Persia urához, a mongolok ellenségéhez, küldötte követségbe (1477). Még eredményesebb barátság kötötte őt Mengli-Ghireihez, Krim khánjához, mely egész életökön át tartott. Mengli hasznára is volt neki Litvánia, valamint a nagy-horda ellenében.

Miután minden előkészületeket megtett, 1478-ban kitörésre hagyta kerülni a dolgot. Midőn ugyanis Akhmet khán követeket küldött hozzá saját képével, hogy rajta az adót követeljék, III. Iván lábbal taposta a khán képét s megölette a követeket, egynek kivételével, hogy ez vigye meg a hírt a hordára. Ez az adat, mely semmiképen sem egyezik meg Iván ismeretes józanságával, nincs említve minden krónikásnál. Akhmettel szemben, ki azonnal táborba szállott, erős állást foglalt Iván az Oka mellett; serege nagyobb és jobban volt szervezve, mint egykor Dimitri Donszkojé. Mindamellet 150,000 embere s ha-

talmas tüzérsege sem akadályozta meg, hogy nagyon is ne gondoljon a harc kockázott voltára. Sőt e fölött gondolkodni Moszkvába is visszatért s csak is a nép hangos zúgólódása kényszerítette arra, hogy visszamenjen. «Hogyan! — kiálták a moszkvaiak, — túlterhelt bennünket adóval, a nélkül, hogy a hordának megfizette volna a köteles sarcot, s most, mikor ellenünk ingerelte a khánt, nem akar harczolni!» Iván előbb tanácskozni óhajtott anyjával, bojárjaival és püspökeivel: «Csak menj bátran az ellenségre» — volt az egyhangú válasz. — «Nem illik a halandónak félni a haláltól! — mondá Vaszián, a vén érsek, — sorsát senki sem kerülheti el.» Legalább fiát, Ivánt akarta a táborból Moszkvába visszaküldeni; de a fiatal herczeg hősileg megtagadta az engedelmességet. A nagy-fejedelem végre rászánta magát, hogy visszatér a hadsereghez, megáldva anyjától meg a metropolitától, a ki győzelmet jósolt neki, mint Dávidnak vagy Constantinnak, s egyszersmind figyelmeztette őt, hogy «a jó pásztor életét adja juhaiért». Iván azonban, nem érezvén magában Constantin szellemét, mozdulatlanul tartotta seregét az Oka és Ugra mellett; meglegedtek azzal, hogy egyik partról a másikra nyilakat lövöldöztek és szitkozódó szavakat szórtak egymás ellen. Siket maradt bojárjai harczias tanácsaival szemben s inkább hallgatott két kegyeltjének — mint a krónika mondja — «kövér és hatalmas uraknak» óvatos tanácsára.

De azért visszautasította a khán ajánlatát, a ki kegyelmet ígért neki, ha oda megy, vagy ha legalább övei közül oda küld valakit, megcsókolni az ő kengyelveit. Végre a szerzetesek és az őszhajú püspökök elveszték türelmüket. Vaszián egy harczias levelet intézett a nagy-fejedelemhez; emlékébe hozván az Igorok, Szviatoszlávok, Vladimir Mo-

nomachosok, Dimitri Donszkojok, példáját. Iván bizonyította, hogy ez a levél «örömmel, bátorsággal és erővel töltötte el szívét»; de azért még két hét múlt el teljes tétlenségben. A tizenötödik napon a folyó befagyott; ekkor a nagy-fejedelem kiadta a parancsot, hogy vonuljanak vissza. E pillanatban kimagyarázhatatlan rémület vett erőt mind a két seregen; tatár és orosz futott egymás elől a nélkül, hogy üldöztek volna (1480). A khán a hordáig meg sem állott. Így folyt le Kipcsak lovasainak utolsó nagy betörése; ilyen nem épen hősieles módon tört meg a mongol iga, mely alatt Oroszország csaknem háromezredig nyögött. III. Ivánnak is, mint XI. Lajosnak, megvolt a maga montlhéryi csatája; sokkal kevesebb dicsőséggel viselte ugyan magát benne, mint a francia király; de sokkal több hasznot tudott belőle húzni. A horda, melyet a krimi khánok is megtámadtak, csak kevéssel élte túl kudarczát. Akhmetet magát egyik embere ölte meg.

Kazán és Moszkva között is mindinkább növekedett az ellenségeskedés. III. Iván 1467. és 1469-ben két hadjáratot indított *Bulgária* ellen; 1487-ben pedig, hét év múlva a mongol iga lerázása után, a moszkvai vajdák harcza indultak azon Kazán ellen, hol nagy-fejedelmök atyja egykor fogságban volt. Hét heti ostrom után bevévék a várost s foglyul ejték az urát, Alegámot. Ekkor Moszkvában is láttak fogolyképen egy kazáni czárt! Iván cziméhez csatolta a *Bulgária fejedelme* címét; de nem hívén, hogy a muzulmán város meg volna érve a teljes beolvasztásra, a koronát barátjának, a krimi khán unokaöcscsének adta. A nép kényszerítettett, hogy új fejedelmének hódolati esküt tegyen. Ugyancsak Bulgáriában Arszk elfoglalása és annak erődjében orosz őrség elhelyezése módot nyújtott Ivánnak, hogy egész közélről ügyelhessen föl arra, a mi Kazánban

történik. A krimi khán ugyanis nem gondolt arra, hogy tiltakozzék Alegám czárnak, az ő unokaöccse ellenfelének fogvatartása ellen; de a sibani és nogaji khánok, kik rokoni összeköttetésben állottak Alegámmal és személyében az izlamot látták megalázva, követeket küldöttek a nagyfejedelemhez. Ő ugyan igazában megtagadta foglyának szabadon bocsátását; de oly udvariasan válaszolt, hogy nem lehetett rá megharagudni. Flandriai posztót, sólymokat, halcsontot küldött a buzgó rokonoknak, s nem feledkezett meg a murzák nejeiről sem, kiket nővéreinek nevezett. Egyúttal azonban éreztetni akarván ez ázsiaiakkal, hogy az idők megváltoztak, gondja volt rá, hogy személyesen soha se érintkezzék többé a nogaji küldöttekkel; hanem csakis kincstárnoka, titkárja, vagy valamely másodrangú tiszttviselője útján beszélt velök.

Litvánia ellen viselt háborúk. Oroszország nyugati részének visszaszerzése a Szoszig.

A Lengyelországgal egyesült Litvánia mindig félelmes elenség maradt. Ez államnak az a szerepe van az orosz történelemben, mint Jó Fülöp vagy Merész Károly Burgundiájának a Franciaországéban. Orosz, lengyel s litván népekből alakulván, többször csaknem megsemmisítette Oroszországot; épen úgy, mint Burgundia, mely francia lakosságból, valamint német és batáv tartományokból állván, majdnem hogy megdöntötte a francia nemzetet. Litvánia hozzá tapadt Lengyelországhoz, miként szerencsétlenségünkre a burgundi államok az ausztriai házhoz fűződtek.

Iván uralkodása kezdetén IV. Kázmér volt ama két egyesült állam királya, ki megragadott minden alkalmat, hogy a nagyfejedelmet háborgassa. Viszont ez utóbbi szövetségesét, Menglit bujtogatta föl, hogy nyugtalanítsa a

litván birtokokat. A tatárok valóban ki is rabolták Kievet és a katakombák kolostorát (1482). Midőn tíz évvel később Kázmér meghalt (1492), idősebb fiának, Albertnek Lengyelországot hagyván, míg ifjabb fia, Sándor Litvánia nagyfejedelmévé lett: III. Iván elhatározta, hogy hasznot húz azon körülményből, hogy Litvánia magára van hagyva. Kereste a török szultánnak, II. Bajazetnek és Magyarország királyának, Mátyásnak * barátságát; végre tevékenyebb szövetségre lépett István moldvai vajdával, a litvánok elszánt ellenségével, mindenek fölött pedig számított Menglire. Mengli a litvánokat tartóztatta föl, míg Iván a mongolokkal végez; majd meg a hordát szorította sarokba, míg a nagy-fejedlem számadását rendezi Sándorral, azon veszély nélkül, hogy a tatárok meg azalatt betörnek Ukrainába. Moszkvában a nagy-fejedlem élete ellen koholt lengyel összeesküvés fölfedezése indította meg az első háborús híreket. Valamint sikerrel tudta III. Iván a horda ellen fölhasználni a mongol szökevényeket, úgy Litvánia hűbéres hercegei és más jelentékeny személyiségek is összeköttetésbe léptek most vele. Ekkor telepedtek meg az azóta oly híressé vált Bielszkiek, Glinszkiek Oroszországban; ekkor küldött Mazóvia hercege követséget Ivánhoz, ekkor jelentették hódolatukat előtte Viazma, Vorotünszk, Bielev és Mezeczk hercegei.

E háború népszerű volt Moszkvában; arról volt szó, hogy lerázzák azt az igát, melyet a katolikus lengyelek raktak orthodox és orosz népekre. Fehér-Oroszországban igyekeztek a moszkvaiak fölébreszteni a régi vallásos és nemzeti rokonszenvet. «Litvánia — mondák Iván követei

* Mátyás 1490-ben halt meg; Ivánnal való összeköttetésére nézve azonban előbbi időkől vannak adataink.

Sándor meghatalmazottjainak — fölhasználta Oroszország szerencsétlenségét, hogy megszerezze magának a mi tartományainkat; de ma már megváltoztak a körülmények!» Egy rövid háborúra azonban béke következett (1494). A moszkvai birodalom határa egész a Desznáig tolatott előre és magában foglalta azon fejedelmek birtokait, kik Iván szolgálatába mentek át; Msztiszlavval, Obolenszk, Kozelszk, Vorotünszk és Peremüszllet stb. együtt.

Úgy látszott, hogy a béke föntartása erő itést nyert Sándornak Iván leányával, Helénával történt házassága által; de e fejedelmi egyesülés csak új háború csiráját rejtette magában. A moszkvai fejedelem kikötötte, hogy leánya semmi esetre se változtassa meg vallását, hogy legyen számára görög templom a palotában és orthodox alamizna-osztója. Saját leányának is kemény rendszabályokat szabott eléje, megtiltván neki a katolikus templomban való megjelenést, s részletesen előírván neki öltözkését, asztaltartását, utazása módját s új alattvalói iránt való magaviseletét. Elutazása alkalmával válogatott ájtatos könyveket adott neki. Politikája teljes összhangzásban állott valóságos meggyőződésével. Azt akarta, hogy Litvániában az orthodox vallás emelje föl megalázott fejét, s leányával együtt uralkodjék. Kevéssel később már panaszkodott, hogy leánya lelkiismerete kényszernek van alávetve; hogy lengyel öltözetet tukmálnak rá; hogy eltávolítják mellőle orthodox szolgáit és alamizna-osztóját, s katolikusokkal veszik körül; hogy a görög vallás üldözést szenved; hogy a kievi metropolita meggyilkoltatása büntetés nélkül maradt s utódjává egy olyan embert akarnak tenni, ki a pápának buzgó híve. A háború hírére Litvánia újabb elpartolásokkal gyöngöttetett. Bielszk, Moszalszk, Khotatov fejedelmei, Mczenszk és Szerpeiszk bojárjai, továbbá a

csernigovi, sztarodubi, rülszki és novgorod-szieverszkii fejedelmek mind a moszkvai nagy-fejedelem részére állottak. A Deszna és Szozs között fekvő összes terület Brianszkkal, Putivllal és Dorogobuzszsal, mind az oroszok kezébe kerültek. Csak mutatniok kellett magukat, hogy mindent meghódítsanak. Sándor azonban nem engedte át kardcsapás nélkül Olgerd, Vitovt és Gedimin hódításait; de a dorogobuzsi csatában serege szétzúzatott, vajdája Osztrozsszki Constantin a moszkvaiak kezébe esett; kik igyekeztek őt a maguk ügyének megnyerni. Mindamellett megmaradtak a litvánok legalább az erődített helyek, mint Vitepszk, Poloczk, Orkha és Szmolenszknak birtokában (1500).

E hosszantartó küzdelem Sándor és Iván között lángba borította egész keleti Európát. Sándor szövetségre lépett a livlandi renddel és a nagy-hordával; a krimi khán kimélet nélkül pusztította Galicziát és Volhyniát. Az oroszok még egyszer leverték a litvánokat Msztiszlavnál; de Szmolenszk ostrománál kudarczot vallottak. Északon a moszkvai nagy-fejedelem feltartóztatta a livlandi németeket azzal, hogy Narvával szemben Ivangrod erődöt emelte; Novgorodban pedig lefoglalta a Hansa árúczikkeit. Plettenberg Herman nagymester örömmel hajlott a litvánok hívására, s a sziriczai csatában, Izborszknél, rettenetes tüzéréssével negyvenezer emberből álló orosz sereget tett tönkre (1501.) Ezek viszont a következő évben vettek bosszút a *vasembereken*, Pszkov mellett. Sig-Akhmet, a nagy-horda khánja is akart egy oldaltámadást tenni, de a krimi khán oly dühösen támadta meg s birodalmát 1502-ben oly tökéletesen megsemmisítette, hogy Szeráj, Batu fővárosa, hol egykor az orosz fejedelmek térden csúsztak a khánok előtt, ez időtől fogva denevérek és baglyok tanyája lett.

Midőn Sándor Lengyelország királyává választatott, vé-

get akart vetni e romboló háborúnak. A híres VI. Sándor pápa s a magyar király is közbevetették e végből magukat; de minthogy igényeiből egyik fél sem akart engedni, csak hat évi fegyvernyugvás köttetett, melynek ideje alatt a Szosz szolgálándott határu, meghagyván Oroszországnak azon hercegek és városok területeit, kik önként csatlakoztak hozzá (1503). Iván jóhiszeműségét azonban élénk világításba helyezi az a körülmény, mely szerint még e fegyverszünet megkötése után is sürgette a krimi khánt, hogy folytassa tovább Litvánia ellen támadásait.

*III. Iván házassága Palaeolog Zsófiával (1472);
görögök és olaszok Moszkvában.*

Novgorod birtokainak megszerzése, az örökségek beolvasztása, Kazán elfoglalása, a horda bukása, Litvániának a Szoszig való meghódítása megkettőztették a nagy-fejedelemség területét, nem is szólva a roppant terjedelmű északi részekről. Következményeiben nem kevésbbé fontos esemény volt Iván házassága egy bizanci hercegnővel. Az utolsó császár egyik testvére, Palaeolog Tamás, a római udvarhoz menekült, hol meg is halt, árván hagyván leányát, Zsófiát. A pápa Zsófia számára férjet keresett, Bessarion keleti szertartású görög bibornok azt tanácsolta II. Pál pápának, hogy ajánlja föl a hercegnő kezét az orosz nagyfejedelemlnek. Egy Furi nevű görög és a két Friazini, Friazininek, Iván kincstartójának rokonai bizattak meg a Moszkvában küldött követséggel. Iván és bojárjai lelkesedéssel fogadták az ajánlatot; mert kétségen kívül maga az Isten küldött ily hírneves feleséget, «végső hajtását egy uralkodó törzsnek, mely egykor árnyékával befödte az egész orthodox keresztyénséget». Zsófia, hozománynyal ellátva a papától, kinek mindig két főgondolata volt a

törökök elleni keresztes háború és a két egyház egyesítése, Rómából Lübeckbe, Lübeckből tengeren Revalba ment s diadallal fogadtatott Pszkov, Novgorod s más Moszkvától függő városokban. A császári nő rendkívüli befolyást gyakorolt Ivánra. Kétségen kívül ő tanította meg, hogyan kell behatolni az önkény-uralom titkaiba. Ő sokkal nehezebben tűrte, mint a szolgasághoz szokott oroszok, a mongol-igalealázó voltát; ő ösztönözte Ivánt annak lerázására. «Vajjon még sokáig maradok a tatár khán rabszolgája?» szokta gyakran mondani. Zsófiával egy sereg görög menekült jött Moszkvába, nemcsak Rómából, hanem Konstantinápoly és Görögországból is. Ilyenek Ralo Demetrios, Laskaris Theodor, Trakhaniotos Demetrios. Belölök Oroszországnak államférfiai, diplomatái, mérnökei, művészei, theologusai kerültek ki. Ők hozták magukkal az ókori műveltség becses ereklyéit, a görög könyveket; e kéziratok képezték a patriarchák mai könyvtárának első alapjait.

III. Iván, mintegy örököse a bizanczi imperatorok és római caesaroknak, Oroszország új czímeréül a kétfejű sast vette föl, mely régi alakjában mai nap is föltalálható «a facette-palotában» a Kremlben. Moszkva következett Bizancz-ra, mint ez következett Rómára. Az orthodoxia egyedüli fejévé levén, reá volt bízva az a küldetés, hogy egész keleten pártfogolja a görög keresztyéneket és előkészítse az izlam ellen a bosszút, 1453 miatt. A görögökkel olaszok is jöttek, mint: a bolognai Fioraventi Aristoteles, ki építész, katonai mérnök s III. Iván tüzérségének parancsnoka lett; Marco Ruffo, az ő persiai követe; Pietro Antonio, ki az uralkodói palotát építette, Bossio Pál érczöntő, építészek és puskaművesek.

Iván érintkezésbe lépett Velenczével is, azon alkalomból, hogy Trevisani, a köztársaság küldötte, a hordára

útazván, ismeretlenül akart átmenni a nagy-fejedelem birtokán; de elfogatott és halálra ítéltetett. A tanács közbe lépett és kieszközölte, hogy az eszélytelen diplomata szabadon bocsáttassék. Iván viszont Velenczébe követül küldötte Tolbuzin Simont, hogy kössön barátságot és hozzon Itáliából néhány ügyes építésszt; később még elküldte Ralo Demetriost és Golokhvasztovot is. Contarini, velencei követ Lajos nevű francia pappal, ki a burgundi herczeg és az antiochiai patriarcha követének mondotta magát, Persiából visszatérőkben megállottak Moszkvában, hol Iván előzékenyen fogadta őket. Contarinit magát meglepte a fejedelem jelessége. «Midőn beszéd közben tisztelettel visszahúzódtam — mondja Contarini —, a nagy-fejedelem folyton felém közeledett s rendkívül figyelt arra, a mit mondtam.» Iván, részint hogy szövetségeseket keressen Lengyelország ellen, részint hogy idegen mesterembereket és művészeket kapjon, több követséget váltott III. Frigyessel, osztrák Miksával, Mátyás magyar királylyal és a római pápával. Mikor egy alkalommal Svédország megtámadta, szövetségre lépett Dánországgal. Plescsiejev volt az első orosz követ Konstantinápolyban, Bajazet alatt. Keletről Georgiából, sőt Csagatajból is (Turkesztán és tatár Szibéria) jöttek küldöttek III. Ivánhoz.

E fejedelem, a ki kezdetben mint nomád nép hűbérese uralkodott, alapította meg Oroszország nagyságát, s egész méltán hasonlítható össze egyik legnagyobb királyunkkal, XI. Lajossal. A mit ez az örökös hűbériség ellen véghez vitt, ugyanazt tette Iván a fejedelmi örökbirtokokkal, és mint amaz, ő is, saját családjában döntötte meg először a régi rendszert. Kérlelhetetlen volt a kisebb orosz dynastiákkal szemben, mint XI. Lajos az Armagnac-ok és Saint Pol-ok iránt; sikerült neki megtörni Litvániát, mint nyu-

gati kortársának Burgundiát. Végét szakasztotta a mongol betöréseknek, mint emez az angol háborúknak; kardesapás nélkül visszaverte a khánok legutolsó támadását, mint XI. Lajos hízélgéssel utasította vissza IV. Eduard alatt az angolok utolsó partraszállását. Egyaránt rokonszenvvel viseltettek az idegenek, különösen az iparúzó olaszok, valamint a hasznos művészetek iránt. Mind a kettő felkutat-tatá országának érzbeli gazdagságát. Diplomátiát űztek egyformán, egyik Comynes segélyével, a másik görög és a görögökkel egyenlő hajlékonyságú orosz férfiak által. Meg-erősítették s állandóvá tették a hadsereget; a kisebb feje-delmek ellenében aratott sikert tüzérségöknek köszönhet-ték, s mint a franczia király a Bureau testvérekkel, úgy III. Iván is dicsekedhetett Fioraventi Aristotelessel. — XI. Lajos véget akarván vetni a törvény erőtlenségének és a prókatori agyafúrtság zsarolásának, egy valóságos codex megalkotására gondolt, a szokásjognak egy gyűjte-ményére (*grand coustumier*), mely megegyeztetendő volt a régi törvényeket a dolgok új rendével. Épen ezt tette Iván az ő *Ulozseniájében* (1497), melynek a *Ruszkája Pravdával* való összehasonlítása szolgált mértékül azon változások megítélésénél, melyeket a nemzeti jogban a bi-zanczi törvények befolyása, a tatárok hatása, az önkény-uralom előrehaladása idézett elő. A testi büntetések, pél-dául, nagy kifejlődést vettek: az emberölésre halál, a lo-pásra nyilvános téren való megvesszőzés szabadtott; a kőpad bejutott a bírói eljárásba. A perdöntő párbaj még meg van engedve, csak ne legyen halálos kimenetelű; mind a két küzdő vértézve legyen, de nem lehet más fegy-verök, mint egy dorong; a nők, kiskorúak és az egyházi személyek helyettesíthetik magukat egy bajnok által. Vala-mint III. Iván politikája a fejedelmi családok ifjabb gyer-

mekeinek adatni szokott örökrészek megszüntetésére törekedett, úgy törvénykönyvének is az volt célja, hogy eltörölje a kiváltságokat és a különböző tartományok törvényi és igazságszolgáltatási különbszerűségeit.

A trónöröklés már három nemzedék óta az egyenes ágban volt. És mégis, mikor III. Ivánnak legidősebb fia, János, meghalt, sokáig habozott, hogy unokáját, Dimitrit, János fiát, jelölje-e ki trónjának örököséül, vagy második fiát Vaszilit? Neje Vaszili pártján állott, míg menyje Ilona, János özvegye, természetszerűleg fia mellett szállt síkra. Az udvar megoszlott és mind a két párt eselszövényeket forralt. III. Iván előbb Dimitrit kiáltatta ki, Vaszilit bebörtönözteté, saját nejét kegyvesztéssel sújtotta. De később mást gondolt s most menyét és unokáját vetette börtönbe s Vaszilit nevezte örökösévé. A nyugati örökösödési jog Oroszországban csak nagy küzdelmek árán honosodhatott meg.

XIV. FEJEZET.

Vaszili Ivanovics (1505—1533).

Pszkov, Riazán és Novgorod-Szieverszki bekebelezése ; Litvánia elleni háborúk ; Szmolenszk megszerzése. — Hadjáratok a tatárok ellen ; diplomáciai összeköttetések Európával.

Pszkov, Riazán és Novgorod-Szieverszki bekebelezése ; Litvánia ellen való háborúk, Szmolenszk megszerzése (1526).

Vaszili Ivanovics uralkodása egy kissé halványnak tűnhetik föl a két Iváné, a két rettenetesé, atyjáé és fiáé között ; különben is rövidebb volt azokénál s csak huszonnyolcz évig tartott (1505—1533). De uralkodása atyjáénak foly-

tatása, fiáéna előkészítése vala. A mozgalom, mely Oroszországot az egység és önkényuralom felé vitte, nem lankadt el Vaszili Ivánovics alatt.

Már csak három állam volt Oroszországban, melynek még bizonyos függetlensége volt; Pszkov köztársaság, Riazán és Novgorod-Szieverszki fejedelemségek. Pszkovban folyvást tartottak a viszályok a nemesi rend s az alsóbb osztályok, a polgárság és a parasztság között; Pszkov össze-tűzött a *namiesztnikkel*, vagyis a fejedelem helytartójával. Vaszili törvényszéket jött tartani Nagy-Novgorodba s Pszkov előljáróságát is maga elé idéztette. A megjelenteket fogságba vetteté. Egy pszkovi kereskedő, ki éppen útban volt Novgorod felé, haza futott, hogy megvigye a hírt polgártársainak. Azonnal meghúzták a *viécse* harangját és kiabálni kezdeték: «Fegyverre a nagy-fejedelem ellen; zárjuk be a város kapuit!» Az okosabbak azonban csitították a népet: «Mit tudunk mi tenni? testvéreink, hatóságunk, bojárjaink, az összes előkelőség a fejedelem hatalmában vannak!» A Novgorodban letartóztatott pszkoviak hírnököt küldöttek haza, hogy beszélje le polgártársaikat minden — úgyis hiábavaló — ellenállás kísérletéről, hogy legalább a hasztalan vérontás elkerültessek. Ezzel viszont elküldöttek maguk közül egyet a nagyfejedelemhez, következő üzenettel: «Főnség, mi nem vagyunk ellenségeid! Isten után te vagy az, ki teljes hatalommal rendelkezel alattvalóid fölött!» Vaszili ekkor *diákjai*, azaz titkárai közül egyet küldött hozzájuk, ki a polgárok gyülekezete elé bocsáttatván, üdvözlé őket a nagy-fejedelem nevében s előadta, hogy ura két föltételt szab nekik: az egyik, hogy a Pszkovtól függő városok fogadják be az ő *namiesztnikjait*; a második, hogy szüntessék meg gyűléseiket s adják át a *viécse* harangját. Hosszú idő telt el, míg választ kaphatott. A szabadságszerető pol-

gárok szavát elfojtották a könyek és a zokogás. Végre azt mondták a küldöttnek, hogy 24 órát kérnek az előterjesztés megfontolására. Az a nap és az az éj jajveszékelés között tölt el. «Csupán csak a csecsemő gyermekek nem hullattak könyeket», mondja az évkönyvíró. Másnap még egyszer és utoljára összegyülekeztek, és a város első tisztviselője így beszélt a nagy-fejedelem *diákjához*, Dalmatovhoz: «Meg van írva krónikáinkban, hogy elődeink hűséget esküdtek a nagy-fejedelemnek. A pszkoviak kötelezték magukat, hogy urunktól, ki Moszkvában székel, soha el nem pártolnak, és nem lépnek szövetségre se Litvániával, se Lengyelországgal, se a németekkel. Ha másképen teszünk, sújtson bennünket az Isten haragja s vele együtt éhség, tűzvész, árvíz és a hitetlenek betörése. Ha pedig a nagy-fejedelem nem tartja meg esküjét, ugyanazon átok szálljon reá. Most városunk és harangunk Isten és a nagyfejedelem kezében van. A mi minket illet: mi nem törtük meg eskünket!» Dalmatov ezután levétette a nagy harangot, a köztársasági függetlenség jelképét, és magával vitte, általános kétségbeesés között, Novgorodba. Most Vaszili Ivanovics meglátogatta *örökségét*, Pszkovot; embereit és bojárjait letelepíté a felső városban; háromszáz előkelőt elköltöztetett a birodalom belsőbb városaiba, s helyökre háromszáz moszkvai családot telepített át. Elutaztakor 5000 bojár-gyermekből és 500 novgorodi tüzérből álló helyőrséget hagyott Pszkovban (1510). «Haj! — kérdi az évkönyvíró — Nagy-Pszkov dicső városa! miért ez a kétségbeesés, miért ez a könyhullatás?» Mire a nemes város Pszkov így felel: «Hogy ne adnám magamat búsulásnak és sirásnak? mikor egy sokszárnyú, oroszláncórmű sas lecsapott reám; elvitte tőlem a Libanon három czédrusát: szépségemet, gazdagságomat, gyermekeimet. Földünk parlag, városunk dűledező, vásárjaink elpusztultak. Testvéreim-

ket elvitték oda, a hol nem jártak soha se atyáink, se nagyatyáink, se őseink!»

Iván, Riazán fejedelme, 1521 körül bevádoltatott, hogy szövetségre lépett a krimi khánnal. Moszkvába hívták és bebörtönözték; sikerült azonban neki Litvániába menekülni, a hol meg is halt. Ezzel az a termékeny vidék, «melyen a dús vetések sűrű erdőknek látszanak», bekebelezetett a birodalomba; lakói közül pedig sokan moszkvai földekre telepítették át. Novgorod-Szieverszkiben Vaszili Semiakin uralkodott, unokája annak a Semiakának, ki Vaszili nagyapjának szemeit kiszúratta. 1523 körül a lengyelekkel való egyetértésről vádoltatván, börtönbe vettetett, hol be is fejezte életét. Most már nem volt több, csak *egy* Oroszország. A nagy-fejedelemnek egy udvari bolondja megjósolta az utolsó örökrészes fejedelemség bukását. Egy seprővel futott végig Moszkva utczáin, kiabálva, hogy itt volna már az ideje megtisztítani a birodalmat attól a szeméttől, a mi még benmaradt! Vaszili, mint valamennyi elődje, nem igen viseltetett gyöngéd érzellemmel családjá iránt. Unokaöcsese, Dimitri, kit nagyatyja egy időben a trónra szánt, és a kinek azt a nyugati törvények biztosították volna is, fogásban halt meg. Vaszili egyik öcsese, ki bátyja igáját nagyon terhesnek találta, szökést kísérelt meg, de visszahozták.

Nagy Ivánnak fia folytatta a Litvánia elleni harczot is. Sándor halálakor kísérletet tett, hogy Vilnában nagy-fejedelmé választassék. A moszkvai és litván Oroszország egyesülése megváltoztatta volna Északnak sorsát. Azonban I. Zsigmond egyesítette fején a vilnai és a lengyel koronát; köztök az első egészen jelentéktelen háború 1509-ben *örökös békével* végződött, mikor is Vaszili lemondott Szmolenszk és Kievre való minden igényről. Az örök-béke három

évig tartott, mely alatt a két fél egymást folyton szemrehányásokkal illette. Vaszili azzal vádolta Zsigmondot, hogy nem adott vissza minden foglyot; hogy a moszkvai kereskedőket kifosztotta; hogy Sándor özvegyét, III. Iván leányát, zaklatja; hogy Simont, a nagy-fejedelem testvérét, a Lengyelországba való szökésre biztatta, és a krimi tatárokat az Oroszországba való betörésre ösztönözte. Kinyilatkoztatta tehát, hogy «a míg lova menni tud, míg kardja egészen el nem tompúl, nem köt se békét, se fegyverszünetet Litvániával». Azonnal megtámadta Szmolenszket; a lakosok egy része a nagy-fejedelem pártján volt s hívta a nagyfejedelmet, hogy ők meg akarnak hódolni. A hatalmas tüzérség romba dönté a kreml bástyáit, melyek magasan állanak a Dnieper fölött. A lengyel vajdát kényszerítették a polgárok, hogy adja meg magát. «Kíméld saját örökbirtokodat!» mondák a nagy-fejedelemnek. A szmolenszki püspök megáldotta Vaszilit, és a lakosok hűség-esküet tettek előtte (1514). «Szmolenszk elfoglalása — mondja egy orosz krónikás — fényes örömnép volt Oroszországra nézve: mert más birtokának elfoglalása csak nagyravágyó fejedelemnek hizelelgethet; de mikor az ember saját birtokát kapja vissza, akkor valódi öröme gyúlhat.» Mind ennek daczára a litvánok közül sokan ingadoztak; az orosz név és az orthodox vallás ugyan Moszkvához vonzák őket, de a moszkvaiak nagyon barbároknak tüntek föl előttök a lengyelek mellett, és a zavargáshoz szokott nemesség jobban símult a lengyel anarchiához, mint az orosz autokrátiához. Így egy podoliai családból származó Glinszki, a ki előbb Vaszilihez állott, elpártolt tőle. Osztrozsszki Constantin, kit meg akartak nyerni az orthodox ügynek, megszökött Moszkvából; ő volt az, ki 1514-ben az orsai véres vereséget mérte az orosz vajdákra. «Másnap — mondja

Karamzin — megünneplé a győzelmet, melyet ugyan oly vallású népen vett, mint ő maga; orosz nyelven mondott hálát Istennek, azért hogy megverte az oroszokat.» Még maguk az egykorúak is sejtik homályosan, hogy a litván Oroszország és Moszkva között folyó háború a polgárháború jellemével birt. Múltán törekedett Vaszili a két nagy-fejedelemség egyesítésére.

A két állam küzdelme, mint III. Iván idejében, úgy most is fölkavarta Európát és élénk diplomatiái mozgalomra adott okot. Ezúttal Zsigmond részén voltak a krími; Vaszili részén az asztrakháni tatárok. Zsigmond Svédországra számított, Vaszili Dániával alkudozott. A király megnyerte ügyének a dneiperi kozákokat, kiknek neve ekkor kezd először föltűnni a történelemben, s kiket főnökük, Daskovics hatalmasan szervezett. Vaszili megnyerte magának a német rendet, mely ígéretet tett, hogy a lengyel Poroszországot meg fogja támadni; továbbá ausztriai Miksát, ki hozzá járult a lengyel birtokok megosztására vonatkozó szerződéshez; aztán az oláh hoszpodárt s végül Szelim szultánt is, kihez követséget követségre küldött. Miután Osztrozsszki Constantin Szmolenszknél kudarczot vallott s az opocskai csatában legyőzetett, alkudozásra került a dolog. Ausztriai Miksa mint közbenjáró lépett föl; követe Herberstein, ugyanaz, a ki *«Rerum Moscovitarum commentarii»* czimű érdekes könyvét reánk hagyta, arra igyekezett bírni Vaszilit, hogy Szmolenszket adja vissza, s mint az önzetlenség példáját hozta föl előtte Pyrrhust s az ókor más nagy embereit. X. Leo pápa sem több sikerrel lépett közbe, tanácsolván Vaszilinak, hogy hagyja békében Litvániát s gondoljon inkább Konstantinápolyra, anyjának Palæolog Zsófiának örökségére. Végre 1522-ben megnyitak a békealkudozások és az 1526-iki fegyverszünetben vég-

zódtek. Ez alkalommal kifejezte Vaszili nagyra becsülését a magas közbenjárók: a pápa (VII. Kelemen), német császár (V. Károly) és az osztrák herczeg (Ferdinánd) iránt, de azért Oroszország mégis megtartotta Szmolenszket.

A tatárok ellen viselt háborúk; diplomatai összeköttetések Európával.

A tatárok még mindig veszedelmes ellenség valának. Mengli-Ghirei, III. Iván szövetségese, Litvánia mellett nyilatkozott Vaszili ellen. Meglehet, hogy maga a megöregedett khán sem bírt többé a szükséges tekintéllyel, hogy fiait s a murzákat mérsékelni tudja, kik csak az orosz föld zsákmányolására vágytak. Utóda, Makhmet Ghirei alatt pedig Krim épen engesztelhetetlen ellensége lőn Oroszországnak. Kazán, elűzvén III. Iván védenczét, Moszkva iránt ellenséges érzelmű fejedelmet választott magának. Két hadjárat, mely a lázadó város ellen intéztetett, teljes kudarczot vallott. A kazáni czár halála után e város viszály almája lett a krimi khán és a nagy-fejedelem között. Az oroszoknak eleinte sikerült oda védenczöket, Csig Alejt, egy tétlenség és élvektől elbutult muzulmánt behelyezni, ki az ő roppant nagy hasával nevetséges megjelenés volt. De a krimi khán fondorlatai ezt elűzték, s Ghirei egy rokona jutott helyébe a trónra. Hogy védenczöket támogassák, a *tauriaiak* 1521-ben nagy hadsereggel nyomultak be Oroszországba. Az Oka partján összetiporták az orosz vajdák hadait, fönnülták a nagy-fejedelemséget; megtekintették Moszkvát a *verébdomb* tetejéről, és lerészegedtek a méhsörtől, melyet a nagy-fejedelem pinczéiben találtak. A kremlben hatalmas tüzértség volt, de nem volt löporuk. Herberstein állítja, hogy III. Iván hatalmas fia, mint egykor Kalita, fővárosának megmentése végett megalázta magát,

ajándékot küldött a khánnak, és szerződésre lépett vele, melyben magát adófizetőjének nyilatkoztatá. Visszatértében azonban Makhmet-Ghireit ágyúlövésekkel fogadta a riazáni vajda, és visszavette tőle a lealázó szerződést. De ha Riazán ágyúi megmentették is az orosz becsületet, mégis nagyon sokba került ez a betörés Oroszországnak. Az egész sík föld a lángok martaléka lett; nagyszámú lakosságot, különösen nőket és gyermekeket, vittek foglyul a barbárok; sokan azok közül elvesztek az útban, a többi csapatonként adadtott el Kaffa és Asztrakhán vásárain. A következő évben Vaszili roppant hadsereget gyűjtött össze az Okánál, hatalmas tüzérsséggel, és elküldötte kihívását a krimi khánhoz, hogy nyílt mezőn fogadjon el tőle csatát. A tatár azt felelte, hogy ő jól ismeri az oroszországi utat, s nem kérdi soha ellenségétől, hogy mikor kell csatáznia. Makhmet kevésel utóbb elfoglalta az asztrakháni czárságot; de megölte őt Mamaj, a nogajiak fejedelme.

A krimi tatárokat a déli puszták csaknem teljes biztonságba helyezték ugyan Oroszország minden támadásai ellen; de annál könnyebben el lehetett érni Kazánt. A déli hordák egyenetlenségeit föl akarván használni, két hadjáratot intéztek ellenök, 1523 és 1524-ben; de mind a kettő sikertelen maradt. Ekkor Vaszili biztosabb módot talált ellenségei megrontására; ugyanis országos vásárt rendszeresített Makarievben, a Volga mellett s ekkép tönkre tette Kazán vásárait. E vásár, melyre Európa- és Ázsiából több mint 100000 idegen jő össze, később Nizsni-Novgorodba tétett át.

Oroszország napról napra nagyobb jelentőséget nyert Európában. Vaszili követségeket váltott, Francia- és Angolországot kivéve, nyugat minden uralkodójával. Levelezésben állott X. Leo és VII. Kelemen pápákkal, Miksa és

V. Károly császárokkal, Vasa Gusztávval, a svéd dynastia alapítójával, Szelim szultánnal, Egyiptom meghódítójával és Nagy Szolimánnal. Kelet-India nagymogulja, Babur, Tamerlan utóda, kereste barátságát. Az önkény-uralom napról napra mind jobban megerősödött; Vaszili uralkodott a nélkül, hogy bojárai véleményét meghallgatta volna. *Molcsi, szmerd!* (hallgass, paraszt!) mondá egy nagy úrnak, ki elienvetést mert neki tenni. Vaszili Kholmszki herceget, ki egyik nővérét bírta feleségül, börtönbe vetteté makacssága miatt. Beklemüsev bojár, panaszkodván a miatt, hogy a fejedelem mindent maga intéz, «harmad magával hálósobájába záratott» és lefejeztetett. Varlaam metropolitát letette és kolostorba száműzte. Már Herberstein mondá, hogy egy európai uralkodónak sem engedelmeskednek oly készséggel, mint a moszkvai nagy-fejedelemnek. E növekvő hatalom az udvar fényében külsőleg is mutatkozott, a mi természetesen nem zárta ki a legrosszabb barbár izlést. A nagykövetek fogadásánál hallatlan fényt fejtett ki Vaszili. Vadászatra is több száz lovas kísérte. Trónját nemes ifjak, a *ründák* őrizték, fejökön fehér prémezetű hegyes süveggel, hosszú szatin kaftánokba öltözöttek, ezüst szekerczékkel fölfegyverezve. Lovászmestereinek, pohárnokai- és kamarásainak stb. névjegyzéke már hosszú. Idegenek, bár még csekély számban, folyvást szállingóznak Moszkvába. Valamennyi között legnevezetesebb volt egy Athös-hegyi szerzetes, Maximos, kit melléknévvel *görögnek* neveznek, s Artából, ~~Ab~~ániából származott. Ifjú korában Velenczében és Flórenczben tanult, Laskaris és Aldus Manutiussal barátságban állott, Savonarola Jeromosnak legigazabb csodálói közé tartozott. Vaszili öt több más hellénnel együtt azért hívta meg, hogy a görög könyveket fordítsák szláv nyelvre s hozzák rendbe könyvtárát. Mondják, hogy

Maximus meg volt lepetve, mikor a kremlben annyi régi kéziratot látott, s azt állította, hogy se Itáliában, se Görögországban nem lehetne oly gazdag gyűjteményt találni. Mikor a zsoltárok könyve fordítását befejezte, vissza akart térni az Athosra; de Vaszili nem bocsátotta, hanem kegyeltjévé tette, s kérésére gyakran megkegyelmezett az elítélt bojároknak. Művei, tudománya s kedveltsége egyaránt fölkellették ellene a tudatlan és vakbuzgó szerzetesek gyűlöletét. Dániel metropolita is ellenségei közé tartozott. Mikor Vaszili nejét, Szolomoniát meddősége miatt eltaszította magától, a *philosophus* — úgy látszik — azt a bátorságot vette magának, hogy kárhoztatta a fejedelmet, ki e miatt kiszolgáltatta őt ellenségeinek. Egyházi törvényszék elé állíttatván, eretnekséggel és a szent könyvek hamis magyarázatával vádoltatott és Tver egyik kolostorába száműzetett. Később engedélyt nyert, hogy a Trojicza kolostorba vonulhasson vissza, hol ma is mutogatják sírját azon embernek, ki a renaissance egyik apostola volt Oroszországban.

XV. FEJEZET.

Rettenetes Iván (1533–1584).

IV. Iván kiskorúsága; fölveszi a czár czímet (1547). — Kazán (1552) és Asztrakhán (1554) meghódítása. — Küzdelme a livlandi renddel, Lengyelországgal, a tatárokkal, Svédországgal és az orosz arisztokráciával. — Az angolok Oroszországban; Szibéria meghódítása.

IV. Iván kiskorúsága. Fölveszi a czár czímet (1547).

Iván szerepet és jellemét különféleképen méltatták és méltatják az orosz történetírók. Karamzin, ki egyébiránt

nem vette elég szigorú bírálat alá azon elbeszéléseket és okmányokat, melyekből meggyőződését merítette, oly fejedelmet látott benne, ki gonosznak és kegyetlennek születt, de csodálatos módon visszatért az erény útjára és akkor, két erényes minisztere támogatásával, néhány évi nyugalmat adott Oroszországnak; később azonban, átnyugodván magát szenvedélyes dühének, borzalomba ejtette birodalmát és Európát azzal, a mit a történetíró «a gyilkolások hét időszakának» nevez. Kosztomarov ugyan azon eredményre jut, mint Karamzin. Egy más iskola, melyet Szoloviev és Zabelin képvisel, több óvatossággal fogadja egy Kurbszkinak részrehajló adatait, ki az oligarcha párt feje volt, egy Guagnininak, a lengyel király udvaroncának elbeszéléseit, egy Taube és Krusenak hagyományait, kik elárulták azt a fejedelmet, ki őket szolgálatába fogadta. Ezek mindenek előtt számba vették azt az időt és azon körülményeket, melyek közt Rettenetes Iván élt; kevésbbé is foglalkoztak egyéni jellemével, mint azon szereppel, melyet Oroszország fejlődésében cselekvőleg játszott. Nem ismerték-e félre a francia történetírók hosszú ideig azokat a roppant szolgálatokat, melyeket XI. Lajos a francia egység és a modern állam megalkotásának nagy művében véghez vitt? Az okmányok és körülmények figyelmesebb megvizsgálása végre is teljesen igazolta őt.

Azon időben, midőn Iván trónra lépett atyja után, a küzdelem, melyet a központi hatalom a mult ereje ellen folytatott, megváltoztatta jellegét. A régi orosz államok, melyek oly sokáig dacoltak a moszkvai új hatalommal, mint Tver, Riazán, Szuzdal, Novgorod-Szieverszki fejedelemségek, Novgorod, Pszkov és Viatka köztársaságok elvesztették függetlenségüket, területeik most már Moszkva birtokát gyarapították. Tehát az egész északi és keleti Orosz-

ország egy ugyanazon fejedelem kormánypálczája alatt van már egyesítve. A Tver, Riazán és Novgorod ellen szakadatlanul megújuló küzdelmek helyébe következik a nagy külháború, a szent háború, mely Litvánia, a tatárok, a svédek és a kardvitézek ellen folyt.

De éppen azért, mert a nagy orosz egység műve be van fejezve, ezentúl mind élénkebbé lesz az ellenállás, melybe a fejedelmi tekintély ütközik. A pénz vagy a fegyver erejével birtokaiktól megfosztott uralkodó családok utódai és e régi fejedelmi házak szolgálói mind Moszkva urának szolgálatába szegődnek. Udvara tele van koronájoktól elesett fejedelmekkel; a Bielszkiek, Suiszkiak, Kurbszkiak, Vorotünszkiak, mind régi fejedelmi utódok, büszkék Rurik vérére, mely ereikben lüktet. Más hercegek a litván Gedimintől, vagy megkeresztelt tatár murzáktól származnak. Mind e fejedelmek, valamint Tver, Riazán és Novgorod hatalmas bojárai a nagy-fejedelem bojárai lettek. Csakis egy udvar van, a hol szolgálhatnak: a moszkvai udvar. Mikor Oroszország még sok önálló államból állott, az elégedetlen bojárok tetszésök szerint változtathatták urokat, Csernigov szolgálatából Kievhez, Szuzdal szolgálatából Novgorodhoz mehettek át. De most hova mehettek volna? Moszkván kívül csak idegen uralkodók vannak, Oroszországnak ellenségei. A régi szokás szerint *urat cserélni*, annyi volna, mint átmenni az ellenséghez, azaz árulóvá lenni. Urat változtatni s árulóvá lenni, azonos fogalmakká lettek; az orosz *izmienity* (változtatni) szóból származott az *izmiennik* szó, mely árulót jelent. Az orosz bojár nem mehet se a némethez, se a svédekhez, se a tatárokhoz; csak egyedül Litvánia urához mehet; de ez a *változtatásnak* éppen a legrosszabb neve, a legveszedelmesebb *árulás*. Moszkva fejedelme nagyon jól tudta, hogy a Litvánia ellen viselt háború,

minthogy ez a nyugaton a lengyel állam, keleten a maga orosz tartományaival nagy vonzó erőt gyakorol Moszkva alattvalóira, tulajdonképen a létért való harcz. Litvánia nemcsak külső, hanem belső ellenség is, mely összeköttetésekkel és rokonszenvekkel bír magának az orosz államnak szívében, sőt magában a czári palotában is, melynek keze minden cselszövényben s minden összeesküvésben közreműködik. A Litvánia elleni külső harcz és az orosz oligarchia elleni belső harcz egy ugyanazon küzdelemnek két különböző oldalát képezik, a legnehezebb és legveszedelmesebb küzdelemnek valamennyi között, melyeket a moszkvai nagy-fejedelem folytat. A birtokaiktól megfosztott fejedelmek, a régi független államok bojárjai lemondottak ugyan arról, hogy ellene a csatatérekén harczoljanak; de folytatják a harczot tekintélye ellen saját udvarában. Ez nem államnak állam elleni háborúja többé, hanem belháború, melyet az oligarchia visel az autokratiai hatalom ellen. Bár lemondottak arról, hogy uralkodó fejedelmek legyenek, abba nem nyugosznak még bele Moszkva ez új *hercegbojárjai*, hogy csupán alattvalók legyenek. A küzdelem tehát kisebb téren, de annál elkeseredettebb módon foly. A moszkvai udvar zárt tér, melyről le nem térhet valaki a nélkül, hogy a moszkvai urat föl ne cserélje a litván urért, tehát a nélkül, hogy árulást ne kövessen el. Ezért oly szenvedélyes a két elv küzdelme IV. Iván alatt. Különben is Moszkva uralkodói, miután annyi erőfeszítés után megdöntöttek az orosz államokat, melyek Moszkvával szemközt állottak, ugyanazon hibába estek, melybe a Capetingok és az első Valois-k; ifjabb fiaik számára külön örökségeket adván, újra építették egyik kezökkel, a mit a másikkal lerontottak. A tizenegyedik század uralkodó fejedelmeit fölváltják a tizenötödik és tizenhatodik század

vérszerinti és örökrészes fejedelmei. Ezeknek is megvan-
nak a magok uradalmi, bojárjai, *bojár-gyermekei* (fegyve-
res népök). A nagy-fejedelem ellen saját testvérei, nagy-
bátyjai, unokatestvérei lesznek a legyőzött oligarchia főnö-
keivé; ők szervezik a mult erőinek egyesülését. Ugyanazon
szerepet játszsza velök szemben, mint Burgund, Berry,
Bourbon és Orleans Capetjei VII. Károly, XI. Lajos és
VIII. Károly capeti királyokkal szemben.

* Vaszili Ivanovics két fiút hagyott maga után, Ivánt és
Jurit, második feleségének, Glinszki Ilonának gyámsága
alatt. Ilona Podoliából Oroszországba szakadt nemes csa-
ládból származott, melyet Zsigmond az élete ellen össze-
esküvés gyanúja miatt száműzött. Glinszki Ilona vén férjét
nemcsak szépségével kábította el, hanem finom modorá-
val, szelleme és jelleme szilárdságával, ismereteinek sok-
féleségével, a mit mind nem lehetett feltalálni az akkori
elzárkozottságra kárhoztatott orosz nőknél. Ő majdnem
egészen nyugati nő vala. Vaszili halálos ágyán, fiainak gyám-
sága mellett, bátran reá bízhatta azt a föladatot is, hogy az
ő és elődei művét erősítse meg. Ez az erélyes kormányzó
asszony meg tudta fékezni a fejedelmi s oligarchai reac-
tio minden kísérletét, mely a nagy-fejedelem egyeduralkodó
ellen volt irányozva. Férjének egyik testvére, Juri Ivanovics,
miután lázadást szított, elfogatván, börtönbe vettetett,
a hol meg is halt. Maga, Ilona nagybátyja, Glinszki Mihály,
egy nagyravágyó és nyughatatlan litván oligarcha, miután
egy ideig bizalmát élvezte, szintén elfogatott és börtönben
halt meg. A meghalt czár egy másik testvére, András Lengyelországba
akart futni, hogy Zsigmond támogatását kérje; de útjában elfogatott és bebörtönöztetett. Litvánia
megpróbálta fegyveres segínyt nyújtani a lázongóknak.
A háború, melynek különben csekély jelentősége volt,

1537-ben békekötéssel végződött. A krimi és kazáni tatárok több ízben megverettek. Hogy Moszkvát a meglepetés ellen biztosítsa, Ilona a *Kitaigorod*-nak nevezett külvárost fallal vétette körül. Minthogy teljesen nem bízhatott se bojárjaiban, se a fejedelmekben, se saját rokonaiban, egész bizodalját főlovászmestere, Telepnevbe helyezé, kit a közvélemény szeretőjének tartott. Ily uralkodás, mely mind a bel-, mind a küllelenségekkel szemben oly erélyesen járt el, nem tetszett az oligarcháknak s Ilonát megmérgezték 1538-ban.

Most a bojárok kerítették kezökbe az uralkodást, miután a főlovászmestert megölték s nővérét, Agrafenát, a fiatal Iván dajkáját, elzárták. Főképen a Suiszki- és Bielszki-család vetélkedett a hatalom birtoka fölött. Oroszország tehát a fejtelenség zsákmánya lett; a kormányzóságok és vajdaságok fölváltva, majd egyik, majd másik ház teremtményeinek kezébe jutottak; a nép kegyetlenül gyötörtetett, a pártosok kényök-kedvök szerint emelték vagy tették le még a moszkvai metropolitát is. Végre Suiszki András fegyveres kézzel hatolt a szent városba és a Kremlbe, megdöntötte a Bielszkiek uralmát, s még egyszer letette a metropolitát.

Míg a nemesek ekkép küzdöttek a főhatalomért, Vaszili két fia egészen magára hagyatott. Az ifjabbik, Juri, gyenge észtehetségű volt, de Iván, mint később Nagy Péter, bámulatos tehetséggel volt megáldva. Túrte a megvetést, melylyel zavargó alattvalói illetni merték. «Velünk és testvérünkkel, Jurival — írja később — úgy bántak, mint idegenekkel, mint koldus gyermekekkel. Rosszúl ruháztak, éhséget és hideget kellett elszenvednünk.» Látták, mint rabolják el a bojárok a korona kincseit s egyéb ingóságait, sőt Suiszki megtette, hogy jelenlétökben lehevert a meg-

halt czár ágyára. A birodalom épúgy zsákmányul szolgált, mint a fejedelmi palota. «Megrohanták mindenfelé a városokat és falvakat — folytatja Iván —; kegyetlenül kínózván a népet, mindenféle kart okozván neki, s könyörület nélkül zsarolták a lakosokat. Valamennyi alattvalónkat rabszolgává tették és saját rabszolgáikat országnagyokká.» Karjai közül kitepték azokat, kiket szeretett, dajkáját, Agrafenát, és főlovászmesterét, Telepnevet, kit meg is öltek. Kedves emberét, Voronczovot, felpofozták s csaknem agyonütötték a bojárok. Ha egy udvari ember a fiatal uralkodó kedvét igyekezett keresni, ez elegendő okúl szolgált arra, hogy azonnal az oligarchák bizalmatlanságának áldozatává legyen. Iván, mint elhagyatott, rosszúl tanított és semmi nevelésben sem részesült gyermek, maga magának volt mestere. Sokat olvasott, a mi épen véletlenül kezébe akadt: a bibliát, szentek életét s a szlávra fordított bizanci krónikásokat. Mindenek fölött pedig elmélkedett. Olvasmányaiból merítette a király magas eszményképét s nagyon jól tudta, hogy ő a törvényes uralkodó. Hiszen látta, hogy ugyanazok a bojárok, kik magán körben oly szemtelenül viselkedtek vele szemközt, ha nyilvános ünnepelekről, követségek fogadásáról volt szó, versenyeztek egymással az iránta való színlelt tisztelet és szolgálom fitogtatásában. Ő fogadta, trónján ülve, az idegen követek hódolatát; tőle kérték, hogy aláírásával adjon törvényes erőt az akaratával gyakran teljesen ellenkező tartalmú okmányoknak. Ezek nem voltak üres formák, ezek egy valódi hatalom létezését föltételezték. Iván azonban csak tovább színlelt. Egyszer csak, 1543-ban, karácsony-ünnep után maga elé hivatá a bojárokat, fenyegető hangon kezdett beszélni velök, s erős szemrehányást tett nekik erőszakos uralkodásuk miatt. Sok vétkes van közöttök — foly-

tatá —; ezúttal azonban megelégszik egy példaadással. Testőrei által azonnal elfogatta Suiszki Andrást, a kormány fejét, és még az ülés tartama alatt vadászkutyákkal tépette szét. A legzavargóbbak és legvétkesebbek távoli városokba száműzettek.

E merész csapás intézője ekkor tizenhárom éves gyermek volt.

A moszkvai uralkodók hagyományos szokása szerint Iván anyai rokonaival vette magát körül, az atyai rokonok természetyszerűleg gyanúsak lévén. Ekkor kezdődött, a mit *vrémia*-nak, azaz a kegy *idejének* neveztek. A fejedelem rokonai (az *idő emberei* — *vremencssiki*), a Glinszkiek bíztattak meg a birodalom kormányzásával. Az 1547-ik év január havában fölszólította Iván Makaria metropolitát, hogy hajtsa végre a koronázást. Ez alkalommal nemcsak a nagyfejedelem, hanem a *czár* címet is fölvette. Az előbbi cím nem felelt meg többé a moszkvai uralkodó új hatalmának, kinek szolgálatában fejedelmek, sőt nagy-fejedelmek is voltak. A *czár* nevet a szláv nyelvű könyvek, melyek IV. Ivánnak rendes olvasmányát képezték, Judea, Assyria, Egyiptom és Babylon királyainak, a római és konstantinápolyi császároknak adják. Ámde nem volt-e Iván bizonyos tekintetben Nabukodonozor, Farao, Asverus vagy Dávid *czárnak* örököse, miután Oroszország az a hatodik birodalom, melyről az apocalypsis-ban említés van téve? Nagyanyja Palæolog Zsófia által belépett a bizanczi *czárok* családjába. Őse, Vladimir Monomakhos által rokonságban volt Porphyrogenitussal, és Nagy Constantin által Caesaral. Ha Konstantinápoly második Róma: Moszkva a harmadik Róma, az örök városnak tényleges örököse volt. Képzelni lehet, mily varázst fűzött az orosz uralkodó méltóságához ez a fényes cím, mely a bibliai régiségből, a római

császároktól, Bizancz orthodox uralkodóitól volt átkölcsönözve.

De egyszersmind figyelmeztetett is Oroszország legújabb fölszabadítására ; mert az orosz írók e fölségi czímet adták a mongol khánoknak, a moszkvai fejedelmek hűbér-urainak is egykor. Most, miután a szerencse Oroszország felé fordúlt, az ő fejedelmét illette meg a *czári* czím viselése. Kevéssel utóbb Iván, kinek elhagyott fiatalsága kicsapongásoktól volt bemocskolva, az erény útjára való visszatérését bizonyította azzal, hogy nőül vette Anasztáziát, abból a Romanov-családból, melyre oly fényes jövő várt vala. Udvara most szaporodott a *vremenscsik*ekkel, kiket a czárnő rokonaiból választott.

Lehetetlennek látszott, hogy a legyőzött párt ne kísértse meg a boszúállást. Az alkalom erre kínálkozott is. Iván már négy év óta uralkodott önkényesen, rokonaira, a Glinszkiekre és Romanovokra támaszkodva, és Oroszország már régóta nem volt oly csöndben és nyugalomban. Egyszerre csak 1547-ben, iszonyú tűzvész ütött ki, mely Moszkva nagy részét elhamvasztotta és 1700 embernek életébe került. A czár kénytelen volt Vorobievbe menekülni s onnan nézte rémülettel székhelye pusztulását. Ezután nyomozást tartottak, melyet a bojárok arra használtak föl, hogy elhitessék a néppel, mintha a Glinszkiek gyújtották volna föl Moszkvát. «Glinszki Anna hercegnő — ismételte több hang a tömegben — követte el két fiával együtt a varázslatot; emberszíveket mártott vízbe; ezzel a vízzel befőcskendezte a házakat s azért égett le Moszkva.» Az örjöngő tömeg megrohanta a Glinszkiek palotáját; azok egyikét, Jurit, a Boldogasszony templomának tornáczában ölte meg. Azután Vorobievbe mentek a lázadók és követelték a czártól, hogy adja ki nagyatyját, az öreg Glinszkit. Még

maga az uralkodó élete is veszélyben forgott; s erőszakkal kellett a forrongó népet szétkergetni.

Az események, melyek most következtek, érthetetlenek Karamzin dramatizált előadásában; de nagyon világosak, ha a tények logikájával számolunk. Iván nem feledhette el, hogy mely kezek készítették elő a forrongást; ő nem volt az az ember, hogy régi gyámjainak kiszolgáltassa magát. De ideges, benyomások iránt fogékony természetét erősen megragadta a saját szemei előtt lefolyt látvány. E rémület uralma alatt megvizsgálta lelkiismeretét s elhatározta, hogy megjavúl. Lelki atyjává választotta Szilveszter atyát, a ki kilencz év óta lakott a palotában és erényes ember hírében állott; ugyanekkor reá bízta az egyházi ügyek igazgatását is. Egy köznemes, Adasev Elek, bízott meg a kérvények elfogadásával, valamint a belügy és hadügy intézésével is. A meddig e két új kegyencz saját jogkörében megtudott maradni, az udvar békés volt. Ez képezi IV. Iván uralkodásának legboldogabb korszakát. Ekkor hívták össze az első rendi gyűlést, melyben az állam különböző rendei képviselve valának (1549—1550); egy új törvénykönyvet (szudebnik) készítettek elő; egyházi zsinat hivatott össze, mely a *száz cikkben* (sztoglav) reformálta az egyházat. A mi a külügyet illeti, Oroszország ura lett régi urainak.

Kazán (1552) és Asztrakhán (1554) meghódítása.

A kazáni királyság még mindig vita tárgyát képezte a két ellenséges hatalom, Oroszország és Krim között. Egyelőre ez utóbbi látszott győzedelmeskedni, és Szafa-Ghirei, a krimi trónjelölt, azzal kezdte meg uralkodását, hogy az orosz földeket pusztította. Segített neki a khán is, egész krimi hordájával nyomulván elő egész az Okáig. Mikor

Szafa meghalt, egy kiskorú fiút hagyván maga után, a moszkvai párt jutott fölényre Kazánban és a koronát Csig Alejnek adta. Ez azonban hamar megutáltatta magát alattvalóival; a dolog oda fejlődött, hogy a kazániak végre is elviselhetőbbnek tartották Moszkva egyenes uralkodását ennél az álcázott alárendeltségnél. Iván a lakosok kérésére visszahívta Csig Alejt s moszkvai alkirályul elküldötte nekik Mikulinszkit. Egyszerre csak az a hír terjedt el Kazánban, hogy Mikulinszki orosz sereggel érkezik, azzal a szándékkal, hogy Kazán lakót kiirtsa. Lázadás tört ki; a moszkvaiak előtt bezárták a kapukat, s a nogaji tatároktól kértek fejedelmet. Ediger Makhmet Kazán csárjává kiáltatott ki.

Iván most elhatározta, hogy elbánik a muzulmán várossal. Az 1552-ki június havában, ugyanazon évben, mikor II. Henrik meghódította a három püspökséget (Metz, Toul, Verdun), a czár táborba szállt. Mindjárt kezdetben az a hír állította meg, hogy Krim khánja, oldaltámadással meg akarván menteni Kazánt, betört Moszkva területére. Iván egész az Okáig ment eléje; itt tudta meg, hogy a barbárok, nem tudván Tulát bevenni, gyorsan visszavonultak. Ekkor 150,000 emberrel és 150 ágyúval, a gyalogság bárkákon menvén le a Volgán, míg a lovasság a folyó partján kísérte, Kazán ellen indult. A folyton szaporított új hadi állomások megrövidítették a Kazán és Nizsni-Novgorod között levő távolságot. Atyja alapította a Volga mellett Makarievet és Vaszilszurszkit; ő maga 1551-ben a Szvizjaga mellett Szvizjazsszk hadi gyarmatot. Később fogja alapítani Kozmodemianszk és Csebokszarü hadi állomásokat.

Szeptember elején Iván Kazán alatt ütötte föl táborát, körülvéve sánczvonalakkal, hogy megszakítson minden közlekedést a város és Japansa murza lovassága között,

ki e vidéken táborozott. Kazán védői, 30,000 tatár és 2500 nogaj, erősen tartották magokat s nem szüntek meg kicsapásaikkal az ostromlókat munkájokban háborgatni. A czár több ízben tiszteséges föladási föltételeket ajánlott nekik; sőt a foglyokat karóhoz köttette ki, hogy a kazániakat megadásra bírja; de az ostromlottak azonnal nyilakkal árasztották el a szerencsétleneket, kiáltozván, hogy jobb rájuk nézve, ha a halált hitsorsosaik tiszta kezéből veszik, mintha a keresztyének tisztátalan keze által vesznenének el. Az orosz hadseregnek nemcsak az ellenséggel, hanem a féktelen elemekkel is kellett küzdenie. Egy vihar elsülyesztette a hajórajt, mely az oroszok élelmi szereit és hadi anyagát tartalmazta; a vajdák erre meg akarták szüntetni az ostromot, de Iván új bátorságot öntött beléjük. Hosszas esőzések víz alá merítették a moszkvai tábort. A kazáni varázslók voltak azok — így hiesztelte a babonás fölfogás —, kik a falakon állva, föltűrt ruhában, szavakkal és testmozdulatokkal bosszantván az ostromlókat, idézték fejükre mind ezt a csapást. Iván tehát Moszkvából elhozott egy csodatevő keresztet, melynek megjelenése rögtön eloszlatta a varázslat bűbáját.

Iván megnyert szolgálatára egy német mérnököt, ki a városnak falai alá aknákat ásott. A fa- és téglafalak több ponton nagy zajjal repültek a levegőbe, s az orosz sereg a támadt réseken benyomult a városba. Elkeseredett harc folyt az utcákon és a palota körül. A kazániak legbátrabbjai, miután megkísérlették fejedelmök védelmét, keresztül vágták magukat; de a könnyű lovasság által úzóbe vétetvén, csak kevesen menekülhettek. Nagy vérontás volt a városban; csak azokat kímélték, kiket el lehetett adni a rabszolgakereskedőknek. Midőn a czár diadalmenetben bevonult a vérrel áztatott romok közé, mint Scipio Car-

thagóban, ő sem nyomhatott el bizonyos megindulást a nagy pusztulás láttára. «Nem keresztyének ugyan — mondá könnyezve —, de mégis emberek.» A város újra benépesített oroszokkal, s a külvárosokban még ma is a tatár népesség lakik. A kremlben Iván a mongol multnak minden emlékét megsemmisítette; helyökbe templomokat és kolostorokat emelt, melyek Isten iránti háláját és a keresztnak az izlamon vívott győzelmét tanúsítsák.

Ez események már régen történtek, és mégis élénken megmaradtak az orosz nép emlékezetében. Nehány hősi ének e nagy győzelem magasztalására van szentelve. Nemcsak azért volt ez nevezetes — mondja Karamzin —, mert Kazán az első erősség, melyet az oroszok rendszeres ostrommal elfoglaltak, hanem azért is, mert Kazán elfoglalása tetőpontját jelzi a történelemben a szlávok és tatárok hosszú küzdelmének, azon küzdelemnek, mely Oroszország teljes leigázásával kezdődött, mely még mai nap is tart, s valószínűleg csakis a tatár fajnak teljesen az orosz birodalom uralma alá jutásával fog végződni. Rettenetes Iván győzelme az első nagyobb visszatorlás a legyőzöttek részéről a győzők ellen; első hódítás a hódítók rovására; az európai műveltség első hátrahagyott állomása, azon támadó hadjáratban, melyet végre megkezdett Ázsia ellen. Az orosz évkönyvekben a kazáni hadjárat ép oly dicső helyet foglal el, mint Abderamán leveretése a frankok történelmében, és Las Navas de Tolosa a spanyol krónikákban. Több mint egyszerű hódítás: keresztes háború volt ez. A roham alatt Iván folyvást kibontva tartotta a szent hit zászlóját. Följegyezték azt is, hogy mikor a falak levegőbe repültek, a czár a templomban volt, s a diaconus az evangelium e versét olvasta: «Ne legyen tovább csak egy nyáj es egy pásztor». Az oroszok «Isten velünk van!»

kiáltással rohantak a városba. Moszkva győzelme egy volt a keresztyénség és az orthodox vallás győzelmével.

Kazán elfoglalásának politikai következményei jelentékenyek voltak. Az az öt finn vagy mongol nép, mely ez uralkodó városnak engedelmeskedett: a cseremiszek, mordvinok, csuvasok, kiket Radlov a régi bolgárok utódainak vél, a votyákok, baskirok több évi ellenállás után kénytelenek voltak Moszkvának meghódolni. Iván egyszerre küldötte hozzájuk térítőit és vajdáit.

Az asztrakháni királyság bukása nem sokára követte Kazánét. E nagy város is hasonlókép két párt között volt megoszolva; 1554-ben Juri Pronszki lement a Volgán 30,000 emberrel s a trónra Derbist, Oroszország védenczét ültette. Ezt nem sokára bevádolták, hogy egyetért Krim khánjával; Asztrakhán tehát másodszor is meghódíttatott s véglegesen egyesítettett Oroszországgal. A nogajok nomád törzse is, mely a körülötte levő pusztákon tanyázott, kénytelen volt elfogadni Moszkva védnökségét. Ekkép a Volga, e híres folyam, melynek partján annyi romba dőlt város, Itil, a kazarok fővárosa, Bolgár, a bolgárok, Szeraj, az aranyhorda fővárosa, tartja fenn a történelemből eltűnt régi népek emlékét, — a Volga, a keleti kereskedelem e nagy életere, már egész forrásától torkolatáig a czárok uralma alá jutott.

A Kaspi-tó által a persa Ázsia megnyílt az orosz befolyás előtt, és már a Kaukázus kis fejedelmei is, kik folytonos küzdelemben voltak vagy önmaguk között, vagy a krimi tatárokkal, vetélkedve keresték a görög császarok utódainak szövetségét. Hogy a taurisi hordát jobban féken lehessen tartani, Iván védelme alá fogadta azon két harczos köztársaság egyikét, melyek Krim szomszédságában keletkeztek. A doni kozákok ugyanis Moszkva alattvalói-

nak nyilvánították magukat; míg a dneiperi kozákok továbbra is Lengyelországnak maradtak alávetve.

Harczok a livlandi rend, Lengyelország, a tatárok, Svédország és az orosz aristokratia ellen.

Oroszország a mint érezni kezdette erejét, egyszersmind azt is érezte, hogy meg kell nyitni maga számára szintűgy a Balti-, valamint a Fekete-tengert is. A Balti-tenger még szükségesebb volt az oroszoknak, mivel csupán ezen az úton érintkezhetek nyugati Európával, fogadhatták hajóit, iparosait és mérnökeit. Innen várhatta Moszkva hatalmának növekedését, melyhez egyedül a műveltség útján juthatott. De a Balti-tenger és Moszkva között több ellenség volt: Svédország, a kard-vitézek, Litvánia és Lengyelország. Az 1554-ik évben háború ütött ki Rettenetes Iván és a Nagy Wasa Gusztáv között, határrendezés alkalmából. A svéd dynastia alapítója azonban nem nyert szomszédaitól kellő támogatást, azért a háború rövid ideig tartott, s egy kereskedelmi szerződéssel ért véget, mely megnyitotta a svéd kereskedők előtt Indiát és Khinát Oroszországon keresztül; az orosz kereskedőknek pedig Svédországon át Flandriát, Angol- és Franciaországot. Moszkva tehát még csak egy féltékeny közvetítő útján közlekedhetett nyugattal.

Iván ugyanazon politikai és művelődési eszmétől levén áthatva, mint Nagy Péter, ő is mint ez, *ablakot akart nyitni* Európa felé és nagyon óhajtotta Narva, Reval és Riga kikötőket kezébe keríteni. Ezek azonban a livlandi rend birtokában voltak, a mi komoly akadályul szolgált a czárnak. Iván 1547 körül, a szász Schlittét küldötte Németországba, hogy szerződtesse bizonyos számú mérnököt és mesterembert. Schlitte körülbelül száz emberből

álló gyarmatot gyűjtött össze. Ez fölkelté a németek féltékenységét, kik félték, nehogy erős legyen Oroszország, ha művelődik. A livlandi rend kieszközölte V. Károly császártól az engedélyt e gyarmatosok föltartóztatására, s így egy sem jutott el Moszkvába. Iván, ki ekkor Kazánnal volt elfoglalva, nem vehetett elégtételt; de midőn 1554-ben a rend követei Moszkvába jöttek, hogy a fegyverszünet megújítását sürgessék: Iván megparancsolta nekik, hogy fizeszenek adót Juriev (Dorpat) birtokáért, mivel ez az orosz fejedelmek ősi öröksége. Ilyen kívánságnak háborúra kellett vezetni; 1558-ban az orosz sereg betört Livlandba, elfoglalta Narvát, Neuhausent, Dorpatot és tizenhét más helyet. Kettler nagy-mester szomszédaitól kért segítséget; de csak Lengyelország hajlott kérésére, és II. Zsigmond a livlandi renddel támadó és védő szövetséget kötött.

Ugyanez időben nevezetes forradalom ütött ki a czári palotában. A czár viszonya tanácsosai, Szilveszter és Adasev irányában nagy változáson ment át. Ellentétes nézetben volt velök a livlandi háborút illetőleg. Azok azt akarták, hogy Kazán és Asztrakhán elfoglalása után, forduljon előbb a harmadik muzulmán állam, a krimi khánság ellen. Kosztomarov ennek a sorrendnek helyesebbségét kiváló okokkal támogatja; de a másik vélemény mellett szóló okok sem kevésbé erősek. Ha Krimet hódítja meg, emelte volna a birodalom biztosságát, megbosszúlta volna a háromszáz évig tartó rablást; megakadályozta volna, hogy a félsziget régi néptörzsei, melyek még a keresztyén hitet vallották, mind az izlamra téríttessenek és teljesen eltatárosíttassanak. Másfelől azonban Livland meghódításával visszaszerzik az orosz fejedelmeknek egy régi örökbirtokát, s egyenes összeköttetésbe lépnek a művelt Európával. Egyenlők voltak a siker esélyei is. A hordát akkor megtizedelte egy járványos

betegség; a rend pedig teljes föloszlásban volt a katholicismus és protestantismus közötti küzdelem miatt. Mind a két vállalat elé egyforma nehézségek gördültek. Livland megtámadásával összeütközésbe jöttek Svéd-, Dán-, Lengyel- és Németországgal; másrésről Krim háta mögött ott volt a törökök haragja, kik ekkor hatalmuk magaslatán állottak s már is nagyon föl voltak bősZülve Kazán és Asztrakhán elfoglalása miatt. Nagy Péter csakis az északi hatalmak ellen viselt húsz évi szörnyű háború után tudja meghódítani Livlandot; de hány orosz hadjáratot nem akadályoztak meg Krimia ellen is a nagy távolság, a közlekedés nehézsége, a homokpuszták, a hőmérsék szélsőségei! II. Katalin csak a török birodalom hanyatlása idejében tudta Taurist elfoglalni, néhány hadjárat után, melyekben nemcsak a Duna mellett kellett hadseregeit kifejteni, hanem a görög szigettengerre is hajóhadat küldenie. Alapjában véve mind a két vállalat korai és elsietett volt; Oroszország még nem bírt elég erővel, hogy azt végrehajthassa. Se a csárnak, se tanácsosainak nem volt teljesen igazok; de az utóbbiak makacssága végzetes eredményt szült. Hogy mindenkinek elég legyen téve, két háborút indítottak meg egyszerre, minek nem lehetett más vége, mint kétszeres kudarcz.

A czár és két minisztere között a meghasonlás régibb keletű. Szilveszter visszaélt lelki hatalmával, hogy fokozza a czárra való befolyását. Végre nem engedett neki semmi szabadságot. Midőn kedves fia meghalt, durván monda neki, hogy ez az isten büntetése az ő makacsságáért. Még oly bojárokkal is összeköttetésbe lépett, kik méltán a leggyanúsabbak voltak Iván előtt; azoknak fogta pártját Anasztázia császnő ellen, kit úgy tüntetett föl, mint egy második Eudoxia császárnét, Aranyuszájú Sz. János üldö-

zójét; pártjokat fogta a Glinszkiek és Romanovok ellen. Adasev ugyanezen hibába esett. Mint a Barmecidák, Harunal-Rasid kegyeltjei, e két miniszter is oda jutott végre, hogy urok egész hatalmát maguknak tulajdonították. Iván túrtöztette magát, mert legalább hiveknek hitte őket. De 1553-ban veszélyesen megbetegedett, s már azt hitték, hogy meg fog halni. Ekkor a bojárok újból kezdték régi követelődzéseiket; makacsul vonakodtak hűségeskü tenni a czár fiának, az ifjú Dimitrinek, kinyilvánítván, hogy ők nem akarnak engedelmeskedni az ő anyai rokonainak, a Romanovoknak. Heves vitatkozások folytak még a beteg szobája közelében is, s az ő kéréseit semmibe sem vették. Észre lehetett venni, hogy a bojárok IV. Iván unokatestvéréhez, Vladimirhoz közelednek, ki hasonlóképen vonakodott letenni az esküt; sőt azt is megtudták, hogy e nagyravágyó herczeg anyja a fegyveres emberek között pénzt osztott ki. Szilveszter is Vladimir pártjára állott a hű bojárok ellen; valamint az Adasev-család is a lázadókhoz csatlakozott. A hű bojárok már magát a czár életét is féltették; Iván nem is ringatta magát csalódásban az iránt, hogy mi sors vár fiára és nejére, ha ő meghal.

«Ha istén akaratja szerint rendelkezik rólam, — mondá Iván a mellette hiven megmaradt bojároknak, — kérlek, ne feledjétek, hogy hűséget esküdtetek nekem és fiamnak; ne engedjétek őt a bojárok kezébe esni; meneküljétek vele idegen országba, nem bánom akárhova vezérel benneteket az isten. —» «És — folytatá a Romanovokhoz intézve szavait — ti mitől rettegtek? Gondoljátok talán, hogy a bojárok titeket kimélni fognak? Ti lesztek a legyilkoltak között az elsők. Haljatok tehát meg inkább fiamért és anyjáért, ne engedjétek át nőmet a bojárok dühének.» IV. Iván meggyógyult; de ezek az aggodalmas napok kitö-

rülhetetlen benyomást tettek reá. Ha tehát később látni fogjuk, hogy magát gyakran megmagyarázhatlan dühnek és bosszúállásnak engedi át: vissza kell emlékeznünk az 1553-ik év álmatlanul töltött rémítő éjjeleire, a lázadás és erőszakosság jeleneteire, melyek még a betegszoba nyugalalmát sem kimélték; az eskü makacs megtagadására, a czárné és rokonai ellen tett gyűlöletes nyilatkozatokra, a Dimitri czárevics ellen Vladimir érdekében tett fondorlatokra.

Nem bizott többé kegyeltjeiben. Mind a kettőt eltávolította az udvarból; Szilveszter visszavonult a Sz. Cyrill klostromba s később Szoloveczkibe küldetett. Adasev Livlandban Fellin vajdájává neveztetett, később pedig Dorpátba belebbezték. De maguk után egész kormányt, védeczeikből egész sereget hagytak hátra. Teremtményeikkel megtöltötték az udvart, a kormányzóságokat, a vajdaságokat. Párthíveik nem szüntek meg folyvást izgatni, fondorkodni, hogy főnökeiknek a visszatérést biztosítsák. Meny nyire mentek e cselszövények, kitűnik abból, hogy kevéssel Adasev kegyvesztése után az általa annyira gyűlölt Anasztázia hirtelen halállal múlt ki. Iván később azt állította, hogy megmérgezték. Mióta Zabelinnek *az orosz czárnék magánéletéről* írt érdekes tanulmányai megjelentek, ezen és hasonló föltevések nem látszanak oly valószínűtleneknek, mint Karamzin állítja. Adasev barátainak fondorkodásai Ivánt többször kegyetlenkedésre kényszerítették ugyan, de ez időszakban aránylag elnéző volt.

«Midőn annak a kutya Adasev Eleknek és czinkostársainak árulása kiderült — írta később IV. Iván — csak szánakozásban éreztettük haragunkat; főben járó büntetést nem szabtuk a vétkekre, csupán csak különböző városokba száműztük őket . . . Nem büntettünk senkit

halállal. A kik Szilveszter és Adasev pártján voltak, megparancsoltuk nekik, hogy váljanak el tőlök s többé ne ismerjék el őket fejöknek. Igéretöket esküvel is erősítették. Ők azonban nem vették számba parancsunkat; lábbal taposták esküjüket; nemcsak nem váltak el az árulóktól, hanem minden lehető módon segítettek; minden eszközt megmozdítottak, hogy visszaszerezzék nekik régi hatalmukat, s ellenünk a leghütlenebb összeesküvést szőtték. Csupán csak akkor, midőn megátalkodott gonoszságukat s fékezhetetlen lázadó szellemöket láttam, büntettem a vétkeket bűnük szerint.» Valóban a halálbüntetések még ez időben igen ritkák. Iván legtöbbször megelégszik azzal, hogy új esküt követel azoktól, kiket elfogtak a Litvániába vezető úton; csak biztosítékot követel tőlök és barátjaiktól, hogy többé nem fognak Lengyelországba menni. Némelykor csupán kolostorba leendő, épen nem szigorú elzárásra itéli a vétkeket.

De azután a nagyobb szigornak útjára terelte a czárt Kurbszki András herezeg elpártolása. Ez egy hajdani uralkodó család sarja volt, és Ruriktól származott; az Oka mellett és Kazánnál kitüntette magát a tatárok ellen. Buzgó párthíve levén Adasev- és Szilveszternek, ezek bukása nagyon fölingerelte. A livlandi hadsereg főparancsnokává neveztetvén ki, ez állásában önhibája miatt gyalázatos vereséget szenvedett; 15,000 orosz megvert 4000 lengyel; sőt, ha Bielszki Márton lengyel történetírónak hinni lehet: 1500 lengyel 40,000 orosz vert meg. Kurbszkinak elég oka volt tartani a czár haragjától. Már valamivel régebben alkudozott a lengyel királylyal, Litvániában kormányzóságot, uradalmakat és legalább is az általa elhagyandókkal egyenlő előnyöket óhajtván tőle nyerni. Végre, nejét és gyermekeit a czár bosszújának hátrahagyva,

Vendenből megszökött és a lengyelek táborába ment. Innen IV. Ivánhoz levelet küldött szolgájától, Sibanovtól, kinek lábát a csár, a hagyomány szerint, vashegyű vadászdárdájával a *vörös lépcső* egyik fokához szögezte, míg az üzenet olvasását hallgatá.

«Czár, kit egykor isten fölmagasztalt — írta Kurbszki, — czár, ki egykor tündököltél, mint az orthodoxia fáklyája, ki azonban most már vétkeid miatt ellenkező arcot öltöttél; kinek lelkiismereted annyira be van mocskolva és megpoklosodva, milyent még a hitetlen barbároknál sem találunk! Kegyetlen üldözésednek kitéve, szívem egészen keserőséggel telve, mégis akarok hozzád néhány szót intézni: Óh czár, miért vesztetted el Izrael erőseit? Miért sujtottad a halál különböző nemével a bátor vajdákat, kikkel téged isten megajándékozott? Miért ontottad az ő győzelmes és szent vérüket isten házának megszenteltségenített kövezetén, a fönséges szertartások alatt? Miért festetted meg a mártýrok vérével a templom tornáczát? Mi volt az ő bűnük szemedben, ó czár? Nem az ő rettenthetetlen bátorságuk döntötte-e meg s tiporta lábaid alá a volgai gögös királyságokat, melyeknek őseink rabszolgái voltak? Vajjon nem az ő buzgalmoknak és eszöknek köszönheted-e isten után, hogy uralkodol az erős német városok fölött? És ime, ilyen volt a te elismerésed e szerencsétlenek iránt! Egész családjunkkal együtt irtasz ki bennünket. Vagy halhatatlannak hiszed magadat, óh czár! vagy azt hiszed, — elkapatva valami eretnekségtől, — hogy kikérülheted a megvesztegethetetlen bírót, a mi urunk Jézus Krisztust? Nem! ő meg fogja ítélni az egész világot, annyival inkább a gögös üldözött. Vérem, mely egykor éretted patakként omlott, tanuságot fog egykor ellened tenni a mi Urunknál. Isten belát a lelkekbe!» Ezután Kurbszki elő-

számlálja Iván áldozatait, bemutatja őket isten trónja előtt állva, a mint igazságért könyörögnek hóhérük ellen. «Vajjon azt hiszed gőgödben, — folytatja tovább, — hogy seregedre támaszkodva, folytathatod e rövid életben az újabb halálhozó eszközök föltalálását az emberi nem számára, hogy széttépjed és eltorzítsad az emberi testet, az angyalok képét? Hizelgő szolgálóidra, dobzódó társaidra és veszekedő bojárjaidra számítás, kik megrontják testedet és lelkedet, Vénus fertőjébe taszítanak téged, és gyermekeikkel együtt Saturnus méltó áldozatává tesznek? Ha elérkezik végső napom, meghagyom, hogy ez a könnyeimtől áztatott levél, velem együtt koporsómba tétessék. Azzal együtt fogok megjelenni isten ítélőszéke előtt.» Levelét azzal végzé, hogy magát Ágost Zsigmond király alattvalójának nyilvánítja, ki «*az én uralkodóm*, és a ki, mint hiszem, kegyeivel s vigasztalással fog elhalmozni szerencsétlenségemben». Így beszélt Kurbszki, Izráel erősei, az élők és holtak nevében, azaz Adasev minden barátja nevében; azok haragja és visszatorkolása eszközévé tette magát; ő adott kifejezést nagyított sérelmeiknek; ő vonta kérdőre a czárt irántok tanúsított magaviselete miatt, fenyegeté az övénel magasabb igazságszolgáltatással, s merészelte azt kérdezni tőle, hogy *halhatatlannak hiszi-e magát*; megtagadott Ivántól minden dicsőséget, mely Kazán és Livland elfoglalásából hármozhatott rá; rágalmozta bojárokból álló környezetét, s erényt csinált abból a bűnből, mely ez uralkodó szemében a legmegbecsülhetatlanabb vala: abból, hogy ő a lengyel uralkodónak hódolt.

Kurbszki levele valóságos *manifesztum* volt. Nagyban hozzájárult ahhoz, hogy növelje a czár gyanakodását, ki különben sem látott már sehol cselszövésnél egyebet. Iván, ki sokat tartott a maga szellemességére, s igazában is egyike

volt birodalma legtudósabb embereinek, kötelességének hitte, hogy Kurbszki levelére hosszú apologiával feleljen, mely diszítve volt a szent atyák és világi írókból vett idézetekkel. Ily módon az uralkodó és lázadó alattvalója többször váltottak üzenetet. De Iván, ki ez időtől kezdve igazolni kezdi *Rettenetes* nevét, más feleletet is adott Kurbszki nyilatkozatára: vélt czinkostársainak megfenyítését.

Iván belátta, hogy nem országolhat tovább oly udvarral, oly államtanácssal (duma), oly kormányzó testülettel, mely tele van Adasev és Kurbszki barátaival. Kurbszki magaviselete tanúsította, hogy az árulásnak mily túlságára vetemedhetik a bosszúvágyuk, midőn az egy lengyel hadsereggel visszatért Oroszországot pusztítani. Lehetett-e közöttök továbbra is biztonságban a fejedelem élete? Azért 1564 decemberében Iván minden barátjával együtt elhagyta Moszkvát s szolgáljaival, kincseivel együtt Alexandrovszkaja Szlobodába vonúlt. Innen két levelet küldött Moszkvába; egyiket a patriarchának, melyben panaszkodik a nagyok árulása és hűtlensége, s a papság bűnrészessége miatt, mely visszaélván *a közbenjárás jogával*, megakadályozta az uralkodót, hogy a vétkeket megbüntesse. A másikon biztosította Moszkva népét és polgárságát, hogy kegyében őket ezután is megtartja. Erre a fővárosban nagy volt a rémület, a nép remegett még gondolatától is annak, hogy visszakerül az oligarchák uralma alá; a bojárok pedig attól tartottak, hogy a nép föllázad ellenök. Se egyik, se másik fél nem tudott belenyugodni a fejedelem kegyének elvesztésébe. A papság és bojárok tehát elhatározták, hogy kegyelemért könyörögnek, ha mindjárt *fejüket kell is a czár elé vinni*. Ünnepies menetben vonultak Alexandrovszkajába, kérve őt, hogy vonja visz-

sza lemondását. Iván beleegyezett, hogy tovább is fog uralkodni, de föltételeket szabott. Minthogy a jelenlegi kormány nyal tovább nem uralkodhatott, se el nem bocsáthatta azt, mivel a szerzett jogokat tisztelnie kellett: az egyeduradalomnak bizonyos fokú megosztását hajtott végre. A birodalom nagyobb részét ezután is a bojárok *dumája* igazgatta, és alkotta a *zemcsinát*, azaz az *ország kormányát*. Oroszország e része fölött Iván nem tartott meg egyéb hatalmat, mint a főfelügyeletet s az árulás megbüntetésének jogát; a másik rész a *czár személyes és különleges kormánya* alá helyeztetett s alkotta az *opricsninát*. Meghagyván a régi dumát, a régi udvart, a régi igazgatást; Iván maga részére, saját teremtményeiből új udvart, új tanácsot, új kormányt alkotott, melyre a fölosztás után neki jutott városokat és tartományokat bízta. Külön testőrséggel vette körül magát, melyet a *czár ezredének* vagy *opricsnik*-oknak neveztek. Jelvényöket képezte egy kutyafej s a nyeregkápára akasztott seprő, a mi azt jelentette, hogy ők készek megmarni a czár ellenségeit és *kisöpörni az árulást az orosz földről*. Ez a sajátságos kormányrendszer hét esztendeig tartott (1565—1572).

Iván nagy mértékben fölhasználta jogát, hogy az árulókat, vagy a kiket azoknak tartott, megfenyítse. Valóságos rémület vett erőt az orosz arisztokrátián az elcsöndesülés és a dühöngés újabb kitöréseinek változataival. Ismereteselek előttünk az áldozatok nevei; hogy mily bűnért sújtattak, azt nem lehet minden esetben tudni. A IV. Iván iránt ellenséges indulattal viseltető írók, mint Kurbszki, az olasz Guagnini, aki ekkor a lengyel király szolgálatában állott, Taube és Kruse német menekültek, nem értenek mindenkor egyet.

A mely tényekről világosan számot tudunk adni, azokból

azt látjuk, hogy a kivégzett nemesek részéről Iván valódi sértést szenvedett. Az oligarchák küzdelme, bár néma és csendes, de azért nem kevésbé elkeseredett volt. Az alázatosság és meghunyászkodásban való tüntetésök ne vezessen bennünket félre; fejöket porba hajtva is cselethettek ellene. Óvakodnunk kell hinni, hogy ellenségei jobbak lettek volna nálánál; azok ép oly kegyetlenek voltak a náloknál kisebbek iránt, mint a milyen volt irányukban a czár. Ez az aristokratia, mely rabszolgák fölött uralkodott, mely megszokta a tatár uralom alatt az emberi érzékenység és élet semmibe vevését, erkölcsileg nem állhatott magasabban, mint zsarnoka. Az akkori orosz aristokratia nem egy azonos typust mutathatna föl a Retzi Gilles vagy Sire de Giac typusával. Nagyon különböző külső alatt Franciaországban ugyanazon küzdelem foly, mint Oroszországban; csak hogy Franciaországban nyílt mezőn harczoltak a *Praguerie* vagy a *Ligue du Bien public* harczosai; míg Oroszországban az alattomos összeesküvésekre, a méreggel és bűvöléssel megkísértett orgyilkosságokra a hóhér bárdja felelt. Az úr és az alattvalók között folyó, e balvégzetű feleselgetésben természetesen az úr beszél hangosabban. A hiteles adatok elegendő számának hiányában talán czélszerűbben teszünk, ha kissé kétkedőbb módon járunk el, mint a hogy Karamzin tette.

E rémuralom nevezetesebb epizódjait képezik: 1. Szent Fülöp, moszkvai érseknek letétele s talán megöletése is, a ki nemesen vétkezett, midőn közbenjárt az elítéltekért és gyűlölte az *opricsnikokat*. 2. Alexandrának, Juri özvegyének, Iván sógornőjének, Vladimir herczegnek és anyjának, a nagyravágyó Euphrozinának kivégeztetése, kik így bűnhődtek 1553-ban elkövetett fondorlataikért. Megjegyzendő azonban, bármit mond is Kurbszki, hogy Iván Vladimir

gyermekait nem bántotta, sőt dúsán gondoskodott is rólok. 3. Novgorod megbüntetése, hol úgy látszik, az aristokrata-párt azt tervezte, hogy a kapukat megnyitja a lengyel király előtt, s a hol a czár, saját bevallása szerint, 1505 személyt végeztetett ki. 4. A nagy kivégzés a Vörös-téren 1571-ben, hol nagyobb számú novgorodiak és moszkvaiak végeztettek ki; továbbá többen Iván újabb kegyencei közül, nevezetesen Viazemszki és a Baszmanovok részesültek ugyanazon sorsban, mint régi ellenségeik.

A *Rettenetes* bosszúállásairól igen érdekes emlék maradt reánk, a Sz. Cyrill-monostor jegyzőkönyvében, melyben minden egyes áldozatáért kéri az egyház imáit. E névsor egészben véve 3470 áldozatot sorol föl, melyek között 986 tulajdonnév van. Több név mellett ez a szomorú megjegyzés áll: «nejével együtt», — «nejével és gyermekeivel együtt», — «leányaival együtt», — «fiaival együtt». Ez eseteket nevezi Kurbszki «egész családok kiirtásának» *vszerodno*-nak. A családi szervezet ez időben oly erős volt Oroszországban, hogy a családfő halála magával rántotta a hozzátartozókat is. Más együttes jelzések szintén nem kevesebb okot adnak a gondolkozásra. Például: «Kazarin Dubrovszki és két fia s még tíz ember, kik segítségére jöttek», — «húsz ember Kolomenszkoje faluból», — «24 Matvieicséből»; ezek kétségkívül parasztok vagy *bojár-gyermekek* voltak, kik urokat védeni akarták. Íme, a Novgorodra vonatkozó említés: «Emlékezzél meg, Uram! lelkéről szolgálidnak, az 1505 novgorodinak». De vajjon XI. Lajosban nem volt-e meg a gyöngédségnek efféle neme? nem imádkozott-e buzgón testvérének, Berry herczegnek lelki üdveért!

Más emlékek azt bizonyítják, hogy Rettenetes Ivánnak komoly okai voltak félteni életét. Ezt tanúsítja Erzsébet,

angol királynővel folytatott érdekes levelezése, melyben ettől azt a formyszerű ígéretet veszi, hogy szerencsétlenség esetén Angolországban biztos menedék-helyet és szabad vallásgyakorlatot találанд (1570). Végrendelete is, mely 1572-ből kelt, számításba veszi azt az esetet, hogy «a bojároktól elüzetve, a lázadás által trónjától megfosztva, kénytelen országról-országra bújdosni»; és tanácsolja fiainak, hogy egyetértésben éljenek halála után s tanulják meg alattvalóikat féken tartani és jutalmazni, mindenek fölött pedig őrizkedni tőlök.

E rettenetes belső küzdelmek alatt is egyre folyt a háború Livonia és szövetségese, a lengyel király ellen, kinek segítsége mellett is a kard-rend megveretett mindenütt, s erődeiket egymásután foglalták el az orosz seregek. Végre ennyi csapás alatt a híres rend föloszlott. Ötél szigetét Dániának adták el, Reval a svédekhez csatlakozott; Livlandot a nagymester Lengyelországnak engedte át; Kettler maga számára tartá meg Kurlandot és Szemigalliát, és belőlök örökös hercegséget alkotott. A kard-rend tehát megszűnt, de Lengyelország, Livlanddal gyarapodva, annál nagyobb hévvel folytatta a harczot. Az oroszok mind a mellett föntartották új hírnevöket. Iván 1563-ban sereggel és tüzérséggel, személyes vezérlete alatt, szállotta meg és vette be Poloczkot, mely helynek kiváló fontossága volt Livlandhoz való közelsége miatt, és mert a Dűna mellett, Riga e nagy kereskedelmi útja mellett fekszik. Az Orsa mellett nyert győzelme daczára, a lengyel király békét kért (1566).

Hogy Zsigmond követelése fölött határozzanak, Iván gyűlést hívott össze a főpapság, a bojárok, a Litvánia határán birtokos és a helyi viszonyokat jól ismerő nemesség tagjai közül, s végre a szmolenszki és moszkvai kereskedőkből.

Ez a kényúr, ki vérrel alapította meg az autokrátiát, valószínűségi rendi gyűlést hívott össze; megkérdezte a közvéleményt, mint több ízben tette volt, midőn a *Lobnoje-mieszto* kő tetejéről lelkesítette alattvalóit. A gyűlés elhatározta, hogy a lengyel király föltételei elfogadhatatlanok, s pénzt s embert ajánlott meg az ellenségeskedés folytatására.

A háború ezután még négy évig tartott, s végre is fegyverszünettel végződött. A csár, miután Livland megszerzésének nehézségeit szaporodni látta, egy kiegészítő eszközhez folyamodott. Nem remélhetvén többé, hogy a Balti-tenger kikötőit egyenesen birodalmához csatolhatja, megkínálta Magnus, dán herceget Livland királya czímével, s a kivégeztetett Vladimir leányát hozzá adta nőül. Magnus, Livonia névszerinti királya, azonban csakhamar belátta, hogy ő csak eszköze a moszkvai politikának. Cselt szőtt a csár ellen; mire trónjától megfosztatott. Rettenetes Iván most személyesen foglalta el Vendent, melyben Magnus őrseget helyezett el, s ennek német katonáit utolsó emberig lekaszaboltatta.

A Lengyelországgal folyó háború, szerencsétlenségre, a krimi tatárok betöréseivel is bonyolódott. Zsigmond nem szűnt meg ösztönözni a khánt, ki különben maga is fölfogta, hogy az ő ügye szorosan összefügg a lengyel királyéval. Mert ha ezt előbb elnyomja a csár, s ha elfoglalja Kievet és befészkeli magát a Dnieper vidéki városokba: mit nyernek ezzel a tatárok? Nem döntött-e Iván föl már két mongol birodalmat? Stambul szultánja, II. Szelim, kész volt segélyt nyújtani a Kazán és Asztrakhán érdekében vivandó szent háborúra. Az 1569. évben 17,000 török Kasszim basa, és 50,000 tatár a khán vezetése alatt szállotta meg Asztrakhánt. Az ostrom-műveletek hosszára

nyúltak; a basa ugyan kész volt ott tölteni a telet; de a seregben lázadás ütött ki. Meg kellett tehát szüntetnie az ostromot, és sok embert vesztettek el a sivatag pusztákon. Két évvel később Devlet Ghirei khán 120,000 emberrel támadta meg Oroszországot. A vajdák árulása is segítette. Átlépett az Okán s egyszerre csak megjelent Moszkva falai alatt; a külső részeket fölgyújtván, a tűz elharapózott a városra, mely a Kreml kivételével — teljesen leégett. Egy idegen író, föltűnő módon túlozva, 800,000-re teszi az áldozatok számát. A khán több mint 100,000 fogolylyal vonult vissza, és Ivánhoz ily főnhéjazó izenetet küldött: «Kazán és Asztrakhán miatt égetek föl és rabolok ki mindent. Hozzád jöttem, fölgyújtottam városodat, Moszkvát. Koronádat és fejedet kerestem; de te nem mutattad magadat, nem fogadtad el a harczot, és mégis Moszkva czárjának mered nevezni magadat. Ha békében akarsz velem élni, add vissza Kazánom és Asztrakhánomat. Ha csak pénzzel akarsz kielégíteni: hasztalan, ha az egész világ kincsét ajánlanád is föl. Csak Kazán és Asztrakhán az, a mit én akarok. Birodalmad útját már láttam és jól ismerem». Következő évben (1572) ismét visszatért; de Vorotünszki Mihály herczeg útját állotta a Lopasznia partján; s teljesen tönkre tette.

Ugyanezen évben — a Sz. Bertalan-éj éve! — halt meg a lengyel király, II. Zsigmond Ágost. Uralkodását nevezetessé teszi főleg a lublini unio (1569), melynek értelmében Lengyelország és Litvánia ezentúl egy egységes államot képezend, választott uralkodó alatt. Ily módon Lengyelország az uralkodó hatalmát épen akkor gyöngítette meg magánál, midőn az az erő kifejtés legmagasabb fokára lépett Oroszországban. Varsóban alakult is egy nagy urakból álló párt, mely hajlandó volt magát Rettenetes Iván

fiát választani Lengyelország királyává. Előkészítése volt ez a két nagy szláv birodalom egyesítésének, melyeket különben is kevésbé választ el egymástól a nyelv, mint inkább a vallás; melyeknek növekvő ellentétességök egyikök romlásával végződik vala, nagy hasznára a német fajnak. Iván azonban nem fia, hanem saját maga számára akarta a koronát. Hízeltgett a lengyel követeknek, mentegetőzött a zsarnokság és kegyetlenség vádjá ellen, melyet a moszkvai száműzöttek mindenütt terjesztettek felőle.

«Ha a ti *pánjaitok*, kik most király nélkül vannak, — mondá Voropai lengyel követnek — engem választanak királyukká, meg fogják látni, hogy mily jó urat és pártfogót találnak én bennem. Sokszor mondják nálatok, hogy én kegyetlen vagyok. Igaz, hogy kegyetlen és ingerelhető vagyok; ezt én nem tagadom, de — kérlek — ki iránt vagyok kegyetlen? Kegyetlen vagyok az iránt, a ki kegyetlen irántam. A jóknak habozás nélkül odaadnám az aranylánczot és a ruhát is, melyet magamon viselek! Nem csoda, ha a ti fejedelmeitek szeretik alattvalóikat, mert ezek is szeretik őket. Az enyémeek engem kezére játszanának akár a krimi tatárnak is. Vajdáim még az ellenség közeledéséről sem tudósítottak. Meglehet, hogy nehéz volt legyőzniök az ott túlnyomó számmal föllépő ellenséget; de ha néhány ezer embert elvesztettek, legalább hozhattak volna egy ostort vagy korbácsot a tatároktól, s én elismeréssel lettem volna irántok. Nem az ellenségtől, hanem saját alattvalóim árulásától félttem; engedték fölégetni Moszkvát, pedig ezer emberrel meg lehetett volna menteni. De ha a nagyok nem akarják magokat védeni, hogy tudják a kisebbek? Gondolj az ellenem elkövetett árulásaik nagy számára. Ha aztán valaki büntetést szenvedett, saját bűneiért szenvedte. Tőled magadtól kérdezem, vajjon nálatok kí-

mélik-e az árulókat?» Iván rátért azután a Kurbszkitól kapott sérelmekre, első felesége megmérgezésére, és azzal az ígérettel végzé, hogy «meg fogja tartani a törvényeket, tisztelni, sőt bővíteni fogja Lengyelország szabadságát és kiváltságait».

A francia nagykövet azonban Varsóban ajándékokkal és ígéretekkel keresztülvitte, hogy Valois Henrik, Anjou hercege választatott királylyá. De nem maradt sokáig Lengyelországban; elszökése után új országgyűlés ült össze s a vetélkedő udvarok fondorlatai újra megkezdődtek.

Báthory István, Erdély uralkodója, egy erélyes és díszvágyó ifjú * fejedelem, választatott meg lengyel királylyá. Rettenetes Ivánnal szemben, a ki már elvénült, nem lehetett volna félelmesebb ellenséget szembe állítani. Nem csupán Livland meghódítása, mely oly sok viszontagságos esemény között csak nehezen haladt előre, vált most már kérdésessé; hanem arra is megesküdött Báthory koronáztatásakor, hogy visszaszerzi Lengyelországnak mind azon városokat, melyeket a moszkvai nagy-fejedelmek valaha elfoglaltak. Oroszország félbarbár seregével, félig-meddig feudális népkatonaságával, tatár lovasságával, régi nyomon járó taktikájával, gyenge tűzértségével nem sokára István királynak igazi európai hadserege, tudományosan vezetett tűzértsége, német zsoldosokból álló gyakorlott ezredei, régi harczedzett magyar hadcsapatai mérköztek össze. Iván Livlandban várt ellenfelére; mikor Báthory egyszerre csak Poloczka falai alatt termett, s erélyes ellenállás daczára elfoglalta azt. Az orosz tűzerek kétségbeesésökben ágyúikra akasztották magukat. Ezt és a következő éveket nagy

* Báthory lengyel királylyá választásakor 43 éves férfi volt; tehát nem éppen oly fiatal, mint a francia szerző hinni látszik.

számú orosz erősség elfoglalása tette nevezetessé. Észak hőse, Báthory, Rettenetes Iván századának e XII. Károlya, úgy látszik, megsemmisíti egy hosszú uralkodás összes eredményeit, és tönkre teszi Oroszországnak a barbárságból kifelé törekvő minden iparkodását. Más részről a De la Gardie-től vezetett svédek is elfoglalták Kexholmot Karéliában és meghódították Esztlandot. A régi novgorodi és pszkovi Oroszország meg volt támadva; 1581-ben Báthory megszállotta Pszkovot, míg De la Gardie Narvát, Ivangorodot, Jamot és Koporiét foglalta el. De Pszkov megállította Báthoryt diadalmenetében; Suiszki Iván e kis várost oly erősen védelmezte, hogy három hónapi ostrom és többször visszavert roham után a magyarok és lengyelek kénytelenek voltak magukat legyőzötteknek vallani.

Iván már nem szokott volt csapatai élén megjelenni; ő ugyanis azt tartá, hogy az olyan fejedelem, ki még saját nemesei között sincs biztonságban, helytelenül teszi, ha életét a csatán kockáztatja. Tapasztalta ezt már XI. Lajos is Montlhéry-nél. Ő tehát a diplomátia vezetését vállalta magára. Báthory által fenyegetve lévén, kisegítő eszközről gondoskodott; XIII. Gergely pápának kérte közbenjárását a katolikus király és maga között. A pápa Possevino Antal jezsuitát küldötte Moszkvába azzal a megbízással, hogy egyúttal alkudozzék a két egyház egyesítése felől is. Possevino jelentése Rettenetes Ivánt igazi alakjában mutatja be; mint szabad szellemű, érdeklődő, némelykor humoros kedélyű, és a mi azon időben feltűnő — mint türelmes szellemű embert. Ha a pápa követe hajótörést szenvedett is küldetésének vallási részében, legalább sikerült neki fegyverszünetet létesíteni a két uralkodó között. Ivánnak vissza kellett adnia Poloczkot és Livlandban tett minden hódítását. Ivánnak tehát az a merész

vállalkozása, hogy a Balti-tengert Oroszország számára megnyissa, mely Nagy Péter vállalatát 150 évvel előzte meg, nyomorúságosan meghíúsult. Harmincz évi fáradság és áldozat gyümölcse kárba ment (1582).

Az angolok Oroszországban; Szibéria meghódítása.

Az Iván iránt ellenséges indulatú írók örömet hasonlítják össze uralkodásának végét, az ő személyes kormányzását, uralkodásának első éveivel, azaz Szilveszter és Adasev kormányzásával. Az első időszakban mindenütt siker: Kazán és Asztrakhán meghódítása. A második időszakban Oroszország legyőzetik a lengyelek és svédektől; kiűzetik Livlandból, elveszti Poloczkot, a krimi khán elhamvasztja Moszkvát. Pedig egészben véve, ez oda megy ki, hogy IV. Iván alatt az orosz fegyverek szerencsések voltak keleten a barbárok ellen, kik nem birtak kellő jártassággal a katonai tudományokban; ellenben szerencsétlenek voltak nyugaton, midőn európai tüzéséggel, taktikával, fegyvellemmel és seregekkel álltak szemben. Ivánnak nagyobb tehetségre volt szüksége, hogy legyőzött legyen Livlandban, mint a mennyi elég volt arra, hogy Kazán fölött győzelmet arasson. A tizenhatodik századbeli Oroszországra nem lehet lealázó, hogy e feladatot nem tudta megoldani, midőn Nagy Péter, minden lángesze mellett, életéből huszonöt évet fordított reá.

Iván uralkodásának ez a szerencsétlen korszaka nem volt terméketlen Oroszország nagyságára és műveltségére. A németek elzárták előle a Balti-tengert, az angolok megnyitották előtte a Fehér-tengert. Az 1553. évben a britt *Edouard Bonne Adventure* hajó, mely fölfedező útra indult a sarkvidékek felé, miután két kísérő hajóját elvesztette, kikötött a Dvina torkolatánál; kapitánya, Chancellor,

Moszkvába ment VI. Eduard levelével, s a két állam közt az első kereskedelmi szerződést kötötte, melyet Iván a legnagyobb gonddal tartott meg és ápolt.

Iván 1568-ban a nagy Erzsébet szövetségét kereste Lengyel- és Svédország ellen; cserébe azt ajánlotta neki, hogy az angol kereskedőknek kizárólagos kereskedelmi jogot biztosít Oroszországban; jöllehet e jog saját becslése szerint terhesebb volt birodalmára, mint a valóságos adófizetés. De se a szövetség, se a kereskedelmi szerződés nem jött létre, és így Ivánnak nélkülöznie kellett az angol hajók közreműködését Riga megszerzésében. Franczia ügynökök hasonlóképen hoztak levelet III. Henriktől s letelepedtek Moszkvában. Más kereskedők is érkeztek Hollandia, Spanyol- és Olaszországból.

A czár 1558-ban Sztroganov Gergelynek 146 verszt pusztát engedett át a Kama partján. A Sztroganovok ott nagyszámú helységet telepítettek, és megkezdették az Ural ásvány-kincseinek kiaknázását. Sőt gyarmatosaik átmentek az Uralon túlra is és a szibériai tatár királyságra bukkantak. A Sztroganovok, bátrak mint a spanyolok, e nagy birodalom meghódítására gondoltak, s engedelmet kértek a czártól, hogy megkezdhessék a támadást a tatárok ellen. A háborúhoz hadseregre volt szükségök. Oroszország annyira tele volt életnedvvel, hogy még legtisztátalanabb elemei is, alkalmoszerűleg, biztonságának és haladásának eszközlőivé lettek. A donvidéki *jó czimborák* többször magokra vonták a czár haragját, midőn a czári úton, a Volgán az utasokat és hajókat kirabolták, és nem tartották mindig tiszteletben a korona javait sem. E rablók egyik főnöke, Jermák Timofejev kozák, kegyelmet nyert a czártól és Sztroganov szolgálatába állott; 850 főnyi orosz, kozák, tatár, valamint német és lengyel hadi foglyokból

álló csapat élén átkel az Uralon, rémületbe ejti a benszülötteket a tűzi fegyverek újdonságával, áthatol a Tobol partján levő öserdőkön, Kucsum khánt több összecsapásban megveri, elfoglalja fővárosát, Szibirt, foglyul ejti unokatestvérét, Mametkult. Azután meghódítja az Irtis és Ob partjait és a császár végső éveit megörvendezteti azzal a hírrrel, hogy egy országot szerzett neki, és koronáihoz Szibéria koronáját csatolta. Iván azonnal papokat és püspököket küldött új tartományába. Jermák, miután befejezte a hódítást s megnyitotta a közlekedési utat a gazdag Bokharához, kevéssel élte túl Ivánt. Egy nap meglepetvén ellenségeitől, át akart úszni az Irtisen, de vértjének, melylyel a császár őt megajándékozta, súlya miatt a víz fenekére merült. (1584). A Pizarrók és Cortezek e vetélytársa, egy új világ *conquistadora*, az orthodox egyház és népnek hőse maradt; sírján csodák történtek, hősi énekek dicsőítik vállalatát; magok a tatárok is egész legendát csináltak róla.

Láttuk már, hogy 1566-ban a rettenetes császár összehívta Oroszország rendeit, s ekképen folytatta Adasev nemzeti hagyományát. A Szilveszter által Iván uralkodása első éveiben megkezdett egyházi reform 1573-ban egy zsinaton befejeztetett; mely alkalommal megtiltatott a gazdag zárdáknak, hogy új földbirtokot szerezhessenek. Az 1580-ban tartott zsinat e tilalmat valamennyi zárdára kiterjesztette, mi által az egyházi birtokok növekedésének eleje vétetett. Megszorított továbbá Iván egy visszaélést, mely mindig megzavarta a nyilvános ünnepélyeket, megörökítette a családok között a gyűlöletet s gyakran koczkáztatta a csata kimenetelét. Tudjuk ugyanis, hogy mily erős volt a XVI-ik századbeli Oroszországban a család szervezete. Ha egy nemes ember fölemelkedett vagy megbukott, vele emelkedtek vagy estek hozzátartozói is mindnyájan. Sőt még az

ősök emléke és a késő unokák jövője is érdekelve volt az által. Ennek kifolyása volt az, hogy egyetlen nemes sem egyezett bele, hogy ő a másíknál alantabb állást foglaljon el, ha csak erre mértékül nem szolgált valamely előzetes eset. Az udvari és tábori életet folyvást zavarban tartották az elsőség (*miesztncicsesztvo*) fölött való veszekedések. Se a megvesszőzés, se a hóhér bárdja nem vethetett véget makacsságuknak; az orosz inkább meghalt, semhogy őseit megbecstelenítette volna. Minden alkalommal a *rangok könyvét* vették vizsgálat alá, megtudandó, hogy milyen volt a különböző családoknak állása a kérdéses esetben. Iván a táborban megtiltott mindenféle vitatkozást a rangok fölött az oly nemesek közt, kik nem voltak csapatparancsnokok. Ezzel legalább korlátozta a bajt, addig is, míg gyökerestül ki lehetett irtani.

Ivánt lehet a nemzeti katonaság, a *sztriecczek* vagy *strelieczek* alapítójának tekintenünk, kik száz év alatt oly nagy szolgálatot tettek a birodalomnak. A tatároktól fenyegetett határokon hasonlóképen ő szervezett egy sor állomást és tábort, melyekben a vidék katonasága gyakorolta magát.

Idegeneket hívott magához. Wettermann, dorpáti prot. lelkésznek megengedte, hogy Moszkvában egyházi szónoklatokat tarthasson; maga is meghallgatta Eberfeld predikációit; ellenben megtagadta a Rosvitával való vitatkozást, a szent írásnak azon mondatát idézván: «Ne dobjátok a gyöngyöt a disznók elé». Eleinte megengedte, hogy Moszkvában egy kálvini és egy lutheri templom állíttassék, egy XVIII-ik századbéli férfihoz méltó türelmet tanúsítván ezzel. Később azonban a nép zúgolódása miatt székvárosától két versztnyi távolságra helyeztette át azokat.

Iván jelleme sajátságos vegyülete volt a nagyság és barbárságnak. Kegyetlen, kicsapongó, babonás; majd a leg-

ocsmányabb tobzódásba merült kegyeltjeivel, majd megszerzetes-csuhába öltözve vezeti az egyházi körmeneteket és más ájtatossági gyakorlatokat. Mint VIII. Henriknek, neki is több neje volt; Romanov Mária után egy barbár nőt, a cserkesz Máriát vette feleségül, később még két törvényt és ismét két olyant, kikkel az egyház vonakodott egybekelését szentesíteni. Hetedik nejétől, Nagoj Máriától, született Dimitri cszarevics, második e néven. Még élete vége felé is külföldön keresett házassági összeköttetést, s majd a lengyel királynak egy nővérét, majd Erzsébet angol királynő egyik unokahugát kéri nőül. Durva szokásai s hirtelen természete, melynélfogva hamar fegyverhez nyúlt, egy szomorú esetet is idéztek elő. Idősebb fiát, Ivánt, vitájok közben, úgy ütötte meg botjával, hogy az ütés halált okozott. Mérhetetlen és vad fájdalomnak adta magát e miatt. Megölvén szeretett fiát, saját művét ölte meg; mivel örököse nem maradt. Két másik fia közül az egyik, Feodor, gyenge volt testben, lélekben; a másik, Dimitri pedig még kis gyermek. Tehát idegen örökösök, talán épen utált bojárjai egyikeért alapította meg annyi vérontás, annyi veszedelem árán az önkényuralmat. Csak három évvel élte túl fiát; meghalt 1584-ben. A történetírónak, a nélkül, hogy visszariasztatni engedné magát a kegyetlenségnek annyi ténye által, ha helyesen akar ítélni, azon kor más embe- reivel kell őt összehasonlítani, és nem szabad feledni, hogy a XVI-ik század VIII. Henrik, Katholikus Ferdinánd, II. Fülöp, Medicis Katalin, az inquisitio, Szent-Bertalan- éj és a kínpadok százada. Pedig az akkori Európa is messze előtte van az akkori ázsiai jellemű Oroszországnak, mely csak alig szabadult még föl a mongol iga alól. Rettenetes Iván megtizedelvén, megaláztatván, megrémítvén az aris- tokrátiát, legalább lehetetlenné tette halála utánra is

annak a nemesi anarchiának, a szláv népek nyavalyájának megerősödését, mely Lengyelországban előbb meggyöngítette a királyságot, azután tönkre tette a nemzetet.

XVI. FEJEZET.

A moszkvai Oroszország és a renaissance.

A moszkvai kormány; a czár rokonai és emberei, a prikázok. — Földművelő osztály, városi polgárság, kereskedés. — Házi rabszolgaság, a nők elzárása. — A renaissance; irodalom, népdalok, székesegyházak. Moszkva a XVI. században.

A moszkvai kormány; a czár rokonai, emberei, a prikázok.

A tizenhatodik és tizenhetedik századbéli Oroszország keleti állam, mely alig van összeköttetésben Európával. A livlandi lovagok, a lengyelek, svédek, dánok jól tudván, hogy csakis barbársága biztosítja alárendeltségét gyengébb szomszédaival szemben: nagyon ügyeltek rá, nehogy Oroszországba nyugat emberei, fegyverei és tudománya behatolhassanak. Zsigmond halállal fenyegette a Balti-tengeren hajózó angolokat, nem egyezvén bele, hogy «a moszkvai, ki nemcsak a mi mostani ellenfelünk, hanem minden szabad népnek örökös ellensége, elláthassa magát ágyúkkal, golyókkal és hadi készlettel, különösen pedig mesteremberekkel, kik a barbár országban eddig ismeretlen fegyvereket gyártanak». A moszkvai birodalom e féltékeny örködés, valamint az oroszoknak a *muzulmánok* és nyugati *eretnekek* iránt tanúsított gyűlölete következtében, csakugyan az maradt, a mivé a tatár betörések tették: ázsiai birodalom. A régi szláv patriarchai kormányzás, a keleti

uralkodók példája, nagyban hozzájárultak, hogy a despotizmus elveit teljes erejükben föntartsák.

A czár atyja és ura volt alattvalóinak és pedig sokkal korlátlanabb, mint a tatárok khánja, vagy a konstantinápolyi szultán. Alattvalóinak személye és vagyona az ő tulajdona volt; a legnagyobb urak, a Ruriktól származott hercegek csak rabszolgái — *kholopi* — voltak. Oroszországban a folyamodást «homlok-verés»-nek (*cselobitye*) nevezik. A birodalom nagyjai kérvényeik alá nem saját nevöket, Iván vagy Péter jegyezték, hanem annak kicsinyített szolgai alakját, mint Vania, Petruska. A bizanczi formula: «beszélhetek és élhetek-e?» megtalálható ebben: «Ne büntess meg engem, hanem parancsold, hogy egy szót szóljak». Reszketve közeledtek a czárhoz; földre borúltak a nagy bot előtt, melylyel Iván mindig föl volt fegyverkezve. A birodalmat saját vagyonának tekintette; a maga számára igazgattatta saját *emberei*vel, kik a régi nagy-fejedelmek druzsináját helyettesítették; maga kormányozta hozzátartozóival, azaz felesége rokonaival. A leghatalmasabb urak gyermekei is dicsőségnak tartották, ha mint *szpalnikok*, azaz kamarások, vagy mint *sztolnikok*, azaz czári asztalnokok szolgálhatták őt. Ezek a szolgai foglalkozások bojári rangra juttatták, *okolnicsijjé* (a fejedelem kísérője) tették az illetőket. A főbb bojárok alkották a *dumát* vagy a birodalmi tanácsot, mely a nagy-fejedelem szobájában az ő elnöklete alatt ült össze. Komolyabb esetekben összehívták a *szobort*, vagy közgyűlést, mely minden rendnek küldötteiből állott, tehát mintegy a régi Oroszország országos rendének gyűlése vala. A büszke orosz arisztokratia nem minden ellenállás nélkül hagyta magát ennyire függővé tenni, de a *kniazok*, mint tartományok és városok kormányzói, egész Szibériáig, Kazánig és Asztrakhánig szét-

szórva, vagy magában a fővárosban szigorú felügyelet alá vetve, tehetetlenné váltak. IV. Iván utódai, hogy biztosítsák az ő kegyetlen politikájának eredményét, annyira mentek, hogy némely kitűnő nevet viselő család tagjainak megtiltották a nősülést.

Midőn a csár meg akart házasodni, a városok és tartományok kormányzóihoz körrendeletet intézett, meghagyván nekik, hogy küldjék hozzá Moszkvába a birodalom legszebb leányait, vagy legalább azokat, kik nemesi rendből származtak. Mint Asverus a bibliában, mint Theophilus császár a bizanczi krónikákban, mint Jámbor Lajos az *Astronomie* elbeszélésében: megtette a választást mind e szépség között. Vaszili Ivanovics részére 1500 fiatal leányt gyűjtöttek össze, kik közül az első verseny után 500-an küldettek föl Moszkvába; a nagy-fejedelem ebből ismét kiválasztott 300-at, majd ebből 200-at; ismételt válogatás után maradt 100, majd ebből csak tíz, kiket azonkívül orvosok és bábák is megvizsgáltak. Közülök a legszebb és legegészségesebb lett a cázné, ki most új nevet vett föl, annak jeléül, hogy új élethez kezdett; atyja, miután a cáznak apósa lett, hasonlókép megváltoztatta nevét; rokonai a fejedelem rokonaivá lettek, annak *környezetét* képezték, s megszerezték maguknak minden tisztséget, és úgy kormányozták az államot, mint császári rokonuk házáét. A kibukott miniszterek és udvaroncok titokban igyekeztek hatalmokat visszaszerezni az új uralkodónő elvesztésével, s e célból nem haboztak mérreghez vagy varázslathoz folyamodni. Sokan a fejedelmi jegyesek közül nem éltek túl diadalukat; hirtelen megtámadta őket valamely rejtélyes betegség, és megkoronáztatásuk előtt haltak meg. Vaszili Ivanovicsnak minden utóda egész Alexi Mikhailovicsig, bezárólag, alkalmazta ezt a szépségversenyt, midőn maguk-

nak feleséget akartak választani. Ez volt a moszkvai ural-
kodók és a vérökből származó hercegek kiváltsága.

A *druzsina* vagyis a fejedelmi *környezet* emberei méltóságukon alóli, vagy tudományukon fölüli dolognak tartották volna máskép, mint a háború vagy az igazságszolgáltatás terén szolgálni a fejedelmet. A tollal való munka a papok vagy kereskedők fiaira bízott, a *diákokra*, kik kezdetben ép oly alacsony rangfokozatot foglaltak el, mint Franciaországban a pairek lábainál ülő *legisták*, s végül majd, mint ezek, a főurak helyére kerülnek. Az állam közigazgatása 30 vagy 40 *prikázra*, vagyis hivatalra bízott, melyeknek száma és hatásköre időnként változott. Névszerint volt az élelmi szereknek, italok s kulcsároknak *prikáza*, melyek az udvar ellátásáról gondoskodtak. Nem is volt ez valami kis dolog; mert nemcsak a czár, czárné s vérszerint való hercegek tartottak nyílt asztalokat, hanem, a patriarchalis és családi rendszernek megfelelően, a fejedelem asztaláról élelmeztek a palotán kívül lakó nemeseket és tisztviselőket; kiknek tehát naponként kellett küldeni kész ételeket, bort és gyümölcsöt. Megvolt a maguk *prikáza* az arany-ezüst edényeknek, a ruhatárnak, a gyógyszereknek, lovaknak, sólymászatnak, a játékoknak, mely utóbbi alá, voltak sorozva a komédiások, bohócok, törpék, bolondok a medvetánczoltatók, a medvével való küzdelemre idomított kutyák, a ritka állatok gyűjteménye, a sakk- és kártyajátékok, szóval mind az, a mi a czár mulattatására szolgált. A *prikáz kniaznyi*, azaz a korona-prikáz fölügyelete alatt állottak azok a műhelyek, hol az arany- és selyemkelmeket, mint fejedelmi egyedárúkat, gyártották; továbbá a Szibériából jött értékes prémek raktára. Ide fordultak azon ajándékokért, melyek a papságnak, bojároknak, idegen hatalmak követeinek, a Bizanczból vagy Athos hegyről érke-

zett kolduló barátoknak voltak kiszolgáltatandók. A nagy palota, a negyed, a fejedelmi jövedelmek, az italfogyasztási adó prikázai foglalkoztak a pénzügyekkel. Volt a csári családnak, a titkos ügyeknek, a kérvényeknek, postának, rendőrségnek, a csári épületeknek, rabszolgáknak, a klasztrmoknak, a streliczeknek, a követségeknek, tűzérségnek külön-külön prikáza. Usztjug, Kazán, Galics, Kosztroma, Kis-Oroszország és Szibéria prikázai területi hatósággal voltak fölruházva. E különféle hivatalok számára, költségeik fedezése végett, egyik vagy másik város vagy tartomány adójövedelmei voltak utalványozva.

Az állam jövedelmeit szolgáltatták: 1-ször az *állami jószágok*, melyek 36 várost és ezek területét foglalták magukban, s lakosaik természetményekben vagy készpénzben fizették adójokat; 2-szor a *tiaglo*, mely minden gabnatermék hatvanadrészből állott; 3-szor a *podaty*, egy meghatározott összeg, mely minden *dvor* vagy tűzhelyre ki volt vetve; 4-szer az állami vámok hozadéka és a városi vámok fölöslege; 5-ször a nyilvános fürdőkre kivetett adó; 6-szor a korona korcsmainak bérösszege; 7-szer a birságok, az igazságszolgáltatásért fizetett díjak, a törvényszékektől ítéletileg kimondott vagyonkobzások. Fletscher, ki Boris Godunov idejében járt Oroszországban, e bevételeket 1.223,000 rubelnyi összegre teszi. Ezenkívül a csár évenként kapott Szibériából, Permből, a Pecsora vidékéről prémeket és más tárgyakat, melyeket maga adott el a török, persa, örmény, bokharai és nyugati kereskedőknek, kik a vásárokra jöttek, vagy a birodalom valamely kikötőjébe érkeztek. Sőt a korona, miután engedte, hogy hivatalnokai egy ideig megszédjék magukat az alattvalók rovására, azután számadásra vonta őket, és visszavette zsákmányukat egészen, vagy legalább részben. A csár, ki a

kereskedelem bizonyos ágait, mint Egyiptom és kelet kényurái, úgysis kizárólag magának tartotta fönn, e mellett még saját alattvalóinak is tisztességtelen versenyt csinált. Bizonyos vidékekre ügynököket küldött, kik összevásároltak minden terméket, prémet, viaszt, mézet; kényszerítette a tulajdonosokat, hogy csekély áron adják el értékeiket, aztán pedig magas áron megvétette azokat az arkhangelszki angolokkal vagy a keleti kereskedőkkel. Hasonlóképen összevásárolták e külföldi kereskedők czikkeit, s az orosz kereskedőknek nem volt szabad máshová fordulniok, míg a czár raktárai ki nem ürültek; az árúkat természetesen magas áron kellett megfizetniök. Fletscher említ még más zsaroló eljárásokat is, melyekhez a czári kormány időnként folyamodott.

A polgári igazságszolgáltatásban három fokozatú bíróság működött: 1-ször a kerületi sztaroszta és a százados, azaz minden száz eke számára fölállított hatóság törvényszéke; 2-szor a vajda törvényszéke, minden tartomány fővárosában; 3-szor a moszkvai legfőbb ítélőszék. III. és IV. Iván codexei mellett is a törvény oly zavart, oly bizonytalan volt, hogy Fletscher bizvást elmondhatta: «hogy Oroszországban nincs írott törvény». Az eljárás olyan volt, mint frank földön a Karolingok idejében. Ha nem tudtak tanukat vagy írott bizonyítékokat fölmutatni, a bíró egyik félnek oda ítélhette az esküt. Gyakran az eskü érvényességét perdöntő párviadallal kellett megerősíteni. A küzdők — mondja Herberstein — túlhalmozták magokat fegyverrel és súlyos fegyverzettel, s ezek a vas lomok annyira akadályozták őket a szabad mozgásban, hogy az oroszokat mindig legyőzte az idegen. III. Iván meg is tiltotta, hogy idegen verekedjék meg az ő alattvalóival. A felek gyakran bérelt bajvívókkal helyettesítették magukat, és ekkor a küzdelem

komédiává lett, mert e fizetett embereknek legfőbb gondjuk az volt, hogy magukat kiméeljék.

Az adósokra vonatkozó törvények szigorúságban vettek a római tizenkét táblával. A fizetni nem tudó adóst valamely nyilvános téren félmeztelenül kikötötték s naponként három óra hosszat verték. E büntetést harmincz, sőt negyven napon át lehetett ismételni, s ha senki sem indult meg keserves jajgatásán s nem fizetett helyette: szabad volt az adósnak saját nejét és gyermekeit eladni, zálogba vagy bérbe adni. Ha nem volt családja, maga lett a hitelező rabszolgájává. A büntető törvények kegyetlenek voltak. A lopással, felségsértéssel, vagy gyilkossággal vádolt egyén mindenféle kínzásnak vettetett alá, a milyent csak egy spanyol inquisitor gondolhatott ki. A halálbüntetésnek sokféle nemei valának: mint fölakasztás, lefejezés, kerékbe-törés, karóbahúzás, a jég alá fojtás és a halálra korbácsoltatás. A férjgyilkos nőt nyakig földbe ásták; az eretnekek máglyán, a boszorkányok vaskalítkában elevenen égettettek meg, a hamis pénzverők torkába forró ólmot öntöttek. Ne feledjük el a tízezerre darabolás, az oldalaknak vasfogókkal tépetése büntetését, és a tagcsonkítások különféle változatait sem. Ellenben, ha a nemes ember egy muzsikot megöl, bűnét vérdíjjal vagy megvesszőztatással rójja le. Ha rabszolgáját öli meg, nincsen bántódása, mert ez a nemes ember tulajdonát képezi.

Mielőtt a patriarchaságot fölállították, az orosz egyház legfőbb méltósága a moszkvai metropolita volt; azután következtek a novgorodi, rosztovi, szmolenszki, kazáni, pszkovi és vologdai érsekek, összesen hatan; utánok szintén hatan: a riazáni, tveri, kolomenszkojei, vladimiri, szuzdali és krutiszki vagy szeráji püspökök, kiknek rendkívül nagy volt a megyéjük. Ez az egyház épúgy függött a

czártól, mint a bizanczi egyház a császároktól; csak bizonyos formaságokba került, hogy fölemeljenek vagy letegyenek egy főpapot, vagy hogy új főpapi széket állítsanak föl. A püspököket a *fekete papságból*, vagyis a klastromok szerzeteseiből, kik nőtlenségi fogadalmat tettek, választották. Jövedelmök jelentékeny vala; szertartásaik igen hatásosak voltak: «Hivőiket inteni és tanítani — mondja Fletscher — se nem szokták, se tehetségök nincs hozzá, mert az összes papság mély tudatlanságban sínlik az isten ígéje és más tudományok iránt.» A *fehér papság*, azaz a parochiák papjainak nemcsak meg volt engedve a házasság, de kötelességökben is állott; erkölcseik s műveltségök alig különböztette meg őket valamennyire a parasztoktól, s alkalmilag épúgy, mint ezek, alá voltak vetve a leglealázóbb büntetéseknek. Zárdák nagy számmal s igen népesek és gazdagok voltak; Sz. Szergiusz Trojicza-kolostora 110,000 lélek, vagyis paraszt-férfit fölött rendelkezett. Minden szemét nép bennök keresett menedéket; pedig a zsinatok ugyancsak mennydörögnek a kóborló és munkakerülő szerzetesek ellen. A kolostorok többször szolgáltak kegyvesztett nemeseknek börtönül, kik ott víg és zajos életet éltek, mint hajdan a frank nemesek a merovingi királyok klastromaiban. A czár asztaláról küldöttek nekik válogatott étkeket: tokot, sőreget, fűgét, aszú-szőlőt, narancsot, borsot, safránt, szegfűszeget. IV. Iván a Fehér-tó mellett fekvő Sz. Cyrill-zárda szerzeteseihez írott levelében szigorral vegyült gúnynyal kárhoztatja a letartóztatott bojárok iránti előzékenységeket. «Ifjú koromban — írja nekik —, midőn a Szent Cyrill-kolostorban voltunk, ha történetesen elkéstünk az ebédről, és ha udvarmesterünk a kulcsártól sügért vagy más halat kért, az így felelt: «Erre nézve nincs semmi parancsom; én készítettem azt, a mit rendelték; de most

már éj van s nem adhatok nektek semmit. Én tisztelem az uralkodót, de még jobban tisztelem az istent.» «Ime — folytatja Iván — mily szigorú volt a szabályzat; valóban teljesítették a próféta szavát: «Mondd meg az igazat s ne szégyeld magadat a czár előtt.» Manapság bojárom, Sere-metiev, úgy uralkodik czellájában, mint egy czár; Khabarov bojárom meglátogatja őt a szerzetesekkel s úgy isznak, mint künn a világban. Mintha lakodalom vagy keresztelő volna, úgy osztogatja a fogoly a gyümölcs-fagylaltot, a fűszeres kenyeret és a befőtteket. A klastromon kívül egy egész ház meg van töltve élelmiszerekkel. Némelyek azt is mondják, hogy végre annyira mentek, hogy Seremetiev czellájába erős italokat vittek. Ha kárhoztatni lehet, hogy klastromokba ilyen borokat visznek, még inkább kárhoztatható, hogy erős szeszeket visznek be.»

Az orthodox egyház, meg lévén fosztva a szabadság és tanulás ösztönző erejétől, tisztán a gyakorlatra szorítkozott. Abba helyezték az üdvösséget, ha mentől hosszabb szertartást néznek végig, mentől többször mondják el a szláv imákat, százszor meg százszor leboruljanak és térdet hajtsanak, az olvasót morzsolják és búcsúzarándoklásokat tegyenek. A búcsúhelyek között leglátogatottabbak voltak a kievi katakombák, hol a szentek romlatlan testei nyugosznak és a hol utódaik élnek a nélkül, hogy valaha a napvilágot látnák. Látogatták továbbá a Fehér-tó melletti Sz. Cyrill-, a trojiczai Sz. Szergiusz- és a novgorodi Sz. Zsófiáról elnevezett monostorokat. Elmentek leborulni a moszkvai Sz. Péter és Sz. Elek sírjai és a vladimiri, szmolenszki, tisvini, pszkovi szent szűz csodatevő képe előtt. A legájtatosabbak elmentek Athos szent hegyéig, s a városok királynője Konstantinápolyig, mely tele van a boldogok ereklyéivel, de a melyet megfertőztetett a törö-

kök jelenléte; sőt még tovább is, Krisztus sírjához, a Golgothához, a Szinai hegyre s mind azon helyekre, melyeken az orthodox községek maguknak követelik a felsőbbséget a katolikus községek fölött.

A nemzeti katonaság, mint a tatároknál, különösen lovasságból állott. A *sztolnikok*, *szpalnikok* s más ifjú udvaroncok mintegy 8000-re menő császári testőrséget képeztek. A birodalom minden nemese, a *dvorjánok* vagy *bojargyermekek* lovasszolgálatra voltak kötelezve; birtokaik jövedelme mintegy zsoldnak tekintetett a szolgáló emberek (*szluzsilüje lyudi*) részére. A *pomiesztje* (hűbér) és a *vocsina* (szabad földbirtok) között levő régi különbség eltűnt. Csaknem oly szervezet jött létre, mint nyugaton a hűbériség, vagy Törökországban a *ziam* és *tímár* rendszere volt. Ez a nemesi lovasság mintegy 80,000 emberből állhatott, mely szabad parasztok fegyverre szólításával 300 ezerre emelkedhetett. Ehhez kell számítani a doni és terekvidéki kozákok, tatárok és baskirok nem rendes lovasságát. A nemzeti gyalogságot alkották: 1-szor a *datocsnúje lyudi*, a monostorok, egyházak és nemesi uradalmak parasztjai; 2-szor a *streliczek*, ijjászok vagy községi katonaság, mely IV. Iván alatt szerveztetett, s mely csupán Moszkvából 12,000 főnyi hadesapatot tett ki. Azután következett a tüzérség s a *gulyaigorod* (mezei város) mellé rendelt katonaság; a gulyaigorodok fából készült hordozható falak voltak, melyek részint a várak ostrománál, részint nyílt csatatéren is használtattak, midőn a csapatok kevésé voltak földve s annálfogva nem tartották volna magukat elég szilárdan. A XV. században kezdetek idegen zsoldosokat is fölfogadni, kik európai módon voltak fegyverezve és fegyelmezve s lengyelek, magyarok, görögök, törökök, skótok és skandinávok *reiter*, *soldat* és *dragon* néven szolgáltak so-

raikban. Némely zsoldos főnöknek fön is tartotta nevét a történet, így a német Rosennek és a francia Margeretnek, ki oly érdekes emlékiratot hagyott hátra az ál-Dimitriről.

A nemzeti hadsereg felszerelése egészen keleti volt: hosszú ruha, magas nyereg, rövid kengyel, gazdag lótakaró, vaspikkelyekből készült pánczél. Maga a czár lándzsával, nyíllal és tegezettel fegyverkezve ment a háborúba. A hadsereg rendesen öt osztályra oszlott: a *deréksereg*, a jobb és a bal szárny, az elő és utóvéd, melyek mindegyikének élén különböző rangfokozatú két vajda állott, ide nem számítva a tüzérség és a mozgó tábor vajdáit, a sztreliczek és kozákok *ataman*jait. A rendes hadsereg tisztjei voltak: a *tüsziaczki* vagy ezredes, a százados, az ötvenes és a *desziaczki* vagy tizedes. Mindnyájan alá voltak rendelve a *nagyvajdának* vagy fővezérnek. Minden katona négy hónapra való élelmiszert vitt magával, a czár nem adott nekik semmit, legföljebb némelykor búzát. Csaknem kizárólag kétszersült, szárított hal s szalonna volt eledelök. Edzve voltak a fáradalmakhoz. A hadjáratok sohasem nyúltak nagyon hosszúira, a hadseregnek csak egy része volt állandó.

Ez időtől kezdve Oroszország a többi hatalmakkal állandó diplomatiiai összeköttetést igyekezett föntartani; diplomatiiai hagyományait Bizanczból vagy keletről kölcsönözte. Legelső követei voltak a görög Trakhaniotes Demeter és az olasz Marco Ruffo a persa udvarnál. Nem a leghatalmasabb, hanem a szomszéd államok voltak azok, melyek iránt legnagyobb tisztelettel viseltettek. Mig a német császárhoz, Francia-, Angol- és Spanyolország királyához egyszerű futárokat (*gonecz*) küldöttek, addig Svéd-, Dán- és Lengyelországba *diákoktól* kísért bojárok szoktak menni. A követségek *prikáza* (hivatala), melynek

rendelkezése alatt a különféle nyelvek számára 50 fordító és 70 tolmács állott, adta át nekik a szabad-menedéklevelet, a részletes utasításokat, az idegen fejedelmekhez szóló leveleket, az ajándékokat, két évi fizetésöket, a korona prikázától bizonyos mennyiségű prémet és értékes posztó-szöveteket, melyeket saját javokra értékesíthettek. Az orosz követek, mint a bizanci császár és tatár khán követei, egyszersmind a czárnak kereskedelmi ügynökei is valának. Meg volt nekik hagyva, hogy óvakodjanak minden kicsapongástól, örködjének embereik fölött, de mentől nagyobb fényt fejtsenek ki, követeljék az őket megillető tiszteletadásokat, soha se tűrjék el, fejvesztés büntetése alatt, hogy megkevesbítsék a czár czímeit, melyek elég bonyolódottak valának, mivel az uralma alatt levő országok mindannyian föl voltak számlálva. A moszkvai követek kereskedői elfogultsága s az illemszabályok dolgában való örökös szörszálhasogatásuk minden európai udvarnál kiállhatatlanná tette őket. Visszatértökkor a czár elébe hivattak, küldetésökről részletes számadást tettek; átadták utazási naplójokat s azon följegyzéseket, melyeket a távoli országokban tettek. A XVI. századtól kezdve jelentéseikben fogékony és megfigyelő szellem mutatkozik, mely nem méltatlan az ő mestereik, a bizancziak és velenceziek okosságához.

Az Oroszországba érkező idegen követeket pompával, de bizalmatlanul fogadták. Mihelyt átlépték a határt, ellátást, költséget és fuvart nyertek mind ők maguk, mind kíséretök; de egy *prisztav*, azaz személyök mellé rendelt kísérelő örködött, hogy ne közlekedhessenek egy belföldivel sem, és ne kaphassanak értesülést Oroszország belső állapotáról. A leggazdagabb tartományokon és a legnépesebb városokon vitték őket keresztül, s a polgárok utasítottak, hogy leggazdagabb ruháikban jelenjenek meg az utcán.

Moszkvában egy palotát bocsátottak rendelkezésükre s a czár saját asztaláról küldött nekik ételeket. Legelső kihallgatásuk a *facctie-palotában* (*granovitaja palata*) történt. A terem falai pompás szőnyegekkel voltak bevonva; phantasticus alakú arany- és ezüst-edények fénylettek a bársonnyal bevont állványokon; a czár, fején koronával és kezében jogarral ült Salamon-trónján, melynek mester-séges oroszlanai bögést hallattak; hosszú fehér kaftánba öltözött, nagy ezüst bárdokkal fölfegyverzett testőröktől, dúsan ékesített bojároktól és sötét öltönyű papoktól környezve vette át a megbízó levelet. Kérdezősködött a követ-től uráról s hogy miképen folyt le utazása. Ha nem voltak a követtel megelégedve, palotája börtön lett reá nézve, hova egyetlen orosz sem bátorzkodott belépni, s kiszámított bosszantásokkal igyekeztek tőle engedményeket kicsikarni vagy tartózkodása idejét megrövidíteni.

Földművelő osztályok, városi polgárság, kereskedés.

Oroszországban az alsó osztályok háromféle elemből állottak: 1-szor a tulajdonképeni rabszolgák — *kholopok* — a latinok *mancipium*-a, a kik vagy hadi foglyokul estek, vagy saját maguk, avagy mások által eladattak, vagy pedig *kholoptól* születtek. 2-szor a nemesi uradalmakon élő parasztság, — a római birodalom *colonus adscripticius*-a, személyére nézve törvényszerűleg szabad, de a mind-egyre szigorúbbá lett törvényhozás által *krieposztnüi*, vagyis röglöz kötött szolga állapotára süllyedt alá. 3-szor a szabad földművelő, ki mint bérlő más birtokán él; joga van urat cserélni, a ki azonban rajta van, hogy őt az előbbi osztályba nyomja le.

A *beírott parasztok* képezték csaknem egészben a föld-művelő osztályt. A régi tartományokban a paraszt a föld

ősi eredeti lakójának tekinthette magát. Csakis azért rendelték alá a nemes embernek, hogy ez elegendő jövedelemmel bírjon katonai szolgálatainak teljesítésére; de azért a paraszt folyvást valódi tulajdonosnak tekintette magát. E földmívelő osztálynál a kezdetleges szláv szervezet egész erejében fönmaradt. A község vagy *mir* bírta a földet, nem pedig az egyének; a község volt felelős a czárnak fizetendő adóért, az úrnak tartozó robot és egyéb tartozásokért. E felelősség a községet rendkívüli hatalommal ruházta föl tagjainak összesége irányában, s e hatalom megtestesítője a *sztaroszta* volt, kit a vének vettek körül. A község kebelében a család épen oly szigorúan, sőt zsarnokilag volt szervezve, mint a *mir*. A családapának saját felesége, házas fiai, menyei fölött majdnem oly korlátlan hatalma volt, mint a sztarosztának a község, és a czárnak a birodalom fölött. Az atyai hatalom eldurvult és megromlott a szolgasággal és a kényúri kormányzattal való érintkezés következtében. A régi barbár állapot még egész sértetlenül volt meg a tudatlan nép között; a régi szlávok kedves szokásai úgy, mint vad erkölcei, költői és kegyetlen babonái itt örökölték meg. Az orosz paraszt az orthodoxia máza alatt még mindig pogány maradt. Halotti énekei minden keresztyéni reménységtől megfosztottnak látszanak. Menyekzői énekei föntartották a jegyes vételének vagy rablásának szokását. A parasztok szomorú sorsa még mindig súlyosbodott azon háromszáz év alatt is, mikor a felsőbb osztályok már a haladás útjára léptek. Az államra és tulajdonosra nézve nem egyebek, mint igavonó állatok, mint termelő erő, melyet jól vagy rosszul lehet fölhasználni.

Az orosz városok középpontját az erőd vagy *kreml* képezte, hova szükség esetén a *szolgáló emberekből* őrséget

tettek ; falai leggyakrabban fából voltak ; ezután következtek a külvárosok vagy *poszadok*, melyekben a polgárság vagy *poszadszkije* lakott. A városokat vagy a fejedelemtől kinevezett vajdák kormányozták, vagy a *sztaroszta*, kit a lakosok, nemesek, papok, polgárok gyülekezete választott, de a ki mindig csak nemes ember lehetett. A *sztaroszta* kormányozta a várost és a tőle függő kerületet. Minthogy a polgárok fizették a legtöbb adót, meg volt nekik tiltva, hogy városukat elhagyják ; mint a római császárság utolsó éveiben a városi polgárság, ők is a város rögéhez voltak kötve. Alexi Mihajlovics ezt a tilalmat halálbüntetés terhe alatt szentesítette.

A *sztaroszta*, az adó megállapítása végett, egyszerre hívta össze a város és a vidéki községek képviselőit. A *tiaglot* egészben a város fizette a tűzhelyek száma szerint, és azért minden lakos egyetemleg volt kötelezve a kincstár irányában.

A polgári osztályban megkülönböztetendők a kereskedők, kiknek *goszti* (vendég, idegen) nevök mutatja, hogy még mennyire idegennek érezte magát a kereskedelem ez országban és e kormány alatt. A moszkvai birodalom bőven termelt marhabőrt, kék és fekete róka-, czoboly-, hód- és hermelin-prémet, viaszt, mézet, kendert, faggyút, fókazsirt, szárított halat. Khinából, Bokharából, Persiából kapott selymet, teát, fűszereket. Az orosz nép természeténél fogva értelmes és iparkodó, és mégis pangott a kereskedelem. Az angol Fletscher e senyvedés okát az anarchia és az önkényuralom által teremtetett bizonytalanságban keresi. A *muzsik* nem gondolt a vagyongyűjtésre és takarékosagra. Szegénynek és nyomorultnak mutatta magát, csakhogy kikerülje a fejedelmek zaklatását és ügyvivőik zsarolását. Ha pénzhez jutott, elásta, mintha ellenséges betöréstől félne.

«Gyakran — mondja az angol író — látni, mint remegnek, nehogy megtudja egy bojár, hogy mit adtak el. Többször láttam, hogy mikor kirakják árúczikkeiket, hogy belölök választani lehessen, hátra és az ajtó felé tekintgetnek, mintha félnének, hogy valamely ellenség meglepi őket és vagyonukra teszi kezét. Ha okát kérdeztem, azt felelék: Félttem, hogy meg ne lásson egy bojár, mert erővel elvenné árúimat.» «A kereskedők és polgárok — mondja Leroy-Beaulieu — nehezen vergődhetek befolyásra az olyan országban, mely el volt vágva Európától és a tengertől, el a nagy kereskedelmi útaktól Litvánia, a német rend és a tatárok által. A polgár, mint a franczia városok lakói a tizenegyedik században, a jobbágnak egy fajtája volt csupán; a parasztok öltözetét viselte s csaknem úgy élt, mint azok. A kereskedők, Rettenetes Iván kifejezése szerint, nem voltak egyebek, mint *kereskedő muzsikok*.

A házi rabszolgaság; a nők elzárása.

Oroszország ázsiai jellegét, mely a czár kényuralmában s a földbirtok közösségében nyilvánlik, még két más vonás egészítette ki: a házi rabszolgaság és a nők elzárása.

A többé-kevésbbé röghöz kötött parasztokon kívül minden orosz birtokos tartott még falusi kastélyában vagy moszkvai palotájában egy csomó szolgát, a milyenek a császári Rómában a szenátorok palotáit környezték. Egy-egy nagy úr körül több száz *dvorovije* volt, férfiak és nők, kiket a majorokból hoztak be, vagy a kik urok kastélyában születtek, s kiknek az úr nem adott fizetést, és csupán úgy a hogy ellátta őket; kik viszont rosszúl teljesítették szolgálatukat, de a kiknek nagy tömege legalább fogalmat nyújtott az úr gazdagságáról. A kremlbe menő orosz nemes kísérete összehasonlítható egy japáni dajmioéval; elől megy a szán-

kák vagy szekerek hosszú sora, ló száz számra; a kíséret elején futárok ostorcsapással csinálnak rendet; egy csapat fegyveres nemes ember veszi körül a nagy urat; hátul pedig a *dvorovijék* nagy tömege, a fényes bérruha mellett gyakran mezitláb, tölti be zsidongásával a *Bielüi-gorod* utcáit. E házi rabszolgák, nemökre való tekintet nélkül, a legszigorúbb fegyelem alatt állottak; ki voltak téve urok minden kegyetlen vagy kéjes szeszélyének, s mint ó-kori sorsosaik, a legborzasztóbb fenyegetéseknek voltak alávetve. Míg a *beirt paraszt* rendeltetésénél fogva ingatlan vagyont képezett, a *kholopok* ingóság számba mentek, melyet fejénként vagy családonként el lehetett adni, nem törődve azzal, hogy az asszonyokat férjüktől, a gyermekeket szülőiktől választották el.

A nők elzárásának szokása megelőzte a tatár hódítást; az orosz-szlávok ázsiai jelleműek voltak, még mielőtt meghódítottak volna a tatároknak. Különben is Bizancz nagyobb befolyást gyakorolt az orosz erkölcsökre, mint Kazán; már pedig a régi Athenében és a középkori Konstantinápolyban a meglett hölgy, úgy mint az ifjú leány a *gynaikon*-ban lakott, melylyel azonos volt Oroszországban a *terem* vagy *verkh* (felső lakosztály). Oroszországban, mint a tizenkét tábla szerint Rómában, a nő örökös kiskorúságra volt kárhoztatva, következményeképen a család patriárchai szervezetének; saját atyjának, férje atyjának, valamely nagybátyjának, vagy idősebb férfitestvérének, vagy nagyapjának gyámsága alatt élt. Az orosz szerzetesek lefordították számukra a keleti birodalom szerzeteseinek beszédeit, melyekben meg van parancsolva a nőnek, hogy «engedelmeskedjék férjének, mint a rabszolga engedelmeskedik urának», hogy úgy tekintse magát, mintha «urának vagyona volna», ne hívassa magát *goszpozának*, azaz úrnő-

nek, hanem férjét tekintse saját urának (*goszpodin*). A családátja jogosítva van őt ép úgy megfenyíteni, mint gyermekeit vagy rabszolgáit. Szilveszter atya az ő *Domosztro*jában csupán csak azt javasolja, hogy ne használjanak botot, fa vagy vas ütü-eszközt, s hogy ne alázzák meg azzal, hogy a háznép előtt verik meg, hanem négyszem közt, harag és erőszakosság nélkül kell mérsékelt fenyítéket alkalmazni rá. Egy nőnek sem volt bátorsága e bánásmód alól kivonni magát; a legerősebb is engedte magát megveretni akár milyen pulya férjétől. Az orosz közmondás azt tartotta: «Szeretlek mint lelkemet és megverlek mint a bundámat.» Herberstein említi, hogy egy moszkvai nő idegen emberhez menvén férjhez, azt hitte, hogy férje nem szereti, mert nem verte meg. Otthon az orosz nő a *terem* függőnyei, az utczán a gyaloghintó függőnyei mögé volt elrejtve; arcát a *fáta* takarta, hasonló az apácza-fátyolhoz. Meggyalázás volt szemét valamely nemes ember nejeére emelni; a czár nejeének arczára nézni pedig főben járó bűnnek tekintetett. Akár csak Sztambulban vagy Iszpahánban hihette volna magát az ember. Oly elengedhetetlennek tartották, hogy e törékeny teremtés otthon üljön, hogy még a templomba járástól is fölmentették. Saját háza az ő temploma, a hol elfoglalhatja magát imádkozással, kegyes olvasmányokkal, földre borulással, térdhajtással, alamizsnálkodással; körülveheti magát koldusokkal, papok- és apáczákkal. Szilveszter atya megengedi neki azt is, hogy fölügyeljen a ház jó rendjére, hogy ő keljen föl legelőször, fölköltse a szolgákat és szolgálókat, kioszsza nekik teendőiket, saját maga is dolgozzék, mint az ókori Lucretia, vagy a szentírás szorgalmas asszonya. Egyébiránt még másképp is eltölthette idejét. Az orosz bojárnók toilette-ügyei nem voltak egyszerűek. «Mindenféle színnel festették be magukat —

mondja Petrúi, — nemcsak arezukat, hanem szemöket, nyakukat és kezöket is; használják a fehér, piros, kék és fekete színt. Ha szemöldökük fekete, szökére festik; ha szöke, feketére vagy más sötét színre. A festéket oly ügyetlenül kezelik, hogy mindenkinek azonnal szemébe ötlik. Moszkvában tartózkodásom idején, egy előkelő bojár neje, ki bámulatosan szép volt, kezdetben nem akarta magát kendőzni, de ezzel a többi hölgyek pletykájának tette ki magát. Megveti országunk szokásait, mondák a nők. A férfiek panasza mentek a csárhoz s császári parancsot eszközöltek ki, hogy tartozik magát festeni.» A török és tatár szépség eszményképe a testesség lévén, teljes erővel arra törekedtek, hogy eltorzítsák sugár testalkatukat, a mit el is értek a tétlenség és orvosszerek által. A mi a férfiakat illeti: azok mindnyájan szakállt és hosszú ruhát viseltek. «A szakállt beretválni, mint a nyugatiak teszik, oly bűn — mondja Rettenetes Iván, — melyet lemosni valamennyi mártir vére sem képes. Nem az isten képére teremtetett emberi arcznak eltorzítása-e ez?»

A bizanci szerzetes-élet befolyása föltalálható még a legártatlanabb szórakozásokról való lemondásban is. Tiltva volt a kártya, sőt még a sakk-játék is; kárhoztatva valának a zene és a régi orosz hősökrol megemlékező dalok is, mint «*ördögi dalok és melodiák*»; a vadászat nemes sportja ép úgy el volt tiltva, mint a táncz. «Ha az asztalnál hiábavaló dolgokról beszélnek — mondja a *Domosztroj*, — ha hegedűn vagy guszlán játszanak, ha tánczolnak, ugrálnak vagy tapsolnak: akkor, mint a méheket elűzi a füst, az isten angyalait is elűzik az asztaltól az ily démoni tettek által, és azok helyét az ördögök foglalják el. A kik ördögi éneklésre adják magukat, kik hegedűn, kézi dobon, trombitán játszanak, a kik kedvöket találják a medvékben, ku-

tyákban és sólymokban, kik koczkával, sakkal, vagy triktrakkal mulatják magukat, mindnyájan pokolba mennek, mindnyájan elkárhoznak.»

Az általános tudatlanság következtében szellemi élet nem volt Oroszországban; a nők elzárása miatt hiányzott a társadalmi élet. A finom és szellemes lengyel társadalommal összehasonlítva, Oroszország egy rideg klastromnak tűnt föl. Alapjában véve ugyan a dolgot, az ördög nem vesztett semmit, mert a nemesek szeszélyeiknek hódoló rabszolgák között élván, mikor azokat elrontották, maguk is elromlottak; a tobzódás, tivornya, részegeskedés nemzeti bűnök lettek. Gazdag vagy szegény, ifjú és vén, nők és gyermekek akárhányszor heverték holtrészezen az útca sarában, a nélkül, hogy valaki megütközött volna rajta. A papok, nyájok között való forgolódásuk alkalmával, emberül ittak. Még nagy uraknál sem volt víg és mulatságos az ünnep, mondja Zabielin, ha csak mindenki le nem részegedett. Részségben állott a vígság; a vendégek nem voltak vigan, ha le nem itták magukat. Még mai nap is vigadni annyit tesz, mint inni. Az egyházi szónokok, bár megtámadják ezt a nemzeti hibát, mégis látható kiméletességgel bánnak vele. «Testvéreim, mondja egyik, vajjon mi lehetne rútabb a részegségnél? Ennek következtében elvesztitek emlékező tehetségteket és eszeteket, mint a dühödött, ki nem tudja mit tesz. Vajjon testvéreim, isten törvénye és dicsősége szerint való vígság-e ez? A részegnek nincs érzése; úgy fekszik, mint a holttest, ha beszéltek hozzá, nem ad választ. Tajtézkzik, bűzt terjeszt, bőfög mint barom. Gondoljatok arra a szegény lélekre, mely ott hánykolódik a beszennyezett testben, mint valami sötét börtönben. A részesség elűzi síró őrangyalunkat, és az ördögöt örömmre fakasztja. Megrészegedni annyi, mint áldozni a

sátánnak. Az ördög örül és így szól: A pogányok áldozata soha sem szerzett nekem annyi gyönyörűséget, mint a kereszténynek részegsége. Kerüljétek tehát testvéreim a részegség átkát. Mértékletesen inni isten dicsőségére szolgál, mert azért adta nekünk isten a bort, hogy felviduljunk. A szent atyák nem tiltották meg a boritalt; de nem kell annyit innunk, hogy részegek legyünk.»

Egyedüli szórakozások voltak, a *Domosztroj* tilalma dacára, a bohócok elménczkedései, kik ép oly kevésbé ki-mélték vastag tréfáikkal az egyháziakat, mint a francia *regések*, s elválhatatlan társai valának a nagyoknak, sőt találkozunk velök még a kolostorokban is; továbbá a sólymokkal és kutyákkal való vadászat és a medveviadal. A zene egy ünnepélynél sem hiányozhatott; némelykor egy vak énekes is érkezett, hogy dicsőítse a régi Oroszország *bogatürjeit*. A gazdag emberek nem örömet aludtak el a nélkül, hogy valamely népénekes ne ringassa őket álomba históriás énekeivel. Rettenetes Iván rendszerint hármat tartott ilyet, kik ágyánál egymást föl váltották. Nem sokára, Alexi Mikhailovics alatt, Európát utánozva, behozzák a színi előadásokat is.

Oroszország nyugat minden babonáját elfogadta s hozzá még megtoldotta a maga sajátjával. Hittek a csillagjóslásban, a boszorkányságban, jövendőmondásban, bűvészetben, bizonyos füvek és szólásformák csodatevő erejében, az abból származó megrontásban, hogy ha valaki ellenségének lábnyomát fölveszi, a kardok megigézésében, a szerelmet ébresztő bűvitalban, a farkassá vált emberekben, a hazajáró lelkekben, vampirokban, melyek Oroszország népmeséiben oly rettenetes szerepet játszanak. Mennyire irtóztak a boszorkányságtól, mutatják azok a kegyetlen bűntetések, melyekkel sújtották. A legfölvilágosultabb czárok-

nak is megvolt ez a gyöngeségök; és Boris Godunov megesküdtette szolgálait, hogy «nem fognak varázslókhoz, boszorkányokhoz és semmi más oly eszközhöz folyamodni, melyekkel árthatnának a czárnak, czárnénak és gyermekeiknek, s hogy nem fognak varázslatot üzni *lábok vagy kocsijok nyomával*». Jobban bíztak a javas asszony írásában, a szentelt vízben, melybe ereklyét mártottak, mint az orvosokban, kiket különben is a varázslók egy fájának tartottak. Mi sem volt nehezebb és veszélyesebb, mint az orvosi hivatás betöltése. Ha az orvos nem gyógyította meg betegét, úgy büntették, mint rosszakaratú varázslót. III. Iván idejében egy zsidó orvost a piacon végeztek ki, mert nem tudta meggyógyítani az egyik czárfiút. Egy Antal nevű német orvos pedig azzal volt vádolva, hogy egy tatár herceget megölt; miért is átadatott a megholt rokonainak megtorlás végett, kik aztán őt meg is ölték. Az orvosok helyzete javul a tizenhatodik század vége felé; csakhogy mi módon lehetett biztos diagnosist megállapítani, midőn ha a czárnőt vagy valamely előkelő nőt kellett neki orvosolni, nem volt szabad az orvosnak arcukat látni, s a verőeret is csak finom musszelinen keresztül figyelhette meg.

Ilyen volt a régi Oroszország, ez az európai Khina, melyet a tizenhatodik és tizenhetedik századbéli utazók: Herberstein, Mayerberg, Cobenzel ausztriai követek, Chancelor, Jenkinson, Fletscher angol követek, a velencei Contarini és Marco Foscarini; Barberini a római kereskedő, a dán Ulfeld, a svéd Petréi, a német Heidenstein, Lassota Érik, Olearius, aztán Possevino jezsuita; Jacques Margeret francia kapitány; Collins angol orvos stb. fölfedeztek és leírtak. Hátra van még, hogy a tudományokról s művészetekről szóljunk.

*A renaissance ; irodalom, népdalok, egyházak,
Moszkva a XVI. században.*

Az egyházi irodalom főkép a sz. atyáktól kölesönzött tanítások gyűjteményeiből, «az év minden napjára való olvasmányokból», melyeket *arany hullámok, arany szájak, smaragdoknak* stb. neveztek, továbbá a görög-orosz egyház szenteinek életírásaiból állott. Ez utóbbi csoporthoz tartozó legjelesebb emlék a *Csetiminej*, egy nagyterjedelmű gyűjtemény, melyet Makaria püspöknek, Rettenetes Iván egyik gyóntatójának tulajdonítanak. Folytatták a krónikák kiadását, melyek között a *Sztepennaja kniga* az orosz fejedelmek történetét tartalmazza, Vladimirtól kezdve. A *Codex* és *Sztoglav* nagy törvényhozási emlékeken kívül megemlített IV. Iván udvari papjának, Szilveszternek, *Domosztroja*. Azon szabályok gyűjteménye ez, melyek a háztartásra s a lelki üdvösség biztosítására tartoznak. Megmondja, hogy mely napokon kell az asztalra hattyút, darut, kapant, tojásélt és sajtot tálalni; utasítást ad a méhser, a *kvasz*, a sör, az árpakása és a beföttek készítésében; étlapokat szerkeszt, s egyszersmind utasítja a ház gazdáját, hogyan bánjék feleségével, gyermekeivel, cselédeivel, hogyan kerülheti el a vétket és rossz beszédet; hogyan tessék istennek és hogyan tisztelje a czárt, a herezegeket s minden főrangú személyt; hogy viselje magát az asztalnál «ne fújja az orrát nagy zajjal és ne köpjön hápogva, s mikor pedig ezt teszi, forduljon el a jelenlevőktől, és a lábával törölje el». A Domosztroj annyira jellemzi az orosz polgárosultság akkori fokát, mint az idősebb Cato *De re rustica*-ja a régi római műveltséget. Catótól Szilveszterig nyilvánvaló a haladás. Míg a római azt ajánlja, hogy el kell adni az öreg marhát, az ócska vasat és a vén rabszolgát, Szilveszter

atya tanácsolja, hogy «tápláljuk és ruházzuk a vén szolgákat, kik már semmire sem valók, régi szolgálataik iránti elismerésből; ez nagyon hasznos lelki üdvösségünkre s isten haragjának eltávoztatására». — «A gazdának mondja továbbá, jóakarattal kell viseltetniök cselédjeik iránt, adjanak nekik eleget enni, inni, fűteni; mert ha erőszakkal tartják maguknál a dvorovijéket, ha nem látják el őket kellőleg: rossz szolgákká teszik, a kik lopnak, hazudnak, tobzódnak, mindent elrontanak, s a koresmában részegeskednek. Az ily esztelen gazdák vétkeznek isten ellen, megvetik őket szolgálk, rosszúl élnek szomszédaikkal.»

«Mikor a cseléd tisztességes házhoz küldetik, halkan kopogjon a kapun; mikor a rabszolga kérdezi tőle, hogy mit akar, mondja neki: nem veled van dolgom, hanem azzal, a kihez küldenek. Csak azt mondja meg: kitől jön, hogy az úrnak megmondhassák. A szoba küszöbje előtt törölje le lábát a szalmafonaton; mielőtt belép, köpjön, fújja ki az orrát, s imádkozzék egyet. Ha nem mondják rá az *ament*, mondjon egy más imát; ha mégis hallgatnak, egy harmadikat, hangosabban, mint az előbbieket. Ha még ekkor is hallgatnak, kopogjon az ajtón. Ha belép, hajoljon meg a szent képek előtt, azután mondja el az úrnak az üzenetet, mialatt vigyázzon, hogy ne piszkálja s ne fújja az orrát, ne köhögjön, ne köpjön; illően tartsa magát, ne tekintessen jobbra-balra; ha egyedül találják hagyni, ne motozzon a ház ura holmijában, ne nyúljon semmihez, ne kóstolja meg az ételt vagy italt. Ha valamit hozatnak vele, ne kutassa, hogy mit hoz, s ha ennivaló, ne üsse bele a nyelvét vagy újját.»

Koruk tudományos mozgalmában Rettenetes Iván és Kurbszki tiszteletre méltó helyet foglalnak el. Több levelet váltottak, melyekben egyikök az egyházi és világi iroda-

lomban való nagy jártasságát, nyomon járó dialektikáját és maró gúnyját, a másik pedig méltatlankodó és tragikus ékesszólását mutatja be. Ezenkívül Iván egy lendületes és gúnyos komolysággal telt intelmet küldött a Sz. Cyrill-klastrom szerzeteseihez. Kurbszki továbbá megírta nyolcz könyvben szenvedélyes irányzattal annak a czárnak történelmét, ki üldözi «Izrael harczosait», Oroszország főnemesi hőseit. Litvániai száműzetésében védelmezte az orthodox vallást a protestantismus és a jezsuiták támadásai ellen; kiadta a florenczi zsinat történetét s megtanulta a latin nyelvet, hogy oroszra fordíthassa az egyházi atyákat.

Rettenetes Iván az volt Oroszországban, a mi pályatársa XI. Lajos Franciaországban, a könyvnyomda pártolója, melytől a nép mint istentelen és szentségtörő mesterségtől irtózott. Msztiszlávecz és Feodorov diakonus kinyomatták az *apostolok cselekedeteit* s a *Horák könyvét*; később azonban a nép gyűlölete s eretnekség vádja miatt Litvániába kellett menekülniök.

Volt azonban az irodalomnak egy ága, mely mellőzhette Guttenberg találmányát s a mely épen ez időben legmagasabb fejlődési fokát érte el. Abból állott ez, a mi Oroszország első századai óta élőszóban maradt a nép ajkán, a parasztok emlékezetében, a mi szájról-szájra szállt, s csak a legutóbbi időben gyűjtötték össze egy Ribnikov, egy Afanaszjev, Schein, Szakharov, egy Kiriejevski, Bezszonov, Hilferding, Kosztomarov, Kulis, Csubinszki és Dragomanov. ★ népnek megvolt a maga lyrai költészete: a lakodalmi és gyászdalok, idyllek, karácsonyi hymnuszok vagy *koliadkák*, vízkereszt, húsvéti, Sz. György-, Sz. János-napi énekek; olyanok, melyekkel a tél halálát, a tavasz születését, az aratást ünnepelték, s melyekben a régi vallás és a régi szláv istenek emléke még föntartotta magát.

Voltak epikai dalaik is, melyek Oroszország régi hőseinek legendás tetteit s az ősi pogányság félisteneit, Volga Vseszlavicset, Szviatogort, Mikula Szelianinovicsot, Polkánt, Dunajt stb. dicsőítették. E dalokban Vladimir fejedelem, Kiev *szép napja*, csoportosítja maga köré, mint a francia hősdalok Nagy Károlya vagy a breton regék Arthur királya, a *bogatiürok* egész csillagseregét. E dalok tették halhatatlanná múromi Iliát, a paraszt hőst; Dobrüna Nikiticset, a bojár hőst; Alyosa Popovicsot, a Tugarina óriás sárkány legyőzőjét; Szolovej Budimirovicsot, ki a sólyomhajón utazott; Potükot, kit egy varázslónő álnoksága élve juttatott a sírba; Diuk Sztepanovicsot, ki lován egy ugrással kelt át a Dnieperen; Sztavra Godinovicsot, a zenész-harczost, kit felesége csellel szabadított ki Vladimir börtönéből; Ivanovics Tamást, kit Apraxia hercegnő mint egy második Józsefet rágalmazott, de kiért az Isten csodát tett; Vaszilit, a részeges hőst, kit a korcsmában kellett fölkeresni, hogy szabadítsa meg Oroszországot; Szadkót, a novgorodi kereskedőt, kinek tengeri kalandjai egész Odysseát képeznek; Apraxia hercegnőt, ki férje Vladimir oldala mellett trónol; Nasztázia és Marina hősnőket, kik az orosz epopea Penelopéjét és Circéjét képezik; Máriát, a fehér hattyút, ki a madárasszonyok cyklusához tartozik; Vasziliszát, ki bogatürnak öltözködik föl, és Vladimir minden bajnokát csúffá teszi. Ezek valának a kievi és novgorodi mondakör hősei.

A moszkvai mondakörhöz már történelmi hősök tartoznak: Dimitri, a tatárok legyőzője, csernigovi Mihály, Nievszki Sándor, Rettenetes Iván, a ki körül csoportosulnak a Kazán bevételéről, a Szibéria meghódításáról szóló énekek, s azok a híres *bülinák*, melyeknek czímei: *a czár meg akarja ölni fiát, a czár klastromba küldi a czárnét, és*

hogyan férközött be az árulás Oroszországba? Ez eposzi folyamat tart egész a XIX. századig, és más énekek, melyeket az eseményeknek a nép képzeletére gyakorolt benyomása szült, magasztalják Szkopin Suiszki hőstetteit, Nagy Péter háborúit, Erzsébet és II. Katalin győzelmeit, Szuvorov hadjáratát, sőt «Napoleon királynak» Oroszországba való betörését is.

Hol prózai, hol verses elbeszélések dicsőítik a keleti epepeák hőseit: Ninivei Akirt, BölcS Salamont, Macedoniai Sándort, Ruszlán Lazarevicset. Tündéri meséket mondanak a parasztok Szép Ilonáról, a tenger ezárjáról, a bölcS Vasziliáról, a hét Simonról, Iván királyfinak és a szép Nasztáziának kalandjairól, Baba Jagáról, a kigyókirályról. A vallásos tartalmú énekek, melyeket a vak *kalie*kok hordoztak faluról falura, Oroszország szentjeinek, Sz. György vitéznek és szoluni Sz. Dimitrinek, a sárkányok és hitetlenek legyőzőinek, Boris és Gliebnek, keresztelő Vladimir fiainak, Sz. Theodosiusnak, a kievi katakombák alapítójának zarándok Dánielnek, ki Jeruzsálemben járt és más személyeknek dicséreteit zengették, kik majdnem ép úgy a szláv mythológiához tartoztak, mint a keresztyén hagiographiába. Gúnyos elbeszélések — pajkosok és marók, mint a francia regésekéi — teszik nevetségessé a papok kapzsiságát és nejeik érdekhajhászását.

A tizenötödik századtól a tizenhetedikig a Konstantinápolyból kiüzött görögök és olasz tanítványaik, a nyugati országok mesterei, hasonló befolyást gyakorolnak Oroszországra is, és a művészeti renaissance egy nemét teremtik ott meg. A változás azonban Oroszországban nem volt oly teljes, mivel hogy az építészetben a teljes ívvel nem kellett fölcserélni a gót csúcsos ívet. Oroszországnak sohasem voltak gót stylú templomai; a román-bizanczi styl,

melyet a kievi és novgorodi Sz. Zsófia a tizenegyedik században a konstantinápolyi Sz. Zsófiától kölcsönzött át, mint bizanczi örökség a vallási eszmék uralma alatt és a szakadatlan hagyomány folytán megörököltetett. A festészet terén sem eszközölt újítást, mert akkor is, mint ma a hieraticus igények szerint, Oroszország klastromaiban úgy festik a szentek és a szűz-anya képét, mint Panselinos festhette az Athos-hegy templomaiban a tizedik században. A renaissance főleg azon orthodox templomok nagy számában és külső díszében nyilatkozik, melyekkel ekkor az olasz mesterek ékesítették a régi Oroszországot, és nyilvánul az építészeti szerkezet nagyobb tökéletességében. Ekkor lett méltó Moszkva, új monumentális pompája által, hogy Oroszország fővárosa legyen; ekkor lett a «negyven-szer negyven templomú szent várossá», számtalan arany, ezüst, azúr kupoláival, melyeket messziről üdvözlöl az orosz zarándok, letérdelvén *a leborulás halmán*.

Moszkva ez időben következő részekből állott: 1. a *kreml*-ből; mely fallal körülvett erősség volt, három szögű alakot képezvén, melynek legrövidebb oldala a Moszkova folyóra támaszkodik és csúcsa észak felé néz. 2. A *Kitaj-gorod*-ból, mely alapítójának Glinszki Ilonának szülővárosától vette nevét; magában foglalta a bazárt, a főurak palotáit; a kremltől a Vörös- vagy Szép-tér választotta el. 3. A *Bielüigorod*-ból, vagy fehér-városból, mely a kreml és Kitajgorod kettős magvát veszi körül, mint a mandola burka magába zárja két belét. 4. A *Zemlianoj-gorod*-ból, vagy a földbástyákkal megerősített városból, mely viszont a fehér-várost vette körül, s magában foglalta a külvárosokat, kerteket, ligeteket, tavakat és azokat a nagy üres tereket, hol ekkorában a streliczek *szlobodái* (szállásai) terültek el. 5. Moszkva külső területén, mint megannyi

külerődök álltak a megerősített klastromok, fehér falaikkal, melyek nem egyszer állották ki tatárok és lengyelek ostromát.

E roppant ázsiai város a legnagyobb ellentéteket zárta magában; az épületek a hosszú, széles, sáros, tekervényes s olykor egymástól alig elkülönített utcák hosszában össze-vissza rendetlenül csoportosultak egymás mellett. A nemesek palotái oldalán emelkedtek a fenyőfa-*izbák*, ép olyanok, mint az orosz falvakban; melyeket csak vagy ki szoktak választani az ácsműhelyekben, vagy adott mérték szerint rendelték meg; az ácsok pár nap alatt össze-ütötték a kijelölt helyen s alig kerültek néhány rubelbe.

Moszkva Oroszországnak oly részén fekszik, hol a kő teljesen hiányzik, s a hol az erdők akkor tájban legsűrűbbek voltak. Egészben véve faváros volt, melyet egyetlenegy szikra lángba boríthatott. Dimitri Donszkoj alatt egyszer, Rettenetes Iván alatt kétszer csaknem teljesen leégett; később még leég a lengyel betörés alkalmával 1612-ben s a francia betöréskor 1812-ben. A czári ukázok a legszigorúbb büntetés mellett szabnak meg bizonyos rendszabályokat: hogy mihelyest beáll az éj, minden tüzet ki kell oltani; nyáron határozottan meg van tiltva, hogy a házban tüzet gyujtsanak, az ételeket szabad ég alatt kell készíteni. Tüzoltó-szerek teljesen hiányzanak; ha kiktört a szerencsétlenség, a moszkvaiak a végzetben megnyugvó keleti közönyösséget tanúsítottak.

A két Iván és utódaik által eszközölt szépítések különösen a kremlre terjednek ki. A körfal, mely mielőtt Tokhtamis fölgyújtotta, fából volt, azután fehér kockakövekből épült föl (innét a «fehér falú Moszkva anyja» költői elnevezés); tetejét magas, keskeny fogalakú párkányzat szegélyezte; tizennyolcz torony védte és öt kapun le-

hetett belsejébe hatolni. Ez az öt kapu nagy eredetiséget és változatosságot mutat fel. A Megváltó-kapuját 1491-ben a milanói Pietro Solario készítette; ez szent kapu, melyen csak hajadon fővel szabad bemenni; azokat, kik e szabály ellen vétettek, hajdan ötvenszer letérdeltették; itt kellett a halálra ítéltnek a Megváltó képe előtt utolsó imáját elmondani; ezen vonult be az új uralkodó, hogy magát a Nagyboldogasszony templomában megkoronáztassa. Ugyan ez idő tájban készítette egy más olasz Mozsaiszki Sz. Miklósnak, a hamis eskü bosszulójának kapuját, kinek képe előtt kellett a perlekedő feleknek esküt tenni. A Sz. Háromság kapuját a tizenhetedik században Galloway Kristóf emelte.

A kreml körfala, mint a bizanczi régi császári palotáé, nagy számú templomot, palotát és klostromot foglal magában. A templomok között leghíresebb az *Uszpienszki-szobor*, a Nagyboldogasszony székes-egyháza, melyben a tizenötödik századtól kezdve a csárok mind koronáztatni szokták magukat. Építője Fioraventi Aristoteles, ki dolgozott már Medicis Cosmo, I. Ferencz, milanói Galeas János, Korvin Mátyás és IV. Sixtus pápa részére is, kit III. Iván követte Tolbuszin keresett föl Velenczében és meghívta a czár szolgálatába. Alig hinné az ember, hogy a Nagyboldogasszony-székes-egyháza ugyanazon korból és ugyanazon művészekről származik, mint a renaissance fényes egyházai. Az építész, vagy a kik neki az utasítást adták, igyekeztek itt a régi egyiptomi és keleti templomok rejtélyes homályosságát tüntetni föl. E székesegyháznak nincsenek ablakai, hanem inkább lövőrései, rácsozott keskeny hasadékok, melyeken át belsejébe csak gyöngye világosság hatol, hasonló ahhoz, mely a börtön szelelő-lyukán beszüremlik. Ez a halvány fény aztán csak gyéren világítja meg a tömör oszlopokat, melyeknek

barnult aranyozású alapjáról szigorú és komoly vonásaikkal válnak ki a szentek és egyházi tudósok alakjai; majd megmegakad a csodatevő képekkel fődött, gyémántokkal és drágakövekkel hintett arany *ikonosztáz* kiugrásain; csak alig deríti meg az utolsó ítéletet és a világ végét ábrázoló képeket, melyek a templom falait borítják. Az egyház egész felső része homályba van burkolva, mint a pharaói sírok; csak homályosan lehet fölismerni a boltozatot diszító festményeket; a művész, úgy látszik, tisztán az isten s nem az emberek szemei számára alkotta azokat, mert emberi szem csak ritka alkalmakkor láthatja, mint Nagyboldogasszony napján, vagy a csár koronáztatásakor, midőn teljesen kivilágítják a templomot s utolsó zugai is kivehetők a viaszgyertyák ezrei fényénél. Szembetűnő egyébiránt, hogy Aristoteles egy az övénel régibb terv szerint építtette e templomot; s mondják, hogy a megkezdett építkezést nem találta eléggé szilárdnak és hogy egy általa tökéletesített faltörő-géppel ledöntette a falakat, mélyebbre ásatta az új alapokat, s hogy a tégláégetésnek egy jobb módjára tanította az oroszokat. Nagyboldogasszony-templomában van Sz. Péternek, Moszkva első metropolitájának sírja; ide seregelenek a népek imádni a vladimiri és jaroszlávi csodatevő Mária-képet. Mihály arkangyal székes-egyháza, mely 1505-ben építtetett, az orosz csárok Saint-Denis-je; itt nyugszik Rettenetes Iván, két fia között, fenyőfából készült, vörös posztóval bevont koporsóban. Az Annuntiatio templomában, melynek padlózatát achát-burkolat képezi, szokták tartani menyekzőjüket az orosz csárok. A Mennybemenetel templomában vannak az uralkodók sírjai. Nagy Iván tornyát, mely 325 láb magas, aranyos kupolában végződik, s melyet az arany-betűs szláv felírások már messziről föltűn-

tetnek, s melynek 34 harangja zenei összhangot ad, Boris Godunov építteté 1600-ban.

A császári lakásból, mely 1487-ben készült, ma már csak néhány épület maradt fenn; ilyen a kis *arany-palota*, melyben a czárnék szokták fogadni a papságot; a *facette-palota*, hol a követek ünnepélyes fogadtatása szokott volt végbemenni; a *vörös lépcső*, melynek magaslatáról szokta volt a czár megengedni népének, hogy az ő szemének fényébe nézhessen; végre a tarka födelű *terem*, melyben megvan még az ebédlő, a tanácsterem, az imádkozó-szoba; kicsiny, boltozott termek, melyek falain arany alapon mindenütt előtűnnek a czár védszentjeinek képei. A *facette-palota* 1487-ben kezdetett az olasz Mario, s befejeztetett Pietro Antonio által. A többi paloták a milanói Aleviso művei. A czári lakosztályokban, a régi orosz butorzat mellett, már ott találjuk a nyugati ritkaságokat is. 1594-ben Németország nagykövete Feodor czárnak aranyozott bronzórát ajándékozott, melyen a kalendárium és planéták láthatók; 1597-ben egy másik órát, melyen trombitával, dobbal és dorombbal fölszerelt kis emberek játszottak hangszereiken, valahányszor ütött az óra.

Moszkvának talán legkülönösebb épülete Boldog Vaszili temploma a Vörös-téren, melyet Rettenetes Iván egy olasz építőmester által építtetett 1544-ben, Kazán elfoglalása emlékére. A hagyomány azt tartja, hogy azután kiszúratta az építő szemeit, nehogy ehhez hasonló csodaművet másutt is építsen. Képzelnünk kell egy nyolcz-tíz hagymaalakú kupolával koronázott épületet; e kupolák közül egy sem hasonlít a másikhoz sem nagyságra, sem alakra; «egyik sima, másik gerinczes, ismét más úgy van metszve gyémántélre, mint az ananász; ezeket csigaalakú vonalak csíkolják, mások pikkelyes, rhombus-alakú, méhsejt-

alakú téglákkal földvék».* E merész képzelet daczolt minden symmetriával; az épület alapjától csúcsáig világos, söt ríktó színekkel van befestve. Ez a polychrom csodaszörny még a legfásultabb utazó figyelmét is magára vonja. «Egy ragyogó pikkelyű, guggolva szunnyadó óriás sárkánynak vélhetné az ember» — mondja Haxthausen. Képzeljétek, hogy a tropusi erdők legtarkább madara egyszerre székegyházzá változott s előttetek áll a *Vaszili-Blazsennüj*.

Italia azonban nemcsak építészeket adott Oroszországnak. Fioraventi Aristoteles pénzt is készített III. Ivánnak, a Novgorod elleni hadjárat alkalmával pedig a Volkhovon hajóhidat szerkesztett; ő öntötte a Kazánnál használt ágyúkat, szervezte a tüzérséget. A genuai Bossio Pál öntötte számára a *czár-puskát*, az ágyúk e királyát, mely óriási lövő-szerszám a kremlben látható. A milanói Pietro gyártott számára puskákat. De az öntő-mesterség Boris Godunov alatt emelkedett legnagyobb fényre; ekkor öntötték bronzból a harangok királyát (*czár-kolokol*), melyet a fokozatos újraöntések 288,000 fontnyi súlyra vittek föl. Ennek terhét semmiféle torony sem bírná el; összetört minden állványt; most is némán, szótlanul áll, mint egy ércz-pyramis azon a kőfalszerkezeten, melyet e század elején Montferrand emelt számára.

* Théophile Gautier, *Voyage en Russie*.

XVII. FEJEZET.

Rettenetes Iván utódai: Ivanovics Feodor és Boris Godunov (1584—1605).

Ivanovics Feodor (1585—1598). A röghöz kötött parasztság. A patriarchaság. — Boris Godunov (1598—1605.) Az ál-Dimitri föltűnése.

Ivanovics Feodor (1584—1598). A röghöz kötött parasztság. A patriarchaság.

Feodor, IV-ik Iván és Romanov Anasztázia fia, semmi tulajdonságát sem örökölte atyjának, kit a trónon követett. Nem volt meg benne se a kegyetlenség és tobzódásra való hajlam, se pedig atyjának élénk esze és vas-akarata. A Rettenetesnek trónjára egy szent, egy szerzetes ült. Természetesen a hatalom a bojárok dumájára szállt át. Közülök főleg ötén gyakoroltak nagy befolyást a kormányra; Msztiszlavszki Iván herczeg, Gediminnek egyik utóda; Suiszki Iván herczeg, Rurik egyik utóda, azon család sarjadéka, mely IV. Iván uralkodása elején kegyvesztetté lett, ő maga Pszkov védelmével szerzett hírt magának; Bogdan Bielszki herczeg, Gedimin egy másik utóda. E három fejedelmi származású főúr után közvetlenül két bojár-család feje következett. Mind a kettő később uralkodóvá lett; mind a kettő asszonyoknak köszönhető emelkedését: Romanov Nikita jelentősége nővérétől, Rettenetes Iván első nejétől származik; Boris Godunov Irén nővérének, Feodor czár nejének köszönhetette helyzetét. Godunov, mint IV. Ivánnak minisztere, a mostani uralkodónak sógora, nagyon fölfuvalkodott ember volt. Mondják, hogy IV. Iván kezéből kimenekült varázslók megjövendölték neki, hogy czárrá lesz, de csak hét évig fog

uralkodni. Ettől fogva nem is volt egyéb törekvése, mint hogy eltávolítsa minden vetélytársát, s feldöntsön vagy elhárítsa minden akadályt, mely őt a tróntól elválasztja.

Feodor csárnak volt egy Dimitri nevű testvére, ki Iván hetedik nejétől született. A bojárok dumája attól tartott, hogy a cselszövők e gyermeket eszközül használhatnák föl, azért Godunov tanácsára Uglicsba, örökségül kapott birtokára száműzték, anyjával és anyai rokonaival, a Nagojokkal együtt. A kormányzók egyike, Bielszki, magára haragította a népet, mely föllázadt és ostrom alá fogta a kremlt, fejét követelvé ellenségének. Boris felhasználta e jó alkalmat arra, hogy vetélytársát Nizsni-Novgorodba száműzze. Midőn Feodor trónra lépte után fejére tette Oroszország, Kazán, Asztrakhán és Szibéria koronáját: helyette anyai rokona Romanov Miklós vezette a kormányt. Halála után azonban az új *vremia* természetes főnöke, Boris Godunov kezére került a hatalom. Két vetélytársa maradt még a tanácsban; ezek közül az egyik, Msztyiszlavszki összeesküvésbe keveredett s kénytelen volt szerzetessé lenni; a másik, Suiszki herceg pedig, ki különösen a kereskedők között igyekezett magának pártot szerezni, árulással vádoltatván, elfogatott minden hozzátartozóival együtt, kiket azután vele együtt különböző távoli városokba száműzték. Párthíve Dionysius metropolita letétele s helyébe Jóbot ültették, ki Godunov meghittjei közé tartozott. Ez utóbbi most már egyedül tartotta kezében a hatalmat. Ségora, a csár által *a szövetséges nagy bojár* címet, Kazán és Asztrakhán alkirályságát ruháztatta magára s a Dvina és Moszkova mellett roppant uradalmakat adatott magának. Oly roppant jövedelme volt, hogy, mint mondják, százezer embert állíthatott harczterre. Egyedül csak az ő útján lehetett valamit az uralkodótól kinyerni;

sokkal hatalmasabb volt, mint egykor Adasev, s a kegyeltek egész raja sereglette körül. Ő adott választ a következőknek; ő fogadta a német császár, az angol királynő, a krimi khán ajándékait. Ellenségeivel úgy bántak, mint a fejedelem ellenségeivel. Hogy király legyen, ahhoz mi sem hiányzott a czímen kívül.

A külügyek terén a Godunov-kormány növelte Oroszország tekintélyét. Báthory, ki folyvást fenyegette a birodalmat, meghalt 1586-ban. Ez oldalról azonban új veszély támadt; Zsigmond, a svéd király fia, kérte a lengyel választók szavazatát. Félni lehetett, hogy ugyanazon kormánypálcza alatt egyesül az a két nemzet, melytől leginkább kellett Oroszországnak Európában tartania. A másik jelölt, Ausztriai Rudolf kevésbé volt veszélyes; Ausztriának és Oroszországnak ugyanazon érdeke volt a törökkel és tatárral szemben, s ez érdekközösség egykor egy századra terjedő szövetséget létesített a két hatalom között. Boris előtérbe tolta Feodornak a lengyel trónra való jelöltetése és így a két szláv államnak egy fő alatt leendő egyesítése eszméjét. De a lengyelek nem akartak egy nem-katholikus fejedelemnek engedelmeskedni; a mellett féltek attól, nehogy a czár testvéries egyesülés helyett «az ő birodalmokat úgy csatolja Moszkvához, mint a ruhaújjat az öltönyhöz.» A vallási és nemzetiségi előítéletekhez járultak az osztályérdekek is; a lengyel nemesek, kik csupán csak a királyi hatalom gyengítésére törekedtek, hogyan emelhettek volna maguk fölé oly korlátlan fejedelmet, mint a moszkvai czár? Végre pedig pénz nélkül semmire sem lehetett menni a lengyel diétákon; Boris pedig, elég helytelenül, takarékoskodott. Alkudozásai ennél fogva kudarcot vallottak, s a svéd herceget választották meg.

A háború tehát újra kitört a svédekkel; Oroszország ez

alkalommal mind visszavette azt, a mit Rettenetes Ivántól elfoglaltak: Jamot, Ivángorodot és Koporiét.

A lengyeleknek, mióta svéd királyt választottak, nem állott érdekekben Svédország hatalmának növelése, azért nem nyújtottak neki segílyt. Wasa Zsigmond 1592-ben, atyja halála után, a svéd trónt is örökölte, s így egyszerre két ország királyává lett. De a katholicizmus iránt tanúsított buzgalma, mely őt a lengyeleknél népszerűvé tette, meggyűlöltette a svédekkel. Ezek Wasa Károly kormányzása alatt külön igazgatást követeltek, majd nemsokára fölajánlották Károlynak a koronát. Az egyesülés tehát, melytől Oroszország annyira félt, teljes szakadással végződött; soha még addig nem voltak annyira egymásnak ellenségei a svédek és lengyelek, mint ekkor, s a két nép és két vallás ellenséges érzületét még jobban fokozta a két királynak egymás iránti személyes gyűlölete. Kedvező alkalmul szolgált ez Oroszországnak Livland visszaszerzésére. Boris Godunov nem is mondott le Rettenetes Ivánnak e nagy eszméjéről, de kiviteléhez rosszúl fogott hozzá; a helyett, hogy nyíltan Lengyelországgal szövetkezett volna a svédek, vagy Svédországgal a lengyelek ellen; mind a kettővel alkudozott, egyiket a másikkal igyekezett ijesztgetni, s végre is mind a kettőt elidegenítette magától. Rettenetes Iván régi minisztere, a cselszövő bojár, nagyon szerette a rejtett utakat.

Hogy maga előtt a trónhoz vezető utat egyengesse, ahhoz nem volt elég, hogy a palotában és az udvarnál úr legyen; a nemzetben kellett magának hatalmas pártot teremtenie. Tudván, hogy a herczegek és bojárok gyűlölik őt, a kis nemességre és a papságra igyekezett támaszkodni. E politika következtében létesült Feodor uralkodásának

két legfontosabb törvényhozási ténye: a parasztság röghöz kötöttsége és a patriarchatus föllállítása.

Az orosz paraszt tényleg kényére volt hagyva urának. Jogilag ugyan szabad maradt, minthogy megengedték neki, hogy egyik úr szolgálatából a másikéba mehessen. De e jog visszaélésekre adott alkalmat. A nagy birtokosok, minthogy leggazdagabbak voltak, legbökezűbbek lehettek és így földjeikre csalhatták a kis birtokosok parasztjait, miután mindenféle jogokat és mentességeket biztosítottak nekik. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a gyér népesség mellett a földnek önmagában semmi értéke sem volt; értéke azon munkások száma szerint növekedett, kiket rá telepítettek. A kis birtokosok földjei tehát ki voltak téve annak a veszélynek, hogy néptelenné válnak a nagy birtokok javára; a mily mértékben fogynak munkásaik, azon mértékben csökken jövedelmök. Ámde ez időszakban csaknem egyedül a kis birtokosok osztálya képezte Oroszországban a katonáskodó osztályt, csaknem egészen belőlök telt ki a nemzeti lovasság.

Ha jövedelmök forrása kiapad, hol szerezzenek pénzt fölszerelésökre, hogy a czár fölszólítására, a parancsolat értelmében «lovon, fölfegyverkezve, kísérettel» megjelenhessenek. Így azonos volt érdekek a birodalom érdekeivel, mely már csaknem abba a helyzetbe jutott, hogy nem tudta élelmezni hadseregét. Boris Godunov talált tehát módot, hogy megóvja az állam jogait, biztosítván ezzel együtt magának is egy nagy számú és hatalmas néposztály háláját. A paraszt érdekeivel ez időben senki sem törődött; nyers erő, földművelési eszköz volt, semmi egyéb. Feodor egyik ukáza megtiltotta a parasztoknak, hogy ezután egyik birtokról a másikra költözzenek. A szabad orosz *kresztyánin* tehát ezentúl a földhöz köttetett, mint nyugaton a

jobbágy. Az állam és a katonáskodó nemesek kedvéért el-
kobozták elévülhetetlen jogainak egyikét. Nem kell azonban
hinni, hogy ezek a hallgatag tömegek ne érezték volna vesz-
teségöket; a régi idők szabadságát sokáig sajnálta az orosz
paraszt; sokáig átkozta az ukáz szerzőit s nem mulasztott
el egy alkalmat sem, hogy ellene tiltakozzék. De inkább a
megszökés, mint a lázadás által tiltakoztak ellene. A *kozák-
élet* kifejlése szoros kapcsolatban van a jobbágyi viszony
szigorúbbá tételével. Minél nyomasztóbbá lett ez a földhöz
kötöttség a parasztra nézve, annál inkább terjedt a forra-
dalmi szellem, annál jobban megteltek a Don és
Dnieper vidékén a tábortanyák. Az orosz paraszt soha
sem tudott megbarátkozni a rabszolgaságnak ez új nemé-
vel; egyik vagy más alakban folyvást ellenszegült an-
nak. Boris Godunov később még egyszer visszatért ez
ukázra; egészben véve föntartá azt a tilalmat, hogy valaki
kisbirtokostól nagybirtokos szolgálatába menjen át; de
megadta a földművesnek a jogot, hogy egyik kisbirtokostól
átmelessen a másik kisbirtokoshoz. A kor szelleme nem
hajlott a szabadság felé. Minél inkább igyekezett Orosz-
ország modern állammá alakulni, minél jobban szaporod-
tak költségei, annál inkább érezte a kormány az állami jöve-
delmek biztosításának szükségét, azzal, hogy az adófizető
szolgáló néposztályt erősen a földhöz kötötte. Az elgyötört
paraszt viselé az újítások összes terhét, várván azt a napot,
mely még igen messze volt, a mikor ő is részesülni fog a
tökéletesült fejlődés jótéteményeiben.

A Feodor neve alatt végrehajtott másik újítás a patri-
archai méltóság föllállítása volt. Az orosz egyházi férfiak
méltán zúgolódtak a miatt, hogy oly patriarcháknak kell
engedelmeskedniök, kik maguk is rabszolgái a hitetlenek-
nek. A régi Rómát beszennyezte a pápaság; Konstantiná-

polyt, a második Rómát, megfertőztette a török ; Moszkvának, a harmadik Rómának, ne volna annyi joga, hogy legalább független legyen ? Boris támogatta ez igényeket, mert érdekében állott, hogy a csár halála esetén maradjon fenn egy nagy egyházi tekintély, mely mindent neki köszönjön. E végből felhasználta Jeremiás, konstantinápolyi patriarcha Moszkvába érkezését arra, hogy beleegyezését az orosz patriarchatus alapításába megnyerje, és hogy Jób érseket, Boris egyik teremtményét fölszentelje. E férfiúban most már hatalmas barátot nyert.

Jóllehet Boris nagy pártot teremtett magának, mégis sok tekintet Rettenetes Ivánnak második fia, Dimitri felé fordult. A Nagojok, anyai rokonai, kik vele együtt Uglicsba száműzettek, szemmel kísérték a csár egészségének minden változását és Boris minden mozdulatát. Feodor halála esetén Dimitrire szállana a trón s ez biztosítaná rokonainak a hatalmat ; mindenek fölött pedig bosszújuk kitöltésére alkalmat adna nekik s kiszolgáltatná Borist ellenségei megtorlásának. De ő ezt nagyon jól tudta. Egyszerre csak, 1591-ben, hire jött, hogy a fiatal Dimitrit megölték. A közvélemény rögtön Borist gyanúsította. A gyanú elfojtása végett vizsgálatot rendelt ; megbizottjai elég vakmerők voltak azt állítani, hogy a fiatal fejedelem örültségi rohamában vágta el a nyakát, s hogy a Nagojok és Uglics lakói ártatlan embereket öltek meg gyilkosok gyanánt. A pörnek az lett az eredménye, hogy a Nagojok kiirtattak, Uglics pedig elpusztított. Hét évvel utóbb meghalt a kegyes Feodor. Ez erényes árnyuralkodó személyében kihalt azoknak a zsákmányszomjas embereknek erőszakos és vérengző törzse, kik Oroszországot megteremtették. Bogoliubszki András dinastiája befejezte küldetését : megalapította az orosz egységet. Az a föladat, hogy e fél-ázsiai

állam a művelt Európa társaságába bevezetessék, egy másik uralkodóháznak tartatott fönn.

*Boris Godunov (1598–1605). Az ál-Dimitri föl-
tünése.*

Boris tehát elérte vágyainak czélját, de mily áron? Dimitrinek, Sz. Vladimir, Monomachos, a Györgyök és Ivánok végső sarjadékának meggyilkoltatása nem közönséges büntetés volt-e? Oroszország, bár elég borzasztó dolgot élt át, ehhez hasonlót még eddig nem látott. A czár megölet-
hette az orosz fejedelmeket, de ezek ellenségei, sőt gyakran vétkesek is voltak; végre is ő czár volt. Most azonban egy egyszerű bojár fölálldozta saját nagyravágyásának jól-
tevője fiát, urának örökösét, Oroszország megalkotóinak egyetlen utódát. Egyike vala ama bűnöknek, melyek a tömegnél állandó és mély megrázkódást szülnek; hasztalan képzelte Boris, hogy ezt a cárevics testével együtt a földbe temetheti.

Feodor halála után özvegye, Irén, a *dievicsi monastürbe* lépett és fölvette a fátyolt, vádolván meddőségét s zokog-
ván a fölött, hogy «ő miatta halt ki az uralkodó család.» Az országnagyok és a nép neki esküdtek hűséget, hogy ne álljon be szünet az uralkodásban. Egy asszony rendelkezett a korona fölött, s e nő Godunov testvére volt. Mint-
hogy ő vonakodott az országlástól, a *duma* vezette az ügyeket, Jób patriarcha elnöklete alatt, a ki mindent Godu-
novnak köszönhetett. Lehetetlen volt, hogy a koronát Boris ne kapja meg, és mégis rendkívülinek tűnt fel, hogy egy egyszerű bojár, IV. Iván teremtménye, megelőzzön annyi herceget, kik egyenes ágon Ruriktól származtak. A patriarcha azonban papsága, a bojárok és Moszkva pol-
gárai kíséretében a *dievicsi monastürbe* ment, melybe

Godunov nővérével zárkózott volt. Kérve kérte Borist, hogy fogadja el a koronát; Godunov vonakodott, látszólag túlságos szerénységből, valóban pedig azért, mert a trónt a nemzet megbizottainak kezéből akarta elfoglalni. Összehívták tehát az országos rendeket, melyek között a köznemesség és a papság, vagyis Boris barátai képezték a többséget. Iván önkényuralma után elég föltűnő látvány volt ez a gyűlés, mely a korona felől rendelkezett. A *Rettenetes* czár Oroszországa, mint Lengyelország, választógyűlést tartott. Csakhogy az engedelmesség szálai oly jó kezben voltak, hogy nem lehetett fejtelenségtől tartani. Emlegették, hogy IV. Iván haldoklása közben családját és birodalmát Borisra bízta; hogy Feodor aranylánczot akasztott nyakába. Kiemelték, hogy mily kormányzói tapasztalatot szerzett két uralkodó alatt; magasztalták Svéd- és Lengyelország és Krim irányában való ügyes politikáját. Az általános fölkiáltás neki ítélte oda a koronát, s a rendek küldöttséget menesztettek hozzá. Még ekkor is tetteté magát, mintha szabadulni akarna a megtiszteltetéstől, mintha el akarná üzni a *kísértőket*; de nővére *áldással avatta őt föl a trónra*, s így szentesítette a nemzet óhajtását. Boris tehát uralkodóvá lett.

Uralkodása nem szűkölködött dicsőségben. Újra fölkarolta urának, IV. Ivánnak Livlandra vonatkozó tervét; és, mint a Rettenetesnek, meg volt a maga árnykirálya Magnusban, Boris hasonlóképen előbb egy svéd herceget, Gusztávot, később egy dán herceget, Jánost választotta ki arra, hogy Livonia királyának szerepét játssza. Ez a János nőül vette Xeníát, az új czár leányát, de csakhamar hirtelen halállal múlt ki. Dánia híresztelte, hogy megmérgezték; az akkori Oroszországról valóban mindent föl lehetett tenni. A krimi khán, ki hasztalanul kísérlett meg két

újabb betörést s a ki különben is rossz lábon állott a törökökkel, Boris barátságát kereste. De a Kaukazusban kevesebb szerencséje volt a császárnak. Kakhetija fejedelme, Sándor, a ki magát Boris vazalljának nyilvánította, megöletett, s helyébe fiát léptették, ki magát a persa király Sah-Abbasz és az izlam hívének vallotta. Dagesztánban egy megszálló orosz sereget tönkretettek a törökök. Oroszország még nem jutott elég közel a Fekete-tengerhez, hogy e távol eső vidékeken némi biztossággal működhetett volna. Szibériában a trónjától megfosztott Kucsuk khán legyőzetett; döntő ütközet volt ez, mely Ázsia további sorsára irányadó befolyást gyakorolt, bár az orosz vajdáknak csak négyszáz, Kucsuknak csak ötszáz embere vett benne részt. Borist is fölkeresték a nyugati hatalmak: Ausztria és Anglia; Svéd- és Lengyelország pedig nem tudott neki ártani. Erélyes uralkodása bizalmat öntött az idegenekbe, kik hozzá sereglettek. Katonákkal, tudósokkal és művészekkel vette körül magát. Segítségökkel műemlékeket emelt, építtette a kremlben Nagy Iván tornyát, öntette a harangok királyát. Ő küldött legelőször orosz ifjakat Lübeckbe, Angol- és Franciaországba, Ausztriába, hogy megismerkedjenek a művelt Európával. Oroszországba kezdetek a nyugati szokások beszivárogni; némely nemesek szakállukat is leborotválták.

Mindez a jólét azonban csak mesterséges volt. Érdemei, sőt még jótéteményei is, ellene fordultak. «A szegényeknek, mondja egy kortársa, arany edényben nyújtotta az ártatlanok vérének; tisztátalan alamizsnával táplálta őket.» Az oligarcha párt, szegénnyel eltelve, hogy egy közönséges bojárnak engedelmeskedjék, izgatott ellene. Régi vetélytársát, Bielszkit is, miután előbb megkegyelmezett neki, kénytelen volt újra börtönbe vetni. Nagy szigorral dühön-

gött a Romanovok ellen, kik végre száműzettek, miután előbb többen közülök mindenféle zaklatást szenvedtek. Egyikök, Feodor, kénytelen volt Philaretos név alatt szerzetessé lenni s neje Mártha név alatt vette föl a fátyolt; e szerzetesnek és ez apáczának fia lett aztán törzsatyja a későbbi csároknak.

Boris Godunov érezvén, hogy árulás környezi, nem riadt vissza semmiféle kémlelő eszköztől; a rabszolgák följelentéseit is meghallgatta uraik ellen. Az 1601-ik évtől 1604-ig borzasztó éhség pusztította Oroszországot, s azután dögvész következett. A kiéhezett parasztok a kegyvesztett nemesek szolgálóihoz szegődtek és rablóbandákká alakultak, melyek nyugtalanították a déli tartományokat s még Moszkva környékét is bizonytalanná tették. Egész hadseregeket kellett ellenök küldeni. Enyomorúságokhoz még újabban bekövetkező nagyobb veszedelmek előérzete járult. A hét év, melyet a csillagvizsgálók Boris uralkodásának szabtak, már vége felé közeledett. Az uglicsi, még ki nem engesztelt, büntett egész Oroszország lelkében nyugtalan érzést hagyott hátra. Egyszerre csak az a hír kap lábra, hogy a megölt Dimitri él, és fegyveres kézzel készül trónját visszaszerezni.

A Csoda-monostorban élt egy ifjú szerzetes, Otrepjev Gergely, a ki miután csavargó hajlamától vezetve, sokáig egyik zárdából a másikba vándorolt, végre a nevezett monostorba érkezett. Jób pátriárcha aztán kitüntette őt eszességeért és titkárává tette. E hivatalában sok állami titoknak jött nyomára. «Tudjátok meg — szokta némelykor a többi barátoknak mondani, — hogy én még egykor Moszkva csárja leszek!» Ezek szemébe köptek, Boris Godunov pedig a fehértói zárdába száműzte. De innen megszökött és újra kóborló baráttá lett.

Miután Novgorod-Szieverszki lakói jól fogadták, bátorzkodott ekkép írni hozzájuk: «Én vagyok Dimitri csárevics, és meg fogok emlékezni jótéteményetekről.» Ezután sutba dobta csuháját, beállott a Zaporogok közé, s köztök mérész lovassá és rettenthetetlen kozákká lesz. Majd Visneveczki Adám lengyel *pán* szolgálatába áll; itt beteg lesz, vagy legalább betegnek színleli magát, s magához hivat egy jezsuitát, kinek a gyónás titok-pecsétje alatt fölfedezi, hogy ő Dimitri csárevics, ki megmenekült az uglicsi gyilkosok kezéből, és mást temettek el helyette. Mutatott nyakában egy drágakövekkel kirakott keresztet, melyet Msztiszlavszkitól, a csárevics keresztatyjától kapott. A jezsuita nem merészelt ily titkot magának megtartani. Ura, Visneveczki elismeri Otrepjevet a *Rettenetes Iván* törvényes örökösének; Mnisek, szandomiri palatinus, megígéri neki támogatását és Marina leányának kezét, a ki örömmel egyez bele, hogy Moszkva csárnéja legyen. A különös hír elterjed az egész országban; a pápai nunczius a csárevicset pártfogásába veszi és bemutatja Zsigmond királynak. Vajjon csakugyan meg voltak-e csalva? Ellenkezőleg valószínűbb, hogy benne csak egy félelmes eszközt láttak a zavarok előidézésére; a király remélte, hogy fölhasználhatja Oroszország ellen, a jezsuiták pedig, hogy fölhasználhatják az orthodox vallás ellen. Zsigmond király azonban nem mert vállalkozni a Borissal kötött fegyverszünet megszegésére, nehogy a moszkovita bosszújának tegye ki magát. Otrepjevel mint csárevicscsel bánt, de csak a magán érintkezések terén, ellenben vonakodott királyi csapatokat bocsátni rendelkezése alá; de fölhatalmazta nemeseit, hogy a ki részvéttel viseltetik a szerencsétlen fiatal herczeg iránt, segítse a mint épen akarja. A pánoknak nem volt szükségök a király biztatására; sokan közülök, vezetve

azon kalandos vágytól és könnyelműségtől, mely annyira jellemzi a lengyel nemességet, fegyvert fogtak a czárevics ügye mellett. Ekkor látta be Boris, mondja Lévêque, «hogy a leggyengébb ellenség is megreszkettetheti a bitorlót.»

Bármely forradalom, ha mindjárt a legokadatoltabb és legszükségesebb volna is, nem jó létre a nélkül, hogy a társadalmat alapjában meg ne rázkódtassa, hogy egy csomó érdeket össze ne zúzzon és bizonyos számú söpredéket ne teremtsen. Az átalakulás, mely Oroszországban, a modern egységes állam létesítése céljából, ekkor végbe ment, veszedelmes elemeket szolgáltatott a zavarokra. A paraszt, kit Boris törvényei kevéssel előbb röghöz kötöttek, mindenütt rejtett gyűlöletet hordozott lelkében. A köznemes osztály, melynek javára ez intézkedés történt, csak nagy nehezen tudott megélni birtokából; a czár szolgálata vagyoni romlásukat idézte elő; sokan, hogy jövedelmök elégtelenségét pótolják, útonállással foglalkoztak. A bojárok és a főnemesek, mélyen demoralizálva, képesek voltak mindenféle árulásra. A Don és Dnieper-vidéki kozákok harcziás köztársaságai, a szolgák és megszökött parasztok bandái, melyek a mezőségeket háborgatták, csak alkalomra vártak, hogy elpusztítsák Oroszországot. A tudatlanság a néptömegben nagyon mélységes volt; lelkök vágyott a csodálatosra és változatosra; semmi más népet sem lehetne ugyanazon mesével, egy holtnak hitt fejedelem hirteleni megjelenésével annyiszor rászedni, mint az orosz. Oly kalandok, mint Otrepjev, az ál-Dimitri, vagy Pugacsev, az ál III-ik Péter kalandjai, egyetlen más európai országban sem történhettek volna meg. Főleg ez a két kalandor jutott nagy hírre; de a titkos kanczellária levéltárai bizonyítják, hogy Oroszországban a tizenhetedik és tizennyolczadik század alatt vagy száz csaló ál-Dimitri, ál-Alexi, ál II. és III. Péter

lépett föl. Azt lehetne mondani, hogy az orosz nép, mely a legázsiaibb valamennyi európai nép között, talán még nem mondott le az újra születés, a *reincarnatio* (*avatar*) keleti dogmájáról. A kormány oly rossz közlekedési viszonyok mellett, képtelen volt elnyomni még a legostobább híreket is. Különben is a babonás, tudatlan tömeg ellenséges érzelmű volt s örömmel hagyta magát megcsaladni. A zavargásra hajlandó elem csak arra várt, hogy valami ügyes csaló igénybe vegye. A trónkövetelő ál-Dimitrinek Oroszország földére való belépése tehát jeladás volt a fölbomlásra.

A míg a hatalom az ügyes és erélyes Godunov kezében volt, sikerült a rendet föntartani, megfékezni a zavargás előidézőit s elvenni bátorságát az ál-Dimitrinek. Jób patriarcha és Vaszili Suiszki, a ki az uglicsi vizsgálatot vezette, kiáltványt bocsátottak a néphez, melyben bizonyították, hogy Dimitri valóban meghalt s a csaló nem más, mint Otrepjev. Ily nyilatkozatot küldöttek Lengyelország királyához és rendeihez is. Végre hadcsapatokat szereltek és zárvonalat állítottak föl a nyugati határon. De Szieveria városai már mozgalomban voltak a czárevics érkezésének hírére; a bojárok nyiltan ki merték mondani, hogy «nehéz dolog a törvényes uralkodó ellen fegyvert fogni»; Moszkvában a lakomák alkalmával Dimitri czár egészségére ittak. 1604. október havában átlépte a csaló lengyelekből, az előbbi kormánytól száműzött oroszokból és német zsoldosokból álló serege élén az orosz határt. Szieveriában azonnal kitört a forradalom s Novgorod-Szieverszki megnyitotta előtte kapuit. Msztiszlavszki herczeg egy csatával megkísérlette útját állni, de katonáit megbénította az a gondolat, hogy az igazi Dimitri ellen harcolnak. «Nem volt többé kezök a harczolásra, csak lábok a futásra.» Vaszili Suiszki,

Msztiszlavszki utóda, minden lehető elkövetett, hogy bátorságukat fölköltse; s ezúttal a csaló, minden vitézsége mellett, csakugyan meg is veretett. Boris azt hitte hogy a háború be van fejezve; pedig csak most kezdődött meg igazán. Szieveria után az ukrainaiak keltek föl és négyezer doni kozák csatlakozott a *rabló*hoz. A moszkovita vajdák tétlensége azt mutatta, hogy az árulás szelleme átjárta már a főnemességet is.

1605-ben meghalt Boris, miután ártatlan fiát Baszmanovnak, a bojároknak és Moszkva lakóinak kegyökbe ajánlotta. Mindenki hűséget esküdött Boriszovics Feodornak. De alig vette át Baszmanov a szieveriai hadsereg vezérletét, azonnal meg kellett győződnie, hogy se a katonák, se főnökeik nem hajlandók egy Godunóvért küzdeni. A helyett tehát, hogy valamely árulásnak áldozatul essék, inkább maga lett árulóvá; s az az ember, kibe Boris halálakor minden bizalmát vetette, a Galiczinok és Szaltükovokkal, a csaló titkos párthiveivel lépett szövetségre. Ünnepiesen kijelentette a hadsereg előtt, hogy Dimitri valóban Rettenetes Iván fia és Oroszország törvényes ura; ő volt az első, ki térdre borult a trónkövetelő előtt, a kit a sereg azonnal ki is kiáltott czárnak. Dimitri ekkor Moszkva ellen indult; közeledtére párthívei föltámadtak; Godunov neje és fia meggyilkoltatott. Ily véres véget ért az a dynastia, melyet Boris egy czárevics vérével szándékozott megalapítani.

XVIII. FEJEZET.

A zavarok kora. (1605—1613).

Az ál-Dimitri megöletése. Vaszili Suiszki. A tusinói haramia. —
Lengyel Ulászló. A lengyelek a Kremlben. — Nemzeti fölkelés
Minin és Pozsarszki. Romanov Mihály megválasztása.

*Az ál-Dimitri meggyilkolása. Vaszili Suiszki.
A tusinói haramia.*

A mi ekkor Oroszországban végbe ment, egyike a legrendkívülibb eseményeknek, melyekről a világ évkönyvei emlékeznek. Egy szökött barát diadallal vonúl be Moszkvába és a Kremlbe. Az egész nép sírt örömében, azt híven, hogy a régi fejedelmek sarjadékát látja maga előtt. Egy ember merte csupán azt állítani, hogy ő látta a megölt Dimitrit, és hogy az új czár csaló; ez volt Suiszki, egyike azoknak, kik részt vettek az uglicsi vizsgálatban s a ki egy csatában meg is verte volt a trónkövetelőt. Baszmanov elárulván őt, halálra ítéltetett a három rend gyűlése által. Már a bárd alatt volt feje, midőn az új czár kegyelmet küldött számára. E kegyelmezési tény nem mutatott a *Rettegetes* fiára: Otrepjevnek később elég oka is volt azt megbánni. Jób, Godunov teremtménye, letéttetett hivatalából, s az új fejedelemnek embere, a görög Ignác, nyerte el a patriarchai méltóságot. A czár találkozott állítólagos anyjával, Nagoj Máriával, IV. Iván özvegyével is. Mária akár azért, mert a bosszú művét be akarta fejezni, akár mert örvendett azon, hogy méltóságát és rangját visszanyerheti, Otrepjevet fiának vallotta és nyilvánosan megölelte. Dimitri kegyeivel halmozta el a Nagojokat, mint anyai rokonait;

a Romanovok hasonlóképen visszahivattak száműzetésökből, és Philaretos rosztovi püspökké neveztetett ki.

A czár rendesen elnökkölt a dumában ; a bojárok bámulattal voltak eltelve szellemének finomságán és ismereteinek sokféleségén. Az egykori barát tanult ember volt ; mint a zaporogok növendéke, tökéletes lovag, bátor, ügyes minden testgyakorlatban. A külföldiek iránt rokonszenvvel viseltetett, s kijelenté, hogy nemes ifjakat fog küldeni nyugatra tanulás végett. E vonzódása a külföldihez bizonyos megvetést árult el a nemzeti tudatlansággal és nyersséggel szemben. Megsértette a bojárokat gúnyolódásaival ; a népet és papságot elidegenítette magától, az orosz szokások és vallási szertartások lenézésével. Borjúhúst evett, nem szokott ebéd után aludni, nem szokott fürödni, pénzt vett kölcsön a klastromoktól, nevetségessé tette a barátokat, a vadászaton medvékkel küzdött, barátságosan meglátogatta az idegen ékszerészeket és művészeket, nem vette számba a palota komoly illemszabályait ; maga irányozta az ágyút, valóságos kis csatákat rendezett a nemzeti hadsereg és idegen zsoldosok között ; gyönyörködött benne, ha a németek megverték az oroszokat ; európai testőrséggel vette magát körül, melynek élén a Margaretek, Knutsenek és Van Dennenek állottak. Moszkvába vonultakor a papság és a pápai követ között összeütközés adván elő magát, e miatt két püspököt száműzött. Így még azt sem fogadták tőle elismeréssel, hogy a pápa és a lengyel király követeléseinek ellene állott, midőn amannak megtagadta, hogy a két egyház egyesülését pártolni fogja, emezzel szemben pedig ki nyilatkoztatá, hogy egy talpalatnyit sem enged át Oroszország földjéből. Nejének, a katholikus Máriának, Moszkvába érkezése, lengyel nemesekből álló kísérvőivel, kik az orosz urakkal lenézőleg bántak, végképen fölizgatta Moszk-

vát. Alig harmincz nap múlva a Kremlbe való bevonulása után a kedélyek teljesen megérték a forradalomra.

Vaszili Suiszki, a ki Otrepjevtől kegyelmet nyert, állott a fölkelés élén. A czárt rendkívül nagy biztonságérzete buktatta meg. Egy éjjel a bojárok megtámadták a Kremlt, melyet senki sem őrzött. Otrepjevet kidobták az ablakon, s megölték a palota udvarán. Baszmanov, ki megkísérlé védelmezni, oldala mellett esett el. Azután fölfogták a két hullát, arcukra bohóczlárvákat illesztettek, s a bitófa alatt duda- és büröksíp-zene mellett letették; Otrepjev özvegyét, a lengyel király követeit, a menyekzőre jött lengyeleket megkimélték, de a bojárok foglyokul tartották őket vissza. A «varázsló» hulláját megégették, hamvait egy ágyúba töltötték s abból lötték szét a levegőbe (1606).

Most új czárt kellett választani, két jelölt, két fejedelmi család feje volt kéznél: Vaszili Suiszki és Vaszili Galiczin. Suiszki kitüntette magát a bitorló elleni gyűlöletével, le is győzte a csatában, tőle halálra is ítéltetett, és végre az első szerepet vitte az összeesküvésben. A bojárok azt követelték, hogy mint 1598-ban, hívják össze az országos rendeket. De Suiszki nem akarta bevárni azok határozatát; türelmetlenebb és kevésbbé okos levén, mint Boris Godunov, inkább akarta koronáját egyedül a moszkvaiaknak köszönni, mint a nemzet küldötteinek. Ez lett az új fejedelemség eredendő bűne; Vaszili mellett nem szólt sem az örökösödési jog, mint a régi czárok mellett, sem a három rend szavazata, mint Boris mellett. Azért a koronára hallatlan veszélyek közt kivívott joga folyvást kétes maradt. A csalótól kinevezett patriarcha, Ignác helyébe Hermogenes tétetett. És így a politikai kormány minden újabb változásának hasonló változás felelt meg az egyház legelső méltóságában is.

Vaszili trónra lépte után megesküdött, hogy ezután egy bojárt sem végeztet ki ítélet nélkül; nem fogja elkobozni a bűnösök javait, és megbünteti a rágalmozókat. Az igazi oroszok mély fájdalmat éreztek annak láttára, hogy mint fosztja meg a czár magát uralkodói jogaitól, s mikép mond le autokrata hatalmának egy részéről a bojárok javára. Ez valóságban nem is volt egyéb, mint a *pacta conventa* útjára való térés, melyek Lengyelországban minden új választás alkalmával megfoszták a királyságot valamely jogától; melyek a korona elerőtlenedésére és a nemesi anarchia diadalára vezettek.

A tartományok méltatlankodtak, hogy őket nem kérdezték meg az uralkodó választásában; csaknem ugyanegy időben tudták meg azt, hogy Dimitri atyái trónjára emeltették, és azt, hogy Dimitri csaló volt, ki az ördög segítségével bitorolta a trónt, s végre hogy új czár uralkodik Moszkvában. Többé nem tudták, kinek higgyenek, kiben bizzanak; minden jog kétesnek látszott. Mély zavar fogta el az oroszok lelkiismeretét, és ez általános fejvesztettség közepett tárva volt az út a kalandorok előtt.

Vasziliben, ki már ötven éves volt, hiányzott az erélyesség és a dicsőség varázsa. Eddig főleg csak az ármányok szövésében tűnt ki; fukarságát még saját hívei is szemére hányták. A zavargó elemek, melyek a két utóbbi forradalom alatt mozgásba hozattak, még nem csillapodtak le. Se a nagyravágyó bojárok, se a pártütő nemesek, se a fölkelte parasztok, se a rablók, kozákok és zaporogok, se az idegen zsarolók és a zsoldosok nem tekintették még magukat kielégítetteknek. Ily helyzetben elkerülhetetlen volt, hogy egy újabb csaló magára ne vállalja az előbbinek szerepét, hogy tért nyisson a gonosz szenvedélyeknek. Egy helyett ez alkalommal kettő támadt: egy terek-

vidéki kozák Péter czárevicsnek, a gyermektelenül elhalt Feodor állítólagos fiának adta ki magát; más felől azt hozták hírül, hogy Dimitri másodszor is megmenekült gyilkosai kezéből. Ugyanazon otromba mese, ugyanoly színlelt vagy valódi hiszékenységgel találkozott. Moszkvában eszébe jutott a népnek, hogy a Vörös-téren szemlére kitett hulla arczát álarcz fődte. Hasztalan igyekezett Vaszili a népet fölvilágosítani; époly kevés szerencséje volt, mint Borisnak, ki szintén elhalmozta volt bizonyítékokkal a moszkvaiakat és a lengyel királyt. Szieveria és a déli határon levő zavargó városok másodszor is föltámadtak; egy új Godunov ellen újra fegyvert fogtak az elégedetlen elemek, egy új Otrepjevért. Délen, egy szolgálai származású ember, Bolotnikov, zászlaja alá hívott minden rablót, minden rab-szolgát és szökött parasztot és megkezdé a szolgál-háborút. Mellette Sakhovszkoj herczeg, Paskov bojárfi, Szunbulov vajda, Liapunov nemes szervezték a nemesi háborút. A Volga partjain a tatár és finn törzsek, azon ürügy alatt, hogy Rettenetes Iván fiát támogatják, nemzeti függetlenségöket követelik vissza. Az egész birodalmat a teljes föl-oszlás fenyegeti azon erők visszahatása következtében, melyeket eddig a czárok erős keze féken tartott.

Egész Oroszországban elterjedt a hire az ál-Dimitri újra föltünésének, pedig valóságban még senki sem vállalkozott e szerepre; de egy csalóra annyira szükség volt, hogy mindenütt el ismerték, még mielőtt létezett volna. Bolotnikov parasztjaival a fővárost fenyegeté és izgalomban tartá annak alsó néposztályait. Suiszki czár elveszettnek látszott, csakis unokaöccse, Szkopin-Suiszki, mentette meg katonai tehetségével. Liapunov és két más nemes főnök félelmet és undort érzett a söpredékből álló szövetségeseik iránt; minélfogva elváltak Bolotnikovtól, följájánlották hódolatukat

a czárnak s Moszkvában a kitüntetés minden jelével fogadtattak. Bolotnikov egyedül maradván, Tulába vettetett vissza, s annyira szorongattatott, hogy — mint írta — el kell vesznie, ha nem találják meg a hirdetett ál-Dimitrit. A minden lázadótól óhajtott, várva-várt ember végre megjelent. Igazi neve ismeretlen, eredete bizonytalan; a történelem a második ál-Dimitri néven ismeri. Csupán csak azt lehet róla tudni, hogy értelmes, ügyes, eléggé tanult és rendkívül vad természetű ember volt. Arra azonban nagyon későn jelent meg, hogy Tulát megmentse. Bolotnikovot vízbe fojtották s az ál-Pétert fölakasztották.

Az ál-Dimitri segítségére nem sokára megjelenik két, nagy hírű lengyel nemes: Liszovszki és Rozsinszki. A zaporogok és a doni kozákok Zaruczki vezetése alatt siettek a kínálkozó zsákmányolásban részt venni. Érdekes részletet képez, hogy soraikban öt vagy hat csaló volt, kik mindannyian Rettenetes Iván fiának vagy unokájának adták ki magukat. A csaló egész erejével Moszkva felé nyomult, levertén a czári hadsereg elkülönített egyes csapatait s tizenkét versztnyire a fővárostól, Tusino falunál állapodott meg. Ez a táborhely híres maradt a zavargások történelmében; erről adták a második csalónak a *Tusinói haramia*, s orosz és lengyel párthíveinek a *tusinisták* elnevezését. Ekkor, szemben a moszkvai czárral, ki fölemeltetését egyedül a moszkvaiaknak köszönhette s ennél fogva nem tűnt föl úgy, mint egész Oroszország czárja, előállott a tusinói czár. Ez utóbbinak, mint vetélytársának, meg volt a maga udvara, hadserege és kormányzata; adományozott czímet és méltóságokat. — Az erkölcsi sülyedést leginkább bizonyítja az, hogy akadt több nagyravágó, kik egyik udvartól a másikhoz mentek, alkalmatlankodtak minden czár lábánál, két helyen alkudoztak; ha Vaszilitól tisztessé-

gekkel halmoztattak el, megint Dimitrihez futottak, hogy ismét visszatérjenek Vaszilihoz. Találtak is e szökevényekre gúnynevet, *vándormadaraknak* (*perelëti*) csúfolták őket.

Mialatt Tusino fenyegette Moszkvát és daczolt vele, Zsigmond lengyel király álnok ígéretei és bizonygatásai daczára, a lengyel segédcsoportok folytonosan özönlöttek a *haramia* táborába. Szapieha János, a híres vajda, Licsovszkihoz csatlakozott s ketten megkísérelték elfoglalni a híres Trojicza-kolostort, mely nagyon csábította őket kincseivel. Hatalmas falai és tornyai miatt a czár pártívei fegyvertárukat használták; szerzetesei, kik tisztában voltak azzal, hogy mit kell tenni a haza megmentésére, nem szüntek meg a szomszéd városokat fegyverrel szólítani «a hitért és a czárért». E harcias barátok, hasonlóak a francia liga *ecclesia militans*ához, kik azonban a nemzeti ügygel együtt az orthodox vallást is védelmezték, a katolikus kalandorok minden támadását visszaverték. Tizenhat hónapi ostrom után végre is legyőzöttnek vallotta magát Szapieha. Paliczün Ábrahám, a zárda kincstárnoka, elbeszéli testvérei hőstetteit. De Szuzdal, Vladimir, Perejaszláv, Rosztov s más tizen-nyolcz északi város, nem tudván eligazodni, hogy ki az igazi czár, megnyitották kapuikat a *tusinistáknak*. Moszkvában, bár nem szerették Suiszkit, de legalább tudták, hogy mihez tartsák magukat a második ál-Dimitrivel szemben; a becsületes emberek, kik irtóztak a *haramia* győzelmétől s csak Vaszilit tartották az egyedül lehetséges czárnak, minden erejükkel igyekeztek őt támogatni. A fővárost megmentette az ellenség táborában uralkodó fegyelmetlenség; a lázadó ellen minduntalan új forrongások törtek ki; a szolgák és muzsikok fenyegették uraikat, rabolták a vi-

déket; a *haramia* kénytelen volt erejének egy részét a garázdálkodás elnyomására fordítani.

Ekkor Suiszki czár elhatározta, hogy Svédországtól kér segítséget; IX. Károlynak átengedte Karéla városát s vele véd- és daczszövetséget kötött Lengyelország ellen, s ötezer svédből álló csapatot kapott tőle de la Gardie vezérlete alatt. Ez erősítéssel Szkopin-Suiszki kiűzte a tusinistákat az északi városokból, előnyomult Moszkva felé s kényszerítette a csalót, hogy Tusinót kiűritse. A lengyel kormány álnok politikája, mely csalókat bujtott fel a czár ellen, s megengedte vajdáinak, hogy egy barátságos országot megtámadjanak, nagyon feljogosította Suiszkit, hogy Svédországban keressen támaszt. De ez a különös beavatkozás egy másikat vont maga után; a lengyel király ugyanis, mintha fenyegetve érezné magát a czárnak az ő legveszélyesebb ellenségével való szövetkezése által, elhatározta, hogy elveti az álarczot és nyíltan lép közbe. Így képen kezdődött, nagyon szomorú előjelek mellett, a hosszantartó ellenségeskedés e két szláv nép között, melyet hiába igyekeztek egy kormánypálcza alatt egyesíteni. Lengyelország, melyet a jezsuiták egyik eszköze vezetett, ez alkalommal rémítő bajt okozott Oroszországnak; Zsigmond álnokul buzgólkodott egy trónkövetelő érdekében, kiről bizton tudta, hogy csaló; megsértett minden nemzetközi jogot és szerződést; seregeinek megengedte Oroszország megtámadását, míg ő békés szándékát fönнен hirdette; Oroszországba való betörése csordultig töltötte a poharat. Ilyen eljárásnak kitörülhetetlen emléket kellett hagynia az oroszok elkeseredett lelkében.

Zsigmond fegyvert fogván, arra törekedett, hogy fiának biztosítsa Oroszország trónját s Lengyelországnak visszaszerezze azokat a várakat, melyeket a XV. században elvesz-

tett. Legelőször Szmolenszket fogta ostrom alá s kinyilatkoztatta a lakosoknak, hogy ő nem jó az oroszok vérét ontani, hanem inkább, hogy megvédje őket, s kész biztosítani vallásuk és szabadságuk föntartását. A szmolenszkiek, kik jól tudták, hogy mily buzgalommal üldözi saját országában az orthodox vallást, visszautasították minden előzékenységét, és Sein vajda készült a várost a végsőig védelmezni. Szmolenszk alatti táborában Zsigmond levelet írt azoknak a lengyel főnököknek, kik a csaló alatt szolgáltak, hogy hagyják őt oda. A lengyel tusinisták sajnálkozva engedelmeskedtek, panaszkodván, hogy a király megfosztja őket munkájok jutalmától. Az orosz tusinisták sem tehetvén egyebet, követték szövetségeseiket, és belelevén már törődve mindenféle árulásba, jelentették hódolatukat, és ajánlkoztak, hogy elismerik a lengyel király fiát, Ulászlót, Oroszország czárjának. Ezen orosz szökevények élén Szaltükov Mihály bojár és Andronov cserzővarga állott.

Suiszkinak most két egyaránt félelmes ellensége támadt: a lengyel király és az ál-Dimitri, ki maga is fenyegetve levén királyi vetélytársának nagyravágyása által, kénytelen volt délfelé visszahúzódni. Unokaöcscse, Szkopin, ki megmentette őt győzelmeivel s megszerettette nyájasságával, hadi sikerei közepett halt meg. Most a nép újra gyűlölni kezdte a vén czárt, s még azzal is vádolta, hogy megmérgezte unokaöcscsét. Mások a másik Suiszkit, a nagyravágyó Dimitrit gyanúsították vele. Ez utóbbit, ki époly népszerűtlen volt a hadseregnél, mint a fővárosban, egy csatában cserben hagyták az idegen csapatok, s e vereség bevégezte a czár romlását. Moszkva lakossága föllázadt; bojárokból és polgárokból álló népes gyűlést tartottak a szerpukhovi síkon, s egy *alázatos kérvényben* fölszólíták a

czárt, hogy mondjon le a trónról, mert ő az oka annyi keresztyén vér ontásának, mert nem volt szerencsés az uralkodásban és a déli határvárosok vonakodnak neki engedelmeskedni. Suiszki megnyugodott a dologban és lemondott; nem sokkal azután arra is kényszerítették, hogy szerzetessé legyen.

Lengyel Ulászló. A lengyelek a Kremlben.

Mindenkinek le kellett tenni a hűségesküt a bojárok dumája előtt, mely természetszerűen kezébe vette a hatalmat. Azután új czár választásról gondolkoztak. Két jelölt ajánlkozott, hogy megválasszák: Ulászló, a lengyel király fia s az ál-Dimitri. Ez nyilvánvaló csaló volt, minélfogva irtóztak tőle a fő és középosztálybeliek s csak az alsó néptömeg volt mellette. Minthogy egyszerre nem lehetett nyakokról lerázni a lengyeleket és a *tusinói haramiát*, a két rossz közül a kisebbiket választották.

Zsolkievski hetman vezetése alatt egy lengyel hadsereg érkezett Mozsaiszkba; a csaló Kolomenszkójét szállotta meg. A bojárok fölhívták Zsolkievskit, hogy közeledjék Moszkvához, és alkudozni kezdtek vele. A hetman megígérte az ifjú fejedelem nevében az orthodox vallás, a rendek szabadsága és kiváltsága föntartását, a törvényhozó hatalom megosztását a király és a дума között; továbbá, hogy senki sem fog büntettetni törvényes ítélet nélkül, nem fosztatik meg méltóságától ok nélkül; minden moszkvai szabadon járhat külföldre, hogy magát kiképezze. Az oroszoknak kezdett megtetszeni a lengyel *pacta conventa* rendszere. Moszkva lakói hűséget esküdtek Ulászló czárnak. Csak egy vitás pont maradt még; az oroszok azt kívánták, hogy Ulászló térjen az orthodox vallásra; Zsolkievski ennek eldöntését föntartotta a lengyel királynak. Fölszólítván a

bojárokat, hogy küldjenek követeket Ulászlóhoz: Vaszili Galiczin herczeg és Philaretos Romanov metropolita azonnal el is indultak a Szmolenszk alatt levő táborba. A szörnyű válság már azon a ponton látszott állani, hogy Oroszországra nézve eléggé előnyös megoldást találjon. Igaz, hogy idegen uralkodója lesz, de mégis szláv; sőt idegen-volta még biztosítékot is nyújt a reformok és a nyugati műveltség barátainak. Lengyel- és Oroszország, mely csaknem egyesült egymással Iván és Feodor alatt, most ismét azon ponton állott, hogy egyesüljön egy lengyel fejedelem kormánypálczája alatt. Oly nagy volt a bojárok bizalma, hogy miután a csaló közelléte fenyegette Moszkva nyugalomát, fölszólították Zsolkievszkit, hogy vonuljon be a városba és a Kremlbe. E kevésbé hazafias elhatározás, melyet a nemeseknek az alsóbb osztályok iránt való bizalmatlansága tanácsolt, véghetetlen bajokat hozott Moszkvára. Zsolkievszki biztosítani akarta magát a nemzet főembereivel szemben; Galiczin és Philaretos már Szmolenszk alatt a király kezében volt; ő túszerként letartóztatta a bukott czárt és két testvérét.

Zsigmond újabb árulást tervezett Oroszország ellen; nem fia, hanem a maga számára akarta ezt megszerezni. Először is azt kívánta a követektől, hogy Szmolenszk adja meg magát a lengyel királynak; ezek bátor nyíltsággal visszautasították e követelést. Azonkívül kérték, hogy Vladisláv azonnal menjen Moszkvába, ez lesz az egyedüli mód, melylyel meg lehet nyugtatni a bizalmatlanságot, melyet a király magaviselete kezdett fölkeltetni. Zsigmond ezt megtagadta, és azt mondá, hogy ő maga akar czár lenni. Nem remélvén, hogy a két fő-követ aggályait legyőzheti, alsóbb rangú társaikhoz fordult. Tomila titkár azon sürgetésre, hogy nyitassa meg Szmolenszket, így felelt:

«Ha ezt tenném, nem csupán az isten és a moszkvaiak átkoznának meg, hanem még a föld sem túrne meg hátán. Mi az állam s nem a magunk érdekében küldettünk alkudozni». De nem minden orosz tanúsított ily becsületességet. A szmolenszki táborban ugyanazon gyalázatos látványt lehetett szemlélni, mint a tusinóiban. Ott tolakodtak a király körül, mint előbb a *haramia* körül, hogy tőle méltóságot, hivatalt, földeket és pénzt kapjanak. Szaltükov, Msztiszlavszki s a börtönszerző Andronov különösen kitűntek aljasságukkal. Moszkvában a bojárok bevádolták egymást a lengyel őrség parancsnokánál. Szaltükov fölszólítására írtak a királynak, fölkérvén őt, hogy vonuljon Moszkvába. Hermogenes patriarcha vonakodott e levelet aláírni; a nép, melyben több hazafiság volt, mint a nagyokban, támogatta a patriarchát. Nehány főúr, mint Galiczin Endre és Vorotünszki, azon tisztességben részesültek, hogy gyanusakká tették magukat a lengyelek előtt, és Szapieha Leo, Zsolkievszki utóda, letartóztatta őket. Az oligarchák azzal, hogy megengedték a lengyeleknek a városba vonulást, Oroszországot a lengyel király kegyelmére bízták.

Ez időtájban a második csaló meggyilkoltatván egyik személyes ellenségétől, meghalt. Ennek az a komoly következése volt, hogy megszüntethető lett minden félreértés. Miután a csaló meghalt, Zsigmondnak nem volt többé ürügye, hogy sereget vezessen Oroszországba. A nemeseknek nem volt többé okuk félni a néptől, s egyesülhettek az idegenek ellen. Moszkva utcáin azt kezdték beszélni, hogy össze kell tartani a litvánok ellen. Szaltükov és Andronov elárulták az ellenségnek ezt a nemes hangulatváltozást. Hermogenes patriarcha hazafisága miatt gyanúba fogatván, börtönbe vettetett, hol később éhen halt.

meg. A tartományok mozogni kezdettek; Szmolenszk és Moszkva lakói mindenfelé írtak a városoknak, hogy ne fogadják el fejedelmül az orthodox vallás álnok ellenségét. A polgárság is megemberelte magát, a bojárgyermekek harcra készültek; Liapunov Riazánban sereget gyűjtött össze. Ennek közeledtére Moszkva utcái megteltek emberekkel; a lengyelek fölszerelték a Kreml falait. Hirtelen verekedés támadt a nép és katonaság között; első összeütközésnél mindjárt legyilkoltak a lengyelek és németek — mint mondják — 7000 embert. Azonban az ellenállásnak sikerült szerveződnie a *Bielüi-gorod* utczáin, s az idegenek, Pozsarszki herczeg által visszaveretve, kénytelenek voltak a Kremlben és Kitaj-gorodban elsáncolni magukat. Hogy pedig az onnan kivezető utakat szabadokká tegyék, fölgyújtották a szomszéd utczákat. Moszkva csaknem egészen lángok martalékává lett.

Zsigmond, mihelyt hírül vette Liapunov fegyverkezését s a moszkvai fölkelést, rögtön letartóztatta a moszkvai követeket, Galiczint és Philarettest, és foglyokként Marienburgba, porosz földre küldte őket. Kevéssel utóbb Szmolenszk is meghódolt oly hosszú ellenállás után, melyet maguk a lengyelek a Saguntuméval hasonlítottak össze. A király nem szégyelte a derék vajdát, Seint, mivel neki ellenállni merészelt, kínpadra vonatni. Azután diadallal tért vissza Varsóba, magával vivén mint foglyot, Oroszország czárját, a szerencsétlen Vaszili Suiszkit.

Liapunovhoz csatlakozott Trubeczkoj herczeg és Zaruczki Iván, a doni kozákok élén. 100,000 ember ostromolta a Kremlbe zárkózott lengyeleket; de sok kivetni való elem volt e nagy hadseregben ahhoz, hogy a vállalat sikerülhessen. A három főnök kölcsönösen féltékeny volt egymásra, Liapunov már több ízben követett el árulást. Zaruczki

egyike volt a legelsőeknek, kik Otrepjev pártjára állottak: a többiek sem igen voltak megbízhatóbbak. Liapunov katonái gyűlöltek a kozákokat, kik részökről csakis a zsákmányolásra való alkalmat lesték. A lengyeleknek sikerült is föllázítani a kozákokat, Liapunovnak egy állítólagos levelét találván föl, melyben ezt írta volna: «Mindenütt bárhol fogjátok is el őket, öljétek meg vagy fullasztjátok a vízbe.» Erre a táborban lázadás ütött ki és Liapunovot meggyilkolták. Hozzá tartozói közül is sokan lemészároltattak, és a nagy sereg nyomorúságosan föloszlott.

Oroszország, polgárháborúk zsákmányául esvén, mint Franciaország a tizenhatodik század vallásharczaiban, hasonlóképen szenvedett az idegen beavatkozás miatt. Nálunk az angolok és spanyolok lesték a pártok mozgalmait, s minden alkalmat megragadtak, hogy valamely várost vagy tartományt kezökbe keríthessenek. Oroszország pedig az a színhely volt, melyen két vetélkedő hatalom, a katolikus Lengyel- és a lutheránus Svédország küzdöttek egymással. Midőn Vladiszlávot czárrá választották, Svédország mint sértett fél ellenségesen kezdte magát viselni; de la Gardie elfoglalta a Balti-tenger vidékén levő erősített helyeket; Nagy-Novgorod bojárjai, Moszkva példájára, átadták városukat az idegeneknek. Délen és nyugaton Lengyelország pártfogása alatt támadt a két első csaló; Svédország pártfogása alatt pedig Pszkov vidékén egy harmadik ál-Dimitri támadt. Mnisek Marina, ki Otrepjev halála után a *tusinói haramia* karjai közé ment, Zaruczki kozákokat ismerte el a fia gyámjául.

Nemzeti fölkelés. Minin és Pozsarszki. Romanov Mihály megválasztása.

Oroszország borzasztó helyzetben volt; épen olyanban, mint Franciaország az angol háborúk és a liga harcrai alatt. A czár és a patriarcha fogságban; Nagy-Novgorodban a svédek, a Kremlben a lengyelek, a főnemesség eladta magát az idegeneknek. Mindenfelé rablók és útonállók bandái; rabolták a városokat, kínozták a parasztokat, megfertőztették a templomokat. Az éhínség annyira dühöngött, hogy némely helyen emberhúst ettek. Az ország, mely hozzá szokott az önkényuralomhoz, nem bírt semmiféle kormánynyal. Ki szabadította meg e végső szükségben Oroszországot? A nép, egy ahhoz hasonló fölbuzdulásában, a milyen Franciaországban Jeanne d'Arcot szülte; a nép a szó legtágabb értelmében, ideszámítva a becsületes nemesseget és a hazafias papságot is. Csodás hírek már előre mutatták, hogy miféle izgatottság vett erőt a kedélyeken; Nizsni-Novgorod és Vladimirban már mutatkoztak a tünetek. Trojicza szerzetesei, élőkön Dionysios iguménnel és Palicün kincstárnokkal, levelet levél után küldöttek minden orosz városnak. Kazán polgárai fölláztatták a távol fekvő Kama vidékét. Midőn a trojiczai levelek Nizsnibe érkeztek és a protópópa fölolvasta azokat az összegyűlt nép előtt, a város egyik polgára, Kuzma Minin marhakereskedő fölemelkedék és mondá: «Ha meg akarjuk szabadítani a moszkvai birodalmat, nem kell kimélnünk se földjeinket, se vagyonunkat; adjuk el házainkat, adjuk zálogba nőinket s gyermekeinket; válasszunk egy embert, a ki élünkre áll és harcolni akar az orthodox hitért!» Mindent odaadunk, magunk magunkat fegyverezzük föl, ez volt a jelszó, mely mindenfelé hangzott. Minin és mások vagyonuk harmad-

részét adták oda; egy asszony, kinek 12,000 rubelje volt, 10,000-et adott. A kik haboztak közreműködni, azokat erővel kényszerítették. Minin csak úgy vállalta magára, hogy a fölkelés kincstárnoka lesz, ha polgártársai föltétel nélkül alárendelik magukat. Még csak vezérre volt szükség; a polgárok mindnyájan egyetértettek abban, hogy ennek nemes embernek kell lenni. Sztarodub közelében lakott Dimitri Pozsarszki herczeg, még betegen azon sebektől, melyeket a moszkvai lázadás alkalmával kapott. Minin fölkereste őt és esdekelve kérte, hogy fogadja el a sereg vezérletét. Az előkészületek azonnal megtétettek. Egész Oroszország bűnösnek érezte magát; annyiszor esküdtek s annyiszor szegték meg esküjüket, melyet Godunovnak, fiának Feodornak, Otrepjevnek, Suiszkinak és Ulászlónak tettek! Három napi böjt rendeltetett s ennek mindenki alá volt vetve, még a csecsszopó gyermekek is. Az összegyűlt pénzzel talpra állították a streliczeket, és fölszerelték a *bojargyermekeket*. A tisztátalan elemeket visszautasították, mint a kik beszennyezték a nemzeti ügyet; nem fogadták el se Margeretnek, a hitszegő zsoldosnak, se a rabló és gyilkos kozákoknak a segélyét. Eszökbe jutott Liapunov meggyilkoltatása.

A hadsereggel együtt mentek a püspökök és szerzetesek, szent képeket vivén a csapatok előtt. El lelkesült hév azonban nem zárta ki a politikai eszélyességet sem; Lengyelország ellen legalább Svédország támogatását akarták biztosítani, s azzal hitegették de la Gardiet, hogy egy svéd herczeg megválasztásáról alkudoztak vele. Miután a seregekteljesen egybegyűltek Jaroszlávban, egyenesen Moszkva ellen indultak. Zaruczki és Trubeczkoj kozákjai már a főváros falai alatt állottak. De a két sereg, bár egy ugyanazon czélért küzdött, még sem fért meg egymással. Egy

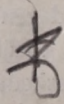
gyilkossági kísérlet, mely Pozsarszki ellen intéztetett, még élesebbé tette a bizalmatlanságot a doniak iránt. Mind a mellett, midőn Chodkievicz hetman segítséget akart vinni Moszkvába, a Moszkva balpartján Pozsarszkitól, a jobbparton a kozákoktól veretett meg. Az is igaz, hogy ez utóbbiak a döntő pillanatban vonakodtak harczolni; Paliczün Ábrahám könyörgéseire volt szükség, hogy a csatasorba visszatérjenek, s Mininnek és csapatjának közbelépése biztosította a győzelmet. A Kremlbe szorult lengyel őrség azután oly szoros ostromzár alá jutott, hogy kénytelen volt emberhússal élni. Megadta tehát magát szabad elvonulás föltétele mellett; kiadta a foglyokat, köztök az ifjú Romanov Mihályt.

A Kreml és *Kitaj-gorod* már megnyitották kapuikat, midőn hírül jött, hogy Zsigmond a lengyel őrség segítségére siet. De már késő volt; ő is, hírét vevén az események fejlődésének, kénytelen volt visszafordulni. Az orosz nép áldozatkészsége megszabadította a hazát. Az 1612-dik év emléke sokáig élt még az orosz nép lelkében, s midőn az 1812-diki francia betörés e régebbinek emlékét fölújította, a Vörös-téren óriási emléket állítottak a két szabadító hősnek: Minin mészárosnak és Pozsarszki herczegnek.

Oroszország ekkép visszanyervén szabad rendelkezési jogát, akadály nélkül foghatott a czár választásához. Nagy nemzetgyűlés jött össze Moszkvában, a főrangú egyháziakból, a nemesek, a közbojárok, a kereskedők, a városok és kerületek küldötteiből. A követek rendszerint teljhatalommal voltak ellátva. Abban mindnyájan megegyeztek, hogy nem választanak idegent, se svédet, se lengyelt. Mikor azonban az oroszok közül kellett választani, elkezdődtek a versengések és korteskedések; de azután hangoztattak egy nevet, mely minden szavazatot maga köré csoportosított:

a Romanov Mihályét. Megválasztották nem önmagáért, mert még ekkor csak tizenöt éves gyermek volt, hanem őseiért, a Romanovokért, atyjáért Philaret metropolitáért, ki ekkor fogoly volt Marienburgban. A Romanovok neve, kik különben is rokonságban állottak IV. Iván házával, ekkor a nemzeti érzelem magasabb kifejezésére szolgált (1613).

Ez új uralkodó-ház bírt az állandóságnak mind azon esélyeivel, melyekkel nem dicsekedhetett se a Godunové, se a Suiszkié. Bűnt nem lehetett szemére hányni; eredete egy csodálatra méltó nemzeti mozgalomban gyökerezett; a haza megszabadításával keletkezett, s csak dicső emlékeket tudott mindenkinek eszébe juttatni. Semmi rémkép, a multnak semmi rossz emléke, semmi szomorú ténye nem fűződött hozzá. Rettenetes Iván háza okot vagy alkalmat szolgáltatott Oroszországnak annyi szenvedésre; az ál-Dimitrik elenyésztették az igazi után való bánkódást. De a Romanovok fölemelkedése összeesett a hazafiság hatalmas ébredésével, az egységre való törekvéssel, a rend és nyugalom helyreállításának vágyával. Ők már azt a hódolatot élvezték, melyet csak a legrégibb uralkodó ház élvezhet. Mondják, hogy a lengyelek, megtudván Mihály választását, fegyveres embereket küldöttek, hogy őt Kosztromában elfogják; de egy Szuszanin Iván nevű paraszt tévútra vezette őket a rengetegekben, s aztán csapásaik alatt halt meg, csakhogy megmentse fejedelmét. Ez képezi Glinka *«Életet a csárért»* című szép operájának tárgyát. Ezzel bevégeződött a zavarok kora.

XIX. FEJEZET.

A Romanovok. — Feodorovics Mihály és Philaretos patriarcha (1613—1645.)

Javító intézkedések; a lengyel háború befejezése. — Érintkezés Európával. Országos rendek.

Javító intézkedések; a lengyel háború befejezése.

Oroszországnak tehát most már volt uralkodója; de az ország oly állapotban volt, mint Franciaország IV. Henrik trónraléptekor. A nagy polgári és külháború befejeztett, de szennyes iszapja még mindenütt található vala. IV. Henrik, mikor király lett, kénytelen volt királyságát, tartományt tartomány után, várost város után, részint fegyverrel, részint alkudozással, a bandák főnökeitől, a liga tagjaitól, a függetlenekké lett kormányzóktól, az idegenektől visszahódítani. Épen így Oroszországban a doni kozákok főnöke, Zaruczki, mint uralkodó élt Asztrakhánban Marinával s ennek a *tusinói haramiától* született fiával; a lengyelpárti Liszovszki a délnyugoti vidékeket dúlta; a zaporog kozákok a Dvina vidékét háborgatták; csaknem minden tartomány valamely rablócsapat zsákmánya volt. A lengyelek ugyan kimentek a Kremlből, mint a spanyolok a meghódított Párisból; de támadó viszatérésökre lehetett számítani; különben is több erődített hely, *név szerint* a jelentékeny Szmolenszk város is, még mindig kezökben volt. Svédország fölhasználta Oroszország zavart állapotát s kezét rátette Karélia városaira és Nagy-Novgorodra. A belföldön a városok és falvak romokban heverték; a népesség megritkult s elszegényedett; a rablás és útonállás esetei roppantul megsaporodtak. Az ud-

varnál az orosz urak elszoktak az engedelmességtől, s ép oly zavargó szelleműek voltak, mint a liga tagjai, kikkel IV. Henriknek magát körül kellett vennie. Oroszországnak első sorban egy javító kormányra vala szüksége.

Romanov Mihály nem bírt Franciaország helyreállító-jának lángeszével; ő még csaknem egészen gyermek volt; a bojárok az ő hatalmát saját maga ellen használták föl. Udvarában ugyanazok a titkos és véres fondorlatok kezdenek uralkodni, melyeket IV. Iván csak halálbüntetéssel volt képes megfékezni; vad romlottságuk szégyenére vált Oroszországnak. A békés szellemű emberek és az idegenek visszakivánták a *Rettenettest*. «Bárcsak megnyitná az Isten a czárnak, mint megnyitotta Ivánnak a szemeit — írja ez időszakban a hollandi követ — különben Muszkaország elvesz.» Szerencsére a nemzet jóakarata mindent helyre pótol. A koronázás napján a fegyverviselő emberek kérvényt nyújtottak be, hogy nem kapják zsoldjokat; pedig elpusztított birtokaikból nincsen semmi jövedelmök. A czár és a papság levelet küldöttek az orosz városokhoz, kérvén, hogy segítség az államot a csapatok fizetésében, segítség emberrel és pénzzel a belső és külső ellenségek ellen. Legelőször Zaruczkit támadták meg; barbár tettei miatt fölbőszülvén Asztrakhán város lakói, fölkeltek és őt a Kremlben körülfélték. Innen a moszkvai vajdák közeledtek elosont, de elfogatván, karóba húzatott; a *tusinói haramia* fiát, fiatal kora daczára, fölakasztották, anyja pedig, a lengyel Marina, börtönben halt meg. A papság és a bojárok tanácsára a czár kísérletet tett egy más rablófőnökkel, Balovennel alkú útján megegyezni; ez azonban válaszul megtámadta Moszkvát, de megveretett és bandája szétszórattott. A Dvina vidék lakói maguk elbántak a zaporogokkal.

Liszovszkit Pozsarszki végső elkeseredéssel üldözte; de ez az ügyes pártfőnök kijátszotta a *szabadítónak* minden öröklődését.

Csak akkor tudtak vele célhoz jutni, mikor Lengyelországgal létrejött a béke.

1615-ben egy congressus gyűlt össze Szmolenszk falai alatt, Erasmus Handelius, a német császár küldöttének közvetítésére. De lehetetlen volt eredményre jutni; a lengyelek nem akarták Romanov Mihály megválasztását elismerni s azt követelték, hogy először is Ulászlót ismerjék el Oroszország czárjának. «Ez annyit tesz — mondá Handelius — mintha a tüzet ki akarnák békíteni a vízzel.» Az alkudozás megszakadt. Svédországgal többre lehetett menni; itt különben is a közvetítők több buzgalmat és erélyt tanúsítottak, mint az osztrák-ház tette. A tengeri hatalmak, Hollandia és Angolország vetették itt közbe magukat a béke érdekében. Az orosz birodalom zavara és elszegényedése nagy veszteségeket okozott az ő kereskedelmőknek; midőn tehát északon a békét helyre akarták állítani, tulajdonképen Oroszországot igyekeztek újra megnyitni kereskedőink előtt és ezeknek nevezetesebb előnyöket szándékoztak biztosítani. John Merrick ügynök, mint I. Jakab teljhatalmú megbízottja jött Moszkvába, és följánlotta közbenjárását. Gusztáv Adolf svéd király, bár némi előnyt vívott ki az orosz vajdák fölött, de fölingerelte maga ellen a novgorodiakat, és nem sikerült elfoglalnia Pszkovot. E mellett a dán és lengyel király is ellenségei voltak; talán előre érezte azt a nagyszerű szerepet is, mely reá Németországban várt. Beleegyezett tehát a congressus megtartásába, s 1617-ben Oroszországgal a sztolbovói békét megkötötte; visszaadta Novgorod, Rusza, Ladoga stb. városokat; de megtartotta Ivángorod, Jam, Koporie, Oriesek

(Schüsselburg) városokat, és kárpótlásul 20,000 rubelt kapott.

Most Oroszország összes erejét legveszedelmesebb ellensége, a minden zavarok élesztője ellen fordíthatta. A lengyelek Ulászló és Chodkievicz hetman vezérlete alatt, támadólag léptek föl. Dorogobuzs és Viazma árulás, vagy vajdáik gyöngesége miatt, megadták magukat; de Kaluga, melyet Pozsarszki védett, és Mozsaiszk ellenállottak és föltartóztatták az ellenséget. Ulászló, ki valóságos harcra termett férfi volt, 1618-ban föltette magában, hogy egyenest Moszkva ellen megy. Romanov Mihály, mint egykor rettenetes Iván, inkább félt saját serege árulásától, mint az ellenség fegyverétől. Elhatározta tehát, hogy újra megesketi alattvalóit. Összegyűjté e végből a rendeket s elmondta nekik, hogy elszánta magát még egyszer az ostromolt Moszkvában eltérni az éhséget s harcolni Litvánia ellen; de kéri az ország nagyjait, igérjék meg, hogy ők is úgy tesznek s ellenállnak a *király fia* csábításainak. Mindenki megesküdött, és Moszkvából ismét leveleket küldöttek szét, fölhíván minden várost a szent háborúra. Ulászló azonban megállott Tusinónál; Kis-Oroszország hetmánja, miután elpusztította a délnyugoti határokat, hozzácsatla-kozott kozákjaival. Úgy látszott, mintha visszatértek volna a második csaló és a *tusinismus* napjai. A lengyelek, miután egy Moszkva ellen intézett támadásuk nem sikerült, alkudozásba bocsátkoztak. Deulinóban jöttek össze, nem messze a Trojicza-kolostortól, mely e hadjáratban megint egy ostromot állott ki. Tizennégy évi és hat hónapi békére léptek; Lengyelország megtartotta Szmolenszket és Szieveriát. Ulászló még orosz czári címéről sem mondott le; e nehézség megoldását Isten ítéletére bízták. Ily béke nem volt egyéb, mint fegyverszünet (1618). Mindamellet ki-

cserélték a foglyokat; a derék Sein vajda és Philaretos metropolita visszatértek Oroszországba; ez utóbbi azonnal patriárchává neveztetett ki.

Atyja visszatérével az ifjú czár végre megtalálta tanácsadóját, ki eddig hiányzott az ő tapasztalatlansága mellől. De többje volt, mint tanácsadója; uralkodótársa, sőt majdnem ura lett. A birodalomnak így két uralkodója volt: egyik egész Oroszország czárja, a másik egész Oroszország patriarchája. Együtt szerepeltek a nyilvános ténykedéseknél, együtt fogadták a bojárok jelentéseit s az idegen követeket. Ideje is volt, hogy urok legyen a bojároknak. A Szaltükovok, Mihály kegyeltjei, az országot saját teremtményeik között osztották ki, megrabolták a kincstárt és a nemzetet. Vádolták őket azzal is, hogy hamisan árulkodtak Mihály első jegyesére, ki elűzetett a palotából; a másodikat pedig megmérgezték. Ez különben megszokott játékuk volt a moszkvai nagyoknak; azok, a kik kegyben állottak, félték maguk fölött egy új czárnét látni. Nem ijedtek vissza semmiféle eszköztől; hírök annyira rossz volt, hogy Dánország királya vonakodott Mihálynak adni unokahúga kezét, «minthogy Boris Godunov alatt megmérgezték öccsét, Xénia hercegnő jegyesét is, és hogy épen úgy megmérgeznék most a fiatal leányt.» Philaretos végre érezte a bojárokkal a czár kezét s száműzte a legvétkesebbeket.

Viszonyai Európával. Az országos rendek.

Oroszország mégis kezdett európai állammá lenni. Mindenfelől igyekeztek vele politikai vagy kereskedelmi szerződéseket kötni. Gusztáv Adolf, midőn arra a szerepre készült, hogy német földön a protestantismus bajnoka legyen, Oroszországgal akarta magát a lengyelek ellen biztosítani.

Meggyőző érvekkel mutatta ki Mihálynak, hogy a pápa, a lengyel király és a Habsburg-ház katolikus szövetsége, ép oly fenyegető Orosz- mint Svédországra nézve, és ha a protestans vallás elbukik, az orthodoxyára kerül a sor. A svéd hadsereg tehát mintegy előőrsét képezte Oroszország biztosságának. «Mikor a szomszédház ég — írta a király — vizet kell hozni s igyekezni kell eloltani, hogy sajátját megmentse az ember. Gondoljon tehát czári fölsegéd szomszédjának segítésére, hogy maga magát megvédhesse.» Az utóbbi évek borzasztó eseményei nagyon is igazat adtak a svéd királynak; a jezsuiták cselszövénye az ál-Dimitrivel, Moszkvának a lengyelektől felégetése még nagyon élénken emlékezetében voltak az oroszoknak. Tehát Svédországgal barátságot és kereskedelmi szerződést kötöttek és egy svéd követ jelent meg az udvarnál.

Anglia már többször tett szolgálatokat Oroszországnak; I. Jakab egyszer nyomasztó szükségében 20,000 rubelt kölcsönzött neki; az angol közbenjárás hozta létre a sztolbovói békét. John Merrick tehát jogosítva érezte magát a czártól engedélyt kérni, hogy Oroszország nyisson az angol kereskedelem számára a Volgán át Persiába és Szibérián át Indiába utat. A czár a moszkvai kereskedőkhöz fordult véleményért. Ezek egyhangúlag azt válaszolták hogy ily engedély az ő romlásukat idézné elő, mert soha sem lesznek képesek az angolokkal versenyezni, kik gazdagabbak és vállalkozóbbak. Ők mindamellett is készek föláldozni saját érdekeiket a birodalom érdekeiért azon esetben, ha a pénzre, a melyet az angolok szabadalmukért fizetnek, szüksége van a kincstárnak. John Merrick nem akart semmiféle jogért fizetni s az alkudozás megszakadt.

1615-ben a czár Franciaországba küldött követet, hogy XIII. Lajossal tudassa trónraléptét és segítséget kérjen

Lengyel- és Svédország ellen. 1629-ben megjelent Moszkvában Deshayes-Courmesmin követ, ki ugyanazon kedvezményt követelte a francia kereskedés számára, melyet Angliának megtagadtak: a Persiába vezető utat. Beszélt politikai szövetségről is. «Ő czári felsége — mondá — a keleti országok és az orthodox vallás feje. Lajos, Franciaország királya pedig a nyugoti országok feje; ha a czár barátságot és szövetséget köt a királylyal, azon mértékben fogja ellenségeit gyöngíteni. Minthogy a császár mindig a lengyel királylyal működik együtt, szükséges, hogy a czár is kezet fogjon a francia királylyal. Ez a két fejedelem mindenütt dicsőséget arat; erőre s hatalomra senki sem vetekedhetik velök; alattvalóik vakon engedelmeskednek nekik, míg a hollandok és angolok a magok feje szerint járnak el. E két utóbbi nép árúczikkeit Spanyolországban veszi s drágán adja el az oroszoknak; a francziák mindent olcsó áron fognak szállítani.» Ez volt az első alkudozás a francia-orosz szövetség iránt, melyről a történelem emlékezik; de nem lett semmi eredménye. A mi a Persiába vivő utat illeti, a bojárok vonakodtak engedni, mondván, hogy a francziák az oroszoktól is megvehetik a persiai czikkeket.

A moszkvai birodalomnak Lengyelország ellen egy más szövetséges is kínálkozott. A török szultán, Ozmán, Kantakuzen Tamás herceget küldötte Moszkvába, tudtul adandó, hogy Törökország már megkezdte a háborút a király ellen. Az oroszok óhajtották a segítséget megadni. Philaret és Mihály tehát összegyűjtötték az országos rendeket, hogy megkérdezzék véleményöket. A rendek küldöttei *homlokukkal érinték a földet* az uralkodók előtt, kérvén, hogy «legyenek kitartók ellenségeikkel szemben, az Isten szentegyháza, saját czári becsületök és az állam ér-

dekében. A fegyverviselő emberek készek a fegyverkezésre, s a kereskedők pénzökkel fogják az ügyet támogatni.»

Már gyülekeztek a seregek, midőn híre érkezett, hogy a törökök megverettek. A hadi készülétek a nemzeti hadseregnek több lényeges hibáját tüntették föl, a mi miatt elhatározták, hogy idegen zsoldosakat fogadnak föl, kik a nemzeti hadsereget megtanítsák a nyugatiak harczmodorára; elrendelték, hogy külföldről hoznak fegyvereket, ágyúöntőket és tüzéreket. A Mihály és Philaretos idejebeli Oroszország már előhírnöke Nagy Péter Oroszországának; már megkezdődött a reformok ideje; a moszkvai birodalom minden nap erősíti magát európai ellenségei ellen, ezek saját művelődésének eszközeivel.

Még tizenegy esztendeig vártak. 1632-ben meghalt III. Zsigmond s királyválasztó országgyűlés jött össze Varsóban. Elhatározták az oroszok, hogy ezt az alkalmat nem mulasztják fölhasználatlanul. Megkezdődött a második lengyel háború; de nem ütött ki oly jól, mint várták. A régi szervezet és intézmények hiányai újra napfényre kerültek. A két vajda, kikre először bízott a sereg vezetése, megkezdte ismét az *elsőség fölötti vitatkozás* káros mániáját. Ezeket tehát letették és Seint s Izmailovot állították helyökbe. Az új vezérek harminczkétezer emberrel és százötvennyolcz ágyúval lépték át a határt. Huszonhárom város meghódolt a moszkvaiaknak, de Szmolenszk nyolcz hónapig tartóztatta föl őket, s mikor végre rászánta magát a megadásra, a lengyel hadsereg az időközben lengyel királylyá választott Ulászlótól vezetve, megjelent falai alatt. A tatárok betörésének hírére azok az orosz nemesek, kiknek délen birtokaik voltak, ezek védelmére haza siettek. A meggyöngült Seint ekkor megtámadta a lengyel király s összeköttetéseit elvágván, az éhség arra

kényszerítette az orosz vezért, hogy nyílt téren megadja magát. Ő maga seregével együtt szabadon elvonulhatott, de podgyászát és egész ágyúkészletét hátra kellett hagynia. Seinnek nem volt egyéb hibája, mint hogy nem ismerte oly jól, mint nyugati ellenfelei, a stratégiát és a modern háborút. Egyéb hibája nem volt, mint hogy orosz volt, a még át nem alakult Oroszország fia. Ellenségei azonban árulással vádolták, hadi törvényszék elé állították, s úgy neki, mint tisztii társának fejét vették. Philaretos 1633-ban halt meg s most már nem volt senki, a ki kényszeríteni tudta volna a bojárokat, hogy békében éljenek egymás közt. Ulászló, ki győzelmet aratott Szmolenszknél, kudarcot vallott azután Bielaja alatt. Ekkor kongresszus ült össze a Poliánka mellett, s megerősítették a deulinói fegyverszünet föltételeit; az oroszok 20,000 rubelt fizettek, Ulászló lemondott a moszkvai trónról; sőt a mit eddig nem tett Lengyelország, elismerte a nagyfejedelem czári czímét is.

Nem sokkal utóbb újabb alkalom kínálkozott a háborúra. Daczára mind azon békekötéseknek, melyeket Orosz- vagy Lengyelország Törökországgal kötött, a dneipervidéki kozákok, kik Lengyelországtól, s a doniak, kik Oroszországtól függöttek, nem hagytak föl az izlam ellen való harczczal. Rájok nézve ez szent háború jellegével bírt; azonkívül ebből látták el magokat *zipunnal*, szép skárlát posztóból készült bő nadrágokkal. Elszánt ellenfelek és kalózkodók lévén, szárazon, vízen, folyvást háborgatták a krimi khánt és Törökországot, megtámadván könnyű bárkáikon a nehézkes török gályákat, pusztították a Bosporus és Anatolia partjait. Bár az illető kormányok e vállalatokban való minden részességet elutasítottak maguktól: azok mégis örökös panaszokra szolgáltattak alkalmat a porta és a

két szláv állam között. E kozákok voltak a keresztyénség kalózzai és martalóczai, mint az izlaméi a krimi tatárok.

1627-ben négyezernégyszáz doni kozák, segítve ezer dnieszter-vidéki zaporogtól, ráütött Azovra, elfoglalták azt és felajánlották a moszkvai czárnak. Ily fontos helynek megszerzése, mely Oroszországnak a Don torkolatát s a Fekete tengerhez jutást biztosította, nagyon kísértő volt. Romanov Mihály újra összehívta a rendeket. Megjegyzendő, hogy mióta IV. Iván alatt először összegyűltek a rendek, azóta a gyűlések tartása mind gyakoriabb lett; Oroszország parlamenti élete tehát a *Rettenetessel* kezdődik. A nemesiség ez alkalommal is késznek nyilatkozott a harczra, ha a fölszerelésre szükséges pénzt megkapja; kérték tehát a czárt, hogy a pénzt szerezzé be a papságtól és a kereskedőktől. A kereskedők azonban azt vetették ellene, hogy a tisztviselők zsarolása, a hosszú háborúk, a németek és persák versenye tönkre tette őket. A czártól Azovba küldött katonai szakértők pedig azt állították, hogy az erősség igen rossz állapotban van, ennél fogva nem igen védelmezhető. Különben is Azov meghódítása, mint Iván idejében a Krimé, még korai vállalat volt; mert az orosz gyarmatosítás még nem hatott eléggé délre. A czár tehát elrendelte, hogy ürítsék ki Azovot. Követ kövön nem hagytak ott az oroszok.

Mihály uralkodása alatt a nyugati befolyás jelentékeny előmenetelt tett. Az orosz kereskedők azt kívánták, hogy ne engedtéssék meg a birodalom belsejébe való menetel azon idegeneknek, kiknek versenye őket tönkre teszi. Pedig ez utóbbiakra az általános haladás szempontjából sokkal inkább szükség volt, hogy sem minden lehető eszközt föl ne kellett volna használni arra, hogy az országba vonják őket. Mihály idejében sokkal több idegen

volt Moszkvában, mint előbb bármikor. A hollandi Vinius Tulában ágyúöntödét állított föl, melyben golyókat és egyéb vaseszközöket is készítettek. A német Marselein a Vaga, Kosztroma és Sekszna mellett rendezett be hasonló gyárat. Még több más idegen ügynöknek vagy iparosnak is adtak kiváltságot, oly föltétel alatt, hogy a belföldiek előtt mesterségöknek semmi titkát se rejtsék el. Ez ismét egy újabb hasonlóság e kormány és IV. Henrik uralkodása között, a ki hasonlóképen hívott be országába Flandriából, Angliából és Velenczéből iparosokat. Volt azonban egy európai behozatal, mely nem talált kegyelmet Oroszországban, s ez a dohány volt, melynek használatát eltiltották; a tubákolónak levágták az orrát.

Még tudósokat is kértek Európától. Olearius Ádám Holsteinből, ki mint csillagász, geographus és földmérő híres volt, Moszkvába hivatott. Mintha csak Nagy Péter tudományos akadémiaja előhírnökét látná az ember. Latinból oroszra fordítottak egy cosmographiai értekezést. Philaretos patriarcha Moszkvában egy akadémiát állított föl, melyben az európai renaissance két nyelvét, a görögöt és latint tanították. A trojiczai archimandrita, Dionysius, ki a Lengyelországgal való küzdelemben kitűnt, hozzáfogott a szláv könyvek kijavításához; mely vállalat nagy vihart szült, és egy ideig Dionysius üldöztetését is maga után vonta. A hazai történetírók folytaták krónikaik kiadását; Paliczün Ábrahám, a Trojicza kulcsárja, elbeszéli a zárda híres ostromát.

XX. FEJEZET.

Nyugati Oroszország a XVII. században.

A lublini politikai unió és a vallási unió. — Fehér-Oroszország panaszhai; Kis-Oroszország lázongásai.

A lublini politikai unió (1569), és a vallási unió (1595).

A tizenhatodik században Spanyolország keze benne volt Franciaország minden zavarában; a tizenhetedik században pedig Franciaország földarabolta a spanyol birodalmat. Hasonlóképen bűnhődött Lengyelország is azért, hogy beleártotta magát Oroszország polgári háborúiba. Romanov Mihály helyreállító uralkodása után fia, Alexi kezdte meg a visszatörlesztés korszakát. Oroszországot csaknem megbuktatta Lengyelország, mint Franciaországot Burgundia és Ausztria; de amaz megnőtt és megerősödött emennek rovására, és ennek romlásán alapította meg hatalmát. Ha egy pillanatot vetünk a lengyel birodalom alkotmányára, megláthatjuk, hogy mily belső bajok készítették elő a külső ellenségnek, a moszkvainak, vagy mint a nyugatiak nevezték, a *moszkálnak* (*muszka*) fölülkerekedését.

Fehér- és Kis-Oroszországot meghódították a litvánok, s azokkal együtt léptek be a lengyel-litván állam kötelékébe. Ama tartományok azonban sokáig megtartották orosz szokásaikat. A közigazgatásban megmaradt az orosz nyelv a tizenhatodik, sőt a tizenhetedik századig is. Egy időben, az első Jagellók alatt, a litván udvar nyelve is ez volt. A lengyel befolyás azonban nem sokára túlsúlyra emlékedett az uralkodó néposztálynál. Az orosz-litván nemesség, mint a lengyel, fölосzlott *mágnásokra*, kiknek legnagyobb

uradalmaik voltak s a legfőbb hivatalokat viselték, és a *slyachtára*, vagy kis nemességre, mely a mágnások elienteláját, majdnem cselédségét képezte. A katonai osztály a *dietákon* vagy *dietínákon* gyült össze; a király tisztjei *rajda*, *várnagy* vagy *sztaroszta* címet viseltek. Az orosz-litván, valamint a lengyel városok az u. n. «*magdeburgi joggal*» éltek. Közigazgatási ügyeiket a király *vogt*-ja vezette, ki igazságot szolgáltatott; mellette voltak a polgármester és a tanácsnokok. A mesteremberek német rendszer szerint *czéhek*ben voltak szervezkedve.

Mindeddig Orosz-Litvánia és Lengyelország jogilag két külön államot képeztek; a Jagellók kihaltával, kik a két országot personál unióban birták, félni lehetett, hogy újra elválnak egymástól. IV. Iván maga is nagy reményeket helyezett a szétszakadásba. De a lengyelek II. Zsigmond uralkodása alatt minden erejüket megfeszítették, hogy végleges uniót létesítsenek. Országgyűlés jött össze Lublinban. Az orosz-litván nemesség hevesen ellene szegült az uniónak, mert a vallási különbség, a nemzeti önérzet, a saját külön érdek, mind ellene voltak a Lengyelországba olvadásnak. A kormány, hogy az ellenállást legyőzze, nem riadt vissza semmiféle eszköztől. Fenygegették Litvániát, hogy nem védik a czár betörései ellen s hogy a makacs-kodóktól visszaveszik azokat a földeket, melyeket a koronától birnak. A lengyel párt azonban mégis nagy szorultságba jutott, mert a litván képviselők engedékenységgel helyett tömegesen hagyták oda a diétát. Végre is sikerült a királynak megnyerni a két legbefolyásosabb tagot, Osztrozsszki Constantin kievi, és Czartoryski Sándor volhyniai vajdát. Radzivill Miklós, ki oly sokáig akadályozta a lengyelek törekvését s ki a független Litvánia legutolsó képviselője volt, meghalt. Ezenkívül sikerült a királynak meg-

nyerni a kis-orosz nemességet, mely kevésbbé volt ellensége a katholikus Lengyelországnak, mint Litvánia protestáns nemessége. A *lublini unió* kimondotta végre is, hogy a két korona egy ugyanazon fön egyesüljön, egyenlő joggal; csak egy országgyűlés és kormánytanács legyen; hogy mind ezek Varsó mazóviai városban székeljenek, mely ekkép az új állam fővárosa lett; Litvánia és Lengyelország tartsa meg mindegyik a saját főméltóságait, kanczellárját, alkanczellárját, marsalljait, hetmanjait, külön hadseregeket és törvényeiket. A tulajdonképeni orosz tartományok új fölosztásnak vettettek alá; Kis-Oroszország külön, Lengyelországgal egyesítettet.

A lublini uniónak természetes következése volt, hogy a lengyel befolyás nagyobb lett az orosz vidékekre; egyfelől a lengyel nemeseknek meg volt engedve, hogy földbirtokot szerezhessenek és tisztségeket viselhessenek Litvániában; másrésről az orosz nemesség mindinkább összevegyülvén a szomszéd ország nemességével, elfogadta annak eszméit, életmódját, viseletét, sőt nyelvét is. El kezdett *lengyelesedni* s még nagyobbá tette az ürt, mely őt a nyelvök és nemzetiségökhöz szívósan ragaszkodó néptömegektől elválasztotta. Még inkább tágult az ür az arisztokrácia és a nép között, midőn a katholikus terjeszkedés kezdett behatolni az orosz vidékek nemessége közé.

A lublini unió egyik czikke biztosította az orthodox vallás szabadságát. Mindamellett Lengyelország és Litvánia sem menekülhetett meg azon nagy vallási küzdelmektől, melyek ez időben nyugati Európát megosztották s melyeknek visszahatását Lengyelországban is megtaláljuk. A főurak egy része fölvette a protestáns vallást (a lutheranismust, calvinismust, socinianismust). A jezsuiták, kik egész Európában vezetői az ellenreformáció-

nak, s kiknek keze minden polgárháborúban s a tizenhatodik és tizenhetedik század minden nagy veszedelmében közreműködik, nemsokára megjelentek itt is. A protestantismus, melynek csak gyöngye gyökerei voltak Lengyelországban, nem sokáig tartóztatta föl őket; azonnal minden erejüket az orosz-litván tartományok valódi nemzeti válása, az orthodoxia ellen fordították. Itt is azon eszközöket használták, melyekkel mindenütt sikert arattak Európában: collegiumokat alapítottak, kezökbe kerítették az ifjúságot, behizelegették magokat a nőknél, fülbesúgóí lettek a királyoknak; a világi ügyességekre még nagyobb súlyt helyezvén, mint a tisztán egyházi eszközökre, a prédikálásra, a gyónásra és búcsujárásokra. A derék Báthory István, ki mindenek előtt a közbékére és nemzeti nagyságra törekedett, megvonta tőlök a működésre való alkalmat; de III. Zsigmond, e gyenge utánzója II. Fülöpnek s ausztriai Ferdinándnak, épen inyök szerint való ember volt, s igen alkalmas arra, hogy a keletet is eláraszsa azokkal a csapásokkal, melyek Németországot és a nyugatot elpusztították. Pártját fogta a jezsuitáknak s fölhasználta egész befolyását, minden rendelkezésére álló csábítást, melyet a trón biztosított neki, hogy a keleti tartományok orthodox nemességét a katolikus hitre térítse. Hogy az áttérés annál nagyobb mértékben történhessék, a jezsuiták azt a compromissumot gondolták ki, hogy rávették az orosz papságot és népet a szent szék főségének elismerésére, biztosítván nekik a szláv liturgia és a keleti egyház különös szokásainak fentartását. Ez az, a mi a két egyház *uniójának* neveztetik. Majd aztán az egyszer elfogadott *unió* az ő véleményök szerint csak átmenet leendett az egységre, sőt a teljes egyformaságra. Skarga Péter jezsuita, ki *az Isten egyháza egységéről* szóló könyvet tett közzé, ki akarta zárni az ó-szláv

nyelvet a tanításból, s csak a görögöt és latint engedte meg. Hogy tervöket annál biztosabban elfogadja a kormány, úgy tüntették föl e vallási egyesülést, mint a mely a lublini politikai uniót megerősíteni van hivatva, s azt mondták, hogy csak akkor fog létesülni igazán egy lengyel állam, ha minden alattvaló vallása azonos lesz a fejedelemsével.

Kezdetben az orthodox vallás, mely fenyegetve volt a lengyel királytól, erélyes támogatást talált az orosz hercegekben, Rurik és Gedimin utódaiban. Kurbszki herceg IV. Iván idejében, később Osztrozsszki Constantin tollokkal, szavokkal, befolyásukkal védelmezik atyáik hitét, könyveket fordítottak, kiadtak és terjesztettek az orthodox vallás javára. Lassanként azonban a nemesség enged az udvari befolyásnak; a római vallás elleni küzdelemben a nép csaknem egészen elhagyatva látja magát természetes főnökeiktől, sőt a püspököktől is. A király a litvániai püspökségeket nagyúri főpapokkal töltötte be, kik közönyösek voltak a vallási kérdések iránt, mindenek fölött büszkék mérhetetlen gazdagságukra, számos falvaikra és ágyúkkal fölszerelt kastélyaikra. De a nép nem hagyta el magát. Nagy-Novgorodból, Pszkovból és Németországból a társulás szelleme nagyon elterjedt, különösen nyugati Oroszország városaiban. Kölcsönös segélyző társulatokat alkottak, melyek a szláv, germán vagy skandináv ősrégi multakban gyökereztek. E társulatok egyszersmind vallási *testvéresületek* is voltak, s erélyes részt vettek a jezsuiták elleni küzdelemben. Megvoltak választott főnökeik, közös pénztáruk; hozzá fogtak az iskolák alapításához, könyvnyomdák fölállításához s a vallási könyvek és vitairatok terjesztéséhez. Egymással és a keleti egyház patriarcháival összeköttetésbe léptek; a király püspökeivel szembe álli-

tották a demokratiai erőt; vigyáztak reájok, kötelességökre figyelmeztették, szemökre hányták vallási lanyhaságukat és az orthodox keresztýénség iránti rossz magokviséletét. E társulatok között legnevezetesebbek voltak a lebergiek Galicziában, vilnaiak Litvániában, a luczkiak Volhyniában; a kievi alapította Kis-Oroszország nagy theologiai akadémiáját.

E népies társulatok ösztönzése folytán a püspökök nem maradhattak továbbra is közönyösek. Vagy híveik élén kellett helyet foglalniok, vagy az ellenség pártjára menni át. Az orthodox főpapok igen nehéz helyzetben voltak; kegyvesztésekké lettek az udvarnál, ha az orthodox vallást védelmezik; ha pedig lágyemelegen viselkednek, akkor az orthodox demagogia támadja meg őket. Terleczki, luczki püspök, különösen ily helyzetbe jutott; a luczki sztarosztja a katolikus hitre térvén, egykori érseke ellen elkeseredett üldözést folytatott; Terleczkit elfogatta, bebörtönöztette a börtönben éhezttette. Ez panaszt emelt, de orthodox püspök számára nem lehetett igazságot várni. Egyetlen utat látott maga előtt, hogy megalázott helyzetéből kiszabaduljon, hogy a katolikus urak erőszakoskodását lefegyverezze, hogy magát az orthodox társulatok nyügétől megszabadítsa, és püspöksége jövedelmeit békében élvezhesse, azt az egyetlen utat, ha áttér az *unióra*. Szomszédja Potiej Ignác, a volhyniai Vladimir püspöke, és Ragoza Mihály, kievi metropolita, nyugati Oroszország primása, ki a konstantinápolyi patriárchától megsértve érezte magát, követték példáját. III. Zsigmond örömmel fogadta az első hitehagyásokat. Terleczki és Potiej Rómába mentek s VIII. Kelemen pápa lábaihoz tették az orosz egyházat. A pápa e sikereket nagy fénynyel ünnepelte meg (1595); de a hirdetett uniót csak az összes orosz püspökök egyetértésével

lehetett volna megvalósítani; eddig pedig még csak három, a metropolita és a két volhyniai püspök hagyta el az orosz egyházat. Balabán, lembergi püspök, jóllehet elkeseredett harczban állott a *testvéresülettel*, még sem áldozta föl a nemzeti ügyet a maga személyes gyűlöletének; s egy világi emberrel, Osztrozsszki Constantinnal együtt lelke maradt az orthodox egyháznak. Most (1596) Bresztben, Litvániában, egy zsinat gyűlt össze Nikephoros, a konstantinápolyi patriárcha követe elnöklése alatt. A három áttért püspök vonakodott megjelenni. Ekkor az egybegyűlt püspökök átok alá vetették őket s méltóságuktól való megfosztásra ítélték. Az *uniáltak* sem késtek ellenátokkal válaszolni; de azon kísérletök, hogy Róma ügyét törvényszerűen diadalra juttassák, siralmas módon csúfot vallott. A nép mindenütt ellenök nyilatkozott. Vilnában Potiej püspököt a polgárok majdnem meggyilkolták. Vitepszkben Kunczevics püspök, ki üldözte az orthodoxokat, rettenetes lázadást idézett elő, mely alkalommal őt magát megölték és a Dünába vetették. E miatt több polgárt megbüntettek és a város megfosztatott magdeburgi jogától. Az uniáltak kihalászták a folyóból a megölt főpap holttestét; sírja, mint esodatevő hely, nem sokára nagy hírre jutott. Kievben Ragoza egyik utóda, Ruczki Benjámín, a latin monostorok mintájára alakította át a zárdákat; a szerzetesek a Basilianus nevet vették föl. De kevés népszerűségök volt; egy kis-orosz tréfa a következő katechismusi kérdést s feleletet tulajdonítja nekik: «Miért teremtetted és hozott téged Isten a világra? — Hogy az urak robotját végezzem».

A keleti egyház nem engedte magát oly könnyen leveretni, mint a hogy a jezsuiták remélték. Iskolát iskolával, propagandát propagandával állítottak szembe. Az uniált Ruczki helyére, Kievben, a buzgó orthodox Mohila Pétert

tették. Ez egy nyers főpap volt, a milyenre épen szükség volt e zord időben; egy régi katona, ki kész volt szükség esetén erőszakot erőszakkal visszatorolni. Kerületének egyik kolostora ellenszegült hatalmának, ő sereggel s ágyúkkal vonult a kolostorba, s a lázadókat megkorbácsoltatá. Eltörölte a *testvéresület* által alapított iskolát s abból a jezsuitákéi mintájára collégiumot alakított; a görög és latin nyelv s a philosophia tanítására tanárokat hívott oda s ilyenképen belőle a nyugati Oroszország számára szellemi középpontot és a renaissance részére tűzhelyet alkotott vala (1633).

Fehér-Oroszország panaszai; Kis-Oroszország fölkelése.

A varsói országgyűléseken az orthodox papságnak s a vidéki népnek, mely mind keményebben leigáztatott, mind kegyetlenebbül elnyomatott, mióta nem volt urai vallásán, panaszai nem hangzottak el visszhang nélkül. Volhynia egyik követé, Drevninszki Lőrincz, így szólalt föl az 1620-ik évi országgyűlésen: «Midőn Fölséged háborút indít a török ellen, honnan veszi seregei legnagyobb részét? nem az orosz népből-e, mely az orthodox vallásban él; nem azon nemzetből-e, mely ha könyörgései és szenvedései számára nem talál elégtételt, nem fogja többé mellét védfalul tartani az állam érdekében. Hogyan lehetne tőle kívánni, hogy áldozza föl mindenét a hazáért a béke jótéteményeinek biztosítása érdekében, mikor házaikban még a házi békét sem élvezheti. Az egész világ látja, hogy mennyi üldözést kell szenvednie vallásáért e régi orosz nemzetnek. A nagy városokban templomainkat lepecsételték, javaikat elkobozták; a kolostorokban nincsenek többé szerzetesek; marhákat zárnak oda. A gyermekek keresztelés nélkül hal-

nak meg; a halottak meg vannak fosztva az egyház imájától s úgy viszik ki a városból, mint a döglött állatokat; a férfiak és nők papi áldás nélkül élnek együtt, gyónás és áldozás nélkül halnak meg. Nem megsértése-e ez magának az Istennek, s e merényletet nem fogja-e Isten megbüntetni? Lembergben, a ki nem *uniált*, nem maradhat a városban, nem kereskedhetik szabadon, nem állhat be a mesterek czéhjébe Ime már húsz éve, hogy minden *diétán* és *dietinán* keserű könyek között könyörgünk; már húsz éve nem tudjuk kinyerni jogaink és szabadságunk tiszteletét. Végre is kénytelenek leszünk fölkiáltani a prófétával: «Istenem ítélj meg engem és íteld meg cselekedeteimet». Különösen tűrhetetlen volt a jobbágyok állapota; a lengyel vagy ellengyelesedett urak és a latin hitértítők mellé jött még egy harmadik csapás, az *árendás zsidó*, kire a földes-úr birtokának kezelését bízta, s jogot adott neki alattvalóinak élete és halála fölött; kinek bérbe adta a halászatot, vadászatot, útakat, korcsmákat, sőt magát az orthodox templomot is, úgy hogy a paraszt nem köthetett házasságot, nem kereszteltethette meg gyermekét a nélkül, hogy meg ne fizesse a hitetlennek a szentélybe való mehetést.

Fehér-Oroszország népe tűrt, és még soká kelle túrnie lázongás nélkül. Nem így történt azonban Ukraina kis-orosz népeinél. Ezek benépesítették a déli pusztákat, s elhódították a sivatagot a tatároktól. A lengyel urak, hogy őket királyi engedély alapján oda vonják, a belvidékekről beköltözőknek húsz-harmincz évi föltétlen szabadságot ígértek. A szabadság következtében a puszta hallatlan gyorsasággal megnépesült, s e szűz földön egy új nemzet támadt, mely nem ismerte a szolgaságot, mely a harmincz évi szabadságról sem akart hallani, hanem csak az örö-

kösről. A lengyel király nagyra becsülte a merész pionirok és rettenthetetlen katonáknak e fajtát. Az ukrainaiak mintegy *katonai határőrséget* képeztek, s Lengyelországnak igazi bástyául szolgáltak a tatárok és törökök ellen.

E harczos nép húsz kozák *polk*ba volt osztva, mint a perejaszlávi, cserkaszki, mirgorodi, poltavai stb. *polkok*. Minden polknak meg volt a maga *polkovnikja* vagy ezredese, s valamennyi egy közös főnöknek, Kis-Oroszország *hetmanjának*, engedelmeskedett, kit a király nevezett ki, s ki a *sztarsinával* vagy öregek tanácsával kormányzott.* Idővel a kozákok magára Lengyelországra nézve félelme-sekké lettek; minduntalan összevesztették hatalmas szomszédjával, a török birodalommal. Báthory kénytelen volt több kozák főnököt halállal büntetni, a miért valamely békét vagy fegyverszünetet megsértettek; azonkívül igyekezett kevesbiteni a katonanépség számát, csak azokat ismervén el kozákoknak, kik be voltak írva a *lajstromba*, 6000-re menő számban; a többieket pedig földművelésre vagyis jobbágyi állapotra utasította. De a kozákok vonakodtak az urak robotját végezni, és a király által kiszabott korlátozást elismerni. A *lajstrom* daczára fegyverben maradtak s félelmes erőt képeztek, mely a vallási harczban egészen az orthodoxiának volt megnyerve, s rettegésben tartotta a királyságot, s az uniált püspökséget és oligarchiát.

A letelepült népesség kozákjain, vagy a *városlakó kozákokon* kívül voltak még a Dnieper *porogjain* vagy sellőin

* A *sztarsinát* alkották: az *oboznúi*, ki a hadi fölszerelésre ügyelt s bírói hatalmat gyakorolt; a *piszar* vagy kanczellár; az *eszaul*, zászlótartó; a *polkovnikok*, a *szotnikok* vagy századosok, s az *atamánok*. Mikor a király beiktatta a *hetmant*, átadta neki a *bundsukot* vagy lófark-zászlót, a botot és a pecsétet.

túl is kozákok: a *zaporogok*. Ezek ugyanazok voltak a kis-oroszországi kozákokkal szemben, mint ezek a többi orosz-litván népségre nézve: az előőrsök előőrsei, az orosz nemzetiség legvásottabb gyermekei. Egy a Dniepertől körülvelt szigeten, a *Nagy-réten* volt nekik czölöpökből készült erődjök, a *sziecs*. Ezek úgyszólván, semmiféle felsőbbiséget nem ismertek el; mint a rhodosi vagy máltai lovagok a mohamedánoktól elvett területen tanyáztak és folytatták a szent háborút a török és tatár ellen, még akkor is, mikor az egész keresztyénség békében élt velök. Ők nem laktak állandó szállásokban s nem is csináltak olyanokat; csak a hitetlenektől elvett zsákmányból éltek; keresték a veszélyt és a martyrságot, nőket nem bocsátottak táborukba. Olyan harczoló szerzetes-félék voltak, egy katonáskodó egyház; a Dnieper templomosai és joannitái. Nem egy előkelő lengyel úr osztotta meg velök e kalandos életet, a hősies nyomort, és vett nálok leczkét a vitézségből és lovagiasságból. Mindnyájan egyenlőek, mindnyájan testvérek voltak, mint a spártaiak, közös asztalnál étkeztek; a *tábori* és a *kuréni atamánok*, számszerint tízen, választás útján nyerték rangjokat. Szorosan egyesülve a doni kozákokkal, szárazon és vízen valóságos ostorai voltak az izlamnak.

A rossz viszony Lengyelország aristokratikus kormánya és Kis-Oroszország népe között folyvást fokozódott. Midőn a lengyel urak e szabad gyarmatosokat jobbágyokká akarták tenni, tömegestül szöktek el az Ukrajna mezőiről; a legbátrabbak beállottak a dneiperi kozákok táborába, vagy a zaporogok *sziecsébe*; a *kobzárok* (kobzosok), e vak énekesek, bejárták a falvakat, énekelvén a *pravda* (igazság) énekét: «A világon nincs igazság, sehol sem lehet igazságot találni; manapság az igazság az igazságtalanság törvénye alatt nyög. Ma az igazság a nagy urak börtönében seny-

ved, helyette az igazságtalanság ül a *pánok* dísztermében. Most az igazság az ajtó előtt áll, míg az igazságtalanság a *pánokkal* lakomázik és méhsört töltenek serlegébe. — Oh igazság, sas-szárnyú anyánk, hol találunk föl téged! Azt az embert, ki az igazságot diadalra juttatja, csak az ítélet napján fogja elküldeni isten onnan a magasból!» Annyit énekeltek e kőborló költők, hogy egész falvak néptelenültek el a kozák táborok javára, hogy az igazság végre is kezdte «bontogatni sas-szárnyát», és hogy azok az emberek, kik «az igazságot diadalra voltak juttatandók» mutatkozni kezdtek.

Az orthodox vallás üldöztetése az egyesültek által, a fenyegető szolgaság, az urak féktelensége, a zsidó árendások kapzsisága és a *lajstrom* korlátozása, a tizenhatodik és tizenhetedik században több ízben lázadást keltett. A zaporogok, rabló természetők daczára buzgó orthodoxok, nagy szerepet játszottak ezekben. A kozák főnökök között különösen kitűntek Nalivajko, Tarász Bulba, Pavliuk, Osztranicza és oly sokan mások, kiknek emlékét Ukrajna vak énekesei föntartották. A kormány minden győzelme után elégtételt akart nyújtani a kis-oroszoknak; de nem volt elég tekintélye s nem tudta mérsékelni se a *pánok* követeléseit, se a jezsuiták türelmetlenségét. A lázadók ellen alkalmazott borzasztó szigorúságra ezek minden újabb fölkelés alkalmával még nagyobb kegyetlenséggel válaszoltak. A kormány minden alkalommal győzelmet aratott, s az iga minden leveretés után még súlyosabban nehezedett a kis-oroszokra. Lengyelországra győzelmeiből csakis újabb veszély származott. Az elnyomottak és legyőzöttek tekintete az orthodox czár, az orosz czár felé fordult; Ukrajna demokrata lakosai legyőzték a korlátlan hatalom iránti idegenkedéseket, midőn tapasztalták, hogy mily féktelen

erőszakoskodásokkal jár együtt a lengyel szabad alkotmány. A kozákok úgy gondolkoztak, hogy győzelmesek lehetnének, ha volna szövetségesök; e szövetségest pedig csak Moszkvában találhatták meg.

XXI. FEJEZET.

Alexi Mikhailovics (1645—1676) és fia Feodor.

Alexi uralkodásának első évei; lázongások. — Khmelniczki; Szmolenszk és keleti Ukraina elfoglalása. — Sztenko Razin. — A Nikon-féle egyházi reform; Nagy Péter előhírnökei. — Alexievics Feodor uralkodása (1676—1682).

Alexi uralkodásának első évei: lázongások.

Mikhailovics Alexi uralkodását a következő három eseményben lehet egybefoglalni: a Lengyelországon vett bosszú és Kis-Oroszország visszafoglalása, — a birodalom és a kozákok között való küzdelem, — a vallási reform első kísérlete és az európai befolyás növekedése.

Az új czár, Mihály és Sztresnev Eudoxiának fia, oly jó és engedelkeny jellemű volt, mint atyja; még haragjában sem ment tovább a lábrugás és ökölcsapásnál, — mondják kortársai. Szelleme élénkebb levén, mint atyjáé, egész lelkével ragaszkodott azokhoz, a kik környezetében voltak a nélkül, hogy uralkodni hagyta volna őket maga fölött. Mint láttuk: Rettenetes Iván ellenkezőleg soha sem hagyta sokáig a hatalmat ugyanazon kegyeltek kezében. A fejedelem túlságos ragaszkodása *rokonaihoz*, súlyos bajokat vont maga után; a népet büntetlenül zsarolhatták és még panaszkodni sem volt szabad az elnyomottaknak. Alexi egész bizodalmát egy Morozov nevű bojárnak ajándékozta, ki az ő nevelését vezette volt, és öt harmincz éven át el

nem hagyta. Morozov büszke, nagyravágyó, lelkiismereti aggályokkal nem sokat törődő, de értelmes és finom tapintatú ember volt; kiválólág ügyes az előbbi kormány alatt összebonyolult diplomatia szálainak kibontásában. Mikor Alexi házasodni készült, Morozov nem ijedt meg attól a gondolattól, hogy a fiatal czári hitvessel, Miloszlavszki Ilinicsna Máriával, a *rokonok* és a *fölkapott emberek* egy egészen új dynastiája fog az udvarba kerülni. Ő a helyett, hogy — mint mások hasonló esetben — cselet szőtt volna a czárné egészsége vagy szépsége ellen, inkább arra törekedett, hogy a czárné rokonait a maga hatalmának szövetségeseivé tegye, és biztosítékot nyerjen tőlök. Nőül vette ugyanis Ilinicsna Mária nővérét, s így saját uralkodójának sógora lett, és a kegyelt régi czíméhez neje által a *rokon* új czímét csatolta, és ekkép megerősítette hatalmát, a helyett, hogy megbukott volna. Ő, a ki ura mellett hatalmasabb volt, mint Richelieu XIII. Lajos oldalán, szerencsés volt megkezdeni a boszút a polgári háborúkért, a harczot Lengyelország ellen.

Alexi uralkodásának kezdete azonban bent sokkal több nehézségekkel volt összekötve, semhogy kifelé érelyesen működhetett volna. Az orosz nép a zavargások idejében elszokott a szenvedőleges és odaadó engedelmességtől, mely előbb jellemezte. Nem tudott már panasz nélkül túrni s a panaszok gyakran lázadásra vezettek. Azt is el kell azonban ismerni, hogy most többet szenvedett, mint valaha. Oroszország a polgárháborúból kimerülve került ki; földművelése és kereskedelme tönkre ment; népességét megritkították a kivándorlások s a parasztoknak a kozákok földére való szökése. Az állam, mely lassanként megkezdte ismerni a modern állam minden terhét, melynek hadsereget, idegen csapatokat, új hadi anyagokat és sze-

reket, diplomatiát, közigazgatást kellett föntartani, kénytelen volt szünet nélkül emelni az adókat, melyek annál súlyosabbaknak tűnhettek fel mindenki előtt, mivel az adózók száma csökkent. Az orosz közigazgatásnak, a modern követelmények mellett, megvoltak a régi hibái is; a tisztviselők romlottsága, a kegyeltek és teremtményeik büntetlen volta, az igazságszolgáltatás hiányossága a hajdaninál kevésbé béketűrő népet utóljára is a végletekre kényszerítették.

Moszkvában ugyanazon évben, mely a francia *fronde* föllépését látta, 1648-ban egy szörnyű lázadás tört ki. A csár tehetetlenségében kénytelen volt Plescsjev bírót kiadni a népnek, mely röviden bánt el vele. Minthogy kedvére tettek, a nép most Trakhaniotes *okolnicsijt* követelte, a kit szintén kiszolgáltattak neki. Végre Morozov ellen fordult dühe; de a csár megszöktette sógorát, ki a Sz. Cyrill klastromba menekült, honnan, mint egy második Mazarin, a zavargások lecsillapodtával csöndesen visszatért. Pszkovban azon ürügy alatt támadt föl a nép, hogy pénzt és buzát adnak a *niemeczeknek*, azaz a svédeknek, a velök legújabbán kötött szerződés értelmében. A svéd Nummenst a nép bántalmazta és börtönbe vetette; a vajdát és Volkonszki herceget, a csár küldöttét, csaknem fölkonczolták; Makari érsek kétszer vasra veretett. A lázadás Pszkovból átterjedt Novgorodba, hol a nép a kezébe került dán követet félholtan hagyta a piacon; Nikon érsek, ki lelki fegyvereket akart használni a lázadás ellen, megütlegettetett; a streliczek csatlakoztak a néphez. Novgorod nem is adta meg előbb magát, csak mikor hírért vette, hogy Khovanszki herczeg hadcsapatok élén érkezőben van. E csapatok azonban nem voltak elegendők Pszkov megférézésére is, mely kipróbált falai mögött ellenállásra ké-

szült a moszkvaiak, mint egykor a lengyelek ellen. Több szerencsés kicsapást tettek és csak általános bűnbocsánat föltétele alatt adták meg magokat. Khovanszkinak sokkal kevesebb hadi ereje volt, semhogy a föltételt el ne fogadta volna. Valóban nagy ideje volt, hogy a külső ellenség ellen irányítsák azt a zavargó szellemet, melyet a polgárháború hagyott hátra a tömegekben.

Oroszország szerencséjére a lengyel állam még sokkal mélyebben föl volt izgatva, és egy lázadás sokkal veszedelmesebb, mint a moszkvai, pszkovi és novgorodi, megnyitotta a muszka seregek előtt az utat Ukrainába.

Khmelniczki. Szmolenszk és a keleti Ukraina meghódítása. Sztenko Razin.

Láttuk már előbb, hogy Kis-Oroszország annyi apróbb fölkelés után csak főnökre várt, hogy egy általános zendülésben törjön ki. E főnök Khmelniczki Bogdán volt, egy bátor, ügyes, erélyes, sőt tanult kozák. Szubbotovón, Csigirin közelében, volt birtokos; egyik szomszédja, a lengyel Csaplinszki bántalmazta őt, sőt be is börtönöztette; azonkívül hatalmába kerítette Khmelniczki tíz éves fiát és szolgáival megkorbácsoltatá a piacon. Khmelniczki nem kapott igazságot se saját ügyében, se földieinek a zsidók és az adók ellen emelt panaszára. Maga Ulászló király azt mondotta volna neki, hogy az urak nem akarnak engedelmeskedni, és egy darab papirra kardot rajzolván, e szavakkal adta volna át Bogdánnak: «Itt a királyi kézjegy; ha van kardotok oldalatokon, álljatok ellen azoknak, kik bántalmaznak és zsarolnak; toroljátok meg az igazságtalanságot karddal, s ha eljő az ideje, segítsetek engem is a pogányok és a lázadók ellen». Lengyelországnak e korszakbeli anarchicus állapotában természetes volna, hogy a király így szól-

hasson, és hogy maga adjon kardot kezébe azoknak, kiket tehetetlen volt megvédeni. Ulászló elismerte Bogdánt a zaporogok atamánjául, s ez a következő évre 1200 embert ígért neki. Koneczpolszki és Potoczki zászlós urak megkísérlették Bogdánt eltenni láb alól; de ez a zaporogokhoz futott, onnan átment a krimi khánhoz s egy muzulmán sereggel tért vissza a Dnieper vidéki hősökhöz. A tatárok és zaporogokhoz csatlakoztak nem sokára Kis-Oroszország minden elégedetlen elemei; a kozákok és a nép egyaránt el voltak határozva, hogy véget vetnek a dolognak. Bogdán először a *Sárga-rizeknél* verte meg a lengyel hadvezéreket, Potoczkit és Kalinovszkit, hol a *belajstromozott* kozákok is elhagyták a lengyel zászlót, miután leölték hetmanjokat, Barabást; azután Korszunnál, hol a lengyelek 8000 embert és 41 ágyút vesztek. A két tábornok Bogdán kezébe került, ki átadta őket a krimi khánnak. Ez a kettős győzelem jelül szolgált az általános fölkelésre; az orthodox papság mindenfelé szent háborút hirdetett a jezsuiták és az egyesültek ellen; a parasztok mindenütt föltámadtak a lengyel vagy ellengyelesedett *pánok* ellen; lerombolták a kastélyokat, legyilkolták a kastély urait. Különösen borzasztó sors várt a zsidókra; egy népdal elmondja, hogy nem kértek egyebet, mint hogy egy ingben menekülhesse-nek a Visztulán túlra, hátra hagyván összes vagyonukat a kozákoknak s megígérték, hogy gyermekeiket becsületes életre szoktatják s arra, hogy ne kívánják többé Ukraina földét» (1648).

E válságos pillanatban halt meg Ulászló király, s Varsóban összeült, minden megszokott zavarjaival, a választó gyűlés. E hirre még inkább növekedett a kis-országi lázadás. A hol a nemesek képesek voltak magokat védeni, kegyetlenséget kegyetlenséggel toroltak meg; Visnevezki

Jeremiás, egy hatalmas ellengyelesedett orosz úr, rohammal vett be egy várost, mely az ő birtokához tartozott s borzasztó bosszút gyakorolt a lázadók ellen. «Kínozzátok — kiáltá a hóhéroknak — hadd érezzék a halált!» A fogoly kozákokat karóba húzatta. A kozákok, kik király nem létében nem várhattak igazságot, tovább dühöngtek. Khmelniczki folytatta diadalmas harczeit; még egyszer megverte a lengyeleket Pilavánál; Galicziába benyomult Lembergig, s e gazdag város, melynek lakói fele részben zsidók voltak, hadi sereget tartozott fizetni. Ostrom alá fogta Podmosztjét, midőn meghallotta, hogy János Kázmér választatott testvére utódává. Az új király azonnal követeket küldött hozzá, hogy alkudozzanak vele meghódolása iránt. A biztosok elégtételt ígértek neki saját és a kozákok sérelmeiért, de azt kívánták, hogy hagyja el a fölhívására fölkelt népet. «A parasztok — mondták a lengyel küldöttek — térjenek vissza az ekéhez, egyedül a kozákok viseljenek fegyvert». De Bogdán nem hagyhatta el se a kozákokat, kik nem akartak többé semmiféle *lajstrom*ról hallani, se a vidéki népet, melynek fölkelése szerezte meg számára a győzelmet s a melyet újra vissza akartak helyezni a *pánok* igája alá. «Az alkudozás ideje lejárt, válaszolá a küldötteknek, meg kell mentenem az egész orosz nemzetet a lengyel igtól. Eleinte a rajtam elkövetett sérelmek miatt fogtam fegyvert, jelenleg az orthodox hitért küzdök. Az összes nép Lublin és Krakkóig velem fog tartani és én nem csalom őt meg.» A háború tehát tovább folyt; Bogdán segítségül híván a krimi khánt, a lengyel sereg ellen indult, melyet a király személyesen vezetett. János Kázmér Zborovánál teljesen körülvételezett az ellenség roppant számú lovasságától. Vége is lett volna, ha nem sikerül megnyernie a krimi khánt egy nagy összeg pénzzel és évi adó ígéréstével. Ez

azonnal visszavonult, miután szövetségesét a király kegyelmébe ajánlotta. Khmelniczki kénytelen volt alkudozni; a *lajstrom* visszaállíttatott, de a kozákok száma 40000-re emeltetett; Bogdán elismertetett Kis-Oroszország hetmanjának és székhelyeül Csigirin tűzetett ki. Megegyeztek abban is, hogy se a királyi csapatok, se a zsidók nem tartózkodhatnak azon helységekben, a hol a kozákok laknak; és hogy a jezsuiták ne állíthassanak iskolát ott, hol orthodox iskolák vannak. A kievi metropolitának ülése legyen a varsói államtanácsban.

A mit előre látott Bogdán, mikor alkudozni vonakodott, megtörtént; a szerződést nem lehetett végrehajtani. A fölkelésben részes harczosok száma jóval többre rúgott 40000-nél; tehát a fölös számot mezei munkára, az urak robotjára kellett volna utasítani. A nép segítette a kozákokat a fölkelésben, most pedig vissza kellett volna adni a parasztokat pánjaiknak. Bogdán nemsokára legyőzhetetlen akadályokba ütközött; egy részről megsértette a szerződést, midőn 40000-nél többet vett föl a *lajstrom*ba; másrészt, hogy végrehajthassa, a makacskodókat halálos büntetéssel kellett fenýíteni. Népszerűségét egészen föláldozta e hálátlan feladat megoldásában. Azért inkább ismét a fegyverhez nyúlt, azzal vádolván a lengyeleket, hogy azok sértették meg a szerződés némely pontjait. E második hadjárat kevésbbé volt szerencsés; a másodszor segítségül hívott krimi khán másodszor is megcsalta őket, és a kozákok megverettek Beresztecsko mellett. A belajaczerkovi (fehér templomi) béke sokkal szigorúbb volt, mint az első; a belajstromozott kozákok száma 20000-re szállíttatott le; ugyanekkora számú kozák tehát kizáratott a katonáskodásból s a parasztok közé utasíttatott. Legnagyobb részők azonban inkább kivándorolt a moszkvai birodalom

területére, elmentek egészen a Donig és a Volga vidékén rablásból éltek.

Ily békekötés csakis fegyverszünet lehetett, s a kozákok csupán arra vártak, hogy szövetségest nyerjenek. Bogdán tehát követei által kérte a czárt, hogy fogadja Kis-Oroszországot védelme alá. Alexi kormányának már régen meg volt az ürügye a Lengyelországgal való szakításra; a lengyel kanczellária ugyanis a czárnak írván, *czímkisebbítést* követett el. Moszkva nem késett sohasem a tiltakozással; a varsói kormány bizonyítgatta, hogy az egész merőben tévedésen alapszik; de az oroszok azt válaszolták, hogy «akkor példaadásul büntessék meg a vétkeket». De a példaadás elmaradt, s a címcsenkitás minden új üzenetváltáskor előfordult. Az orosz udvar tartogatta ezt a *casus belli*t, hogy kellő alkalomkor fölhasználhassa. Épen kedvező alkalom volt Khmelniczki kérése. Összehívták a rendeket, s eléjük terjesztették a czári fölség ellen ismételve elkövetett sértéseket, az üldöztetést, melyet az orthodox vallás Kis-Oroszországban szenved. Hozzá tették, hogy ha a czár visszautasítja a kis-oroszokat, ezek kénytelenek lesznek a szultán védelme alá állni. Ezúttal a rendek a háború mellett nyilatkoztak. Alexi Buturlin bojárt küldötte el, hogy Kis-Oroszország hetmanja, hadserege és népeinek hűségeskijét vegye át.

Ideje is volt, hogy Moszkvában elhatározzák magokat. Bogdán harmadszor szedetvén rá a khántól, nagy vereséget szenvedett a Dnieszter mellett Ivanecznél. Most összehívta Perejaszlávba a közgyűlést, hogy tudassa a jó hírt. «Ezredes és százados urak és ti zaporogok egész hadserege, ti orthodox keresztyének mindannyian! — szóla a hetman — láthatjátok, hogy nem tudunk tovább élni fejedelem nélkül. Négy között válogathatunk; választhatjuk a

szultánt, a krimi khánt, a lengyel királyt vagy az orthodox Nagy-Oroszország czárját, kit hat év óta szünet nélkül kérünk, hogy legyen urunk és czárunk. A szultán muzulmán, tudjuk, mennyit szenvednek alatta testvéreink, a görög orthodoxok. A khán is muzulmán, s vele való szövetségünk csak szerencsétlenséget árasztott reánk. Fölösleges volna fölhoznom, hogy mit szenvedtünk a lengyel pánoktól. A keresztyén czár azonban, kelet orthodox czárja, a mi vallásunkon van. Nem találhatnánk sehol sem biztosabb védelmet, mint az ő czári kezei alatt. Ha valaki nem ért velünk egyet, menjen a merre akar, az út szabad.» Beszédét tapsok kísérték, s letették az esküt Buturlin előtt; azután követséget küldöttek Moszkvába, hogy Ukraina szabadságának föntartását kérjék. A czár örömmel egyezett bele kérésökbe, mely a következőkből állott: a hadsereg mindig 60000 emberből álljon; a kozákok magok válasszák a hetmant; a városok és a *slyachta* jogai maradjanak épségben; a városok közigazgatása és az adóbehajtás benszülöttekre bízassék; a hetmannak joga legyen az idegen követeket fogadni, de erről a czárt tudósítsa; Lengyel- és Törökország követeit azonban czári fölhatalmazás nélkül nem szabad fogadnia.

1654. májusában Alexi ünnepélyesen kinyilatkoztatta az *uszpienszki szoborban* azon határozatát, hogy személyesen indul a lengyel király ellen. Azután megparancsolta, hogy e hadjáratban a tábornokoknak nem lesz szabad a *rangelsőség* fölött veszekedni. A lengyel vajdák ezúttal azt tapasztalták, hogy Moszkva egész új módszerrel viseli a háborút, és hogy a czár kegyelmessége és szelídségével megnyeri a lakosokat. Ez emberséges bánásmód, mely nagyon okadatolt egy oly háborúban, melyet szabadságharcz gyanánt akartak folytatni, megkönnyíté a muszkák sikereit. Polocz, Mohi-

lev, Fehér-Oroszország minden városa egyik a másik után megnyitotta kapuját. Szmolenszk csak öt hétig állott ellen (1654). A következő évben Cserkaszki herceg megverte Radzivill hetmant s hozzáfogott a tulajdonképeni Litvánia elfoglalásához. Vilna, e nagy-hercegség fővárosa, Grodno, Kovno egymásután estek el. Ez alatt Khmelniczki és a moszkvaiak betörték déli Lengyelországba s elfoglalták Lublint. Egész kelet visszhangzott az orosz győzelmek híréből. Moszkvában azt beszélték, hogy a görögök imádkoztak a csárért, és csak orthodox csárnak akarnak ezentúl engedelmeskedni; Moldva és Oláhország hoszpodárjai pedig kérték Alexit, hogy vegye őket pártfogásába.

Lengyelország halálküzdelmét látszott vívni, mert még egy harmadik ellenség is zúdult reá. X. Károly svéd király elfoglalta Posent, Varsót, Krakkót, a három lengyel fővárost. De éppen a nagyravágyó érdekek összeütközése mentette meg ezúttal a *poszpolitot*; a hódító svéd fenyegette az orosz hódításokat és maga részére követelte Litvániát. Érintkezésbe lépett Khmelniczkivel, ki elfeledte hűség esküjét, s több mint félszáz évvel előbb bekövetkezett a XII. Károly és Mazeppa helyzete.

Alexi czár attól tartott, hogy Lengyelország megrendítésével csak Svédországot erősíti, s nem akarta kockáztatni e két félelmes monarchiának egy ugyanazon kormánypálcza alatt leendő egyesülését. Sietett tehát kiegyezni a lengyelekkel, kik megígérték, hogy mostani királyuk családjának trónöröklési joga mellett megmaradnak. Azután Svédország ellen fordította fegyvereit. Ez a Balti-tenger mellett örököse volt a livlandi rendnek. Alexi Rettenetes Iván nyomain haladt; mint az, ő is eleinte gyors sikereket aratott, de később minden eredmény füstbe ment. Elfoglalta Dünaburgot, Kokenhausent, a *ritterek* régi várait, de

hiába ostromolta Rigát. Kudarczot vallottak az oroszok Oriések és Kexholm előtt is. Az első hadjáratot Dorpat elfoglalása fejezte be (1656); azután lanyhult az ellenségeskedés, majd húsz évi fegyverszünetet kötött Alexi, melynek értelmében Dorpat és hódítmányai egy része megmaradt neki. Végül pedig, midőn a kis-orosz és a lengyel ügyek nagyon zavarosokká és bonyolultakká váltak, a fegyverszünetből a cardisi béke lett, melynek értelmében Alexi odahagyta egész Livóniát (1661).

Khmelniczki hetman többször szolgáltatott alkalmat új urának az elégedetlenségre. Esküje daczára alkudozott Svéd- és Lengyelországgal; valójában pedig, miután megszabadult régi urától, nem akarta magát új úrnak alárendelni, hanem Kis-Oroszország független uralkodója akart maradni, és ezzel Lengyelország és Moszkva között egy harmadik szláv államot teremteni. E nézetében a kozákok is osztoztak. Azért keltek föl Lengyelország ellen, mert uralkodója gyenge volt megvédeni jogaikat az aristocratia túlkapásai ellenében; most attól tartottak, hogy Moszkva uralkodója nagyon is erős lesz. Akármilyen kormány, akármilyen uralom, mind teher volt a szabad kozákra nézve.

Bogdán legalább föntartotta az alárendeltség látszatát; de halála jeladás volt a zavargásokra. A kozák sereg kanczellárja Vügovszki vette át a hetman-botot, de a pultavai polkovnik, Puskár Márton s a zaporogok vonakodtak őt elismerni. Vügovszki, Puskár és a zaporog ataman Moszkvában kölcsönösen árulkodtak egymásra. Vügovszki megölette Puskárt, és hogy a czár ellen szövetségest szerezzen magának, Lengyelországhoz közeledett; segítségül hívta a krimi khánt is s Trubeczkoj herceget Konotopnál megverte. De a khán eltávozta után a kozákok nagy része

Moszkva mellett nyilatkozott s a lázadót Lengyelországba szalasztotta. Ekkor Khmelniczki György, a szabadsághős fia választatott hetmanná.

A kis-oroszországi zavarok bátorságot öntöttek a lengyelekbe; sikerült nekik kiűzni a svédeket, s vonakodtak végrehajtani a Moszkvával kötött béke föltételeit. A háború tehát újra kitört, de az oroszok nem voltak többé szerencsések. Úgy látszott, hogy a sok csapás egyetértésre bírta a lengyeleket. Némi sikerek kivívása után egy orosz sereget megvert Polonkánál Csarneczki vajda, a svédek legyőzője; egy másikat, melyet Seremetev bojár és Khmelniczki György hetman vezetett Csudnovónál, teljesen bekerítették a tatárok és lengyelek, s miután a kozákok is cserben hagyták, kénytelen volt fegyverét letenni. Északon pedig elvesztették az oroszok Vilnát és egész Litvániát.

Khmelniczki szerzetessé lett; utóda Teteria hűséget esküdött a királynak; de a Dnieper baloldala vonakodott őt hetmanul elismerni és Briukhoveczkit választotta meg, ki Oroszországnak híve volt; János Kázmér átkelt a folyamon s már azon a ponton volt, hogy visszahódítja az egész Ukrainát; de Glukhov ostrománál kudarczot vallván, serege legnagyobb részét a pusztában hideg és éhség következtében elvesztette. A két birodalom már nagyon ki volt merülve a tíz éves háborútól; Lengyelországot egészen földúlták a svédek és kozákok; Oroszországnak nem volt több pénze seregeit fizetni; kényszer-árfolyamot adtak egy bronzból vert pénznek, melyet ezüst értékben kellett elfogadni. Mindenfelé panaszkodtak az éhség miatt; Moszkvában lázadás tört ki a Miloszlavszkiak, a czárné rokonai ellen: a tömeg a kolomenszkojei palota elé vonult, hogy erőszakkal kerítse kézre ellenségeit. Végre is lövetni kellett a lázadókra, kik közül 7000-en megöltek és foglyul estek.

Mind ennek daczára se a lengyelek, se az oroszok nem akarták letenni a fegyvert, míg nem biztosították azt, a mit annyi áldozattal megszereztek. Ekkor ismét két újabb szerencsétlenség érte Lengyelországot: Lubomirszki herceg lázadása, kit a királyné megsértett, és Teteria halála, kinek utóda Dorosenko a szultánnak hódolt, s ezzel Lengyelországot új háborúba keverte a törökökkel és tatárokkal. Egyezkedni kellett tehát Oroszországgal, s Andruszovóban tizenhárom évi fegyverszünetet kötöttek. Alexi lemondott Litvániáról, de megtartotta Szmolenszket és Kievet a Dnieper jobb partján, a balparti kis-orosz földet pedig egészen (1667).

A Lengyelországgal kötött béke nem adta vissza a nyugalmat Kis-Oroszországnak. Sem a Dnieper-vidéki, sem a doni kozákok nem tudtak szokni az engedelmességhez és a szabályszerű kormányzathoz, mely egy modern államban megkívántatik. Minél beljebb haladt Oroszország a művelődés és központosítás útjain, annál inkább mutatkozott a birodalom és a pusztalakók között a különbség; minél inkább terjedt ennek a polgárosodó Oroszországnak határa délfelé, annál jobban közeledett a kikerülhetetlen összeütközés. Így Alexi uralkodása, mely a moszkovita városok lázongásaival kezdődik, a kozák fölkelésekben leli folytatását.

Briukhoveczki hetman hódolattal viseltetett ugyan Oroszország iránt, de környezetében sok elégedetlen volt. Mint mindig történni szokott, az alsó nép most sem húzta a forradalomból azt a hasznot, melylyel kecsegtette magát. Mind a mellett is belátta, hogy a császár korlátlan hatalma biztosítást nyújt a *sztarsina* és a polkovnikok kis-orosz oligarchiája és a kozákok rendetlenkedései ellen. «Isten — mondá a paraszt ez utóbbiakhoz — megszabadított töle-

tek, ti már többé sem ki nem rabolhattok bennünket, sem föl nem dúlhatjátok házainkat.» A kozákok és a *sztarsina*, más szóval a katonai és az aristocrata osztály azonban annál elégedetlenebbek voltak, mikor látták, hogy moszkovita vajdák telepednek le a városokban. A zaporogok köztársasága már előre remegett, hogy urat kapott. A kievi metropolita, Method, föllázította egy részét a papságnak, mely a konstantinápolyi s nem a moszkvai patriarcha fősege alatt akart élni. Method készítette elő a fölkelést, azután érintkezésbe lépett a hetmannel és összeköttetésbe hozta a jobb parti atamannal, Dorosenkóval, a ki készen nyilatkozott letenni a kormánybotot, és azt ismerni el egész Kis-Oroszország fejéül, ki képes lesz azt fölszabadítani. A gyenge Briukhoveczki engedte magát rábeszéltetni. Az 1668-ban Gadiacsban összejött gyűlés kimondotta, hogy elszakadnak a czártól, és mint a jobb part, a török szultánnak hódolnak. Két vajdát és százhusz más moszkvait fölkonczoltak. Kevéssel utóbb Briukhoveczki is megöletett Dorosenko parancsára, ki ily módon mind a két part hetmanja lett. De a két párt közül, melyekre Kis-Oroszország szakadt, t. i. a függetlenségi vagy török-lengyel párt és a moszkvai párt közül ez az utóbbi uralkodott a balparton. Nem is késett közeledni a czárhoz, s némely engedmények nyérése után másodszor is meghódolt neki; Mnogogriesnüi, az új hetman, Baturinban székel.

A jobb part nem dicsekedhetett azzal a politikával, melyet Dorosenko rátolt. Rettenetes harc színhelye lön a törökök és lengyelek között, és IV. Mahomet kegyetlenül rabolta. Egy időre elhagyta ugyan a gyenge Visneveczki Mihály király, de ismét visszahódította ennek erélyes utóda: Szobieszki János. A bal vagy moszkvai partnak kevesebbet kellett szenvednie; a szultán ugyan követelte

mint tulajdonát; de a lakosoknak nem kellett mással verekedniök, csak régi ellenségekkel, a tatárokkal.

Ez időszakban a doni kozákok, egész tömegökben véve, csendesek valának; közülök azonban egy, Razin Sztenko, fölforgatta keleti Oroszországot. A Dnieper-vidéki népek beköltözése, kiket a háború űzött el hazájokból, a doni szegény vidékeken valóságos éhínséget idézett elő. Sztenko összeszedett egy csomó kiéhezett kalandort, és újból meg akarta kezdeni a támadást Azov ellen. De a *doni kozákok sztarsinája* meggátolta e tervében, mire ő keletre a Volga és Ural felé fordult.

Hír-neve messze elterjedt; azt beszélték róla, hogy varázsló, kit nem fog sem a kard, sem a golyó; a csavargók mindenfelől tömegesen csoportosultak köréje. Átkelt a Kaspi-tengeren s kirabolta a persa partokat. Az orosz kormány egészen tehetetlen levén vele szemben, kegyelmet ígért neki, ha visszaadja a koronától elvett ágyúkat és bárkákat. Ő el is fogadta a kegyelmet; de hőstettei, a gazdag zsákmány, melyet rablásai közben ejtett, s fejedelmi bőkezősége roppant pártot szerzett neki az alsó néposztályokban, a kozákoknál, sőt a városi streliczek között is. A Volga-vidékiek mindig készen állottak a társadalom fölforgatására. Ebből magyarázhatók meg Razin és később Pugacsev sikerei. A rablók itt népszerűk voltak és tiszteletben részesültek; becsületes kereskedők, kik a Don-vidéken jártak, mihelyt megtudták, hogy Sztenko újabb kalózállalatba fogott, nem késtek hozzá csatlakozni.

1670-ben Sztenko miután rablott pénze elfogyott, fölment a Donon csavargókból szervezett csapatjával s onnan átkelt a Volga vidékére. Mindenütt fölkeltek a híres rablófőnök közeledtének hírére. Czariczün lakói megnyitották előtte kapuit. Egy hajórajt küldöttek ellene, de a tenge-

részek és a streliczek kiszolgáltatták neki parancsnokait. Asztrakhán föllázadt és kiadta két vajdáját, kik közül az egyik ledobott a toronyból. Fölfelé haladván a Volgán, elfoglalta Szaratovot, Szamarát; föllázította Nizsni-Novgorod, Tambov, és Penza vidékét. Az egész Volga-vidéki Oroszországban föltámadtak a szolgák uraik, a tatárok, mordvinok, cseremiszek az orosz uralom ellen. Borzasztó fölfordulás volt ez. Szimbirszk közelében azonban Sztenkót megverte BaratinSZKI. Ezzel a varázslat eloszlott; a pusztában körülvették, a Don mellett kézre került és Moszkvában kivégeztetett (1671).

Halála nem szüntette meg tüstént a lázadást: a bandák még makacsul tartották magukat. Asztrakhánban Usz Vaszili kényúrilag parancsolt s az érseket a torony tetejéről dobatta le. Végre is Razin minden czimborája vagy elfogatott, vagy megöletett; a Volga fölszabadult, a Don épúgy lecsöndesedett, mint a Dnieper.

A Nikon-féle egyházi reform. Nagy Péter előhírnökei.

Ha Alexi, Nagy Péter atyja nem is vitte keresztül az átalakítást, uralkodása legalább előkészítette azt. Nem lehet tudni, hogy e nagy ember mit köszönhet atyja és anyja, Natália példájának, Nikon, Poloczki és NascsoKin eszméinek. Nikon egyszerű parasztfiú volt a Nizsni-Novgorod kormányzóságból. Az egyház emelte őt ki semmiségéből s adott neki rangot a hatalmasok között. Előbb moszkvai pap, később remete volt a Fehér-tónál, s mint Moszkva egyik klastromának a *Novoszpaszki monasztýr*nak archimandritája, a császárnak asztaltársa lett; nemsokára ezután Novgorod metropolitájává neveztetett ki, hol mint láttuk, élete veszélyeztetésével csillapított le egy forradalmat. A czár szerette és csodálta, patriarchává nevezte és

megengedte neki, hogy oldala mellett a *nagy-úr* és *ural-kodó* czímet viselje, melyet Philaretos viselt. Mint alacsony sorsból nagyra emelkedett ember, nem igen volt képes nagyravágyását fékezni; büszke és parancsoló levén, a nemesség és papság között sok ellenséget szerzett magának, kiket azonban számba sem vett.

Nikon újra hozzáfogott a trojiczai Dionysiusztól megkezdett munkához: a szent könyvek kijavításához. Az ó-szláv kéziratokba igen sok durva hiba, sőt betoldás is csúszott be, melyek mind átmentek a nyomtatott könyvekbe is. Nikon értesítettvén e hibákról a Moszkvába jött görög papok által, zsinatot hívott össze, melyben elhatározták, hogy ki kell a szöveget javítani, a régi szláv és görög kéziratokkal megegyezőleg. Nikon minden felől összegyűjtette a kéziratokat és az egyházi tudósokat s munkához fogott. E kísérlet, mely tudományos és igazán modern fölfogásról tesz tanúságot, egyházszakadás keletkezésére szolgált alkalmul. A nép, a papság és szerzetesek egy része előtt minden szent volt, a mit szent könyveiben talált, még a másolók hibái is. Bizonyos módosított vagy betoldásokkal megváltoztatott szövegek viszont bizonyos szokásokat szentesítettek, melyek ellentétben állottak az egyháztól általánosan követett szokásokkal. Ilyen volt egyebek közt az, mely halálbüntetés mellett tiltotta a szakáll beretvélését; mely előírta, hogy két és nem három újjal kell keresztet vetni; hogy a vallási szertartás hét úrvacsorájával legyen összekötve és nem öttel. A rajongók készebbek voltak meghalni, sem hogy *Jiszuszt* mondjanak *Iszusz* (Jézus) helyett. Azon embereken kívül, kiket a régi szöveg és régi szokások iránti túlzó tisztelet vitt a schismába, találunk valóságos eretnekekre is, kik tekintélyre akartak szert tenni a meghamisított vagy apokryph szöveg által s miután hosz-

szú ideig elkeseredve és ismeretlenül éltek az orthodox egyház kebelében, most egyszerre eldobták az álarczot és a javított szent könyvek ellen nyilatkoztak. Nikon reformja tehát életre keltette az orosz egyházban lappangó *raszokolt*, a szekták végtelen sok árnyalatával, melyenek: a *régi hívők*, a *tejivők*, a *szellem bajnokai*, az *ostorozók*, a *szkopczok* vagy önkéntes eunochok, és sok más, melyeknek eredete visszavihető az alexandriai gnosticismusra, a persa manicheismusra, sőt talán a hindu pantheismusra is (1654).

A czár erőlyesen támogatta a patriarchát; üldözte a *hamis barátokat* (*jurodivüje*) és a kóborló profétákat, kik a népet bujtogatták; elüzte magától azon udvari embereket, férfiakat és nőket, kik két újjal vetettek keresztet; a lázongó szerzeteseket és egyháziakat bebörtönöztette, szétüzette a makacskodók gyülekezeteit. Nikon egyik ellenfelét elevenen égetteté meg. E vallási küzdelem legérdekebb epizódja a fehér-tengeri szent monostor fellázadása; a szerzetesek, kik szenvedélyesen ragaszkodtak a régi szokásokhoz, magokkal vonták a streliczeket és bojár-fiakat, kik a megerősített szoloveczki klastrom őrségét képezték. Egész hadsereget kellett ellenök küldeni (1668); a klastrom csak nyolcz évi ellenállás után hódolt meg; rohammal vették be s az izgatókat fölakasztották.

Ugyanakkor, mikor Alexi Nikont egyházi ellenségeivel szemben támogatta, kiszolgáltatta őt politikai ellenfeleinek. Gögös fölfuvalkodott jelleme végre is elviselhetetlen lett a czárra. Ismétlődése volt ez a Komnén Izsák görög császár és Cerulárius patriarcha között lefolyt vetélkedésnek a tizenegyedik században. Az udvari emberek igyekeztek az egyenetlenséget még élesebbé tenni. Nikon a helyett, hogy ellene dolgozott volna fondorlataiknak, nem tartotta érdemesnek magát védelmezni s gögjét megkettőzteté.

Ellenségei egy nyilvános szertartás alkalmával előre kitervelt sérelemmel illették, a mi őt teljesen kihozta sodrából. Azonnal letette egész ünnepélyesen főpapi jelvényeit az oltárra s a nép könyhullatása között visszavonult egy zárdába, melyet ő alapított Moszkván kívül. Ez nem volt egyéb, mint a csatatérnek az ellenség kezébe juttatása. Ő azt várta, hogy a czár kérni fogja őt a patriarcha méltóság újból való elvállalására; de a czár nem sokat törődött régi kegyeltjével. Ez önkéntes száműzetés nyolcz évig tartott (1658—1666). Ez alatt fölhasználták az antióchiai és alexandriai patriarcháknak Moszkvába jöttét egy zsinat összehívására; a zsinat helyben hagyta Nikon reformját és a könyvek javítását; de minthogy önkényüleg elhagyta a patriarchaságot, mivel vakmerő szavakat mondott a czár és a főpapok ellen, mivel visszaélt hatalmával az alsó papsággal szemben, a Fehér-tó egyik klastromában elzárásra ítélték.

Nikon mellett, a vallási reformok előmozdítói között meg kell említenünk még Poloczki Simont, Alexi fiainak tanítóját, ki a raszkolnikok ellen a *Kormánybot* című művet bocsátotta ki; írt könnyű menetű verseket, panegyrikonokat, egyházi beszédeket, drámai műveket, a sz. írásból vett maximákat és példázatokat, és nem szünt meg folytonosan emlékeztetni a czárt egyik francia király példájára: «Volt egykor — írta a czárnak — egy francia király, kit I. Ferencznek hívtak. Minthogy ő nagyon szerette a szépirodalmat és a tudományokat (míg elődei nem szerették és azért, mint barbarok, tudatlanságban éltek), az előkelő családok fiai hasonlóképen igyekeztek kiképezni magokat, hogy megnyerjék a király tetszését. Így a tudomány elterjedt az egész országban, mivel az alattvalók utánózni szokták uralkodójokat; mindent szeretnek, a mit ő szeret.

Boldog az az ország, melyben a király ad példát mindenkinek a javulásra!»

Simon, Fehér-Oroszországból származott; míg mások, mint Szlavineczki és Szatanovszki, kiket Nikon az idegen könyvek fordításával bízott meg, mind Kis-Oroszországból, a tudós Kievből valók voltak. E két nyugati Oroszország volt kezdetben közvetítő a moszkvai birodalom és Európa között.

E kornak különösen két írója érdemel még említést. Egyik Kotosikhin Gergely, a *követek prikázán*ak másod titkára, ki kénytelen volt Dolgoruki vajdával történt összehozálalkozása miatt Lengyelországba, később Svédországba menekülni. Ez utóbbi helyen érdekes művet adott ki, «Oroszország Alexi Mikhailovics uralkodása alatt» czímmel, mely 1666 körül jelent meg. Könyvében nem foglalkozik se a papsággal, se az alsó osztályokkal, hanem elijesztő képet ad a bojárok és a nemesség tudatlanságáról, durvaságáról és nyerseségéről; úgyannyira, — mondja Polevoj, — hogy akaratlanul ez a kérdés támad: «Vajjon milyen állapotban lehettek hát az alsó osztályok?» Borzalommal és utálattal beszél az orosz igazságszolgáltatás módjáról; a külföldi intézményeket összehasonlítja a hazájabeliekkal és amazoknak adván az elsőséget, egyszerűsmind fájjalja, hogy honfitársai nem küldik gyermekeiket külföldre tanulni.

A második Krizsanics György, eredetére szerb, katolikus pap, egyike volt azon tudós szlávoknak, kik Oroszországba jöttek, hogy tehetségöknek tért nyissanak. Saját vallomása szerint három czélt tűzött ki maga elé Moszkvába jöttével; 1-ör, hogy fölemelje a szláv nyelvet egy grammatika és szótár kiadásával, a végből, hogy a szlávokat megtanítsa a helyes írásra és beszédre; s rendelkezésekre bocsásson

nagy bőségben oly szólamokat, melyekkel az emberi szellem minden gondolatát az általános és a politikai eszméket ki lehessen fejezni; 2-or, hogy megírja a szlávok történetét s megczáfolja a németek hazugságait és rágalmaikat; 3-or, hogy leleplezze a külföldiek álnokságait és sophismáit, melyekkel a szlávokat megcsalni igyekeznek. Könyvében, melynek czíme: «Az Orosz birodalom a XVIII-ik század közepén, melyet Alexi Mikhailovicsnak ajánlott, s melyet újabban Bezszonov adott ki, az erkölcsi, politikai és nemzetgazdasági viszonyok minden ágával foglalkozik. — Mint Kotosikhin, ő is megtámadja a tudatlanságot és nyerseséget; ellenben a tanulást és műveltséget ajánlja Oroszország bajára orvossággul. Krizsanics a legelső *szlavophil*, vagy mint ma mondanók *pánszlár*. Ő az összes szláv nemzetekhez szól: «a *Borysthenes* vidékiekhez vagy kis-oroszokhoz, a lengyelekhez, a litvánokhoz és a szerbekhez.»

Egyforma bizalmatlanságot ajánl az oroszoknak a németek és görögökkel szemben. Az Oroszországban letelepedett görög papok ellen való kifakadása azt idézte elő, hogy ő maga Tobolszkba száműzetett 1660-ban.

Ordin-Nasesokin, egy pszkovi kis nemes fia, mint diplomata tüntette ki magát az andruszovói béke tárgyalásainál, melynek következtében Kiev és Szmolenszk Oroszországnak jutott. Meghivatván a czár tanácsába, tevékenysége kiterjedt a kormányzás minden ágára; a hadseregbe, melyet reformálni kellett; a kereskedeésre, melyet meg kellett szabadítani a vajdák zaklatásaitól, a diplomatiára, melyre Oroszországot méltóan képviselő diplomatákat kellett keresni, kik azonkívül idegen nyelveket is tudjanak. Egy új codexen, a *szudebniken* is dolgozott. Moszkvát az európai és ázsiai kereskedelem középpontjává akarta tenni, egy örmény társaságot tervezett a persa selyemmel való

kereskedésre; egy flottát tervezett a Kaspi-tengeren; ő bocsátotta a legelső orosz hajót az Okára; hogy uralkodóját fölvilágosítsa, idegen hírlapokból kivonatokat fordított le számára, s ekkép, de csakis a fejedelem használatára, alapította az első orosz hírlapot.

Minthogy kénytelen volt sok mindent dicsérni, mi a külföldön történt, és bírálni a mi Oroszországban lefolyt, ezzel nagyon sok ellenséget szerzett magának. Erkölcsisége egyenlő magasságban állott tehetségével; megvesztegethetetlen, fáradhatatlan, magán uralkodni tudó, ő volt legelső európai férfi, kit az orosz föld szült. Daczára annak, hogy Európát dicsérte, mégis orosz maradt; később öreg napjaiban szerzetessé lett.

Nascsokin utóda Artemi Matviejev volt, kivel Alexi Mikhailovics bizalmas barátságban állott. Egykor, midőn a császár hozzá jött ebédre, meglátott egy fiatal leányt, ki az asztalnál szolgált s kinek értelmes és szerény lénye nagyon megtetszett neki. A leány Narüskin Natália, Matviejev unokahúga volt, kit ez mint saját leányát tartott magánál. «Találtam számára férjet», mondá Alexi néhány nap múlva. A férj maga a császár volt. E házasság még szorosabbra fűzte a kapcsolatot, mely őt Matviejevhez kötötte. Matviejev, mint előde, teljesen hódolt a nyugati eszméknek. Háza nyugati módon volt bútorozva és földiszítve. A nála összegyűlt, válogatott vendégek, kik hozzá hasonlítottak, nem adták magokat át az orosz nemzeti hagyományoktól szentesített orgiáknak; époly udvariasan viselték magokat, mint valamely francia salonban. Matviejev neje egy skót hölgy volt, a Hamilton családból; ez a helyett, hogy mint más orosz nők, elzárkózott volna a palota felső emeletébe, belevegyült a férfiak társaságába. Lehet képzelni, hogy mily befolyást gyakorolt a bojár és neje fogadott lányukra; nem lehet tehát

meglepő, hogy Natália volt az első orosz herczegasszony, ki félre huzatta gyaloghintaja függönyeit és megmutatta arcát alattvalóinak. Matviejev pártolta az idegen művészeket, Moszkva német *szlobodájában* a drámai képezde egy nemét szervezte, melyben kereskedők fiai, számszerint huszonöten, tanulták a színészetet. A czár megtanulta kedvelni a színházat. Likačov orosz követ a flórenczi udvarnál, lelkesült leveleket írt uralkodójának azon csodadolgokról, melyeket a flórenczi operában látott; leírta a palotákat, melyek föltűnnek és eltűnnek; a tengert, mely a szintéren hullámszik s tele van halakkal; a tengeri szörnyeken ülő vagy egymást a felhőkben kergető embereket. Moszkva megkísérlette versenyezni Florenczczel. Egy deszkából készült színházban a czár előtt balleteket és a bibliából vett drámákat adtak elő: Józsefet, a mint eladják testvérei, a tékozló fiút, Esztert, mely tizenhét évvel előzi meg Racine Eszterét. Moszkvában mint Saint-Cyrben, az előadás alkalmul szolgált bizonyos czélzásokra; Eszter vala itt Narüskin Natália, Mardochais pedig Matviejev, annak ifjúkori gyámola; Aman a *vremenscsik* (kegyelt), ki Eszter *cselobityére* (kérésére, homlokverésére) fölakasztatott, kétségkívül egy korábbi kegyelt, Khitrovo vala. E kegyes darabok sok tréfára nyújtottak alkalmat. *Hollophernesben*, midőn Judit lefejezte az asszíriai *vajdát*, a szolgáló fölkiált: «no, ez a szegény ember ugyan meg lesz lepetve, mikor fölébredésekor meglátja, hogy elvitték a fejét».

Ez uralkodó alatt, midőn oly erősen közeledtek az európai műveltség felé, a diplomatia természetesen nagy fejlődést ért el. Többé-kevésbbé szabályszerű összeköttetésben álltak majdnem minden nyugati udvarral.

1645-ben I-ső Károly angol királyhoz küldötték Geraszim Dokturovot. Az orosz követ az angol forradalom leg-

közepébe esett bele, s midőn kérdezte, hogy hol van a király, azt felelték neki, hogy táborba szállt London ellen. Csak nagy nehezen ment a fejébe, hogy az angol nép mindig szabad volt, s hogy a parlamentnek egyenlő hatalma van a királylyal; hogy a parlament két házból áll: az egyik, melyben a nagy bojárok ülnek, a másik, hol a városok, nemesség és kereskedés képviselői foglalnak helyet. Dokturov, utasításaihoz híven, csak a királynak akarta átadni megbízó levelét. A következő évben I. Károly, mint fogoly vitetett Londonba. Azonban mindig vonakodtak eléje vezetni az orosz követet, minthogy Károly többé nem volt Anglia uralkodója. Dokturov nagyon elégedetlenül utazott vissza, s jelentésére az Oroszországban levő angol kereskedőktől visszavették a nekik adott szabadalmakat. Alexi époly kevésbé értett valamit az angol forradalomból, mint követe. Midőn pedig Károly verpadon vészett el, a királygyilkosság büntetéseül minden orosz városból kiűzték az angol ügynököket és csak Arkhangelenben engedték meg nekik az üzérkedést.

A Lengyelország elleni háború kezdetén jónak látta Alexi erről tudósítani a nyugati uralkodókat. 1653-ban XIV. Lajoshoz Macsekint küldötte, a ki ausztriai Annának is bemutattatott. 1668-ban Potemkin Péter a spanyol, azután a francia udvarhoz küldetett. Ide épen az aacheni béke megkötése után érkezett. Az orosz nagyon jól látta, hogy a háború újra ki fog törni. Célja volt XIV. Lajost rábírni, hogy lépjen állandó összeköttetésbe Oroszországgal s küldjön Arkhangelenbe francia hajókat. Értekezett Colberttel és a párisi kereskedők hat testületével is. De e követségnek sem lett több eredménye, mint az előbbinek. Potemkin jelentése érdekes részleteket és gondolatokat tartalmaz a tizenhetedik századbeli Francia- és Spanyolország felől;

de tele van egyúttal az etiquette-kérdésekben emelt panasz-
sáival is.

Alexiejevics Feodor uralkodása (1676—1682).

Alexi halála után idősb fia, Feodor következett az uralkodásban. Feodor anyai rokonai, a Miloszlavszkiak arra használták fel trónra léptét, hogy megbuktassák ellenségöket, Matviejevet, kit búbájossággal vádoltak, javaitól és bojár címétől megfosztottak és Pusztozerszkbe száműzték. Feodor alatt megoldatott a kis-oroszországi kérdés; Szamojlovics hetman és Romodanovszki herczeg megverték Dorosenkót s letétették vele atamáni botját. Azonkívül háború folyt a törökök és tatárok ellen, kik kétszer támadták meg Ukrainát és egész Csigirinig nyomultak elő.

Az egykorúak előadása szerint az ország romba dőlt városok és várakkal és emberi csontok halmaival volt borítva, melyek a napfényen fehérlettek. Végre a szultán Bakcsi Szerajban húsz évi fegyverszünetet kötött s átengedte Oroszországnak Ukrainát és a zaporogok földét. Feodor 1681-ben új követséget küldött XIV. Lajoshoz s követe az ifjú Potemkin — Flassans diplomatikai történelme szerint — okossága és neveltsége által előnyös fogalmat tudott adni nemzetéről, melyet képviselt.

Feodor uralkodása alatt hívták egybe a főpapság és bojárok gyűlését, hogy döntsenek a *rangelsőség* (*micsztnicsesztvo*) fölötti viták ügyében, melyek föl-fölújuló sebét képezték Oroszországnak. A gyűlés elrendelte, hogy ezekről többet szó se legyen; egyszersmind a gyűlés és a czár jelenlétében előhozták a *rangok könyvét*, és átadták a lán-
goknak. A ki ezután czivódni fogna, fosztassék meg nemes-
ségétől és javaitól.

Hogy az orthodox egyházat megvédje a nyugati eretnek-

ség ellen, s hogy erősebben összefűzze a keleti egyházzal, alapította Feodor Moszkvában «a szláv-görög-latin akadémiát». Tanították ott a görög és latin nyelvet, a keresztyén bölcséletet és a theológiát. A tanárok között említendő a két Likhud testvér, kik Görögországból hívtak meg. Ez iskolából, mely bár tisztán egyházi jellegű volt, mégis haladást képezett Oroszország egyéb tanintézetei mellett, kitűnő tanítványok kerültek ki; Magniczki matematikus Nagy Péter alatt, Lomonoszov költő Erzsébet alatt, Bantüs-Kamenszki történetíró és Plato metropolita II. Katalin alatt. Később áttételezt a Trojicza kolostorba.

XXII. FEJEZET.

Nagy Péter. — Uralkodásának első évei (1682—1700).

Zsófia kormányzósága (1682—1689); I. Péter. — Azov ellen intézett hadjárat (1695—1696); első utazása nyugatra (1697). — A streliczek lázadása és eltöröltetése. — A kozákok elleni küzdelem; a Don-vidék lázadása (1706); Mazeppa (1709).

Zsófia kormányzósága (1682—1689); I. Péter.

Alexi Mihailovicsnak első nejétől, Miloszlavszki Máriától két fia volt: Feodor, Iván, és hat leánya; második nejétől Narüskin Natáliától egy fia, kiből I. Péter lett, és két leánya. Minthogy két neje volt, kik közül mindegyik igyekezett rokonaival és szövetségeseivel venni körül a trónt, két párt uralkodott az udvarban. Feodor halála szembe állította őket egymással. A Miloszlavszkiak mellett volt az elsőbbség joga, a Máriától származott czári gyermekek nagyobb száma, főleg pedig az a körülmény, hogy az életben levő két fiú közül Iván volt az idősebb. Csakhogy Iván köztudomás szerint testileg és szellemileg gyöngé vala. A Na-

rüskinok részén volt az az érdekeltség, melyet Péter korai értelmessége mindenütt fölkeltett, és az egész czári család törvényes fejének az a helyzete, melyet Narüskin Nataliának, az orosz fölfogás és törvények szerint, czárözvegyi czíme adott. A két párt már régebb idő óta megtette a a szükséges intézkedéseket, és mindegyik toborzotta a párt-híveket. Ki következék Feodor után a trónra? A Milosz-lavszki vagy a Narüskin fia-e? Eleinte a Miloszlavszkiak a törvényes téren vereséget szenvedtek; a bojárok és Joakhim patriarcha, tekintetbe vevén Iván hülyeségét, a még csak kilencz éves Pétert nyilvánították czárnak. A Narüskinok tehát győztek; Natália czári gyám lett és visszahívta szám-üzetéséből nevelő atyját, Matviejevet, s testvéreivel és nagybátyjaival vette magát körül.

A Miloszlavszkiak csak lázadásban kereshettek volna orvoslást, de nem volt vezetőjük. E szerepre Iván nem volt alkalmas. Hat nőtestvére közül a legidősebb harminczkét, a legifjabb tizenkilencz éves volt; közöttök legerélyesebb volt a huszonöt éves Zsófia. A herczegnők az orosz *czarernák* szomorú sorsára kárhoztatva látták magukat; le kellett mondaniok a férjhezmenetel minden reményéről; meg kellett vénülniök a női *terem* falai között, alárendelve egy mostoha-anyának. Bármily életteljes volt is fiatalságuk, nem várt reájok egyéb a kolostornál; bármennyire tettevágók voltak, az udvari illemszabályok, a szokás, az előítéletek, a bizanczi hagyományok tiltották, hogy nyilvánosan föllépjenek. De másrészről épen a bizanczi hagyományok mutattak követendő példákat. Nem uralkodott-e Pulcheria, egyik császár leánya, testvérének, a gyámoltalan Theodosiosnak nevében? Szüzessége megőrzése mellett nem vette-e férjül a derék Marcianust, ki kardja volt a barbarok ellen? Ime, ez volt az az eszménykép, melyet Zsófia

maga elé tűzhetett: *czardieviczának*, leány-császárnak lenni. Hogy azonban mellőzhesse a terem szigorú törvényeit, hogy fölemelje az arcát takaró *fátát*, hogy nyilvánosan megjelenjen és kitegye magát a férfiak tekintetének: ahhoz nagy erélyre és ravaszságra volt szüksége, s mit sem volt szabad hirtelen erőszakolni, hanem fokozatos erővel kellett haladni előre. Zsófia először is megjelenni merészelt Feodor temetésén, holott eddig ily alkalommal csak az özvegy és a trónutód szokott megjelenni. Gyaloghintaja találkozott Narüskin Nataliáéval s jelenléte a czári gyámot visszavonulásra kényszerítette. Azután tudósok udvarával vette körül magát, kik őt kifelé magasztalták, bátorították és tette ösztönözték. Poloczki Simon és Medviedev Szilveszter verseket írtak tiszteletére, emlékeztették Pulcheria és Olga példáját, összehasonlították Erzsébettel, Angolország szűz királynéjával, sőt még Semiramissal is; épen mintha Voltairet hallanók II. Katalint magasztalni. Szójátékot csináltak nevével Sophiával (bölcseiség) s mondták, hogy a névvel együtt megkapta annak a tárgyát is. Poloczki neki ajánlotta «*A hit koronája*», és Medviedev a «*Szentlélek ajándékai*» című művét. A női terem a legkülönösebb ellentéteknek lett színhelyévé; játszották ott a *Képzelt beteget*, és ugyanott lehetett találni a papok, szerzetesek, apácák, javasasszonyok és jámbor szegényeknek azt a vegyes csapatát, mely a régi czárnék rendes udvarát képezte. De ott lehetett találni e nyüzsgő tömegben a cselszövények hasznavehető mestereit is. A jámbor szegények a mellett, hogy olvasóikat morzsolgatták, közvetítőkül szolgáltak a palota és a város között, izgatták az alsó néposztályt, üzeneteket és ajándékot hordtak a zavargó streliczeknek, összeköttetést tartottak fenn a czári szüzek és a kiszolgált katonák közt. Baljóslatú hírek ügyesen szórattak szét

Moszkvában : hogy Feodor, Alexi idősebb fia, gonoszságnak esett áldozatúl, hogy Ivánra is valószínűleg hasonló sors vár; mi történik ekkor a szegény *czarevnákkal* ? mi lesz a királyok véréből ? Végre nyíltan hirdették, hogy Narüskin egyik testvére fölvette a koronát, elfoglalta a trónt, és Iván megfojtatott. A szeretet és kegyelet Alexi fia iránt, a bitorlás hírére támadt fölháborodás, nyomban lázadásba hozta Moszkva egész népét; a beavatott intézők ügyesen kezökbe kerítették a mozgalom vezetését. A szent város 400 templomában megszólaltak a vészharangok, a streliczek, szám szerint húsz ezeren, fegyvert fogtak s tömérdek sokaságtól követve, dobokat verve, kanóczokat gyűjtve, ágyúkat vontatva, a kremlbe rontottak. Narüskin Nataliának azonban csak meg kellett mutatnia magát a Vörös-lépcsőn, fia, Péter és a halottnak hirdetett Iván kíséretében. Egyszerű megjelenése elegendő volt a rágalmak megczáfolására. A streliczek megcsalatra látván magukat, habozni kezdtek. Végre is Matviejevnek, ki egykor parancsnokuk volt, ügyes beszéde és a patriarcha intése teljesen megintgatta őket. A lázadás már csaknem egészen lecsillapodott, a Miloszlavszkiak terve csúfot vallott, mert senkit sem sikerült eltávolítaniok azok közül, kik útjukban állottak. Egyszerre csak Dolgoruki Mihály herczeg, a streliczek prikázának feje, a legsértőbb kifejezésekkel támadta meg a zavargókat. Ez a szerencsétlen pillanatban tartott beszéd újra fölböszíté őket; Dolgorukira rohannak s a Vörös-lépcső felső fokáról a lándzsák közé dobják; a czárnő szemeláttára fölkonczolják Matviejevet, keresztül barangolják a palotát, leölvén mindenkit, a ki kezök ügyébe esik. Natália egyik testvérét, Narüskin Athanázt, az ablakon dobják ki a lándzsák hegyére. Másnap újra kezdődik a lázadás; a czárné karjai közül kiragadják atyját, Cyrillt és

testvérét, Ivánt; ez utóbbit kínpadra vonják és darabokra vágják; amazt is kegyetlenül bántalmazták, megborotválták és klastromba küldik. A történetírók azt mondják, hogy Zsófia térden állva járt közbe az áldozatokért; azonban a czárevna és a lázadók között minden bizonynyal összekötetés volt; a streliczek parancsszóra cselekedtek. A következő napokat arra használták föl, hogy megtisztítsák a palotát és országos kormányt az ellenszenves elemektől; a lázadás hetedik napján elküldötték parancsnokukat, Khovanszki herczeg-bojárt, azzal az üzenettel, hogy nekik két czár kell, Iván mint első, és Péter mint második. Ha kívánságuk nem teljesítetik, újabb fölkeléssel fenyegetőztek. A *duma* bojárjai tanácskoztak e kívánság fölött; a nemeség legnagyobb része ellene volt, mert az még soha sem történt meg Oroszországban, hogy a hatalom megosztatott volna; de a női terem szónokai példákat idéztek a szent és profán történelemből; fölhozták Faraót és Józsefet, Honorium és Arcadium, II. Basileust és VIII. Constantint. Legnyomósabb érvel szolgáltak azonban a streliczek szuronyai (1682).

Zsófia diadalmaskodott; két testvére, Iván és Péter neve alatt ő lett az uralkodó. Ezentúl nyilvánosan megjelent a körmeneteknél, a miséken, szent képek körülhordásánál, templomok fölszentelésén. Míg testvérei az *uszpienszki szoborban* a czár helyét foglalták el, ő a czárné helyén ült, csakhogy félre húzatta a függönyöket és bátran fogadta a patriarchától a tömjénfüstöt. Mikor a *raszkolnikok* nyilvános vitára szólították föl az orthodox egyház főnökeit, ő maga szándékozott elnökölni a gyűlésen; sőt még szabad ég alatt a *Lobnoje miesztón*, a vörös-téren akarta azt összehívni. De oly heves volt az ellenzés, hogy kénytelen volt a gyűlést a *facette palotában* tartani; hol ő maga is

jelen volt látatlanul két testvére széke mögött. Még most is meg van Moszkva muzeumában az a két ülésű trón, melyet ez alkalommal használtak; a trón hátán egy nyílás van, melyet selyemfátyol takart el; e függöny mögött ült Zsófia.

E különös bútor jelképe annak a páratlan kormány-nak Oroszországban, mely két látható czárból és egy láthatatlan uralkodóból állott.

De a streliczekben fölébredt a női kormány felől szokásos előítélet. Bántotta őket a megvetés, melylyel a cárevena a régi szokások iránt viseltetett. Szemökben Zsófia már *botrányos személy* (*pozornoje liczo*) volt. A meg hasonlás másik oka abban állott, hogy Zsófia nagyon pártolta a Nikontól reformált új egyházat, míg a streliczek s a nép nagy része a *régi hit*hez ragaszkodott. Elzáratta azokat a *régi hívőket*, kik a facette palotában tartott hitvitázás alkalmával ingerelték a patriarchát és az orthodox főpapat, sőt vezetőjüket, Nikitát le is fejeztette. Khovanszki, a streliczek feje, akár a *raszkol* iránt való rokonszenvből, akár mivel alárendeltjeinek akart tetszeni, úgy színlelte, mintha osztoznék elégtelenségökben. Az udvar már nem érezhette magát Moszkvában biztosságban. Zsófia az anyaczárnéval és a két ifjú fejedelemmel a megerősített Trojiczakolostorba menekült, és a nemeseket maga mellé fegyverre szólította. Khovanszki, miután oda meghívták, útközben elfogatott és fiával együtt kivégeztetett.

A streliczek most új fölkelést kíséreltek meg, de a nép-nél és nép-katonaságnál szokásos ingatagság következtében a legnagyobb féktelenségből a legnagyobb levertségbe csaptak át. Trojiczába mentek, még pedig ez alkalommal könyörögve, kötéllel a nyakukon, magukkal vive a hóhér-tökét és bárdot, hogy a büntetést rajtok végrehajtsák.

A patriarcha közbevetette magát javokra, és Zsófia megelégedett a kolomposok kivégeztetésével.

Zsófia, megszabadulván bűntársaitól, folytatta tovább az uralkodást, támaszkodván a streliczek új parancsnokára, Saklovitüire, kit alacsony sorsból általa emelvén fel, teljes lélekkel híve volt és Galiczin Vaszili herczegre, kegyenczére. Galiczin hősévé lett egy történelmi iskolának, mely tetszelgett magának azzal, hogy az ő tehetségét szembe állítá Nagy Péterével, mint a hogy nálunk magasztalták Guise Henrik herczeget IV. Henrik rovására. Ő kegyencze, belső meghittje volt Zsófiának, egyszersmind a külpolitikában vezetője és jobb keze a hadügyek intézésében. Zsófia és Galiczin azon működtek, hogy a törökök és tatárok ellen egy szent ligába egyesítsék Orosz- és Lengyelországot, Velenczét és Ausztriát. Meg akarták nyerni a nyugati katolikus hatalmak érdeklődését is, mi végett 1687-ben Dolgoruki Jakab és Müseczki Jakab Dünkirchenbe hajóztak, hogy XIV. Lajos udvarát meglátogassák. Itt azonban rossz fogadtatásra találtak; a francia király nagyon kevésbé törődött a török ellen indítandó háborúval; sőt épen szövetségese volt IV. Mahometnek, ki Bécset ostromolta, míg ő ugyanakkor Luxemburgot szállotta meg. Szobieszki János és az oroszok beavatkozása Ausztria javára, a francia királynak összes haditervét megzavarta. Zsófia követei tehát azt a parancsot kapták, hogy jöjjenek vissza, Havreban szállván hajóra, a nélkül, hogy déli Franciaországon átmennének.

De azért a czarevna kormányja nem hagyott alább harczias terveivel. Lengyelország az ottománok elleni tényleges segély ígérete fejében beleegyezett, hogy az andruszovói alku föltételeit megerősíti és örök békét köt (1686). Ezután 100,000 muszka, Galiczin parancsnoksága alatt, és 50,000

kis-orosz kozák, Szamojlovics hetman vezetése alatt, indult Krim ellen (1687). A hadsereg sokat szenvedett a déli pusztákon, melynek fűvét a tatárok fölégették. Galiczinnek tehát vissza kellett térnie a nélkül, hogy találkozott volna az ellenséggel. Szamojlovics árulásról vádoltatván, rangjától megfosztatott és Szibériába száműzetett; utódává Mazeppa neveztetett, ki neki köszönhette a *hadsereg-írnoki* rangjára való emeltetését és a kinek árulkodása leginkább elősegítette az ő bukását. Az 1689-ki év tavaszán az egyesült orosz-ukrainai hadsereg Galiczin és Mazeppa vezérlete alatt újra Krim ellen indult. De e második hadjárat sem volt szerencsésebb, mint az első. Elérkeztek ugyan Perekopig, de kénytelenek voltak visszafordulni a nélkül, hogy csak ezt az erősséget is elfoglalták volna. E kétszeres kudarcz azonban nem akadályozta meg Zsófiát abban, hogy kedvenczének diadalmas fogadtatást ne rendezzen Moszkvában. Hiába tiltotta meg neki Péter, hogy a palotából kimenjen; daczolt tilalmával s a papság és szent képek kíséretében ünnepélyesen eléje ment a krimi hadseregnek, kézcsókra bocsátotta a tábornokokat és pohárral osztogatta a pálinkát a tiszteknek. Péter megundorodva elhagyta Moszkvát és Preobrazsenszkoje faluba vonult. A czárlány külpolitikáját jellemzi még egy más gyöngeségére valló cselekvény: a nercsinszki szerződésben ugyanis visszaadta Khinának az Amur vidékén levő termékeny területet, melyet egy maroknyi kozák-csapat foglalt volt el; lerontotta az Albazin erődöt, melyben ezek a kalandorok Kelet egész erejével szembeszállottak. Oroszország tehát mindenütt visszavonulni látszott a barbárok előtt.

Péter ezalatt növekedett. Korai érettsége, élénk fölfogása, erős akarata, híveiben reményt, ellenségeiben félel-

met keltettek. Még mint gyermek sem szeretett egyebet, csak a dobót, kardot és puskát. A történelemre Németországból hozott színes képekkel tanították. Tanítója, Zotov, kit később *a bolondok főpápájává* tett, tanította meg az olvasásra. A hősök között, kiket eléje követendő például állítottak, nem lehet csodálkozni, ha ott találjuk Rettenetes Ivánt, kinek jelleme és szerepe oly sok hasonlóságot mutat az övéhez. Mikor a csárevics elfáradt az olvasásban, — mondja Zabelin, — Zotov kivette kezéből a könyvet és hogy föludítse, olvasni kezdette előtte atyjának, Alexi Mihajlovicsnak és Vasziljevics Iván csárnak szép tetteit, merész hadi vállalataikat, távoli hadjárataikat, csatáikat, várostromlásaikat és hogy miként túrték, könnyebben mint a közkatonák, a fáradságot és nélkülözéseket, mily előnyöket szereztek ezzel Oroszországnak s mennyire kiterjesztették a birodalom határait. Péter tanult latinul, németül és hollandul is. Sokat olvasott válogatás nélkül és sokat tanult rendszer nélkül. Ő is, mint Rettenetes Iván, autodidacta volt. Később panaszkodott is, hogy nem tanították őt rendszeresen. De meglehet, hogy éppen ez volt szerencséje. Nevelése el volt hanyagolva, mint IV. Iváné, de legalább nem részesült a női *terem* elpuhító nevelésében, nem szorították bele abba a mintába, mely az uralkodóház annyi tagját elbutította. «Széltére vette s összebarangolta az utcázakat czimboráival.» Az utca volt ekkor Moszkvában, mint Zabelin megjegyzi, iskolája minden elképzelhető tobzódásnak és kicsapongásnak; még is többet ért, mint a palotabeli iskola. Péter nemcsak játékot talált ott, hanem új elemekre is bukkant, melyek eddig nem juthattak be a *terembe*, melyek pedig később Oroszország átalakításának élesztő-kovácsául szolgáltak. Talált ott oly oroszokat, kik kevés lelki-

ismereti töprengést éreztek, de ép oly kevés előítéletet is tápláltak, a kik később nagy segítségére voltak a régi társadalom ellen intézett merész vállalataiban. Talált ott franczia, angol, német kalandorokat, a Lefortokat, Gordónokat és Timmermannokat, kik őt beavatták az európai polgárosultság titkaiba. Udvarát képezte Narüskin Leo, Galiczin Boris, ki föltette magában, hogy sohasem hízeleg neki; Matviejev Endre, ki határozott vonzalommal viseltett Európa iránt, Dolgoruki, kinél legelőször látott astrolabiumot. Katonásdit játszott ifjú barátaival és lovászaival; ezekből állította össze a *mulató csapatot*, mely európai modorú hadi gyakorlatokat tartott, és első csírája volt a későbbi rendes hadseregnek. Tanulta a geometria s az erődítéstan elemeit; kis erődöket emelt, melyeket elkeseredett küzdelemben védett vagy ostromolt ifjú harczosaival; miközben néha sebesülések és halálesetek is fordultak elő, s magát Oroszország czárját sem kímélték. Egy angol naszád, mely a Jausza partján zátonyra jutott, alkalmul szolgált neki, hogy Timmermann Ferenczet Oroszországba hozassa, kitől megtanulta, hogyan lehet vitorlás hajót szél ellenébe is hajtani. Belőle, ki előbb, mint a moszkvai bojárok igazi fia, irtózott a víztől s nem mert egy hídon átmenni, elszánt tengerész lett; csolnakával előbb a Jauszán, később a perejaszlávi tavon tett gyakorlatokat. A hollandi Brandt egész bárkaflottát készített számára, s ő, anyja Natália rémületére, már arról álmodozott, hogy megnézi az igazi tengert.

«A gyermek mulat» — mondogatták az udvaroncok Zsófiának; de mulatságai Zsófiát nyugtalanították. Minden nap, mely Péter évei számát növelte, közelebb látszott őt hozni a kolostorhoz. Hasztalan czímezte ő magát büszkén *uralkodó-nőnek*, mégis tapasztalta, hogy mostoha-anyja,

az ő vetélytársa, mind magasabbra emeli fejét. Galiczin csak azon bándódott, hogy nem használták föl jobban az 1682-iki lázadást. Saklovitüi ellenben, ki magát úrnőjével együtt elveszettnek érezte, nyíltan mondogatta: «Jobb elveszteni a cáznét, minthogy ők veszszenek el általa.» Zsófiának nem volt egyéb mentő eszköze, mint hogy a koronát kezére kerítse; de ki segíti őt ebben? Talán a streliczek? de ezeket a legutolsó fölkelések kimenetele nagyon lehűtötte. Zsófia maga törte meg ezt a félelmes erőt, mikor szolgájává akarta tenni. Nagyon élénken emlékeztek még a Trojiczában lefejezett vezetőikre. Mit kívántak tőlök Zsófia ügynökei? Azt, hogy újból támadják meg a czári palotát, öljék meg Narüskin Leót, Galiczin Borist s Péter többi hívét; kerítsék hatalmukba a czár anyját s tegyék le a patriarchát. Remélték, hogy Péter és Natália is elvesznek a zavarban. A streliczek közönyösek maradtak akkor is, midőn Zsófia úgy színlelvén, mintha fenyegetve volna, a *dievicsi monasztürba* menekült s kérő levelet intézett hozzájuk. «Ha életed veszélyben van — felelek higgadtan a streliczek — hívjanak össze gyűlést.» Saklovitüi csak nagy fáradsággal tudott négyszázatösszegyűjteni a kremlben.

A küzdelem tehát megkezdődött Moszkva és Preobrazsenszkoje között, mely falunak végzetes neve *színváltozást, átalakulást* jelent. Két strelicz tudósította Pétert nővére terveiről. Másodízben keresett most Trojicza falai között menedéket. Ekkor lehetett valóban megtudni, ki az igazi czár; mindenki sietett mellé sorakozni, anyja, a fegyveres nemesek, a *mulató csapat*, a külföldi származású tisztek, sőt még a Szukharev-ezred streliczei is. A patriarcha szintén a czárhoz csatlakozott, magával hozván az erkölcsi erőt, mint a külföldi származású katonák az anyagi erőt.

Zsófia párthívei hidegek és határozatlanok voltak; még maguk a streliczek is azt követelték, hogy adják ki a császárnak kegyencét, Saklovitüit. Zsófia kénytelen volt a patriarcha közbenjárásához folyamodni, Saklovitüit kintpadra vonták, hogy vallja be a csár élete ellen szőtt tervét, s azután lefejezték. Medviedevet először csak megkorbácsolásra és szakadársága miatt száműzetésre ítélték; de később elárulta magát, hogy a patriarcha helyére akart ülni és nőül venni Zsófiát. Ekkor azzal becsuteltették meg, hogy két boszorkány társaságában, kiket kalitkában elevenen égettek meg, fejezték le. Galiczint egyszerűen megfosztották javaitól s Pusztoszkba száműzték. Zsófia szigorú fogságba helyezve tartatott a dievicsi monostorban. Iván ezután is tovább uralkodott testvérével együtt; azonban Péter, ki még csak tizenhét éves volt, tulajdonképen egyedül uralkodott, anyja, a Narüskinek, Dolgorukiak és Galiczin Boris társaságában (1689).

Zsófia emancipálta magát a női *terembe* való elzárás alól, mint a hogy Péter fölmentette magát a palotába való elzárástól, hogy barangolhasson az útczákon és hajózhasson a folyókon. Az akkori fölfogás szerint mind kettőjük magaviselete *botrányos* volt; egyiké azért, hogy beszédet tartott a katonáknak, elnökölt a tanácskozásokon, fölemelt *fátával* járt; a másiké pedig, hogy úgy kezelte a fejszét, mint egy ács, úgy evezett, mint egy közönséges kozák, idegen kalandorokkal társalgott, a játék-harczban lovászokkal birkozott. De az egyiknél e kivételes állapot eszközüül szolgált a hatalomra jutáshoz, a másiknál a végeztél Oroszországnak, mint saját magának fölszabadítása képezte. Meg akarta szabadítani Oroszországot a régi nyűgöktől, melyeket ő magára nézve összezúzott. Zsófia bizanci nő marad; Péter arra törekszik, hogy egészen európai lehessen. A csár és a

czárevna között támadt összeütközés alkalmával nem a *dicvicsi monasztür* oldalán áll a haladás.

Hadjárat Azov ellen (1695—1696); első utazás nyugaton (1697).

Új szabadságát arra használja föl először a czár, hogy Arkhangelba siet. Itt nem hallgatva anyja tanácsaira és kérésére, ki a sós víz iránt oly hirtelen támadt vonzalmától megrémül, végig néz azon a tengeren, melyet ő előtte egy czár sem látott még. A kereskedőknél s az idegen tengerész tisztek társaságában étkezik; magába szívja azt a fuvalmat, mely nyugatról származik; ácsmühelyt állít föl, bárkákat készít, daczol ez ismeretlen oceán haragos hullámaival, csaknem elvesz egy vihar alkalmával, de ez nem akadályozza meg «a hajós Alexiejevics Pétert», hogy ismét tengerre szálljon s újra elvezesse a hollandi hajókat a Szent-fokig. Szerencsétlenségre a Fehér-tenger, melyen az angolok IV. Iván kora óta Oroszországba érkeztek, oly víz, mely befagy. Hogy állandó összeköttetést biztosíthasson nyugattal, a művelt országokkal, szükséges lenne, hogy a Balti-vagy Fekete-tenger birtokába jusson. Csakhogy az első a svédek, a második a törökök birtokában van, ép úgy, mint a Kaspi-tó a persákéban. Kivel tüzzön legelőbb össze. A Lengyelország és Ausztriával kötött szerződések, a politika, a vallás, mind a törökök ellen ösztönzik a czárt. Konstantinápoly mindig vonzó marad az orthodox Oroszországra. Péter népének minden érzelmében osztozik; a törökkel szemben egy keresztes-vitéz lelkesedése ég benne. Élénk vágya daczára, mely őt a nyugati utazásra ösztönzi, elhatározza, hogy csak egy nagy győzelem után mutatja meg magát nyugat népeinek. Galiczin már kétszer kudarcot vallott krimi hadjáratában. Péter a Don felől támadta

meg a tatárokat és vette ostrom alá Azovot. A hadsereget Golovin, Gordon és Lefort tábornokok vezették, kiknek azonban folyton egyetértőleg kellett eljárniok «a Preobrazsenszki-ezred tüzérével, Alexiejevics Péterrel». Ez az ezred, valamint a preobrazsenszkojei *játék-ezredből* származott Szemenovszki-, Butosiczki- és Lefort-ezredek képezték magvát a kivonult haderőnek. E hadjárat azonban nem sikerült, mert a csárnak nem volt hajóhada, melylyel a tenger felől elzárja Azovot, és mert az új hadsereg és új főnökei nem bírtak elég tapasztalattal, s végre mivel Jansen német mérnök, kivel Péter méltatlanul bánt, átszökött az ellenséghez. Két visszavert roham után abbahagyták az ostromot. E kudarcz annál súlyosabb volt, mert a csár személyesen volt jelen a hadseregnél, és mivel a preobrazsenszkojei *játékoknak* a komoly háború terén történt első kísérlete sikertelennek bizonyult, s végre mivel e vereség fegyvert szolgáltatott az újítások, a *németek*, az *eretnekek* és az új taktika ellen. A nép szemében ez megronthatta hitelét magának az Oroszország megújítására folytatott munkának is (1695).

Péter, jóllehet Galiczin mintájára diadalmenetben vonult be Moszkvába, mégis érezte magában, hogy kudarczáért elégtételt kell szereznie. Alkalmas tiszteket kért tehát külföldről. Ausztria és Hollandia küldöttek tüzér-tiszteket, Poroszország mérnököket; Velence pedig Lima tenger-nagyot küldötte hozzá. Péter lázas türelmetlenséggel sürgette a hajóhad megalkotását; nyers fából készítettett huszonkét gályát, száz tutajt, ezerhétszáz bárkát vagy naszádot. A Donnak minden kis kikötője ácsműhelylyé alakult, huszonhatezer munkás gyűlt azokban össze a birodalom minden pontjáról; se az idő viszontagságai, se a munkások szökései, a hajóműhelyek leégése, se maga

a czárnak betegsége nem lankasztották tevékenységét. Péter méltán írhatta magáról, hogy «mint Isten mondotta Ádámnak, arcza verejtékével eszi kenyerét». Végre a «tengeri karaván», az orosz *ármáda* levezett a Donon. Azov falai alól ezt írta nővérének, Natáliának: *

«Tanácsod szerint nem közeledem a golyóhoz, hanem az keres föl engem, az igaz: elég udvariasan.» Azov a száraz föld és víz felől egyaránt lövetett; a mérnökök rést nyitottak rajta. Már épen rohamra készültek, midőn az erősség megadta magát. Nagy volt ezen az öröm egész Oroszországban s a streliczek irigysége, melyet az idegen harczmód diadala miatt éreztek, kénytelen volt helyet engedni az izlam legyőzetése miatt támadt keresztyén lelkesedésnek, midőn a hódítás különben is annyira emlékeztetett mindenkit Kazán és Asztrakhán elfoglalására. Európában is nagy hatást idézett elő; Varsóban a nép azt kiáltozta: «Éljen a czár!» A hadsereg Moszkvába diadalív alatt vonult be, melyen Herkules volt ábrázolva, a mint egy basát és két törököt tapos el lábával, és Mars a mint egy murzát és két tatárt terít a földre. Lefort, a tengernagy és Schein a főhadvezér, pompás szánokon vonultak be, míg Péter, kit ekkor léptettek elő kapitányi rangra, gyalog kísérte őket. A bitófára szánt Jansen is ott volt látható a foglyok között (1696).

E nagy eredményt Oroszország tengeri hatalmának megalapítására akarták fölhasználni. A *duma* határozatára Azovban háromezer családot, négyszáz kalmukot és moszkvai streliczekből álló helyőrséget telepítettek le. A patriarcha, a főpapok és klastromok magukra vállalták, hogy minden nyolcezer jobbágy után egy hajót építtetnek.

* Anyja 1694-ben, testvére Iván 1696-ban halt meg.

A főurak, tisztviselők, kereskedők, elragadtatva a szent háború lázától, készséggel adóztak a megszületendő tengeri haderőre. Tervbe vették a Don és Volga összekapcsolását egy csatornával. Újból hívtak mesterembereket és tengerészeket nyugatról.

Az udvartól ötven nemes ifjút küldöttek Velenczébe, Angolországba és Németalföldre, hogy megtanulják a hajóépítést és a tengerészetet. De szükséges volt, hogy maga a császár is tanuljon, hogy alattvalóinak tudományát meg tudja ítélni; saját példájával kellett leküzdenie az oroszok előítéletét és közönyét, és Péter, ki a hajóhadban mint egyszerű apród, a hadseregben mint köztüzér kezdette pályáját, Saardamban ácsnak állott be. Az Azovnál aratott győzelem jutalmául elszánta végre magát az oly nagyon óhajtott nyugati utazásra.

1697-ben Lefort tengernagy, Golovin és Vozniczün tábornokok fölkészültek, hogy a császár «nagy követei» czíme alatt nyugatra utazzanak. Kiséretök kétszázhetven személyből, fiatal nemesekből, katonákból, tolmácsokból, kereskedőkből és bohócokból állott. A kíséret közt rejtőzött egy fiatal ember, ki magát Mikhajlov Péternek nevezte.

Ez az *incognito* arra való volt, hogy megkönnyítse a császárnak úgy a személyes tanulmányozást, mint a könnyesebb természetű érintkezéseket. Rigán való átutazásuk alkalmával el kellett túrnie a svéd kormányzó bántalmazását; de följegyezte azt magának jövőre. Königsbergben Sternfeld, porosz ezredes Mikhajlov Péter tüzemester számára állította ki az útlevelet. A nagy-követeket és kíséretöket szívesen fogadták a kurlandi, brandenburgi és hannoveri udvaroknál. Hannoveri Zsófia-Sarolta, a későbbi porosz királyné, érdekes emlékezéseket hagyott irataiban reánk az akkor huszonhét éves császárról. Péter

meglepte őt szellemének élénksége, gyors és találó feleletei által, épúgy mint durva szokásai, az asztalnál való ügyetlen magaviselete, egy rosszul nevelt gyermek félenk vad-sága, arczfintorgatásai és azon félelmes rángatódzás által, mely egy-egy percze eltorzította arczát.

Ekkor Péter szép barna férfi volt, nagy, szűrő tekintetű szemekkel; de arczvonásai már a munka és dobzódás túlságainak nyomait viselték magukon. «Nagyon jó és nagyon rossz lehet», mondá a fiatal választó-fejedelemnő, és e minőségében az akkori Oroszországot igen jól képviselte. «Ha jobb nevelést kapott volna — folytatja a hercegnő — kifogástalan ember lenne.» Nem kevésbbé különös volt a czár kísérete, mint maga az úr; az oroszok, kik az udvarhölgyekkel tánczoltak, ezek ruhaderekában a halcsontot a nők saját csontjának hitték, s maga a czár mondá «A német nőknek mennyő-kemény csontjok van!»

Útközben elhagyá Péter a követséget s előre ment Saardamba. Még megérkezése napján lakást vett egy kovácsnál, beszerezte magának a hollandi mesterlegényeknél szokásos öltözetet, és megkezdte a bárddal a munkát. Alkudozott egy csolnakra, meg is vette azt, s az eladóval megitta a hagyományos sör-áldomáspoharat. Látogatta a gyárat, fűrészmalomokat, kötélgyártó műhelyeket, s mindenütt maga is részt vett a munkában; egy papirgyárban papirost csinált. Különben, a hagyomány daczára, nem maradt tovább nyolcz napnál Saardamban. Amsterdamban szintűgy meglepte az embereket különözködéseivel. Maga sem nyugodott, de mást sem hagyott nyugodni; minden kalauzát kifárasztotta, folyvást azt mondogatván: «No azt meg kell néznem». Meglátogatta a leghíresebb anatómiai gyűjteményeket; művészeket, kézműveseket, katonákat, mérnököket fogadott föl; hajó-mintákat, a tengerészeti törvények és

szerződések gyűjteményeit vásárolta össze. Barátságos látogatásokat tett magánosoknál is; kedélyességével megnyerte a hollandokat; bement a boltokba és a szatócsbódékba is, s bámulattal nézett végig egy foghúzást. De mindezen foglalkozása közben nem tévesztette szem elől legfőbb célját sem.» «Dolgozunk, írta Adrián patriarchának, hogy teljesen elsajátítsuk a tengerészeti tudományt; hogy így egészen kiképezvén magunkat, ha haza megyünk, győzelmet vegyünk a Krisztus ellenségein, s az ő kegyelmével megszabadítsuk a keresztyéneket. Erre vágyom és erre töreksem végső lehelletemig.»

Csüggesztette azonban az, hogy oly kevés haladást tesz a hajóépítésben; mivelhogy Hollandiában a hajóépítés egészen gyakorlati alapon folyt; egy hajószerelő azt ajánlotta neki, hogy miután Angolországban megállapított szabályok szerint építik a hajókat, ott négy hónap alatt megtanulhatja. Péter tehát átkelt a tengeren s három hónapig maradt Londonban és a szomszéd városokban. Itt is fogadott szolgálatába aranyműveseket, építészeket és tűzéreket. Visszatérvén Hollandiába, útjában heves szélvész támadta meg; de ő az életeért remegőket e szavakkal nyugtatta meg: «Láttatok-e valaha orosz czárt az Északi-tengerbe fulni?»

Technikai tanulmányával egyenlő lépést tartott a politika is. Személyesen értekezett III. Vilmostal; Franciaországot ez első utazásakor nem látogatta meg; XIV. Lajos — mint Saint Simon mondja — «tiszteletes módon távol tartotta őt magától». Versaillesban ugyanis nem viseltettek iránta barátságos indulattal, a császárral való szövetsége és a török ellen viselt háborúi miatt. Bécsbe ment tehát, hol tanulmányozhatta a hadászatot és lebeszélte Leopoldot a törökkel való békekötésről. Péter meg akarta

szerezni Kercset, hogy biztosítsa magának a Jenikale-szorost. Már épen Velenczébe készült, mikor hazulról kedvezőtlen híreket kapott.

A streliezek lázadása és eltöröltetésök.

Péternek első újításai s a nemzeti szokások és előítéletek megváltoztatására tett kísérletei, nagy számú ellenséget szereztek. A régi Oroszország nem engedte magát tiltakozás nélkül bántalmaztatni a merész újító által. Belsejében alattomos és elkeseredett ellenállás lappangott, mely olykor véres kitörésekben fog nyilatkozni. A streliezek lázadása, Asztrakhán zendülése, a kozákok fölkelése, később fiának és első nejének pöre csak epizódjait képezik a nagy küzdelemnek. A papok hirdették már, hogy megszületett az Antikrisztus; azt is megmondották, hogy házasságtörő nőtől születik; már pedig Péter Alexinek *második* házasságából származott, az ő anyja, Natália volt az a *hamis szüz*, a jóslatok *házasságtörő asszonya*. A terhek is, melyek mind súlyosabban neheztedek a nép vállára, jelül szolgáltak arra, hogy beteljesedett az idő. Mások, kiket a cárnak a német öltözethez, az idegen nyelvekhez és külföldi kalandokhoz való vonzódása lázított föl, azt állították, hogy nem Alexinek, hanem a genfi Lefortnak, vagy hogy egy német sebéznek a fia. Megbotránkoztak, mikor láták, hogy a cár a *hadi játékokon* mikép teszi ki magát a katonák ütlegeinek, akár csak egy második Otrepjev Gergely. Az alsó néposztály méltatlankodott a hosszú szakáll és a hosszú nemzeti öltöny száműzetése miatt; a *raszkolnikok* elrémültek «a dohányzás szentségtörő ragályának» megengedésétől. A nyugatra tett utazás teljesen megzavarta eszöket és szívöket. Ki látta valaha, hogy egy muszka czár kiment volna a szent Oroszországból azért, hogy beutazzon idegen

országokat? Miféle kalandok várnak reá a *niemeczek* és a *buszurmanok*nál? mert az orosz nép alig tudta egymástól megkülönböztetni a németeket és törököket; Francia- és Angolország pedig teljesen ismeretlen volt előtte. Ismeretlen ég alatt, a világ végén, az «Óceán tenger» partján mennyi veszély érheti? Mindjárt egy furcsa legenda keletkezett a csár utazása felől. Beszélték, hogy kereskedőnek öltözve sétált Stockholmban, hogy a királyné fölismerete és el akarta fogatni, de hasztalanul. Más változat szerint a királyné börtönbe vetette és kiadatta ellenségeinek, kik be akarták tenni egy szögekkel kivert hordóba s bedobni a tengerbe; de egy strelicz úgy mentette meg, hogy ágyába feküdt és magát záratta a hordóba. Némelyek később is állították, hogy Péter fogva van; 1705-ben a streliczek és az asztrakháni raszkolnikok folyton ismételték, hogy ál-csár volt az, a ki Moszkvába jött; az igazi csár fogva van *Sztekolnban*, egy karóhoz kötve.*

Ez általános forrongás közepett, melyet Péter távolléte élesztett, rendkívül nyugtalanító előjelek mutatkoztak. Az orosz katonaság mindinkább ellenséges indulattal kezdett viseltetni a dolgok új rendje iránt. 1694-ben új összeesküvést fedezett föl Péter, melynek célja Zsófia kiszabadítása volt; még nyugatra utazása pillanatában is el kellett nyomnia egy összeesküvést a streliczek és kozákok közt, melynek feje Zückler ezredes volt. Azok a streliczek, kiket Azovba küldöttek helyőrségül, sajnálták Moszkvában hátrahagyott nejeiket, gyermekeiket és kereskedésöket. Miután Azovból, a csár távollétében, a lengyel határra szállították őket, zúgolódni kezdettek. «Milyen sors ez a mienk, — mondák, — a bojárok idéznek elő minden bajt; ime most már

* Rambaud, La Russie épique 303. l.

három éve tartanak távol bennünket otthonunktól.» Két-százán megszöktek és Moszkvába futottak; a *duma* aggódni kezdett jelenlétök miatt az úgyszólván izgatott városban, és erővel üzette ki őket. Ezek ezredeikhez Zsófiának egy levelét hozták. «Ti most is eleget túrtok, — írta nekik — de ezután még rosszabb lesz sorsotok. Vonuljatok Moszkvába; mire vártok még? a cárnak se híre, se hamva». Folyton rebesgették az ezrekben, hogy a császár elveszett a tengerentúli országokban és a bojárok el akarják veszíteni a fiát, Alexit. Egyenest Moszkvának kell tehát menni s ki kell irtani a nemeseket. A katonai lázadás össze volt bonyolódva a raszkolnikok vallási fanatizmusával és a nép-katonaság demagógi szöveggyűjteményeivel. Négy ezred megingott és útnak indult, Schein és Gordon tábornokok rendes csapatokkal mentek eléjük, az Iszakra partján találkoztak velök s föl hívták őket, hogy térjenek vissza kötelességök útjára. A streliczek egy kérvényben válaszoltak, melyben elmondák sérelmeiket, hogy «sokan elvesztek közülük az Azov ellen indított hadjáratban, melyet Lefort, egy német, egy eretnek javasolt; hogy fárasztó menetekkel gyötörték a tikkasztó pusztai melegben és csakis megromlott hússal táplálták; hogy földmunkákkal merítették ki és távoli helyőrségben tartották; hogy Moszkvában borzasztó dolgok történtek; az idegenek behozták a szakáll borotválást és a dohányzást; azt beszélik, hogy e *niemeczek* hatalmukba akarják keríteni a várost; erre a hírre jöttek a streliczek, meg azért is, mert Romodanovski szét akarta őket szórni s felkoncizolni a nélkül, hogy tudnák miért?» Nehány ágyúlövés elég volt, hogy szétszórja a lázadókat. Nagy részek fogságba kerültek, s elkezdődött a vizsgálat és kínzás; százötvenet föl akasztottak, a többieket különböző börtönökbe szétszórták.

Mikor Péter Bécsből megérkezett, tábornokai és *du-mája* eljárását igen enyhének találta. A streliczek ellen különben is már rég bosszút forralt: minthogy a csár haderejével szemben ezek képezték Zsófia seregét; visszaemlékezett a kreml elfoglalására, anyai rokonai leölésére, anyjának a Trojiczában kiállott remegésére, azokra az összeesküvésekre, melyek majdnem megghiúsították nyugatra való útját. Majd, mikor népe java érdekében Európába utazott, ezek a megjavíthatatlan lázadók kényszerítették, hogy mondjon le legkedvesebb tervéről, megállították velencei útjában. Elhatározta tehát, hogy megragadja az alkalmat ellenségei tömeges kiirtására és hogy a régi Oroszországot oly rémülettel tölti el, mely IV. Iván idejére emlékeztessen. Leginkább kárhoztatták idegen ízlését, a borotvált állat, a rövid ruházatot; pedig éppen ez volt jelképe az új Oroszország megteremtésének. A hosszú szakáll volt a lázadás jelképe; el kell tehát mindenütt tűnnie. Meghagyta minden nemes embernek, hogy megborotválkozzanak, sőt sajátkezűleg megborotvált néhány főurat. Ugyanakkor a Vörös-tért ellepték az akasztófák. Adrián patriarcha hiába próbálta megengesztelni a csár haragját, az istenanya csodatevő képével jelenvén meg előtte. «Miért vetted el helyéről azt a szent *ikont*, kiáltott rá a csár. Távozz előlem s vidd vissza helyére. Tudd meg, hogy én nem kevésbbé tisztellem az istent és anyját, mint te; de azt is tudd meg, hogy kötelességem védeni a népet és büntetni a lázadókat.» Október 30-án érkezett az első kétszázegy fogolyból álló szállítmány a Vörös-térre, szekerekben hozva, kezökben meggyújtott gyertyákkal, majdnem mindnyájan összetörve a kínzatástól, követve nejeik és gyermekeiktől, kik a szekerek után futottak és halotti énekeket énekeltek. Ítéletök fölolvása után fölakasztot-

ták őket. A czár több tisztjének parancsolta, hogy segítsenek a hóhérnak. Korb János György, ausztriai ügyvivő, ki mint szemtanú a kivégzések hiteles leírását hagyta reánk, hallotta beszélni, hogy «Oroszország legnemesebb keze már öt áruló fejét ütötte le bárdjával». A rettenetes saarami ács közreműködött és bojárjait is kényszeríté közreműködni ez iszonyú munkában. Még hét napig folyt a kivégzés s mintegy ezer áldozat veszett el. Némelyek kerékre törettek, másokat keresett kínzásokkal végeztek ki. A kivégzettek hullájának elvitelét megtiltották s öt hónapig gyönyörködhetett Moszkva a kreml párkányzatára és más falakra fölakasztott vagy a nyilvános terekre kitett holt testek látványában; öt téli hónapban át mutogatták a Zsófia börtönének rácsára akasztott streliczek neki azt a kérvényt, melylyel őt az uralkodásra ösztönözték. Két belső meghittje elevenen temettetett el; ő maga pedig s Péter neje, Lopukhin Eudoxia, kit férje a régi szokásokhoz való makacs ragaszkodása miatt eltaszított, megborotvált fővel klastromba zárattak. Asztrakhán lakóinak, kik vajdajokat megölték, lázadása után az egész nép-katonaság eltöröltetett, és a tér egészen szabadon állott egy új hadsereg alkotására.

*A kozákok elleni küzdelem; a doni lázadás (1706)
Mazeppa (1709).*

Nem egyedül a streliczek képezték a régi Oroszországnak azt a haderejét, melynek léte s szabadalmi nem voltak megegyeztethetők a modern állam szervezetével. A kozákoknak, e harczos és fegyelmezetlen köztársaságok seregeinek (*vojszka*) is, mely hajdan Oroszországnak védfalúl és előőrsül szolgált a barbarok ellen, átalakulást kelle szenvednie. A birodalomnak különben is nagyon sok panasza

lehetett a kozákokra; az ukrainaiak és doniak támogatták hajdan az ál-Dimitriket; a doni seregből került ki egykor a Rettenetes Razin Sztenko.

1706-ban a doni kozákok föllázadtak a czári kormány ellen, mivel ez megtiltotta nekik, hogy befogadják az uraiktól megszökött parasztokat és azon adófizetőket, kik táborukban az adófizetés ellen kerestek menedéket. Bulavin ataman és hadnagyai, Nekraszov, Frolov és Dranüi fegyverre szólították a «kalandkedvelőket». Dolgoruki György herceget megölték és az oroszokat a Liszkovata folyó mellett megverték; elfoglalták Cserkaszkot s már Azovot fenyegették. E mellett fönnen hirdették a czár iránt való hűségöket, s a vajdákat azzal vádolták, hogy «parancs nélkül» cselekedtek. Végre is a megölt herceg testvére, Dolgoruki Vaszili leverte őket. Bulavint saját katonái koncizolták föl; Nekraszov pedig csupán kétezer emberrel húzódott a Kubán vidékére. A lázadó táborok elpusztítottak s Dolgoruki méltán jelenthette: «A főbb kolomposok és a nyílt árulók fölakasztattak, a többiek közül tiz-tizből egy akasztatott föl; a fölakasztottak testeit tutajokra tétettek és vízre bocsáttattak, hogy a doni kozákokban annál hathatósabb rémületet keltsenek és őket okosabb megfontolásra vezessék.»

Ukrainában Szamojlovics letétele után Mazeppa lett a kis-orosz kozákok hetmanja. Mint János Kázmér lengyel király egykori apródjának, ifjú korában oly kalandja volt, melyet lord Byron költeménye és Horace Vernet ecsetje tett híressé. Szilaj lóra köttetvén, mely őt Ukraina sivatagjaiba vitte, a kozák hadseregben tiszti rangot nyert. Elárulván minden főnökét és minden pártot, fokenként mind magasabbra emelkedett e katonai hierarchiában. Jóllehet Galiczinnak és Zsófiának köszönhette hetmáni botját, mégis

azok között volt, kik legelőször állottak Péter pártjára. Emelkedése sok ellenséget szerzett neki; de a cár, ki bámulta tehetségeit s föltétlenül bizott hűségében, minden kételkedés nélkül utasította vissza az árulkodókat. Salamon szerzetest kivégeztette, mivel ez le akarta leplezni Mazepának a lengyel királylyal és Zsófiával folytatott cselszövényt. 1690-ben Mihajlovot és 1696-ban Szuszlov *diákok* hasonló sors érte.

Ukrajnát azalatt mélyen aláásták a pártoskodások. A kozák hadseregben mindig volt egy orosz párt; volt egy másik, mely fájlalta a lengyel uralom megszüntét, és egy harmadik, mely a török kezébe akarta játszani az országot. 1693-ban egyik főnök, Petrik, negyvenezer tatárral árasztotta el Ukrajnát, de kísérlete megghiúsult. Sőt a kozák *hadsereg* és Ukraina megtelepült lakói között is nagy egyenetlenség uralkodott; a hetman folytonosan függetlenségről álmodozott; a tisztek senkinek sem akartak számot adni tetteikről; a katonák az ország költségén akartak élni munka és adófizetés nélkül, maguknak követelvén a régi *pánok* hagyományait. De a parasztok, kik az ország földművelési virágzását megteremtették, a városi polgárok, kik munkájuk gyümölcsét nem látták biztosságban, az egész békés és munkás osztály óhajtotta, hogy megszabaduljon ezen zavargó katonai oligarchiától és a moszkvai czárt mint szabadítójakat tekintették.

Mazeppa volt Ukrajnában a katona-elem képviselője, s mint ilyen, gyűlöletesnek érezte magát a békés osztályok előtt. A cár elhalmozta őt bizalmának minden jelével; de ő irtózott mégis az orosz állam megszilárdulásától. Nagyon jól emlékezett rá, hogy egy tivornya alkalmával a cár szakállon ragadta őt s keményen megrázta. A terhek is, melyeket a birodalom Kis-Oroszországra, mint hűbér-államra

rótt, napról-napra súlyosbodtak; a XII. Károly elleni háború pedig csak növelte azokat. Péter parancsoló hajlama és kényúri követelései miatt a legrosszabbtól is lehetett tartani. A svédek fenyegető betörése sietteté a válságot. Kis-Oroszországnak vagy föl kellett szabadulni az idegenek segítségével; vagy azok veresége esetén várnia kellett a halálos csapást virágzására és függetlenségére. Közeledni érezvén az időt, a midőn kénytelen engedelmessé válni a fehér császárnak, Mazeppa összeköttetésbe lépett a svéd párti lengyel királlyal, Leszczyński Szaniszlóval. A szellemes Dolszkája hercegnő titkos írásjegyeket adatott neki át. Mazeppa mindaddig elküldötte a császárnak mindazon leveleket, melyekkel hűségét megkisértették, valamint a császár is kiadta neki árulóit.

Mikor a hercegnő leveleit kapta, mosolyogva mondá: «Gonosz asszony; el akar engem hajlítani a császártól!» Meg is égette a levelet, de nem adta át. Mikor azonban Mensikov nővérének kezét megtagadták egyik unokaöccsétől; mikor ez a herceg abba ártotta magát, hogy egyenesen parancsokat osztott a *polkok* kapitányainak; midőn a svéd háború és a muszka csapatok átvonulása korlátozni kezdette hatalmát és növelni az ország terheit; mikor a császár mind keményebb parancsokat küldött hozzá, hogy európai módon fegyverkezzék; mikor érezni kezdette, hogy a Moszkva iránti ellenséges szellem körötte mindinkább növekszik, levelet írt Leszczyński Szaniszlónak, hogy a lengyel sereget nem találja elég erősnek, de biztosítja őt teljes jóakaratáról.

Meghittje, Orlik, bele volt avatva magaviseletének minden titkába; alárendeltjei közül többen, kik átlátták szándékait, újból lépést tettek, hogy beárulják a császárnál. Ilyenek voltak: Palei, ki oly híres Ukraina hősdalaiban,

Kocsubey, kinek leányát Mazeppa elrabolta és Iszkra. A följelentés nagyon pontos volt s teljesen fölfedezte a lengyel király és Dolszkája herczegnő küldötteivel üzőtt titkos értekezéseit. Ez is azonban épúgy, mint az előbbi, megíúsult Péter vakbizalmán; Palei Szibériába száműzetett, Iszkra és Kocsubey kinpadra vonattak s kényszerítették, hogy magukat rágalmazóknak vallják, azután kiadtattak a hetmannak, ki őket lefejeztette. Mazeppa jól érezte, hogy e túlságos szerencse nem tarthat soká; azonkívül az elégedetlenek is sürgették, hogy gondoljon a közjólétre. Ekkor érkezett XII. Károly Kis-Oroszország szomszédságába. «Az ördög hozta ide!» kiáltott föl Mazeppa, és kísérletet tett a két hatalmas ellenség között ügyessége által föntartani kis országának függetlenségét, a nélkül, hogy akár XII. Károlynak, akár Péternek teljesen odaadná magát. Midőn ez utóbbi fölszólította, hogy csatlakozzék seregével hozzá, betegnek szinlelte magát, és az utolsó kenetet is fölvette. Azonban Mensikov közeledett, Károly hasonlóképen. Választania kellett; Mazeppa tehát kikelt ágyából, maga köré gyűjtötte legmegbízhatóbb kozákjait és átkelt a Desznán, hogy összeköttetésbe lépjen a svéd hadsereggel. Ekkor Péter kiáltványt bocsátott ki, melyben gyalázza Mazeppa árulását, az eretnekekkel való szövetkezését és cselszövényét, melylyel Ukrainát ismét Lengyelországnak akarja kiszolgáltatni s isten egyházait és a szent kolostorokat az *egyesültek* szolgáságába akarja hajtani. Átkot szórtak ellene Oroszország minden egyházában. Székhelyét, Baturint, elfoglalta, kirabolta és földúlta Mensikov, magukra maradt czinkostársai kerékbetöréssel és akasztófán veszték el; ő maga a pultavai csata után török földre menekült és Benderben nyomorultan veszett el. Helyébe Szkoropadskit választották új hetmannak. A nép és a kozák hadsereg

zöme egész határozottan a czár részére állott, s a svédeknek Ukrainában népfölkeléssel is kellett harczolniok. Mind a mellett is Kis-Oroszország függetlenségének vége lett; nem vették többé számba a kozákok kiváltságait; közülök ezerkétszázat elvitettek a Ladoga-csatorna ásáshoz. Egy moszkvai tisztviselő adatott Szkoropadski mellé, hogy «a hetman tanácsával egyetértőleg kormányozzon». A muszka alattvalóknak megengedték, hogy Ukrainában ugyanazon joggal bír hassanak földeket, mint a kis-oroszok. Mensikov és Safirov Szkoropadskitól tekintélyes uradalmakat nyertek; leánya egy másik moszkvaihoz, Tolsztojhoz ment nőül, ki a niezsini *polk* parancsnokságát nyerte el. 1722-ben Kis-Oroszország számára, melynek ügyei eddig a külügyek osztályába tartoztak, Moszkvában egy külön hivatal állíttatott föl «kis-oroszországi ügyek» osztálya czím alatt. Ez világos kijelentése volt annak, hogy Kis-Oroszország megszűnt önálló állam lenni. Végre Szkoropadski halála után Péter nem nevezett ki senkit utódául, azt hozván föl okúl, hogy «az előbbi hetmanok árulása miatt nem szabad többé könnyedén határozni a választás fontos ügyében, hanem be kell várni azt az időt, mikor olyan ember akad, kinek hűsége kétségbe-vonhatatlan».

Ez időtől kezdve Ukraina intézményei Nagy Péternek és utódainak kénye-kedve szerint módosíttattak. A hetmani méltóság megszűnt vagy helyreállíttatott egészen addig, míg az utolsó hetman, ki nem volt más, mint II. Katalin egyik kegyeltje, lemondott róla 1789-ben. Ukraina igazgatása is majd a kis-oroszországi, majd a külügyi hivatalhoz tartozott, míg végre II. Katalin alatt ez ország a birodalom kiegészítő részévé lett. A mi a zaporogokat illeti, miután *sziecsöket* Nagy Péter elfoglalta, kiköltöztek Krimbe; Annától ugyan megnyerték, hogy újra visszatele-

pedhessenek az alsó Dnieperhez; de már akkor az egész környező vidék teljesen megváltozott, s minthogy életmódjuk nem fért meg a gyarmatosítás biztosságával, 1775-ben végleg kiűzetek.

El lehet tehát mondani, hogy 1709-től kezdve nem létezik többé a birodalomban katonai erő, mely a czár akaratával a maga kiváltságait szembe állíthatná.

XXIII. FEJEZET.

Nagy Péter. — Küzdelem XII. Károly ellen (1700—1709).

Narva (1700); a balti tartományok meghódítása. — XII. Károly betörése Oroszországba; Pultava (1709).

Narva (1700); a balti tartományok meghódítása.

Péter hajózott már a Fehér-tengeren, megszerzett egy kikötőt az Azovi-öböl mellett; de csak a Balti-tenger biztosíthatott neki gyors és rendes összeköttetést a nyugati nemzetekkel; csak ha a Balti-tenger mellett foglalhat állást, akkor szűnik meg Oroszország keleti állam lenni, és léphet be az európai államrendszerbe. Ámde a Balti-tenger Svédország tulajdona volt, mely hatalom, mint Finnland, Karelia, Ingria, Esztland, Livland és Pomeránia ura, annak összes partvidékét hatalmában tartotta. A Balti-tenger svéd Földközi-tenger volt. Stockholm ekkor a Wasák birodalmának épen középpontján feküdt, nem mint ma, tengerparti határvonalán. Oroszországnak, hogy egy nyugatfelé néző «ablakot vághasson», valamely ponton meg kellett szakítani a svéd birtokok lánczát. A körülmények erre nagyon kedvezőknek látszottak. Svédországban még folyvást tartott az állam és az aristokratia között való küzde-

lem; a legutóbbi király XI. Károly 1680-ban korlátlaná tette hatalmát, s meghagyta a nemességnek, hogy adja vissza mindazokat a javakat a kormánynak, melyeket 1609 óta a királyi kincstár elidegenített. *Erisszarvételi parancs*, melyet alig enyhített a kilátásba helyezett kártalanítás ígérete, tönkre juttatta az aristokrátiát. Különösen Livlandban a német nemesség, a kardvitézek utóda, erőlesen tiltakozott ellene. Követséget is küldött a végből XI. Károlyhoz Patkul Reinhold János vezetése alatt. Patkul büszke, értelmes, határozott, heves és bosszúálló természetű ember volt. Merész előadása nem tetszett az uralkodónak, s minthogy ebben összes társai támogatták, valamennyiöket letartóztatták, hadi törvényszék elé állították és halálra ítélték. Patkulnak sikerült megszöknie, és szívében bosszút forralva, mindenütt ellenségeket keresett XI. Károlynak, később fiának, XII. Károlynak. Ő javasolta szász Ágost lengyel királynak azt a tervet, mely szerint Svédországot valamennyi szomszédja egyszerre támadja meg. Lengyelország foglalja el Livóniát és Esztlandot; Oroszország szerezzé meg Ingriát és Karéliát, Dánia támadja meg Holsteint, mely XII. Károly sógoraé volt. Péter lelkesedve fogadta a lengyel király megkeresését; vágyva-vágyott IV. Iván és atyja, Alexi, kedvencz eszméjét megvalósítani. Az új svéd király ifjú kora, a tehetségtelenségéről terjesztett hír biztos sikert látszott ígérni. Péter a preobrazsenzkojei szerződés értelmében hozzájárult a szövetséghez. Hadizeneti nyilatkozatában azokról az eléggé gyermekes sérelmekről is megemlékezett, melyeket a rigai kormányzótól szenvedett.

Midőn Péter Narva falai előtt megjelent, Patkul eleinte örvendett, később azonban nyugtalanzkodott. Terve szerint, távol akarta tartani az oroszokat e várostól; mindamel-

lett javasolta a lengyel királynak, hogy ne vesse fel ezt a kérdést. A szövetséget mindjárt kezdetben két váratlan csapás érte. A dán király Koppenhágában fenyegetve levén, kénytelen volt a traventhali békére lépni; más részről a lengyel királynak, a svédek közeledtének hírére, sietve kellett abban hagynia Riga ostromát. XII. Károly most a nélkül, hogy üzőbe vette volna a lengyeleket, egyenest az oroszok ellen fordult.

A győző iránti rokonszenv túlozni szokta a két hadsereg közt fönnállott számbeli aránytalanságot. Maga Voltaire kénytelen volt kijavítani «*Histoire de Pierre le Grand*» című művében azon adatokat, melyeket «*Histoire de Charles XII.*» című munkájában közölt. Ez utóbbinak nem volt több mint 8430 embere, míg az oroszoknak 63,500 emberök volt, kik közül azonban csak 40,000 vett részt a csatában. Az orosz hadsereg rendes ezredekéből állott, de voltak benne streliczek, kozákok, nemesi csapatok (*bojár fiak*) is, meg hamarjában összeszedett elemek. A czár távollétében, a ki előtte való nap eltávozott, hogy az erősítések megérkezését sürgesse, a német császár egy régi tábornoka, Croi herczeg, volt megbízva a parancsnoksággal, kit idegen volta gyanussá tett a csapatok előtt. Mivel Narvát ostromolták, háttal voltak fordulva a Narova vagy Narva folyócska felé, s mintegy hét versztnyi megerősített vonalat foglaltak el, melyet egész kiterjedésében kellőleg megszállva tartani teljes lehetetlenség volt; némely helyen csak egy sor katona állott s ezek is itt-ott ölnyi távolságban egymástól. A harcztvonaltól, körülbelül annak közepére egy nagy üteg volt fölállítva. A sánczok előtt a Réval felé vezető úton állott mintegy 4000 emberből álló előőrség.

1700-ik év november 30. (ó sz. 19.) napján, a csata ágyúzással vette kezdetét s ez tartott délután két óráig.

E pillanatban a svédek a sűrűn hulló hó leple alatt, mely miatt az oroszok alig láthattak húsz lépésnyire maguk elé, csaknem észrevétlenül a sánczokhoz értek. A másik pillanatban már túl voltak az árkokon és a mellvédeken is, mire az orosz seregen vak rémület vett erőt. «A németek elárultak bennünket», kiabálták a katonák, s idegen tisztjeiket kezdték öldösni, Croi herczeg és táborkara nem látott más menedéket, minthogy a svédekhez menekült. A lovasság parancsnoka, Seremetev a Narva folyóba ugratott és sikerült is rajta átkelnie, de emberei közül ezernél többen veszték el a hullámokban. Csak egy hadtest védte magát kétségbeesett kitartással: Péter kedvelt ezredei, a Preobrazsenszki és Szemenovszki, melyeket ő európai módon szervezett. Ezek hamarjában ágyúszekerekből rögtönzött erősítés mögé vonták magukat és visszaverték a svédek minden támadását, kiket pedig maga a király vezetett. Azonban a nagy központi ágyúüteg elfoglalásával az orosz hadsereg két részre vágatott, s a beálló éj a zavart teljessé tette. A jobb szárny, melyet Dolgoruki herczeg, Golovin, Buturlin és Sándor imerétiai czarevics vezettek, alkudozást kezdett a királylyal, s oly föltétel alatt capitulált, hogy szabadon elvonulhatott, fegyvereivel, zászlóival és podgyászaival; tüzérségét azonban, hat darab ágyú kivételével, hátra kellett hagynia. A Preobrazsenszki és Szemenovszki ezred elhagyta szekérvárát és teljes rendben vonult vissza. A svédek, hogy a muszka sereg visszavonulását ott siettessék, maguk vertek nekik hidat a Narován. A súlyosabb helyzetben levő balszárny kénytelen volt magát szigorúbb föltételeknek vetni alá; visszavonulhatott ugyan, de fegyvereit le kellett raknia. XII. Károly tehát engedte az orosz hadat átvonulni a folyón, nem becsmérésből vagy nagylelkűségből, — mint mondták, — hanem

eszélyességből. Wrede svéd tábornok írja: «Ha Weide orosz tábornoknak, kinek 6000 embere volt fegyver alatt, elég bátorsága van, hogy bennünket megtámadjon, mi biztosan elvesztünk volna; több nap óta se táplálékban, se pihenésben nem részesülvén, ki voltunk merülve; katonáink annyira leitták magukat az orosz táborban talált bortól, hogy lehetetlen lett volna őket rendbe állítani». A svéd király kissé túlszigorúan értelmezvén a megadás föltételeit, foglyul tartotta magánál Croit és azokat a tiszteket, kik táborába menekültek. Többen húsz esztendeig maradtak a svéd fogságban. A foglyokon kívül az oroszok hatezer embert vesztettek, a svédek majdnem két ezeret.

Vannak hasznos vereségek és vannak gyászos győzelmek. Egész Európa elhalmozta XII. Károlyt hízelgéseivel; tiszteletére emlékérmeket vertek ily felirással: «*superant operata fide*», vagy pedig «*tres uno contudit ictu*». Az ifjú király nem tudta teljesen megvédeni magát az ily nagy siker mámorától. «Csak a háborúról álmodozik» — írta Stenbock tábornok —; nem hallgat többé semmiféle tanácsra; teljesen megvan győződve, hogy maga az Isten sugalja neki, a mit tennie kell. Ellenségét, melyet oly könnyen legyőzött, megvetette; az orosz hadsereget semmibe sem vette, s a gyámoltalan lengyel királynak megrontására fenekedett. Öt éven át nem foglalkozik egyébbel, mint tróntól való megfosztásával, erejét a lengyel országgyűlés cselszövényeire vesztegeti; ki akarja irtani az Ágost párt hiveit, mintha Leszczinski Szaniszló trónra jutása s azon való megmaradása oly életkérdés volna Svédországra nézve, mint a tengerparti tartományok bírása. Péter átlátta, hogy ellenfelét Lengyelországban kell foglalkoztatni; sereggel és pénzzel segítette Ágostot, hogy neki egészen szabad keze legyen a balti tartományokban. Neki elég volt, hogy a he-

ves svéd királyt egy időre a lengyelországi mocsárok és eselszövények közé bonyolódva lássa.

Péter csakhamar visszanyerte bátorságát a narvai csata után. Semmi sem volt elveszve, minthogy seregének legnagyobb része sértetlenül maradt meg; csak a katonai művészetből kapott kemény leczkét kellett önhasznára fordítani. Szaporította Pszkov, Novgorod és a határszéli helyek erősségeit; mindenkinek hozzá kellett látni a földmunkálatokhoz. Rettenetes példákkal ijesztett rá a kincstári sikkasztókra s a hűtlen hivatalnokokra. A templomok harangjaiból háromezrőz ágyút öntetett, tíz új vértés ezredet alkotott, melyek mindegyike ezer emberből állott. Kétszázötven ifjút küldött katonai iskolákba.

Mindjárt a narvai csatát követő évben Seremetev megtámadta Livlandban, Ehrestfernél, Slipenbach svéd tábornokot. Az oroszok nagyobb számmal voltak ugyan, de elég haladás volt az is, ha három emberrel egy ellen le tudják győzni a svédek. Slipenbach 7000 emberéből 3500-at vesztett el, s a mi leginkább mutat az elkeseredett harczra, az a jelenség, hogy csak 350 ember esett foglyul. Az *«orosz győzelmek legnagyobbika»* Moszkvában diadalmenettel ünnepeltetett, melyben a zsákmányul nyert fegyverek, ágyúk és zászlók is meghordoztattak. Seremetev tábornagygyá neveztetett, és Péter így kiáltott föl. «Hála istennek egykor mégis meg fogjuk verni tudni a svédek» (1701.). Ugyanez évben hét svéd hajót vert vissza a czár hajórajja. Seremetev 1702-ben még egyszer legyőzte Slipenbachot Hümmelsdorfnál, elvette összes ágyúit s nyolcezer emberéből 6000-et megölt.

Péter törekvéseinek legfőbb tárgya a Néva volt, mely a régi orosz fejedelmeknek birtokát képezte, a hol a szent Nievszki Sándor ugyanazon ellenség ellen dicsőséges mel-

léknevét szerzé. Elfoglalta Notburgot, a Novgorodiak régi Oriések-jét, mely a Néva fölött, ennek a Ladoga tóból való kifolyásánál uralkodott; Péter Schlüsselburgnak nevezte el, mivel e hely birtoka az egész széles folyam birtokába juttathatta. A Néva torkolata közelében volt a svédeknek egy kis erőssége, Nienschantz; Péter ezt bevevén, lerontatta, s egy szomszéd szigeten építé azon erődöt, mely körül emelkedett később új székvárosa. Cronslott szigetből Kronstadt lett, mely a tenger felől elzárja a svédek útját. A Néva tehát egészen az övé lett. Ugyanez évben (1703) elfogott e vizeken czirkáló két svéd hajót, a mi «hallatlan győzelem» volt, mint Moszkvába írá. Azután Koporie, Jam, Dorpát, melyek régebben Novgorod birtokai voltak, kerültek hatalmába. A narvai vereséget azzal bosszúlta meg, hogy Narvát elfoglalta (1704), mely alkalommal a polgárokat védelmébe vette, vérszomjas katonáinak dühe ellen. Ezalatt XII. Károly örökös tartományai, Livland, Esztland, borzasztó pusztításoknak estek zsákmányul, mi mellett elhalványodik a rajnai Pfalz földulása XIV. Lajos alatt. Mintha csak Rettenetes Iván kora tért volna vissza. Borzasztó volt az oroszok visszatérése régi örökségökbe. Wolmar, Marienburg, Wenden, Wesenberg földulattak; Seremetev csak Rigát, Pernaut és Revalt, melyet a csúdok Kolüvánnak neveznek, kímélte meg. A lett-finn vidék pusztasággá váltak; a kozákok, kalmukok, tatárok, baskirok nem tudtak mit csinálni foglyaikkal. Csupán maguk a zaporogok 4000 férfiból és nőből álló csapatot vittek magukkal az alsó Dnieper vidékére. Erősségeinek elfoglalása, városainak fölgyújtása, alattvalóinak kiirtása, mind nem valának képesek XII. Károly figyelmét az Ágost elleni bosszú munkájától elvonni.

1705-ben érezni kezdette a czár, hogy a svédek lengyel-

országi eljárását figyelemmel kell kísérnie, és nem szabad megengednie, hogy szövetségese egészen eltiportassék. Neki már elég része volt a zsákmányból: Esztland és Livonia. Az oroszok tehát átkeltek a Dünán, elfoglalták Kurlandot, Vilnát, és Grodnónál megerősített táborba vonultak. Péternek, mint Rettenetes Ivánnak, nemcsak külső ellenséggel kellett harcolnia, a belső pártoskodások még nem voltak lecsillapítva. Épen abban a pillanatban, midőn ellenségével találkozni akart, Asztrakhán lázadása kényszerítette, hogy erejének egy részét s egyik legjobb tábornokát, Sere-metevet az alsó Volgához küldje. Már nagyon is ideje volt; mikor megérkezett, az asztrakháni streliczek már fölszították a kozákokat. A litvániai orosz hadsereg egy időre nagyon kényes helyzetbe jutott; tábornoka, Schulenberg Ágost, megveretett Frauenstadtnál (1706) és kénytelen volt Szászországba hátrálni. Péter ügyes intézkedése következtében azonban az orosz sereg minden akadály nélkül visszavonulhatott Kiev felé. Az 1706-ik év végén Mensikov Mardelft svéd tábornokot, ez úttal csaknem egyenlő erővel, legyőzte egy véres csatában Kalischnál.

XII. Károly betör Oroszországba; Pultava (1709).

XII. Károly egészen Szászországig üldözte a lengyel király seregét, hogy Leszczinski Szaniszló elleni újabb kísérletét és Varsóba visszatérését megbüntesse, hadisarczczal és adóval majdnem agyon nyomta a választó-fejedelemséget. Lipcse alatti táborából egész Európát rettegésben tartotta. Átkelt Szilézián, a nélkül, hogy engedélyt kért volna József császártól, és semmibe vette a regensburgi birodalmi gyűlés tiltakozását. Meghallgatta e tartomány protestánsainak, kiket Ausztria üldözött, panaszát, s a magyar fölkelők előtt, mint a jogtalanság megbosszulója tűnt

fel. A spanyol örökösödési háború ekkor a legválságosabb pontján állott. Franciaország, mely Hochstädt, Ramillies és Turinnál vereséget szenvedett, a győztes svéd felé fordította tekintetét. Anglia, Holland, Ausztria, Brandenburg, Hannover, mind azok a hatalmak, melyek a francia határok megrohanására készen állottak, remegtek, nehogy a szövetséget hátulról megtámadtassék a győzhetetlen svéd hadsereg által. Hiszen Svédország Gusztáv Adolf és Oxenstierna ideje óta, szövetségese volt Franciaországnak. Társa volt a dicsőség napjaiban; Svédország, neki köszönhette hatalmas állását Németországban. Nem tarthatott-e méltán attól, hogy Franciaország megdőltevel az ő állása is meg-inog? Nem kapott-e XII. Károly a jelen alkalommal is segítséget a nagy királytól? nem sürgette-e ez őt követői által? A világ sorsa a fiatal győző kezébe látszott letéve. Ha nyugat felé fordul, ha saját és a protestánsok sérelmeit Ausztrián megbosszulni kész: Franciaország meg lett volna mentve, és Svédország, melyre olyan rettenetes sors várt az orosz pusztaságokon, vele együtt megmenekült volna. Ünnepeles, nyomasztó csend állott be, annál mélyebb, mivel a hallgatag és gögös uralkodó még sejtetni sem engedé terveit. A helyzet oly komolynak látszott, hogy a nagy Marlborough elhatározta, hogy saját táborában keresi őt föl.

A két híres, annyira ellenkező jellemű hadvezér, kevés szót váltott egymással; de ez is elég volt arra, hogy az ügyes angol fölfedezze XII. Károly ellenszenvét és féltékenységet Franciaország iránt; látta, hogy szemei csillognak, mihe-lyest a czárról beszélnek előtte; észrevette, hogy asztalán az orosz birodalom térképe van kitárva. Marlborough reménynyel telve tért vissza. Azok, a kik remegtek XII. Károlytól, meghajoltak minden előtt, a mit eléjük szabott; Ágost elfogadta a kemény és lealázó altranstadti békét;

kiadta Patkult, a ki mint a czár követe tartózkodott nála, s a kit hivatalos tisztének sérthetetlensége daczára, XI. Károly fia kerékbe töretett. A császár száz templomot engedett át a sziléziai protestánsoknak; elmozdított állásától egy kamarást, kire a királynak panasza volt; kiadott 1500 orosz menekültet s visszahívott 400 német tisztet, kik a czár szolgálatába szegődtek. A brandenburgi választó örökös békét írt alá. XII. Károly tehát odahagyhatta lipcsei táborát, még csak egy ellenséget látott maga előtt: Oroszország czárját.

Nagy Péter ellenfele inkább bámulatra méltó kalandor, mint uralkodó volt. Az absolut hatalom, mely oly fiatal korában szállt reá, megfosztá mindentől, a mi ellensúlyozhatta vala kevély jellemét, makacs vérmérsékletét, *vas fejét*, mint a hogy Benderben nevezték a törökök. Voltaire megjegyzi, hogy nála minden erény túlzásba ment át, a mi ép oly veszedelmes, mint az ellenkező hibák. Uralkodó erénye és hibája a dicsőség utáni vágy volt. A dicsőség és csakis a dicsőség képezte nála a háború célját; úgy látszik, nem tudta fölfogni, hogy meg lehet azt szerezni a béke műveleteivel is. Egész addig, míg az ellene kötött szövetség föl nem ébreszté benne katonai hivatását, ő látszott Európa valamennyi fejedelmei közt a legjelentéktelenebbnek. Magaviseletében nem a tizennyolczadik század politikai elveitől vezettette magát, hanem valami sajátos ódon becsületérv által. Nagy Sándorban csak a Quintus Curtius-féle hőst látta, s ez volt az a phantom, melyet eszményképeül választott. Az ős skandináv *szágák* olvasása táplálta lelkét, s mondhatni, hogy benne a wikingek lelke és szelleme támadt föl. Szemei előtt szüntelenül ezek hőstettei lebegtek, s lelkét a szkaldok versbe öntött maximái éltették. Károly az Edda egyik hőse, ki egy reális századba tévedt.

Guerrier orosz történetíró őt az «utolsó varégnak» nevezi; «ő volt a legutolsó azon skandináv kalandorok közül», kik egykor Oroszország pusztáit Novgorodtól Kievig átbarangolták, de a kik előtt később a dél felé vezető út elzáratott. Könyörtelen maga és mások irányában, csak veszélyt és hiába való fáradságot keres, kalandot hajhász, mint a «tenger királya», ki csak fejét kockáztatja; a háborút két küzdő közötti bajvívásnak tekinti, mely másképp nem végződhetik, mint a legyőzött halálával, vagy legalább a tróntól való megfosztásával. Harczol, nem hogy koronákat vegyen el, hanem hogy koronákat osszon; bőségben fürösztli katonáit, mintha soha ki nem fogynának a zsákmányolt kincsekből, «a pusztaság vörös aranyából». Megveti az élet minden kényelmét, mint azok a régi normannok, kik kérkedtek, hogy sohasem háltak földél alatt; kerüli az asszonyokat, «kiknek selyem hajok — a *szágák* szerint — a hitszegés hálói»; szégyennek tartja a hadászi visszavonulást, gyöngeségnek az okosság szavának meghallgatását; kész szembeszállni a vízzel, mint Litvánia mocsáraiban, és a tűzzel, mint a benderi csetepatéban. Neki megvan a maga testőrsége, mint a *konungok* vagyis mesebeli királyoknak az ő *druzsínájok*, vagy mint Nagy Sándornak az ő *hetairoszai*. Társai hasonlóképen a *szágák* hősei, kiknek hőstetteit a legenda hirdeti. Svédországban beszélnek, hogy azok közül egyik, Hinstersfelt, vállán vitte az ellenségtől elvett ágyúkat, és hogy átmenvén egy kapu alatt, melynek boltozatába karika volt, erősítve, meggörbített ujját abba beakasztotta és úgy hintázta magát és lába közé szorított lovát. «Ha velem van kilencz testőröm, mondá XII. Károly, semmiféle erő sem képes megakadályozni, hogy oda ne menjek, a hova akarok.» Ő tehát vágyott a távoli kalandok után, vagy mint a régi kóbor lovagok, bejárni a földet «karjának

erejével». Ázsiába, sőt még Egyiptomba is küldött tiszteket, hogy tervet készítsenek és adatokat gyűjtsenek.

Puskin költő, a kiábrándult Mazeppa szájába következő nyilatkozatot adja: «Én csalódtam e Károlyra fektetett számításomban; mindenestre bátor és vakmerő ifjú ember; minden bizonynnyal tud nyerni két vagy három csatát; tudja, hogyan kell váratlanul rávetni magát az ellenségre; hogyan kell, kényelmesen ebédelve, mosolylyal felelni a bomba pattanására; tud mint a legelső csatár, éjjel besurranni az ellenséges táborba; tud ágyút leszerelni, mint bármely kozák; tud csapást csapásra, sebet sebre osztani; de nem termett arra, hogy a czári óriás ellen harcztot folytasson. Kényszeríteni akarja a sorsot, hogy úgy mozogjon, mint egy ezred a dob jelző hangjára. Vak, makacs, türelmetlen, könnyelmű, és előítéletes; bízik, isten tudja, miféle csillagban. A régi siker szerint méri az ellenség új erejét. El kellene tőle szakadni! Szégyenlem, hogy vén napjaimra elhagytam magamat csábíttatni egy kósza katonától, hogy mint egy fiatal, félénk leányt elvakított a kalandor bátorsága és szerencséje.»

A két ellenfél végre találkozásra készült. Károly zsákmánynyal megrakodva, elhagyta Szászországot 43,000 emberével; ebből 10,000-et hátrahagyott Szaniszlónak, hogy föntarthassa magát a trónon, s a Niemen felé indult. Ő maga vonult be először Grodnóba hatszáz emberrel és csak katonái csodás vitézségének köszönheté, hogy nem fogta el az orosz hátvéd (1708). A czár azt a hadi tervet követve, mely 1812-ben ismételtetett, meghagyta seregeinek, hogy visszavonulva Oroszországba, pusztítsák el maguk után Litvániát. A svéd névtől való félelem még csaknem egész teljességében fönnállott. Azon a 33,000 emberen kívül, kik Károlylyal voltak, Lewenhauptnak

Lengyelországból még 18,000 embert kellett utána vezetni. Úgy látszott, hogy semmiféle orosz haderő nem lesz képes ellenállni Európa legharczedzettebb hadseregének. Oroszország belügyei a csárnak más nyugtalanságot is okoztak. Csak épen e döntő időpont előtt szűnt meg Bulavin lázadása a doni táborokban, és az első izgalmak a dnieper-videki kozákok között. Péter, mielőtt kockára tette volna birodalmának biztosságát, melynek keblében annyi fölforgató elem lappangott, mielőtt új intézményeit az ellenséges betörés rémítő próbájának alávetette volna, megkísérlette az alkudozást ellenségével; ajánlatot tett neki, hogy megelégszik a Balti-tenger egyetlen kikötőjével. «Moszkvában fogok egyezkedni a csárral», volt XII. Károly válasza.

A Niementől a minszki erdőn át, hol fejszével kellett a svédeknek utat nyitniok, Károly a Berezinához vonult, melyen 3000 ember vesztéssel kelt át. Hollovcsinál 20,000 oroszszal találkozott, kik oly szívós ellenállást fejtettek ki, mely Károlynak okot adhatott volna a megfontolásra, és nem hátráltak meg, csak a király hetedik személyesen vezetett támadásának súlya előtt. Mohilevnél érte el a Dniepert s fölfelé ment mellette egész Msztiszlávig. Szmolenszktől délre, Dobrojénál megtámadott egy 10,000 orosz és 6000 kalmukból álló hadtestet, mely alkalommal lova megöletett alatta, két hadsegéde oldala mellett esett el, magára maradt öt emberével, sajátkezűleg tizenkét ellenséget ölt meg, és csak csoda által menekülhetett. Oroszország nem hagyta magát oly könnyen megtörni. Most már a Moszkvába vezető úton állott, melyet később Napoleon is követett, csak száz mérföldre az orosz fővárostól. Szeptember vége felé járt az idő; a tél közeledett és keménynek ígérkezett; az élelmi szerek fogytán voltak. Azért tanácsolták neki, hogy vonuljon vissza Msztiszlávból

Mohilevhez, és ott várja be Lewenhauptot, ki 18,000 embert és élelmi szállítmányt hozott magával; de ő félre hagyta vezettetni magát Mazeppa ígéretétől, ki 30,000 kozákból álló hadsereggel és azzal biztatta, hogy a déli termékeny vidékeken bőségben fog úszni. Különben is, mint bevallotta Gyllenkruknak, kit e bizalma rémületbe ejtett, «nem volt neki semmiféle terve». Ukrajna felé fordult tehát. Ekkor a czár és tábornokai, mint a farkasok, oldalba támadták Lewenhauptot, ki egyedül, magára hagyva állott a Dnieper vidékén; a Szózs partján, Lesznánál, három napig tartó elkeseredett csatát vívtak vele, mely alkalommal a két haderő száma egyenlő volt; a svéd tábornok 18,000 emberéből majdnem 12,000-et vesztett, kénytelen volt beszögeztetni ágyúit és fölgyújtani élelemmel megrakott ezer szekérét, míg hatezeret az oroszok ejtettek zsákmányul, és egész szállítmányát, a királyi hadsereg egyedüli reményét, megsemmisíték. Károlyhoz nem vitt egyebet, mint szerencsétlenségeinek romjait.

Ezalatt beállott az 1709-iki szörnyű kemény tél. Az erőltetett menetek következtében, melyekkel a király okatlanul terhelte hadseregét; a téli ruhával kellőleg el nem látott emberei és a kiéhezett lovak ezrével hullottak el; vontatóerő hiányában a folyókba kellett dobni az ágyúkat. Még a varjak is holtan hullottak le a nagy hideg miatt; a sebészeknek folyvást vagdalni kellett a katonák kezeinek és lábainak megfagyott ujjait. Károly még mindig tovább ment, tudakozódván a távolságról, mely még Ázsiától elválasztja; félmeztelen katonáit azzal vigasztalta, hogy oly messzire viszi, a hol egy esztendőben csak háromszor hallhatnak Svédországról hírt. Egy katona bátorkodott neki megmutatni a borzasztó penészes kenyeret, melyel a hadsereg táplálkozott; a király fogta, megízlelte s

egész nyugodtan válaszolá: «Nem jó, de azért meg lehet enni».

A tavasz sem vetett véget serege szenvedésének. Mensikov herczeg földúlta Baturint, a szökevény hetman székhelyét és teljesen elpusztítá a zaporogok *sziecsét*. (1709 május hóban). XII. Károly Pultava falai alá érkezett és ott megállapodott. Itt várt a törökre és Leszczinski lengyeleire, kik soha sem voltak megérkezendők. Rájok vártában «szórakozásul», mint Rehnskold mondá, elhatározta, hogy megtámadja Pultavát. Hiába bizonyígtatták előtte e vállalat hasztalanságát és a siker lehetetlenségét; hogy mire való volna fogyasztani a puskaport és hadi készletet, mi úgyis szűken volt kéznél. «Nekünk — felelé Gyllenkruknak a *vasfej* — rendkívüli dolgokat kell véghez vinnünk, hogy dicsőséget és becsületet szerezzünk.» Péter előterjesztéseire pedig így válaszolt: «Ha mindjárt egy angyal szállna is le az égből azzal a parancscsal, hogy távozzam innen, mégsem mozdulnék egy tapodtat sem». Ki is látta az Edda hőseit valami elől visszavonulni? Fölolvastatta magának szolgálja, Gusman által Rolf Hetrikson *szágáját*, ki «az orosz varázslót legyőzte retuszári szigeten, meghódította egész Dániát és Oroszországot, minek következtében neve egész északon híres és dicső lett». E közben megérkezett Mensikov és megmutatta, hogy tanultak a svédek-től vett leczkéből; színlelt támadást intézván a svéd tábor ellen, azalatt segédcapatokat vezetett Pultavába.

A czár is megérkezett 60,000 emberrel, (1709. június 4—15.) s egész éjjel folytatott munka után elsáncolta magát; Károlynak csak 29,000 embere volt, de ezeknek mindenök hiányzott, most épen annyit szenvedtek a melegtől, mint korábban a hidegtől; egészen ki voltak merülve a nyomor és nélkülözések miatt. Csak öt tábori

ágyúja volt a czár 62 ágyújával szemben. Egy éjjeli kém-szemle alkalmával a király megakarván az előörsöket lepni, sebet kapott a bokáján, és kínos műtétnek kellett magát alávetnie. A híres csata napján is (1709. június 27—július 8) kénytelen volt hintóban vitetni magát; a tábornokok pedig, kiken a vezetés felelőssége nyugodott, nem tudtak egyetértésre jutni. Ő maga is ellenkező rendelkezéseivel zavarta a fővezérré nevezett Rehnskold intézkedéseit.

Péter a középpontot Seremetevre, a jobb szárnyat Rennre, a bal szárnyat Mensikovra, a tüzérséget Brucera bízta. Azután ekkép buzdítá a csapatokat: «Megérkezett az a pillanat, melyben eldől a haza sorsa. Ne gondoljátok, hogy Péterért harczoltok, hanem a birodalomért, mely Péterre van bízva, a hazáért, orthodox hitünkért, az Isten egyházaért. A mi Pétert illeti, tudjátok meg, hogy ő kész életét föláldozni, csak Oroszország dicső és boldog legyen».

A svédek kezdték meg a támadást. «Mindnyájan tudták, a kik a svéd seregben szolgáltak, hogy szinte lehetetlen első rohamuknak ellenállni», mondja Voltaire. A győzelemben szenvedéseik végét látták, és küzdöttek, mint a legendák dühödött *berserker*jei. Vak dühvel vetették magukat a jobb szárnyon fölállított lovasságra, megsebesítették Rennt, ki kénytelen volt a vezérletet Bauernek átadni, és két erődöt elfoglaltak. Péter, midőn lovasságát rendbe akarta hozni, lövést kapott kalapjába; Mensikov alatt három lovat öltek meg.

Károly szerencsétlenségére, Kreutz hadteste, melynek kerülő úton kellett volna az ellenség oldalát megtámadni, nem érkezett meg. Az oroszok túlnyomó számú tüzérsége megállította az ellenség rohamát; Mensikov vakmerőn a svédek háta mögé került, s ily módon elvágta a hadsereg zömét a tábortól, mely Pultava alatt terült el; végre pedig

benyomult a táborba. Az orosz ágyúk tüze szemközt a svédekkel oly heves volt, hogy Károly hintájának minden lovát megölte; helyöket a testőrök foglalták el, de huszonegy közül huszonegyen a csatatéren maradtak. Az újra sorakozott lovasság és a fölocsúdott gyalogság végre is áttörte a svédek sorait. Szemben Pétertől, hátban Mensikovtól támadtatván meg, rendetlenségbe jöttek a csapatok. Általános futás következett be. A kétségbeesett Károlyt erőszakkal ültették lóra testőrei, s kénytelen volt menekülni az árral; csak kis hijján múlt, hogy el nem fogták. Mazeppa és a lengyel Poniatovski kíséretében két napi futás után, a híres Borysthenes partjára ért, melyen a tizedik században annyiszor mentek alá a skandináv hajórajok.

Mazeppával együtt egy kis bárkán kelt át a Dnieperen, és folytatta útját Ocsakov felé. Így az utolsó varég és az utolsó szabad kozák, mint menekült érkezett a szultán birodalmába. A svédek közel 10,000 embert vesztettek; 3000 esett foglyul a csatatéren; a hadsereg zöme, mely Lewenhaupt alatt folytatta útját a Dnieper felé, ennek partjain utóléretett. Mensikov, kit a czár sietve küldött utána, itt újra 16,000 svéddel tétette le a fegyvert (a perevolocsnai fegyverletétel). A fényes hadseregből, mely Lipcsénél remegésben tartotta Európát, nem menekült meg csak egy zászlóalj sem.

A pultavai nap estéjén a czár, sátrában, asztalánál fogadta azon svéd tábornokokat, kik koruk legelső hadvezérei közé számíttattak. Udvariasan bánt a dicső foglyokkal s mint «a hadi tudományokban az ő mestereinek» egészségökre poharat üritett. Ő maga ekkor nyerte el a tábornoki és altengernagyi rangot; az orosz templomok diadal-énekektől visszhangzottak; ékes beszédekben magasztalták a czárt s Karbutov következőleg írt neki: «Örvendezzel, mert az

úr szavai szerint kockára tetted életedet szolgálidért; örvendezzél, mert bátorságoddal megerősítetted katonáidat, mint a hogy az aranyat megedzik a tűzben; örvendezzél, mert végre remélheted forró vágyad teljesülését: a varég «tenger uralmát!» Péter a pultavai, mint Károly a narvai győzelem után élvezhette a dicsőség gyönyörét. De a pultavainak más eredménye volt, mint a narvainak; ez csak diadal volt; amaz pedig új korszakot nyit a történelem menetében. — Svédország, mely Gusztáv Adolf s még XI. Károly alatt is Európában nagyhatalmi szerepet játszott, sőt segélyforrásaival semmi arányban sem álló jelentőséggel bírt, egyszerre harmadrangú állammá süllyedt alá. Üresen hagyott helyét északon egy oly nemzet foglalta el, mely elég anyagi erővel s különben is jelentékeny terjeszkedési képességgel bírt. Ennek kezébe kerültek a Balti-tenger partjai; Oroszország most már nemcsak mint északi, hanem mint európai nagy-hatalom mutatta be magát.

A moszkvai állam, melyet nemrég a kis Svédország, a fejetlen Lengyelország, a megvénült Törökország, sőt még egy tatár khán is képes volt sakkban tartani, most félelmes lett még Franczia- vagy Angolországra és az osztrák házra is. Oroszországgal a sokáig megalázott szláv faj diadalmenetben lépett a világ színterére. Végre Pultava nemcsak győzedelmet jelentett, hanem zálogul is szolgált Oroszország megújulására nézve. Igazolta a czárt, külföldi munkatársait, s rendes hadseregét; szabad kezet engedett neki reformjai terén, birodalmának új fővárost adott és Európának egy új polgárosult népet ígért. «Már most — írja a pultavai csataterőről a czár Apraxinnak — isten segítségével le van téve az első kövő Pétervár alapjaihoz.»

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

KÖNYVTÁRA 1934 / 1917 N. SZ.